ВІСНИК
ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПОЛІТОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Випуск 1

.2011

VISNYK OF THE LVIV UNIVERSITY

ВІСНИК ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Series Philosophical political studies

Серія філософсько-політологічні студії

Issue 1

Випуск 1

Scientific journal

Збірник наукових праць

Publisned since 2011

Видається з 2011 року

Ivan Franko National Universyty of Lviv

Львівський національний університет імені Івана Франка

..2011

ЗАСНОВНИК: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Друкується за ухвалою Вченої Ради
Львівського національного університету Імені Івана Франка

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and institutions in Ukraine were analysed .

Редакційна колегія:

Іван Бідзюра, д-р політ. наук, проф.; Іван Варзар, д-р політ. наук, проф.; *Ігор Вдовичин,* д-р політ. наук; *Надія Гапон,* д-р філос. наук, проф.; *Микола Гетьманчук,* д-р, істор. наук, проф.; *Валерій Денисенко,* д-р філос. наук, проф. (відп. ред.); *Антоніна Колодій,* д-р філос. наук, проф.; *Маркіян Мальський,* д-р екон. наук, проф.; *Володимир Мельник,* д-р філос. наук, проф.; *Ігор Мельник,* д-р політ. наук; *Світлана Наумкіна,* д-р політ. наук, проф.; *Юрій Пачковський,* д-р соціолог. наук, проф.; *Віктор Петрушенко,* д-р філос. наук, проф.; *Анатолій Романюк,* д-р політ. наук, (заст. відп. ред.); *Алла Сіленко,* д-р політ. наук, проф.; *Олег Сичивиця,* д-р філос. наук, проф.; *Ярина Турчин,* д-р політ. наук; *Леся Угрин,* канд. політ. наук, доц.; (відп. секр.); *Михайло Швагуляк,* д-р істор.наук, проф.; *Олена Шерман,* д-р істор.наук.

Professor *V. Denysenko* – Editor-in-Chief,
Professor *A. Romaniuk*– Assistant ofeditor-in-chief
Assistant Professor *L. Uhryn* – Editorial secretary.

Відповідальний за випуск *Валерій Денисенко*

Адреса редколегії:
Львівський національний університет :імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, кім. 204,
79000, Львів, Україна,
тел.: (38) (032) 2394462

Editorial office address:
Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska Str., room 204,
79000, Lviv, Ukraine
tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Р. ГАМАДА
Редактор (англ. анотацій) О. СОРОКОПУД
Технічний редактор: О. КУПЧЕНКО
Коректор: Р. ГАМАДА

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ, ВИДАВЦЯ І ВИГОТОВЛЯЮЧА:
Львівський національний університет
імені Івана Франка.
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна
СВІДОЦТВО про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, Виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції. Серія ДК №3059 від 13.12.2007 р.

Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 28, 8.
Тираж 100 прим. Зам.

© Львівський національний університет імені Івана Франка, 2011

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО……..7

Володимир Мельник
ЛЮДИНОВИМІРНІСТЬ НАУКИ ТА ЇЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ВИКЛИКИ……...9

Василь Лисий
СВІТОГЛЯДНІ ПРОБЛЕМИ ТА МЕТОДИ ЇХ ВИРІШЕННЯ…….....23

Марія Альчук
ПРАВОРОЗУМІННЯ У ФІЛОСОФІЇ ПРАВА Б. КІСТЯКІВСЬКОГО:
ПРОБЛЕМА СИНТЕЗУ……41

Лідія Сафонік
БЛАГОГОВІННЯ ПЕРЕД ЖИТТЯМ А. ШВЕЙЦЕРА ЯК УТВЕРДЖЕННЯ СЕНСУ
ЖИТТЯ (КРИТИКА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНОЇ
КОНЦЕПЦІЇ А. ШОПЕНГАУЕРА)……..49

Тетяна Власевич
МЕНТАЛЬНІСТЬ ЯК ВИХІДНИЙ
ВИМІР НАРОДНОГО СВІТОБАЧЕННЯ…….56

Наталя Саноцька
ІРРАЦІОНАЛІСТИЧНІ ВИМІРИ ТВОРЧОГО
ПРОЦЕСУ В ФІЛОСОФСЬКО-СВІТОГЛЯДНИХ
РЕЦЕПЦІЯ ПРЕДСТАВНИКІВ «ФІЛОСОФІЇ ЖИТТЯ»……..….66

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ НАУК

Валерій Денисенко
ЦІННІСНІ ОСНОВИ ІСТОРИЧНИХ ФОРМ БУТТЯ ЛЮДИНИ……..75

Анатолій Романюк
ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ У ХХ СТ……..…87

Іван Варзар
РОЗМИСЛОВІ ТЕЗИ ПРО КОЛИШНІ СВОЇ НАМАГАННЯ
ПОСИЛЬНО ВИРІШУВАТИ ДЕЯКІ ЗАСАДНИЧІ ПРОБЛЕМИ
ПОЛІТИЧНИХ НАУК……97

Світлана Наумкіна
КОЖНЕ СУСПІЛЬСТВО МАЄ ТУ НАУКУ,
ЯКУ ХОЧЕ МАТИ……..104

Степан Рутар
ЧИ МОЖЛИВА ЧИСТА ПОЛІТОЛОГІЯ В УКРАЇНІ?.....109

Федір Кирилюк
МЕТОДОЛОГІЯ КОМПАРАТИВНОГО АНАЛІЗУ
ПОЛІТИКИ ДЕВІДА АПТЕРА……...116

Антоніна Колодій
НЕОІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ ТА ЙОГО ПІЗНАВАЛЬНІ
МОЖЛИВОСТІ В ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ…….....129

Леонід Бунецький
ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ПРОБЛЕМАТИКА В СУЧАСНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ:
АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ «ПОЛІТИЧНИЙ ІНСТИТУТ»……140

Наталія Ротар
МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ
УЧАСТІ В ПЕРІОД ПОСТ БІХЕВІОРИЗМУ…….....149

Юрій Останець
МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ
ПАРТІЙНИХ СИТСЕМ В СУСПІЛЬСТВАХ,
ЩО ТРАНСФОРМУЮТЬСЯ…….159

МЕТОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Мирослава Лендьел
СУЧАСНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ
ЛОКАЛЬНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ (НА ПРИКЛАДІ
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ)…….168

Олександр Сорба
ПРИНЦИПИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОСТОРОВО-ЧАСОВИХ
ВИМІРІВ ІНТЕРСУБЄКТИВНИХ СТРУКТУР ПОЛІТИКИ……...177

Олександра Купченко
ФЕНОМЕТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ…….188

Юлія Сокирка
ПОНЯТТЯ РЕГІОНУ ТА РЕГІОНАЛІЗМУ ТЕОРІЇ СОЦІОПОЛІТИЧНОГО
ПОДІЛУ НА ТЕРИТОРІАЛЬНІЙ ОСНОВІ……....197

Михайло Зан
МЕТОДОЛОГІЯ ВИЗНАЧЕНННЯ СТАТУСУ ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТ
В УКРАЇНІ: РЕАЛІЇ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ……..….204

Роман Варзар
ТЕОРЕТИКО-ПІЗНАВАЛЬНІ АСПЕКТИ КОНСТИТУЮВАННЯ
ЕТНОПОЛІТИЧНОГО МЕНТАЛІТЕТУ В
БАГАТОНАРОДНІЙ КРАЇНІ……...211

Ігор Вдовичин
ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ
20-30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ……...219

Михайло Гордієнко
АНТРОПОЛОГІЧНІ ЦІННОСТІ КОНСЕРВАТИЗМУ У
ФОРМУВАННІ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ……227

Іванна Ломака
ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЛІГІЇ ТА ЦЕРКВИ В СУЧАСНІЙ
УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТОЛОГІЇ……..….237

Сергій Дорошенко
«ПОЛІТИЧНИЙ ТЕМПЕРАМЕНТ» ЯК ПРОБЛЕМА ПОЛІТИЧНОЇ
НАУКИ…….244

Руслан Дробот
МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ «АНАЛІТИКИ ВЛАДИ» М. ФУКО……...252

Галина Матвєєва
ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ КОЛІЗІЇ В УКРАЇНІ ЯК ПРЕДМЕТ
ПОЛІТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ……..259

Віктор Лещенко
ДО МЕТОДОЛОГІЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТРАНЗИТНОГО ШЛЯХУ
ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ ІЗ НАДР СОЦІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ
ДО СТРУКТУР ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ……...270

Дарія Зубрицька
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ
ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ…….....278

Світлана Лозниця
МАНІПУЛЯЦІЯ ЯК ЯВИЩЕ: ЛЮДИНА ПЕРЕД
НЕБЕЗПЕКОЮ ЧИЛЕННИХ ВПЛИВІВ……...284

Антоніна Сіротова
ДО ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ
ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ…….....293

КОМУНІКАТИВНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИКИ

Ніна Ржевська
ВПЛИВ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА НА ФОРМУВАННЯ
КАТЕГОРІАЛЬНОГО АПАРАТУ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ:
ІНФОРМАЦІЙНА ДЕМОКРАТІЯ ЯК ПОЛІТИЧНА КАТЕГОРІЯ…….303

Оксана Дащаківська
ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА В ТЕОРІЯХ ІНФОРМАЦІЙНОГО
СУСПІЛЬСТВА: ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ТА СТРУКТУРИ……...311

Світлана Коврига
СТРУКТРУРНО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПІДХІД У ДОСЛІДЖЕННІ
ПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ ЯК СИСТЕМИ КОМУНІКАТИВНИХ
ЗВ'ЯЗКІВ……..321

Наталія Юшина
ТЕОРІЯ ЗНАКІВ ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ОБРАЗУ…….329

Василь Климончук
ПОЛІТИЧНА ОСВІТА ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ
СВОБОД ДЕМОКРАТИЧНОГО ПРОЦЕСУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ……..337

Богдан Юськів
ОСОБЛИВОСТІ ЕКСПЕРТНОГО ОЦІНЮВАННЯ В ПОЛІТИЧНОМУ
АНАЛІЗІ (НА ОСНОВІ ВИКОРИСТАННЯ НОМІНАЛЬНИХ ШКАЛ)……345

РЕЦЕНЗІЇ

Олександр Токовенко
КЛИМОНЧУК В.Й. ПОЛІТИЧНІ СВОБОДИ В УКОРАЇНСЬКОМУ
НАЦІОГЕНЕЗІ. – ЛЬВІВ: ПАІС, 2011. – 556 С……353

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Методологія політичної науки як система понять та їх відношення, базових принципів та методів дослідження, підходів до організації науково-пізнавальної діяльності політичної дійсності з усієї безмежної варіативності можливого її трактування обирає, виокремлює та актуалізує в рамках наукового дискурсу обмежене, а значить доступне науковому пізнанню розуміння цієї дійсності. Така процедура необхідна, адже не можна досліджувати дійсність в усій її безмежності можливого. В науковому концепті дійсність завжди підміняється науковою моделлю, яка відображає лише окремі властивості об'єкта моделювання, і вибірковість представлення властивостей та залежностей дійсності в принципах побудови цієї сконструйованої наукою реальності визначаються саме методологією майбутнього дослідження. Так, можемо сказати, що наукова методологія ще до проведення самого дослідження, наперед задає жорстко обмежений спектр можливих його результатів.

Названа особливість наукової методології ще більше загострюється в царині суспільних наук, в рамках яких, дослідник виступає в ролі «агента наукового виробництва», який на відміну від класичного трактування «суб'єкта пізнання» незмінно вкорінений в соціальний контекст. А, значить, межа між науковим концептом та соціальними практиками стає настільки умовною, що проблема наукової методології по суті рівнозначна проблемі конструювання соціальної дійсності.

Особливо гостро ця проблема відчувається в політичній науці, яка, через брак об'єктивації, назавжди приречена долати ідеологічні акценти та політичні установки. Долати і програвати в цій боротьбі, адже руйнування одних ідеологічних пріоритетів створює інші, байдуже де вони вперше прозвучали – в палкій політичній промові, чи тихій науковій доповіді, адже не можна подолати власну природу. Саме тому для політичної науки так важливо сформулювати власну методологію, яка б, можливо, ціною часткової втрати ціннісної нейтральності (або чесної відмови від ілюзії ціннісної нейтральності наукового дослідження) набула би відповідальності перед історією. Політолог як, можливо, жоден інший науковець не може ховатися за складністю абстрактних імплікацій від викликів сьогодення і не менше від політичного діяча повинен відчувати власне покликання та відповідальність перед суспільством. На противагу різноманітним рекомендаціям, експертним оцінкам, висновкам тощо, виважена методологія політичних досліджень заснована на повазі до мудрості минулого, відповідальна не лише перед актуальним сьогоденням, а й перед потенційно можливим майбутнім. Методологія в такому сенсі є інструментом розрізнення ідеологічних чи інтелектуальних маніпуляцій та наукового знання, обмеження маніпулятивного впливу практично технологічних аспектів політології.

Перед вами перше число вісника «Філософсько-політологічні студії», започаткованого кафедрою теорії та історії політичної науки філософського Львівського національного університету. Статті перших чисел вісника відображають тематику та дискусії міжнародної конференції «Методологія політичної науки», що відбулася у Львівському університеті у грудні 2008 року. Методологія

політологічних досліджень, філософія політики, особливості становлення національної політичної школи й надалі залишаться пріоритетною тематикою нового видання. Вибір методологічних аспектів політологічної науки для висвітлення у віснику зумовлений суспільними потребами розвитку політологічних знань для аналізу та осмислення складних проблем й процесів, пов'язаних з перехідністю сучасного етапу українського суспільства, формування наукових підходів до їх розв'язання. Адже кінцевою метою політичної науки є не лише здобуття знань, а їхнє практично-діяльнісне застосування і вплив на політичні процеси для їх оптимізації та гуманізації.

Ми сподіваємось, що сторінки «Філософсько-політологічних студій» стануть місцем обміну думками та ідеями, цікавих дискусій політологів різних регіонів України та представників наукових шкіл, що сприятиме зростанню інтересу до політологічних досліджень, їх вагомості у пошуку моделей сталого розвитку українського суспільства.

Декан філософського факультету
Львівського національного університету
імені Івана Франка,
доктор філософських наук,
професор Мельник В.П.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 9–22
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Inssue 1. P. 9–22

ФІЛОСОФІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ

УДК 1(091):16

ЛЮДИНОВИМІРНІСТЬ НАУКИ ТА ЇЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ВИКЛИКИ

Володимир Мельник

Львівський національний університет ім. І. Франка
Філософський факультет, кафедра теорії та історії культури
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: dfilos@franko.lviv.ua

Аналізуються процеси в культурі сучасної цивілізації та роль науки у сучасних трансформаційних змінах. Розглянуто місце наукової раціональності у формотворчих процесах, що обумовлюють сутнісні виміри європейської цивілізації. Розкрито антропологічний вимір сутнісних означень науки.

Ключові слова: наука, техніка, цивілізація, раціональність.

Час наукової революції XVI-XVII століття характеризується не лише бурхливим розвитком науки, відкриттям фундаментальних законів світобудови та формуванням цілої низки нових наукових дисциплін (передусім природничонаукових), але й системним та ефективним використанням здобутого наукового знання у сфері практики. Наука по суті революціонізувала суспільне виробництво, були засновані нові її галузі, індустріалізувалося аграрне господарство, раціоналізм як спосіб обґрунтування в науці став визначальною ідеологією організації суспільного життя. Наука не лише прагнула демаркуватися від сфери ненаукового, але й позанаукового знання і, що особливо принципово, від масиву духовно-ірраціональних та метафізичних практик, включаючи і філософію. Наука та продукований нею і поширений в усі сфери життєдіяльності людини раціоналізм стали панівною і визначальною силою цивілізаційних змін. Отримання наукового знання та його опредметнення в структурах практики стало визначальним чинником суспільного поступу, виміром його прогресивності в прагматичному сенсі. Вважалося, що саме в цих матеріальних, предметно-практичних структурах знаходиться ключ до розуміння механізмів цивілізаційних змін, саме в них слід шукати предметні опорні точки життєстверджуючого оптимізму в можливості досягнення контрольованості та керованості обставинами, перетворення та панування над зовнішнім світом. Людина, яка прагнула бути автономною і незалежною від обставин, стала не лише забутою і самотньою в сучасному світі, але й перетворила себе в інструментальний чинник.

Індустріалізація та інформатизація буття людини призвели до органічної її включенності в суспільний механізм – свого роду, на думку М. Мемфорда, "Мегамашину", яка підпорядковує собі усю людину, перетворюючи її на одномірні соціальні функції та проникаючи навіть у сферу її інтимно-духовного буття. Розум як інструмент людини дав їй можливість не лише пояснити, що відбувається у світі шляхом встановлення його законів, але й, як видавалося, вивільнив її з цупких

© Мельник В., 2011

обіймів зовнішньої природної необхідності за допомогою предметно-практичної діяльності, в якій синтезовані закономірності природи й соціальна доцільність.

Розум позбавляється суто людських духовних визначеностей, перетворюється на всевладний інструмент за допомогою якого препарується дійсність, перетворюючись на процеси і феномени утилітарного призначення. Людина перестає розуміти природу, вона її лише пояснює та протиставляє собі і своїм цілям і цінностям. Розум, загалом, як єдність і вмістилище духу та інтелекту конкретно виявляється в іпостасях об'єктивного та суб'єктивного розуму. Об'єктивний розум покладає та обґрунтовує мету розвитку суспільства, яка є втіленням вищих моральних цінностей – загальнолюдських. Коли суб'єктивний розум функціонує згідно з канонами об'єктивного він націлений на ідеї добра і справедливості. Проте в процесі еволюції людства розум формалізується, перетворюючись на інструментальні функції позбавлених духовних вимірів. Моральні цінності, які ще донедавна були атрибутивні стихії людського розуму, відчужуються від останнього і зникає можливість вивести їх імперативність з об'єктивної дійсності та забезпечити раціональне обґрунтування.

Суб'єктивний розум, вириваючись з силового поля загальнолюдських моральних імперативів, шукає опору в самому собі, проголошуючи індивідуально-суб'єктивне вищою цінністю та засобом пошуку та утвердження смисловизначальних принципів (істин) нашого буття. Прагматизм та технократизм стають суттю та способом організації життєдіяльності людини та суспільства, тим самим підриваються духовно-екзистенційні підвалини нашого буття. Найбільшою загрозою людини стає сама людина, точніше нічим необмежений її перетворювальний експансіонізм, заснований на науково-технічній раціональності, тобто інструментальний розум.

В драматичному діалозі суб'єктивного та об'єктивного розуму, який нерідко набирав ознак конфліктності, центральним питанням або головною ідеєю є пошук відповіді на питання про опорну точку нашого буття. Опертя на метафізичні розмисли були відкинуті всеперемагаючим науковим прагматизмом Нового часу, який в принципі стверджував нічим необмежені межі гносеологічних можливостей людини. На цій основі відкрилась перспектива переоблаштування зовнішнього світу та повний і всеохоплюючий контроль над обставинами як умову оптимістичних перспектив цивілізаційного поступу.

Друга половина XX століття суттєво похитнула оптимістичне переконання у всесильності наукового раціоналізму як засобу досягнення соціального стану, який реалізовує істини Добра і Справедливості. Проте наука як світоглядна парадигма буття людини виявила свої обмеження і вже зараз виникає сумнів у можливості гносеологічними можливостями людини забезпечити рівновагу між потребами суспільства, та проблемами які виникають в процесі соціальних змін. Людина потрапила в пастку, яку вибудував раціоналізм як ідейна основа технократизму. Предметно-уречевлений і прагматичний спосіб та вимір буття, як виявилось, дуже далекий від ідеального та істинного принципу організації світобудови і світовідчуття людини у ньому. Виявляється в процесі вдосконалення наукового раціоналізму людина розгубила свої найсуттєвіші і найважливіші екзистенційні та ментальні визначеності, без яких побудувати надійний дім нашого буття неможливо.

Людина не просто користується досягненнями науково-технологічного прогресу, а по суті стає заручником нової техногенної цивілізації з штучно створеним

середовищем її буття, віртуальним інформаційним простором та пануванням ідеології масового необмеженого споживання. Людина з творця та самоцілі перетворюється на засіб цивілізаційного процесу.

Завдяки грандіозним науково-технічним здобуткам, на межі тисячоліть час розпочав "розкручуватисть" із небувалим прискоренням, і просторова еволюція замінилась часовою (В. Стьопін). Ми стали свідками небачених за глибиною та фундаментальністю трансформаційних світових історичних процесів і макроцивілізаційних утворень; історія виявила обрис постісторії (С. Кримський); набув реальних обрисів міф про кінець історії з причин не лише техногенних загроз, реальності вичерпності природних ресурсів, варваризації культури, джерела котрої – у культурно-генетичному коді людини як такої (Х. Ортега-і-Гассет), а передусім через гуманістичні хиби й обмеженості існуючої ціннісної парадигми як духовного плану або ідеї, що системоорганізує та цілеспрямовує розвиток і визначає суть європейської цивілізації.

За такої ситуації актуальними є питання про перспективи європейської цивілізації та місця людини в реалізації її сенсоважливих цілей, філософського осмислення такого феномену, як сучасна техногенна цивілізація: що вона собою являє, яка її доля, чи можливі інші варіанти цивілізаційного поступу? Людина, загублена в цивілізаційному потоці, становить елемент технократичного дискурсу чи повністю закута в лещата наукотехнократизму? Це одна позиція, малоподібна на оптимістичну та гуманістичну перспективу. Інша перспектива цивілізаційного горизонту ґрунтується на об'єктивному аналізі існуючого стану справ, тенденцій цивілізаційних змін і конструюванні нової парадигми досягнення гуманістичного ідеалу загальноцивілізаційного процесу.

Безперечно, цей пласт (вузол) питань потребує власне філософського осмислення, і він може бути редукований до системи проблем філософського характеру: в чому суть нинішнього етапу суспільного розвитку, який отримав назву техногенної цивілізації, яке місце людини в ній та які сутнісні виміри й природа техніки? Чи здатна наука дати насправді реалістичну картину реальності та вирішувати кардинальні проблеми людського буття й людської екзистенції? Чи існують імперативи предметно-перетворювальної технологічної діяльності людини?

Загалом, по-перше, цей перелік питань можна значно продовжити і розширити, по-друге, його можна узагальнити до наступних, а саме: у чому полягає внутрішня природа сучасної техногенної цивілізації та технічного як атрибутивного людській сутності, які генетично-об'єктивні характеристики науки? Загострено це питання можна сформулювати і так: наука й техніка як цивілізаційні феномени мають незалежну ні від чого логіку розвитку та визначають смисложиттєві цілі й цінності людини і суспільства. Це одна парадигмальна інтерпретація науки та техніки. Інша ґрунтується на розумінні природи науки й техніки, що імпліцитно визначально зумовлюється *антропологічним змістом*. Найголовніше і дратливе питання стосується того, чому людина подібна у прагненнях та діях до метелика, досконалого у природній доцільності й естетичності, але фатально спрямованого на світло вогню?

Ідеал науковості має бути пов'язаний з ідеєю плюралізму та багатоманітності ідеалів науковості, котрі ґрунтуються на генетичному ядрі наукової діяльності як особливої семіотичної роботи з побудови теоретичних конструктів, теорій, ідеальних об'єктів і под. Варто також зауважити: наукове пізнання спрямоване на різні цілі,

різні об'єкти залежно від того, що ми робимо, що маємо на меті – пізнати і пояснити, пізнати і зрозуміти, пізнати процес конструювання та проектувати нову дійсність (у тому числі соціальну).

Проблема і в тому, що впродовж багатьох століть наука була вершителем долі людства, а на сучасному етапі перед новими викликами техногенної цивілізації переосмислюється роль і місце науки в розвитку європейської культури та, правду кажучи, і її генетично-визначальні характеристики й властивості. У потоці критичного підходу до науки нерідко її гріхи надто переобтяжені й абсолютизовані. Наука за природою та іманентно-генетичною означеністю не може бути універсальним засобом пізнання, а відтак – єдиною універсально-теоретичною основою осягнення і перетворення світу, єдиною підставовою засадою системотворчої діяльності людини. Наука – це один із багатьох способів пізнання.

Очевидно, треба зауважувати й те, що масштаби технологічних змін і парадигма екстенсивного розвитку суспільного виробництва фактично призвели до стану межовості у використанні природних ресурсів. Який ресурс актуально і потенційно невичерпний? Духовний розум. Саме людина у царині власної духовності має опертя на моральні імперативи, котрі й визначають місце та масштаб використання наукового розуму для реалізації нової (або скорегованої) програми розвитку європейської цивілізації. В. Стьопін вбачає таку програму в розробленні етики виживання, Г. Йонас – в експлікації етичних принципів теорії відповідальності, В. Розін – у відмові від технократичного дискурсу, Л. Мемфорд – у необхідності деструкції, розвалі сформованих у культурному середовищі складних ієрархічних структур людської діяльності (мегамашин). Окрім цього, існують й інші підходи, що, визнаючи негативний вплив техніки і технології на сутнісні виміри людини та природу, вважають за неможливе гуманізувати науково-технічний поступ. Це пов'язано, на думку Х. Сколімовські, зі стійкістю науково-технічних систем до спроб імплантації гуманістичних цінностей. У свою чергу М. Гайдеґґер пропонує усвідомити об'єктивний факт, що сучасна техніка перетворила людську суб'єктивність на постав (Gestell) – і саму людину з її неповторно суб'єктивною сутністю, і навіть природу. Загалом філософсько-культурологічні та соціально-філософські розмірковування стосовно перспектив людства перенасичені песимістичними передчуттями невідворотності деструктивних процесів у європейській цивілізації та культурі, скептичною оцінкою морального потенціалу людини та людства.

Очевидно, такий стан справ зумовлений (хоч це не виглядає однозначно) не до кінця усвідомленими можливостями людини, яка вийшла на глибинно-ментальний рівень осягнення природи світу. По суті, вона стала співтворцем реальності мікросвіту і, очевидно, соціальної дійсності. Масштаби природних сил, розкодованих людиною, нерідко об'єктивно не надаються до усвідомлення "мислячою тростинкою". Проте, незважаючи на всі досягнення природничо-технологічного дискурсу (В. Розін), людина й надалі залишається для себе самої "за сімома печатями". І йдеться не про наукову рефлексію над природно-духовною сутністю людини, а радше про загубленість людини в дещо нетрадиційному плані. Людська духовна субстанція "загубилась", людина перестала (або перестає) бути насамперед духовною одиницею, здатною до постійної духовної розмови, співвідносити власні дії та помисли з абсолютом і дискусією зі самою собою. Людина ніколи не редукує себе

до іманентно-вихідних духовно-креативних начал – тоді цивілізаційний проект "людина", напевно, і закінчився би. Світ існує не лише для того, щоби з'ясувати його закономірності – він є засобом розуміння людиною себе та виявлення свого місця й позиціонування у світі, самовідчуття власної ідеї буття. На сучасному етапі простежується неспівмірність між можливостями, які відкриває науково-технічний поступ, і морально-культурницькими цінностями людини та суспільства.

Під тиском тотального раціоналізму трансформуються духовні виміри власне людського світу. Абсолютизація норм і традицій раціоналізму зашкодила не лише духовній сфері людського буття, а й самому науковому пізнанню. У підвалинах наукового пізнання укорінена установка на абсолютну відкритість істин, які, щоправда, не одразу і не всі "даються" людині. Але це – тільки питання часу. Людський розум прямує висхідними кроками від однієї істини до іншої, все повніше розкриваючи закономірності природи. В установках гносеологічного оптимізму зовсім ігнорувався реальний факт хибних наукових висновків, абсурдів та оман, який, практично, вилучався з ідеології переконання в концепції визначально-надійної парадигми наукового пізнання. Крім того, наукове пізнання жорстко демаркувалося від ненаукових форм освоєння світу. Йдеться передусім про мистецтво, релігію, міф як форми освоєння світу, а також форми суспільної свідомості − етичну та мовну свідомість, мудрість тощо, які мають відношення до них.

Усе очевиднішим стає той факт: у процесі наукового дослідження як творчого процесу пошуку і встановлення істини наукове та позанаукове знання не лише не відділені одне від одного абсолютно неперехідною стіною, а органічно взаємопов'язані й доповнювальні. Наука в своєму історичному розвитку, зокрема в XX ст., демонструє, що вона ідейно "насичується" з інших сфер пізнання світу, з багатоманітних форм ненаукового знання та позанаукового пізнання новими ідеями, установками, образами духовного характеру ірраціональної природи. Саме від цього залежать можливості прориву науки до пізнання тонших і фундаментальних підвалин буття.

Пізнання, отже, "не підміняє інші, у тому числі духовні, різновиди освоєння світу з їх багатоманіттям нормативних оцінок діяльності. Тому ототожнення понять "пізнання" та "освоєння" світу обтяжене неопросвітницькою редукцією всіх форм духовної діяльності, суспільної свідомості та світоглядної рефлексії лише до однієї теоретико-раціоналістичної орієнтації взаємодії людини зі світом, яка визначається через істинності значення. Між тим освоєння світу передбачає не тільки теоретичну чи практичну позицію, але й так званий, за термінологією І. Канта, "практичний розум", тобто духовне утворення практичного функціонування. Таке функціонування визначається Кантом як використання понять в якості правил перекладу духовних результатів у режим практичної дії на кшталт концептів етики, що здатні виступати рецептами поведінки" [4, с. 87].

У духовно-практичному способі відношення людини до світу утворенні синкретично подані соціокультурний і пізнавальний досвід, які постійно накопичуються та видозмінюються. В інтегрованому вигляді у ньому, окрім наукового знання, репрезентуються різні види власне позанаукового знання, пов'язані з етико-релігійною та комунікативною практикою людини, буденне знання про способи і форми забезпечення життєдіяльності людини й спільноти, художньо-творче

знання як спосіб ідентифікації та самовиразу особистості. Власне, у сфері духовно-практичного знання в наочно-образній формі зафіксовано суто людський, персоніфікований образ світу, наповнений вірою, сумнівами, прозріннями, емоціями й інтуїцією, здогадками, ідеями та ідеалами, прагненнями й оцінками. На цю сторону духовно-організованої діяльності звертає особливу увагу Ф. Михайлов. Він зазначає, що не тільки психологічний настрій вольової дієвої особистості становить основу народження нових пізнавальних ідей і функціонування інтелекту, розвитку раціональності, мислення загалом. Існує також і зворотний зв'язок – "афекти, емоції без інтелекту будь-якого рівня розвитку втрачають свою естетичну, власне людську сутність. Без інтуїції та емоцій інтелект уже – не живий розум, не радість – *розуміння*, а лише чимось (кимось) запрограмована спроможність до перебору варіантів у процесі розв'язання алгоритмізованих завдань. І так само чітко: жодна зі здібностей (музична, художня, математична…) не робить людину продуктивним, творчим суб'єктом навіть у відповідних до цих здібностей сферах діяльності, якщо не введе у себе, не зіллється з допитливою думкою, високим почуттям, інтуїцією, які живлять потугу волі …"[6, с. 71-72].

Очевидно, доцільно лише в контексті певних конкретних пізнавальних практик відмежовувати власне, емоційно-особистнісне (людське) освоєння (переживання) світу від його раціонально-інтелектуального сприйняття. Насправді осягнення все фундаментальніших зв'язків реальності виявляє органічний взаємозумовлюючий зв'язок згаданих форм освоєння світу. Тим паче, виявляється цікавий парадокс – під час заглиблення у процесі наукового поступу до все тонших, глибинніших сутностей світу ("першопричин"), що фіксуються у все абстрактнішій формі, у все потужніших теоретичних конструктах виявляється як атрибутивна риса наукового пізнання – його постійна апеляція до форм чуттєво-образного мислення. Природа розкривається у досконалих теоретичних формах гармонійної музики логічно вивірених ідеальних абстрактних структур, евристична сила та краса котрих народжується, надається і виявляється емоційною, переживальницькою фантазією "мислячої тростини".

Особистісно-індивідуалістична "навантаженість" гносеологічної практики, як виявляється, є необхідною умовою ефективності раціоналістичного осягнення істини. Проте встановлені людиною універсально-всезагальні закономірності світу як об'єктивні механізми його розвитку не вичерпують багатоваріантності й багатовимірності дійсності. "Світ, – слушно зауважує С. Кримський, – не раціоналізується без залишку" [4, с. 107]. Він значно багатший і сутнісно не редукується до черствих механізмів універсальних закономірностей. Осягнути і виявити, а не звести сутність лише до мови законів у висловлюваннях істинності, можна тільки у випадку, коли концепція раціональності не зосереджується на вузькопрагматичних міркуваннях і цінностях. Її справжня актуальна сила виявляється і реалізується тільки за умови апеляції та залучення до ширшого духовного контексту. "У зорієнтованості на вищі духовні цінності, яку передбачає концепція раціональності, полягає і її сила, і її слабкість. Справа в тому, що ця концепція – не самодостатня. Вона потребує ширшого духовного контексту і філософсько-світоглядного обґрунтування. Взята у вузькому значенні раціональність хибує на серйозні вади. Вона не виконує власних же постулатів. Адже такі її вимоги, як принцип нормальності (тобто переконання в тому, що явища тяжіють до норми),

допущення можливості чіткого розмежування істини і брехні, правди і кривди, ідея "непорожності" майбутнього (принцип оптимізму), зміна хаосу на гармонію, припущення щодо прозорості явищ відносно "світла розуму" і т. д., потребує віри, а це суперечить самому духу раціональності. Не можна відкидати і ту обставину, що розумом за його софістичного використання можна виправдати все, що завгодно" [4, с. 107].

Під час пошуку парадигмально-нових, креативних ідей дослідник саме у цій духовно-практичній сфері знаходить продуктивні образи та пізнавальні підходи, які стають основою висунення й обґрунтування нових раціоналістичних принципів. На цю особливість наукового пізнання неодноразово звертають увагу, зокрема, Н. Бор, М. Борн, А. Айнштайн та ін. Так, В. Гайзенберґ на основі цілком зрозумілих міркувань про поняття траєкторії відмовився від його використання у процесі пояснення ефекту проходження електрона у камері Вільсона. Уже з "розгляду механіки й оптики Ньютона, – вважає В. Гайзенберґ, – можна бачити, що сила… абстрактного розвитку науки про природу полягає насамперед в її здатності охоплювати простим способом широкі сфери досвіду і безперервно все більше спрощувати й уніфікувати картину природи, яку малює наука" [3, с. 32].

У сфері духовно-практичного освоєння дійсності конструюється образ світу крізь призму людських потреб і цінностей. Саме тут формулюються відповіді на "вічні запитання": що є людина і людяність, як потрібно відноситись до світу, людей та до себе самого. На відміну від інших форм освоєння світу, в духовному утворенні практичного спрямування здійснюється постійне звернення до універсально-життєвих цінностей крізь призму власного, особистісного досвіду, внаслідок специфічного виду діяльності – споглядання, орієнтованого на гармонізацію душі й світу, розвиток людських начал у людині. Цілком переконлива думка про те, що споглядання як чинник людського буття – "це різновид неспоживчої діяльності, завдяки якій змінюється не об'єкт, суб'єкт дії. Це особливе відношення до навколишнього середовища, метою якого є збереження зовнішнього світу, а ціною та платою – перетворення внутрішнього світу людини. Споглядання потребує поєднання питання "що я повинен робити" з питанням "яким я повинен бути". Воно веде до стану внутрішньої свободи, коли природа та людина виражають єдність процесів самоорганізації в універсумі" [5, с. 16].

У цьому споглядальницько-специфічному освоєнні світу роль науки – не лише в розширенні горизонту пізнання світу та його розумінні, а й у тому, що людина через науковий раціоналізм розкриває (або може відкрити) свої сутнісні сили. І не тільки у тому, щоби пізнати і перетворити світ, а й у тому, якою повинна стати людина, щоби вдосконалювати свої внутрішні інтенції у процесі розкриття таємниць природи, пізнати (відчути) духовні імперативи власного самовдосконалюючого буття та перетворення світу. Таке споглядальницьке ставлення до світу ніколи не приведе до відкриття загальних, універсальних зв'язків. Навпаки: у кожної людини − свій пізнавальний шлях "відкриття себе", свого персоніфіковано-особистісного сприйняття світу й віднаходження свого істинного призначення у цьому світі. Інша річ, чи у процесі пізнання та духовно-практичного освоєння світу істини буття стають правдою людської життєдіяльності, – це питання, яке міститься у сфері етико-моральної відповідальності особистості. Істини науки "переплавляються" через індивідуально-ціннісне суб'єктивне ставлення людини до світу і стають (або, радше,

можуть стати) правдою життя людини. А це вже − якщо не щастя, то дорога до щастя людини, яке завжди має виключно персоніфікований вираз і вимір.

Підсумовуючи все сказане про науку, звернемось ще раз до її іманентно-генетичних характеристик. Очевидно, що образ науки, її роль у суспільстві історично змінювалися і змінюються. Наука, безсумнівно, у своєму розвитку виявляє власну автономію і як гносеологічний феномен, і як цивілізаційний чинник. Однак важливіше наголосити на соціокультурній зумовленості наукового поступу, що виявляється в різних планах. Суверенний характер наукової раціональності дає змогу пізнавати, а отже, розуміти зовнішній світ, прогнозувати перебіг природних процесів. Це відкриває перспективу переоблаштування природної та соціальної реальності адекватно до певної системи соціокультурних цілей і цінностей. У такій ситуації поряд з автономністю наукового поступу пріоритети науково-технічного розвитку часто визначають уже не лише його внутрішньою логікою, а й соціокультурними цілями та завданнями. Науково-технічний прогрес, відповідно до своїх масштабів і впливу на цивілізаційні процеси, починає ототожнюватись і з соціально-економічним, і з соціокультурним розвитком.

Безумовно, джерелом наукового поступу є динамічний, внутрішньодопитливий світ духовно-ментальних та інтелектуальних сутностей людини. Проте особливості сучасного етапу розвитку науки якраз полягають у тому, що горизонт наукового дослідження "задається" його технічними можливостями; без належної технічної бази сучасний експеримент, передусім у природознавстві, просто неможливий. Окрім того, наука XXI ст. ґрунтується на розробці й ефективному використанні комп'ютерної техніки на всіх етапах наукових досліджень. Предметно-практична зумовленість розвитку науки саме тепер, в епоху техногенного етапу цивілізаційного поступу, стала особливо очевидною, і дійсно "технологія (як працює світ, створений людиною), вочевидь, набуває більшої вагомості, ніж наука (як працює світ природи)" [11, p. IX].

Загалом сьогодні науковий та техніко-технологічний розвиток органічно поєднані. Закономірно, що виникають новітні комплексні наукові дисципліни, в яких синтезовані особливості фундаментальних і прикладних, природничих, суспільних і технічних наук. Показовим прикладом такої наукової дисципліни є інформатика. Вона забезпечує дослідження інформаційних процесів будь-якої природи, створення на цій основі інформаційної техніки та технології. Наука техногенної доби, не втрачаючи інтенцій на пізнання дійсності, віддає пріоритет у своїх дослідженнях не стільки виявленню сутнісних рис дійсності як такої, скільки прагненню відобразити процес *творення* нової реальності, тобто націленню на *предметно-перетворювальну* діяльність людини.

Отже, сучасний етап розвитку науки виявляє не лише закономірності її розвитку, зумовлені її внутрішньоіманентними характеристиками. Сьогодні слід констатувати й нові особливості у взаємозв'язках науки і техніки. Технічна складова науково-пізнавальної діяльності часто стає визначаючим чинником не лише її ефективності, а й задає саму можливість такої діяльності. "Роль технології полягає не тільки в тому, що вона підпорядковується інструментальним вимогам науки. Технологія у наш час посідає центральне місце у процесі розвитку наукового знання і загалом в умовах прогресу науки. Практично в усіх наукових сферах використання сучасних технічних засобів стають необхідною умовою для розвитку наукового поступу. З цього приводу

можна стверджувати, що технологія, без сумніву, є необхідною умовою можливості розвитку наукового знання. *Розвиток науки сьогодні неможливий без розвитку технології* (курсив наш. – *В.М.*)" [10].

Окрім цього, соціокультурна зумовленість наукового знання виявляється і в тому, що завдяки опредметненню наукового знання у технічних і технологічних структурах, які забезпечують життєдіяльність людини та суспільства, здійснюється легітимізація науки. Вона стала не просто співтворцем "другої", штучної природи. Завдяки власне науковій раціональності й соціальній активності даність природної дійсності перетворюється на факт культури, відбувається трансформація – суще переводиться у вимір належного. Отже, наука ніби задає і розширює горизонт соціальності, одночасно визначаючи ліміти і соціокультурного розвитку, і власні (або мала би визначити), з погляду гармонійності розвитку людини, суспільства та природи.

Найбільш експлікований етап розвитку науки пов'язаний із домінуванням у науково-технічній картині світу природничо-наукової парадигми, яка ґрунтується на переконанні у безмежності пізнавальних (і похідних від неї) предметно-перетворювальних можливостях спільноти та домінуванні класичних уявлень про раціональність як спосіб і механізм наукового пізнання та засіб перетворення світу. Такий тип раціональності ототожнюється з нормою й однозначною відповідністю причини і наслідку. В межах класичної раціональності, органічно пов'язаної з ідеалом наукової об'єктивності знання, послідовно просувалась ідея про елімінацію суб'єктивного чинника з пізнавального процесу. Людський чинник, глибинні ментальні структури людського "Я", творчість та інтуїтивні процеси у науковій діяльності були витіснені – їх замінив абстрактно-нейтральний суб'єкт пізнання.

Наступні етапи розвитку науки пов'язані з утвердженням некласичної та постнекласичної раціональності. Некласичний тип раціональності не лише охоплює логіко-методологічні стандарти, а й враховує динамічне відношення людини до реальності, постійне самовдосконалення суб'єкта пізнання у процесі взаємодії зі зовнішнім світом. Результативність як, власне, і зміст результатів наукового пізнання корелюють не тільки з активністю суб'єкта пізнання, а й із залученими засобами пізнавальної діяльності. Тенденція до посилення антропологізації наукового пізнання особливо чітко виявляється в ідеології постнекласичної раціональності, що характерна співвіднесеністю знань і з активністю суб'єкта та засобами пізнання, і з ціннісно-цільовими структурами діяльності. Суб'єкт пізнання трансформується з пасивного "пізнавального відображувального дзеркала" в активно-селекційний та системоутворювальний чинник. У новій раціональності предметні визначення об'єктивної сфери містять також цільові й ціннісні установки суб'єкта пізнання.

Крім цього, варто звернути увагу, що в природознавстві людинозаданість і антропомірність виявилась також у методологічно важливому антропному принципі. Як відомо, його суть у найзагальнішому сенсі зводиться до питання: чому природа облаштована саме так і чому закони Всесвіту саме такі, якими ми їх пізнаємо? Якщо філософія виникла як результат здивування античного мислителя в осмисленні світу, то цілком філософсько навантаженим є твердження (у контексті змісту антропного принципу): кількісні значення фундаментальних фізичних констант були визначені й запрограмовані на початкових етапах еволюції Всесвіту адекватно до програми виникнення живого та людини на подальших етапах історії світу. Людський розум,

відповідно до антропного принципу, "задавався" в еволюційній програмі наперед для усвідомлення Всесвітом самого себе.

Якщо якась рука і "запускала експериментальну установку, на якій синтезувався наш Світ…", то можна "лише дивуватися, наскільки тонко та прецизійно вона підібрала фундаментальні фізичні константи, які і дозволили реалізувати наше існування" [2, с. 253]. Іншими словами – "Природа дуже тонко налаштувала відповідні константи …", і достатньо їх порушити на незначну величину, "як Всесвіт у такому вигляді, як ми його спостерігаємо, зникає разом з нами" [2, с. 254].

Наголосимо: "предметом "антропних аргументів" є насправді не те, що вирізняє форми життя на тлі стійких структур "неживого Всесвіту", а те, що їх об'єднує на тому рівні (атомному та субатомному), де ще не існує відмінностей між "живим" і "неживим" [1, с. 126]. Тому є підстави передбачити: "Принцип, який організовує Всесвіт певним способом", нагадує не "неперервний промисел", який пронизує всю "історію буття" від Великого вибуху до появи розуму, а механізм на зразок "пускового гачка", який спрацьовує вже на ранній стадії фізико-космологічної еволюції Всесвіту, тобто на тому етапі, коли про передумови власне біологічної еволюції не могло бути ще й мови" [1, с. 126-127].

Уже з наведених міркувань стосовно евристичного потенціалу антропного принципу можна дійти висновку про те, що у розвитку людина і природа не просто взаємопов'язані та взаємозумовлюючі – вони коеволюційні. Людина може пізнати те, що вона потенційно й історично, ґрунтуючись на соціокультурних здобутках, може осягнути, відповідно до своїх реальних і конкретних можливостей. Одночасно природа не "здається без бою", а "відкривається" тією мірою, наскільки відповідає етапу вдосконалення гносеологічних можливостей людини й еволюції природи на шляху до все повнішого усвідомлення себе мислячим розумом.

До наведених міркувань про потенційні й актуальні шляхи гуманізації науково-технічного поступу, експлікації людиновимірності науки і техніки варто додати ще одне твердження. Воно стосується теоретико-світоглядної проблематики – пошуку нової стратегії розуміння Всесвіту та місця людини у ньому.

Ще раз звернемось до критики наукової раціональності. У чому варто погодитись з аргументами її критиків? Передусім у тому, що принципи раціональності з наукової царини поширились, ставши сенсовизначальними, на всі сфери життєдіяльності людини й суспільства. Це, очевидно, визначальна причина кризових явищ у культурному бутті людини, насамперед − як духовної особи.

Основне, на думку І. Цехмістро (і з чим варто погодитись), відбулися суттєві трансформації у структурі духовної культури стосовно ставлення людини до абсолюту: Бога, Природи, Істини або "в разі невизнання нічого з названого – це стосунок до великої таємниці буття, уникнути питання про яку ще нікому не вдалося" [8, с. 14]. Крім названого вертикального складника духовної культури, існує горизонтальний, сутність якого становлять стосунки між людьми. Розвиток науки призвів до витіснення духовних чинників культурного буття і заміни їх визнанням природної та соціальної закономірностей, які повністю визначають імперативи буття людини, суспільства та їхніх стосунків між собою і Природою. У цьому, вочевидь, і полягає суть сучасної кризи європейської культури, вияв її дегуманізуючих тенденцій та ролі наукового раціоналізму: людина стає похідною від суспільно-економічних

відносин, отже, її можна проектувати в необхідному для чогось чи когось ключі. Інакше кажучи, людина загубилась у тотальності природно-історичної закономірності, її неповторність у духовному сенсі стала вимірюватись раціоналістичними можливостями пізнання і перетворення світу – соціального, природного і, власне, свого внутрішнього, який став ущільнюватись до задоволення певних примітивних потреб самозадоволення та самовідновлення вже не стільки людини, скільки "одномірної істоти".

Вирватись із цупких обіймів існуючих концепцій гуманізації й існуючої раціоналістичної концепції світу, по суті, неможливо, оскільки вони апелюють до цивілізаційних систем, в яких антропоцентристські ідеї є похідними від інших, нелюдиномірних – тобто недуховних її (людини) сутностей.

Цікаві й багатообіцяючі перспективи щодо побудови нової раціональності, здатної, як видається, реанімувати оптимістичну ідею духовної цілісності людини та вивершеності гуманістичних цінностей, пов'язані з квантовою фізикою. Квантово-механічний підхід дає змогу заглянути за горизонт нині усталених поглядів на світ і, що важливо, виявити нову роль і місце людини в його пізнанні й освоєнні. У межах такого підходу обґрунтовується ідея неподільної цілісності Всесвіту на субквантовому рівні. Причому Всесвіт мислиться саме цілісно за наявності невіддільної присутності у ньому людини. Всесвіт тому і є нерозкладеною єдністю, власне, за наявністю, означеністю його людиною.

Важливо також констатувати: по суті, ми доходимо до визнання чогось, що існує поза заданим Всесвітом як нерозчленованою цілісністю. Такі висновки можна отримати лише на основі логічних аргументів – єдино можливих у визнанні неподільно цілого світу на засадах заперечення гранично загальних понять "елемент" і "множина елементів", які виявили свої обмеженості в описі природи.

На переконання І. Цехмістра, квантова фізика "здійснила грандіозний прорив. Вона перекинула проблему. Вона залишає осторонь зовнішню речовинно-субстратну оболонку світу й зосереджує свою увагу на ментальних структурах імовірностей у його засадах. Водночас вона розкриває дивну ідентичність найбільш тонких структур ментальної основи буття й ідеальних структур свідомості. Якщо в інтерпретації квантової механіки ми не доводимо справу до визнання унікальних властивостей світу як неподільної одиниці, а отже, до визнання першості ймовірностей, що організовані цим феноменом цілісності у структури з прикметними логічними властивостями невзаємної скорельованості, взаємної узгодженості, ми нічого не можемо сказати ані про фундаментальні властивості світу, ані про саму можливість людини в ньому" [8, с. 33-34].

Квантовий підхід, отже, реанімував і по-новому виявив не лише взаємозалежність Всесвіту й Людини, а й можливість їхнього існування та буття як єдиного і неподільного цілого. Людина в повноті свого буття виявляє та виражає багатство світу природи, більше того – розкриває свою іманентну духовну укоріненість у незбагненну та непохитну ідею буття універсуму. Людина не є сторонньо-споглядальницька, лише соціально-детермінована, тобто протиприродна одиниця, – вона тотожна "ментальним підвалинам буття… Ця вкоріненість людини у бутті, у вихідних духовних підвалинах буття перетворює людину з випадкової та сторонньої на необхідну та істотну, а тим самим зафундовує загальнолюдське у функції вертикального складника в структурі духовності створеною нею культури.

Йдучи таким шляхом, можна сподіватись прийти до нової концепції духовності людини та її культури, яка відповідає вимогам сьогодення" [9, с. 62].

Очевидно, що такі підходи до інституювання нової раціональності як основи духовної наукової картини світу в зв'язку зі своєю нетрадиційністю не відразу знайдуть соціальну підтримку. Проте в сучасних кризових ситуаціях замежової гостроти набуває саме пошук нових ідей, нових концепцій антропологічної перспективи, які своєю опорою мають, власне, незгасиму і незаспокійливу духовну сутність людини з її надіями на "взаємопорозуміння" зі світом та з самою собою, зокрема з непокірним і надійним науковим раціоналізмом.

Наука як специфічно раціоналістичний спосіб осягнення світу не лише розкриває механізми, закономірності саморозвитку дійсності (природної та соціальної), вона одночасно дає змогу пояснити і зрозуміти своєрідну її телеологічність, потенційну напередзаданість дійсності. Соціальні ж науки на сучасному етапі трансформуються у своєрідні науки проектно-конструкторського характеру, які "задають" моделі майбутньої соціальної дійсності. Однак науку варто також інтерпретувати, власне, як спосіб освоєння світу, оскільки вона не тільки "задає" людині траєкторії її предметнотворчих і перетворювальних можливостей, а й творить, розкриває горизонт можливостей, спрямовує на творення штучного соціально-доцільного світу, отже, розкривається як даність наявного з нарощуванням очікувано-створюваного. У цьому силовому напруженому дипольному утворенні між даним, сущим та належним і перебуває людина з її надіями й очікуваннями. Засобами, з допомогою котрих людина передусім може облаштувати свій життєвий світ, є її воля, інтуїція, переконання, а також розум, раціоналістичні міркування. Завдяки науковому раціоналізмові перед нею розкриваються найнеймовірніші перспективи, у тому числі й самознищення. Саме тому наука як раціоналістичний спосіб освоєння світу повинна перебувати в постійно-керуючих і нормуючих обіймах ірраціональної упорядкованої стихії – волі й вірі у гуманістичні ідеали як в імперативи будь-якої діяльності.

Людина відкрила у собі неймовірні можливості стосовно розуміння та перетворення світу. В наш час надзвичайно актуальним є завдання (як очікування) нового відкриття – відкриття у людині морального імперативу як форми виразу моральної відповідальності перед теперішнім і майбутнім людства. Моральна відповідальність ученого "синтезує в собі раціональні та чуттєво-емоційні сторони духовного світу людини, має своєю глибинною основою його морально-етичну освіченість і вихованість, широку ерудицію й глибокі спеціальні знання, ціннісні орієнтації та життєві смислові установки, почуття обов'язку, вини, гордості, сорому, гріха і под." [7, с. 235].

Який же перший крок стратегічної програми гуманізації технологічного процесу? Знайти такі механізми у самих структурах предметно-практичної діяльності, очевидно, неможливо, оскільки технологічний процес передбачає використання людини як засобу, а не відповідної мети.

Перший і абсолютно необхідний крок гуманізації техніки, технологічної діяльності – фундаменталізація цієї проблеми. Тобто гуманізація науково-технічного розвитку ґрунтується на фундаментальному, теоретико-концептуальному підході до аналізу не просто техніки і технічного як такого, а всебічного, системного дослідження техносфери – нової багатокомпонентної реальності (людина – природа –

технологія), що розвивається за внутрішньо властивими їй закономірностями. Вони формуються як синтетичні, інтегральні стосовно законів складових елементів техносфери, але водночас не зводяться до них. Інакше кажучи, проблему гуманізації технології та науково-технічної діяльності варто розглядати у двох площинах: по-перше, необхідності об'єктивного пізнання природного явища та технології його використання (власне технологічне використання науки) і, по-друге, дослідження на рівні фундаментального пошуку закономірностей розвитку нової реальності – техносфери як комплексного соціоприродно-технічного утворення. І, врешті-решт, надзвичайно важливо змінити вихідні цінності, установки вченого й інженера. Сьогодні, коли технічне знання посідає у системі культури дедалі важливіше місце, реально вимальовується небезпека відчуження науки і техніки від людини. Однак самі собою технічні знання не можуть бути єдиною основою розв'язання всіх складних проблем сучасної техніки. Гуманітаризація науки і техніки – це один з важливих (хоча і не єдиний) шлях їх гуманізації.

Такий нетрадиційний підхід до розуміння й оптимізації технічної діяльності, техносфери, коли самоціллю, метою та вищою вартістю проголошується людина, а науково-технологічна діяльність стає формою виразу її сутнісних, творчих сил, відкриває перспективи, з одного боку, духовного оволодіння технізацією, технологію, з іншого – знаходження людиною у технології свого адекватного відображення, яке стає джерелом її розвитку.

Сподіваємось, що у XXI ст. ми вступили у принципово нову фазу людської цивілізації, коли наявні суперечності знімаються як результат не заперечення розвитку людського у людині через технізацію її діяльності, а досягнення такого стану технізації соціальних процесів, коли техніка стає сферою реалізації сутнісних сил людини, розвитку творчого, гуманістичного начала у ній.

Список використаної літератури

1. *Балашов Ю.В.* Антропные аргументы в современной космологии / Ю.В. Балашов // Вопросы философии. – 1988. – №7. – С. 117–127.
2. *Вакарчук І.О.* Квантова механіка / І.О. Вакарчук. – 3-тє вид., доп. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – 848 с.
3. *Гейзенберг В.* Философские проблемы атомной физики / В. Нейзенберг. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 395 с.
4. *Кримський С.Б.* Запити філософських смислів / Кримський С.Б. – К. : ПАРАПАН. - 2003. – 240 с.
5. *Кримський С.Б.* Світоглядний зміст проблеми лімітів людської діяльності / *Кримський С.Б.* // Екологія і культура. – К. : Наук. Думка, 1985. – С. 8–32.
6. *Михайлов Ф.Г.* Об образовании. Образование философа / Михайлов Ф.Г. // Избранное / Михайлов Ф.Г. – М. : Индрик, 2001. – 655 с.
7. *Сичивица О.М.* Моральная ответственность ученого и общественно-исторический процесс / Сичивица О.М. – Донецк : Юго-Восток, 2003. – 345 с.
8. *Цехмістро І. З.* Голістична філософія науки / Цехмістро І.З. – Х. : Акта, 2003. – 279 с.

9. *Цехмістро І. З.* Науковва картина світу останніх 20 років; докорінна зміна антропологічної перспективи / Цехмістро І.З. // Філософська думка. – 2004. – №3. – С. 51–64.
10. *Queralto R.* Technology as a new condition of the possibility of scientific knowledge / Queralto R. – Режим доступу : http://scholar.lib.vt.edu/ejournals/SPT/v4n2/QUERALTO.html
11. Yager R. E. Science – Technology – Society : As Reform in Science Education / Yager R. E. – New York : State University of New York, 1996. – P. ix.

Стаття: надійшла до редколегії 26.09.2011
прийнята до друку24.11.2011

HUMAN MEASUREMENTS OF SCIENCE AND ITS CIVILIZATION CHALLENGES

Volodymyr Melnyk

Ivan Franko National University of Lviv, Institute of Philosophy
Department of theory and history of culture
Universytetska str, 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: dfilos@franko.lviv.ua

Processes in the culture of modern civilization and the role of science in contemporary transformational changes are analyzed. A place of scientific rationality in the formative processes which determine the essential measurements of European civilization is considered. The anthropological measurements of essential definitions of science is proposed.

Key words: science, technology, civilization, rationality.

ЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ НАУКИ И И ЕЕ ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЕ ВЫЗОВЫ

Владимир Мельник

Львовский национальный университет им. И. Франко
Философский факультет, кафедра теории и истории культуры
ул. Университетская 1, 79000, Киев, Украина
e-mail: dfilos@franko.lviv.ua

Анализируются процессы в культуре современной цивилизации и роль науки в современных трансформационных изменениях. Рассмотрено место научной рациональности в формообразующих процессах, обусловливающих сущностные измерения европейской цивилизации. Раскрыто антропологическое измерение сущностных определений науки.

Ключевые слова: наука, техника, цивилизация, рациональность.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 23–40
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Inssue 1. P. 23–40

УДК 130.123.1.

СВІТОГЛЯДНІ ПРОБЛЕМИ ТА МЕТОДИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Василь Лисий

Львівський національний університет імені Івана Франка
Філософський факультет, кафедра історії філософії
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна
e-mail: dfilos@franko.lviv.ua

В статті обґрунтована ідея, що вирішення світоглядних проблем людини можливе лише на основі застосування діалектичного методу. Це показано на прикладі таких проблем як «людина – світ», кінечності і безкінечності світу, логічного та історичного вияву умовності матеріалізму та ідеалізму як філософських типів світогляду.

Ключові слова: діалектичний метод, людина, світ, світогляд, об'єктивне, теоретичне, суб'єктивне, практичне, кінечне, безкінечне, суперечність, рух, матеріалізм, ідеалізм.

Протягом тривалого часу (починаючи з 60-х і включно до 80-х років минулого століття) проблеми діалектики досліджувалися, як правило, в плані тотожності та співпадіння її з теорією пізнання та логікою і в плані тлумачення її в якості теорії розвитку. Важливою складовою досліджуваного інтересу стосовно діалектики було питання усвідомлення її в якості методу філософського і наукового пізнання. З іншого боку, світоглядні питання поставали і постають в якості досліджуваних в контексті з філософією. Це особливо широко простежується не стільки в науковій скільки в навчальній літературі. Проблеми ж співвідношення діалектики і світогляду якщо й досліджувались, то значно обмеженим чином і то не у вигляді певних монографій, наукових статей, а у вигляді окремих розділів чи параграфів монографій або ж згадувалось мимохідь в них з приводу вирішення інших, хоча й теж важливих тем.

Так, П. Копнін розглядаючи філософію як науковий світогляд постільки, поскільки в нього включається відношення людини до оточуючого світу і до самої себе, тим не менше не ставить питання про відношення діалектики до цього світогляду (П. В. Конин. Диалектика, логика, наука. – М. : Наука, 1973. – 464 с.).

М. Злотіна в працях (М.Л. Злотина. Развитие как мировоззренческая проблема. – К. : Вища школа, 1974. – 30 с. ; М.Л. Злотина. Диалектические законы развития как мировоззренческие принципы твореческой деятельности // Практика, познание, мировоззрение. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 223–239.) розкриває важливі питання, що стосуються розуміння діалектичних законів розвитку як джерела логіки теоретичної і практичної діяльності суб'єкта, хоча в дорозвиток думки М. Злотіної необхідно показати логіку подвійного переходу у відношенні (світоглядному) «людина – світ»; Е. Ільєнков (в праці Э.В. Ильенков. Философия и культура. – М.: Политиздат, 1991. – 463 с.) піддає ґрунтовному аналізу поняття наукового світогляду як всього людського мислення, що реалізує себе в науці і практиці і наукою про яке і є діалектика – про це йде мова в спеціальному параграфі

© Лисий В., 2011

вказаної книги, який так і називається «Диалектика и мировоззрение». Однак Е. Ільєнков абстрагується від істотного питання світогляду: діалектики становлення, переходу реального світу в людський світ (становлення світу людиною). Досить актуальних питань світоглядного, переважно як екзистенційного характеру, в контексті діалектики торкалися українські філософи, учасники «Філософсько-антропологічних студій», 2011. Розум, свобода та долі діалектики. До 80-річчя Марії Злотіної. – К. : Стилос, 2001. – 358 с.), хоча про співвідношення діалектики тут мова не йшла. Відомий львівський філософ О. Сичивиця в статті «Діалектика і конфронтаційний світогляд» (див. у кн. «Національні інтереси». Збірник наукових праць під ред. проф. Я. Дашкевича, №7. Львів, 2002. – С. 3–23) прямо пов'язує діалектику з конфронтаційним світоглядом, мовляв, «конфронтаційна сутність діалектичного світогляду проявляється в тому, що в його межах різні за своєю природою елементи об'єктивного і суб'єктивного світу кваліфікуються саме як протилежності, які неначе б приречені на перманентне протистояння і непримирену боротьбу». Важко погодитись з вказаною думкою, оскільки історико-філософська традиція засвідчує, що протилежності не тільки полярні, а й парні, що без єдності немає боротьби, як і без боротьби протилежних сторін немає їх поєднання. Більше того, поняття «діалектичний світогляд» не виражає адекватно сутність відношення діалектики до світогляду. Основним світоглядним відношенням є відношення «людина – світ», а діалектика є метод вирішення проблем, що випливають з цього відношення, ще й варто дослідити. М. Булатов не в одній своїй праці торкається проблеми світогляду, відношення до нього філософії. А в його доробку (Булатов М.О. Філософський словник. – К. : Стилос, 2009. – 575 с.) ми зустрічаємо чітке формулювання головного предмету світогляду у його подвійному значенні – об'єктивному і суб'єктивному та його подвійну тематизацію і т.д. Проте важливим є доведення вказаного головного відношення «людина – світ» (як предмету світогляду) до його діалектики. Нарешті, В. Босенко в своїй праці (В. А. Босенко. Диалектика мстит за пренебрежение к ней. – К. : Всеукраинский Союз рабочих, 2010. – 368 с.) розглядаючи питання про світоглядний і методологічний зміст принципів і категорій діалектики правильно акцентує увагу на їх , в першу чергу, суспільний характер, а не на зведення їх до функції лише пошуку в оточуючому (природному) світі «діалектикоподібних явищ і картин».

Тут, з огляду на тему статті, доцільно нагадати, що після 1991 року з відомих причин проблеми світоглядного характеру продовжували інтенсивно займати мислення філософів, натомість не скажемо цього про діалектику. Неправомірно ототожнена лише з марксистською її формою вона безпідставно відкидалась, спотворювалась або, в кращому випадку, замовчувалась. Це, як правило, через політизацію, продовжується і по нині. Але з цього факту не повинна ігноруватися розробка її проблем, адже діалектика є істотним феноменом європейської духовної культури, заслуговуючи на подальші її наукові дослідження, в тому числі і в контексті питань світогляду.

Мета статті полягає в усвідомленні й дослідженні методологічної функції діалектики при вирішенні світоглядних проблем, які постають в об'єктивному (теоретичному) і суб'єктивному (практичному) вимірах відношення «людина – світ» і які постають в межах власне філософського знання.

Завдання статті знаходиться в площині відновлення дослідницького інтересу стосовно філософської діалектики як методу відшукання «межових підстав» людської діяльності, скерованих на головний предмет світогляду. Реалізація даного завдання співпадає з вимогами часу стосовно актуалізації потенціалу діалектики в контексті розв'язання проблем людини, що й визначає теоретичне і практичне значення досліджуваної теми. Адже «Серед елементів, формуючих (і складаючих) культуру сучасної людини, особистості, гідної справжньої людської сутності, – справедливо підкреслює В. Босенко, – все більше значення набуває філософська культура, особливо культура мислення діалектичного типу. І тенденція посилення її пріоритетності буде зростати» [1, с. 231].

Насамперед необхідно зауважити: питання відношення діалектики до світогляду не тотожне питанню відношення філософії до світогляду. Як відомо, стосовно вирішення другого питання серед філософів мають місце не тільки неоднозначні, а й прямо протилежні думки. В загальному плані йдеться про те чи можна вважати філософію самостійним світоглядом стосовно наукового чи філософія є частиною наукового світогляду, який при цьому являє собою просто сукупність наук (знань) про світ і людину (в тому числі) на кожному даному етапі освоєння нею цього світу. Стосовно першої позиції: російський філософ І. Раскін вважає, що історичних типів світогляду є чотири: міф, релігія, наука і філософія. Протиставляючи науку і філософію він пише: «А саме предмет науки – необхідність, закономірність, а предмет філософії – свобода. Наука має справу з «світом об'єктів», і в тій мірі, в якій філософія стає «науковою», в тій самій мірі вона бачить людину річчю серед речей. І утверджує її в цій якості. Відмовляючись тим самим, звичайно, від самої себе на користь капіталу, який зараз і оречевлює людину, і вживає її в цій якості… Філософія повинна стати самою собою, перестави бути «служанкою» кого б то не було. Дуже просто: філософія повинна стати не науковою, а філософською. Зрозуміло, їй для цього зовсім не обов'язково бути антинаукою.

Є підозра, що наступною (стадіальною) за наукою формою духу, яка забезпечує людство «світоглядом», буде саме філософія. Звичайно, для того, щоб бути на висоті завдання, сама філософія повинна трішечки вирости над собою» [17, с. 135–136].

Стосовно другої позиції в цьому плані можна виокремити два моменти в розумінні Е. Ільєнкова. Перший: останній дотримується тієї точки зору, що «науковий світогляд» являє собою «…сукупність наукових знань, здобутих і такі, що здобуваються «реальними науками» – фізикою, хімією, біологією, політичною економією, історією і т.д. і т. ін., включаючи сюди, зрозуміло, і наукову філософію як науку, без якої цей ряд був би неповним» [14, с. 352]. Другий: Е. Ільєнков вважає, що «… науковий світогляд, тобто сукупність наукових уявлень про природу, суспільство і людське мислення, як такий, ні в якому випадку не може бути побудований силами однієї лише «філософії», а тільки дружніми зусиллями усіх «реальних» наук, включаючи, зрозуміло, і наукову філософію» [14, с. 359]. В цьому смислі світогляд й позначається іноді як науково-філософський.

Підкреслимо, однак, що в даному випадку предметом розгляду не є вказане питання відношення філософії до світогляду (це є, звичайно, теж важливе питання), а відношення філософської діалектики до світогляду. Наголосимо лише: діалектика не є самостійним світоглядом. Вона суть метод вирішення проблем світоглядного

характеру, а в широкому плані – філософсько-світоглядних проблем. Звично світогляд визначається як система поглядів на світ і місце в ньому людини. Але хто побудував цю систему і чому несистемність поглядів не є обов'язково світоглядом. Як пише Е. Ільєнков «Не міститься в слові «світогляд» і той смисл, який йому нерідко приписують без усяких підстав: а саме що світогляд неодмінно повинен утворювати систему, зв'язне ціле, деяку єдність. Зовсім необов'язково – якщо, зрозуміло не надати безглуздості цим словам, застосовуючи їх там, де немає ніякої другої «єдності», крім того, що певна сукупність уявлень про світ об'єднана в одній і тій же голові, а сама по собі ніякою єдністю не володіє. В одній і тій же голові можуть бути сусідніми самі різнорідні, ніяк одне з одним не пов'язані по суті уявлення, наприклад наукові погляди на природу і релігійні – на світ стосунків людей один до одного. Тоді ми маємо справу, скажімо, з фізиком чи фізіологом, щиро віручим в бога і навіть відвідуючим храм божий (І. П. Павлов)» [14, с. 349–350]. Тому світогляд можна уявити як низку конкретних проблем, зумовленим відношенням «людина–світ», тобто світоглядних проблем, методом вирішення яких і є діалектика. Крім того, справді, відношення «людина – світ» є предметом світогляду, але саме це відношення постає в якості проблеми (і проблем), які підлягають вирішенню на підставі діалектики. (Саме тому, що світогляді проблеми мають граничний характер адекватним методом їх вирішення є діалектика як метод в його всезагальності і необхідності). В цьому контексті (якщо брати відношення «людина–світ») це відношення являється таким, що вичерпує гранично широке поняття світогляду – світ в цілому. Останній, отже взятий в цілому, являє собою єдність і, таким чином, єдність людини і світу. На думку М. Булатова, цей аспект питання полягає в наступному: «*Світогляд* – система поглядів на світ в цілому, яка у вигляді основних компонентів охоплює людину та її оточення. Останні беруться при цьому не рядопокладено, а структуровано. Тому головний предмет світогляду – відношення людини до світу, у подвійному значенні – об'єктивному і суб'єктивному. Перше суттєво постає у походженні людини і світу, в практичному ставленні до нього, друге – в пізнанні й інших проявах людської свідомості й волі» [7, с. 439]. Про поняття «система» в контексті світогляду вже сказано вище. У всьому іншому можна погодитися з М. Булатовим, за винятком того, що в «об'єктивне значення», очевидно, не варто включати практичне ставлення людини до світу, оскільки це, навпаки, «суб'єктивне значення» відношення «людина – світ». А, крім того, в «об'єктивне значення» вказаного відношення слід віднести пізнання (а воно М. Булатовим приєднане до суб'єктивного), тобто теоретичний аспект відношення. Інакше кажучи, єдність людини і світу постає у вигляді гранично широких категорій – об'єктивного і суб'єктивного. Об'єктивний постає не тільки і не просто у факті походження світу і людини, а факті діалектики становлення світу (природи, Всесвіту) людиною, історичного перетворення його у форму людського буття. Закономірності (всезагальні) такого становлення (перетворення), переходу суть закономірності, що складають собою зміст діалектики як всезагальної теорії розвитку, гранично широкий, межовий характер якої і є діалектика як логіка. Головне тут полягає в тім, як пише В. Босенко, що «Вже в цьому переході в цілком нове, в нездоланності такого необхідного неминучого переходу ми можемо бачити основу і передумову тенденції нескінченного сходження як необхідності. Необхідність цієї тенденції полягає в самій природі суперечливості, в неминучості розгортання суперечностей у вигляді заперечення і розв'язання, в результаті чого відбувається

новоутворення як деякий новий синтез. Само собою зрозуміло, що тут реалізується все та ж поступальність. При цьому неважливо в питанні про нескінченне сходження, що якась-то річ, в якійсь-то даній, конкретній, розглядуваній системі, формі руху (хімічної чи органічної) буде в структурному відношенні дещо відносно більш складною (чи більш простою), ніж попередня, головне (і це стосується способу існування матерії взагалі), що в результаті розв'язання суперечностей в принципі народжуються (стрибкоподібно) нові і нові якості, знімаючі в собі попередні якості і які включають їх в новий синтез. І так нескінченно» [2, с. 184–185]. Завершенням такого нескінченного сходження і є перехід світу (Всесвіту, природи) в форму людського буття, в світ людини. В цьому полягає світоглядний зміст принципу діалектичного розвитку. Але цей же об'єктивний момент передбачає й зворотній – теоретичне освоєння людиною світу, тобто освоєння його таким, яким він є, тому й об'єктивно. Однак, загалом таке освоєння світу є не щ інше як, знову таки, перехід світу у форму людського знання, що й здійснюється в пізнанні. По суті це відтворення (в стислому, скороченому вигляді) шляху становлення світу людиною, але цей шлях вже реалізується в пізнанні, скерованому зворотно на світ. Якщо прийняти до уваги, що пізнання є узагальнення (одержання поняття) то ця реконструкція руху світобудови в напрямку людини, але вже в пізнанні, за думкою М. Булатова, виглядає так: «Якщо ми пізнаємо навіть механічне явище, то воно не зразу, не безпосередньо потрапляє в голову: воно проходить через фізичні прилади, через наші очі, тобто відповідні фізико-хімічні і біологічні реакції, через кору великих півкуль (в якій матеріально закріплений суспільний соціальний розвиток людини), іншими словами, воно послідовно зазнає всі ті трансформації, які являються етапами світової історії. І результатом всіх цих трансформацій, його резюме і є загальне. Вихідне явище переживає всі покладання і заперечення, які пережила раніше матерія, щоб дозріти, розвинутись до степені поняття. Тільки тому, що з поля нашого зору випадає вся ця історія, нам і здається, що ми безпосередньо *знаходимо загальне* в речах» [4, с. 115].

В цьому плані цікавою, а тому заслуженою на увагу, є ідея В. Босенка стосовно співпадіння онтогенезу і філогенезу. Зміст її наступний: «При розгляді сходження в русі (розвитку) пізнання, мислення, де виявляється його «механізм» немов би в чистому вигляді, передбачається дещо подібне і в самій дійсності, що існувало б поза і до появи руху пізнання і слугувало об'єктивною підставою і змістом такого явища як сходження в мисленні. Зрозуміло, що мова не йде про якусь-то точну копію. Свідомість з її особливістю і в філогенетичному, і в онтогенетичному плані сама є результат (продовження), підсумок, продукт деякого сходження в саморозвитку дійсності, а не просто копія. В онтогенетичному плані вона виступає як вираз філогенезу сходження на шляху до себе. Досягнувши такого рівня розвинутості, яким являється рух (розвиток) мислення, це сходження в саморозвитку дійсності знаходить в сфері мислення свій концентрований, узагальнений вираз. В кожному випадку пізнання воно виявляється як заключений в онтогенезі філогенез. Тут немов би в знятому вигляді працює «механізм» сходження, який мав місце в передісторії пізнання і є сходженням на шляху до нього. Звідси сходження в пізнанні являється деяким результатом і продовженням розвитку і сходження, в тому числі і сходження від сходження в дійсності в сходження в пізнанні, в мисленні. Але це не два різних сходження, а одне в своєму розвитку, як тотожності відмінностей, як лише різні

вирази однієї сутності (в русі мислення воно очищене від випадковостей і частковостей). Своє продовження вона одержує безпосередньо зі сходження у формі суспільної практики з відтворення сходження в суспільній формі руху» [2, с. 190–191].

В узагальненому гранично широкому значенні, одержане в результаті становлення, переходу світу в свідомість (мислення) знання є сукупність наук («система людського духу», як висловився б Й. Фіхте). Ця сукупність і становить собою науковий світогляд, а філософія, зокрема філософська діалектика являє собою невід'ємну складову (ланку) цієї сукупності, а тому й елементом наукового світогляду. Причому, предметом діалектики (й філософії) і являються мислення, знання, сукупність наук, але з боку законів і форм їх розвитку. «Мислення» для філософії (для діалектики як особливої науки) – пише Е. Ільєнков, – це насамперед всього знання в повному обсязі його розвитку, знання в його становленні, тобто процес історичного розвитку реального знання, тобто природознавства і наук про історію. «Мислення» і постає тут як історія всіх наук, включаючи сюди, зрозуміло, і філософію як особливу, окрему науку. Закони і форми розвитку цього мислення і складають специфічний предмет філософії. Це зовсім не форми і закони особливого – «філософського» – пізнання світу. Це закони і форми мислення і фізика, і економіста, і біолога, і антрополога, і лінгвіста, і, зрозуміло, самого філософа. Це саме всезагальні форми пізнання і природи, і самого мислення» [14, с. 363–364]. Однак світоглядне значення філософської діалектики не обмежується даною обставиною. Справа в тім, що в системі наукового світогляду діалектика виконує функцію науки не просто про закони мислення (знання, наук) взагалі, а являється наукою про ці закони як закони (і форми) логіки пізнання, наукою про всезагальні закони і форми перетворення (переходу) дійсності в думку, теоретичне оволодіння людиною світу. Саме «Постільки, – наголошує Е. Ільєнков, – діалектика і виступає як логіка, як наука про мислення, як наука про теоретичне і практичне оволодіння, освоєння світу суспільною людиною. В цьому й полягає її першорядне, велике світоглядне значення, роль і функція» [14, с. 365].

Як це вже видно, з наведеного твердження Е. Ільєнкова випливає, що світоглядне значення діалектики не обмежується її функцією бути наукою лише про теоретичне (пізнавальне) оволодіння світу, а й наукою про практичне оволодіння людиною цього світу. А це вже інший, суб'єктивний план, суб'єктивне значення світоглядного відношення «людина – світ». Отже, цей план полягає в духовно-практичному, а ширше в практичному освоєнні людиною світу. Таке освоєння є зворотнім стосовно теоретичного (об'єктивного). Якщо останнє можна позначити як рух від об'єкта до суб'єкта, то практичне (суб'єктивне) – від суб'єкта до об'єкта. Як відомо, формами духовно-практичного освоєння світу являються, зокрема, релігія і мистецтво. Особливістю такого освоєння, на противагу теоретичному (об'єктивному), є те, що світ відтворюється в перетвореній, ідеальній формі, тобто, у формі потреби, бажання, у формі належного, а не сущого. До речі, у філософській літературі має місце точка зору, що і філософія являється формою духовно-практичного освоєння людиною світу, що філософія виникла і є не просто як наука, відмінна від інших наук за своїм предметом, а і як особлива форма суспільної свідомості, як тип світоглядного знання. Тобто, як форма теоретичного світогляду філософія, звичайно, виникла в процесі становлення наукового знання, але як форма суспільної свідомості,

що виникла в руслі історичної зміни типів духовно-практичного світогляду (міфологія, релігія) і в руслі історичної первинності виникнення форм духовно-практичного освоєння світу (релігії, моралі, мистецтва) філософія з самого початку була спрямована на вироблення цілісного світорозуміння. Але здійснюючи це теоретичними засобами вона формувала особливий тип знання – *світоглядний*. Така позиція чітко простежується в працях відомого українського філософа М. Злотіної, про що вона пише наступним чином : «Сутнісною особливістю філософського знання, виділяючої його в особливий, відмінний від спеціально-наукового, тип знання, являється те, що це знання носить світоглядний характер, відображає світ у його відношенні до людини. У світоглядній природі філософського знання знаходять свій вираз специфіка філософії, як особливої форми суспільної свідомості і спрямованість філософського пізнання на відшукання «межових підстав» людської діяльності, теоретичного і духовно-практичного відношення людини до світу. Мова в даному випадку йде про специфіку філософського знання безвідносно до конкретно-історичної форми його спрямованості і її усвідомлення в тих чи інших філософських концепціях» [13, с. 223].

Якщо є взяти не лише духовно-практичне, а власне практичну діяльність то суб'єктивний вимір відношення «людина – світ» полягає в переході, в перетворенні знання (науки) в реальність, а тому цей вимір виступає, зокрема, в створенні «предметного тіла цивілізації». *Діалектика* такого зворотного об'єктивному, теоретичному переходу (перетворенню) постає в аспекті діалектики як методу діяльності, як методу перетворення (зміни) діяльності шляхом створення «світу людини», тоді як об'єктивний (теоретичний) вимір (перехід світу в форму людського знання, в тому числі й наукового) складає аспект діалектики як логіки і теорії пізнання, інакше кажучи, діалектики як методу пізнання. Саме всезагальні закономірності взяті в єдності об'єктивного (пізнання, теоретичне освоєння людиною світу) і суб'єктивного (діяльність, практичне освоєння людиною світу) моментів складають собою основне світоглядне значення діалектики. Адже остання, за думкою Е. Ільєнкова, є «Наука про закони перетворення «дійсності в думку» (тобто про закони пізнання, про закони вищої форми відображення), а думки – в дійсність (тобто про закони практичної реалізації понять, теоретичних уявлень – в натурально-природному матеріалі і в історії).

Теорія і практика (тобто відображення і дія на основі відображення) і пов'язуються таким чином, в один процес, що управляється одними й тими ж – і саме діалектичними законами – законами логіки і пізнання і практичної діяльності» [14, с. 365]. «Тому справедливо буде сказати, що світоглядне значення філософської діалектики…», резюмує Е. Ільєнков, це значення її «…як науки про мислення і його законах, як логіки і теорії пізнання світу людиною, як науки про закони розвитку всього наукового світогляду, тобто всього людського мислення, що реалізує себе в науках і практичних справах» [14, с. 365]. В цілому ж діалектика як загальна теорія розвитку «спрацьовує» тут таким чином: перехід буття в знання суть прямий перехід, і навпаки, знання (ідеального) в буття – зворотний перехід. Однак, відмінність між обома переходами істотна: буття як результат другого переходу відрізняється від висхідного буття (початок першого переходу) тим, що буття як результат є вже поєднанням (синтезом) буття і знання (поняття), що й виявляється в практично створеній речі.

Цю діалектику влучно підмітив Г. Гегель, коли писав: «Тим самим в цьому результаті пізнання відновлене і поєднане з практичною ідеєю; знайдена в наявності дійсність визначена в той же час як здійснена абсолютна ціль, але не так, як в пошуковому пізнанні, тільки як об'єктивний світ, позбавлений суб'єктивності поняття, а як такий об'єктивний світ, внутрішня основа і дійсна сталість якого є поняття. Це абсолютна ідея» [10, с. 287]. Як відомо, під абсолютною ідеєю (в даному випадку) Г. Гегель розумів діалектичний метод. Тобто, абсолютна ідея як єдність теоретичного (пізнавального) і практичного виступає в якості діалектичного методу. Це додатково засвідчує, що світоглядне відношення «людина – світ», яке виявляє себе у суб'єктивному (практичному) і об'єктивному (теоретичному) вимірах має свою внутрішню єдність в діалектичному методі.

Однак, відношення «людина – світ» «породжує» світоглядні проблеми не лише в контексті об'єктивного та суб'єктивного (в тому числі пізнавального, тобто теоретичного і практичного), а й в контексті усвідомлення самого світу як цілого (поняття «світ в цілому»). Зрозуміло, що й в цьому плані людина продовжує залишатися невід'ємним елементом (компонентом) відношення до світу. Яким же чином усвідомлюється тоді поняття «світ в цілому?». Людина відноситься до світу в якості суспільства, в свою чергу, останнє відноситься до природи (світу природи). Постає закономірне питання: до чого ж відноситься вже природа? Саме тут і виникає потреба в усвідомленні поняття «світ в цілому». Останнє поняття позначає собою ту граничну межу, яку уява людини долає, щоб усунути бар'єри наявно даного буття. Саме завдяки цьому людина спроможна вийти на фундаментальні світоглядні проблеми, вирішення яких можливе на основі лише діалектичного методу мислення. І взагалі, варто звернути увагу на той факт, що «відкриття загальних законів», власне, стало основою *науково*-філософського вирішення цієї сукупності світоглядних ідей [13, с. 223]. До таких проблем відносяться, зокрема, – про початок і кінець світу (як і людини) , його кінечність і нескінченність (в просторі і часі), сенс існування людини тощо. До речі, навіть людина на рівні буденної свідомості замислюється (якщо вона мислить) над згаданими проблемами. За думкою німецького мислителя І. Канта це є природна схильність людини до філософування (до метафізики, що аж ніяк не заважає ставити питання про можливість метафізики (філософії) як науки. Стосовно цього варто нагадати думку самого філософа: «… цей вид знання треба розглядати в певному сенсі як даний, і метафізика є реальною, нехай і не як наука, та бодай як природна схильність (metaphysica naturalis). Адже людський розум, порушуваний власною потребою, й зовсім не зі спонуки самої лише марнославності всезнайства, нестримно доходить до таких питань, на які не можна дати відповідь через ніяке емпіричне вживання розуму і запозичені звідти принципи; тому в усіх людей, щойно тільки їхній розум розширюється до спекуляції, справді в усі часи була й завжди лишатиметься якась метафізика. А тому і щодо неї постає питання: *Яким чином можлива метафізика як природна схильність?* – тобто як і з природи загального людського розуму виникають питання, що їх чистий розум задає собі й спонукуються своєю власною потребою, як може, відповісти на них.

Та позаяк у всіх дотеперішніх спробах відповісти на ці природні питання, наприклад чи має світ початок, а чи існує одвічно і т. ін., завжди знаходилися не неуникненні суперечності, то не можна вдовольнятися лише природною схильністю до метафізики, тобто самою чистою розумовою спроможністю, із якої, щоправда,

завжди виростає якась метафізика (хай там яка вже не є…)» [16, с. 49]. Не підлягає сумніву правомірність викладеної думки німецького мислителя, тим більше, що зміст її, смисл доводиться реальністю, тобто, що існуючі проблеми справді існують. Інша справа, як їх вирішити, яким адекватним методом користуватися при цьому. І. Кант зробив правомірну спробу запровадити задля цього діалектику, вважаючи, що оскільки досвід людини обмежений в осягненні вказаних проблем, то тут і вступає в свої права діалектика як специфічна діяльність «чистого» (вже власне філософського) розуму. Стосовно цього М. Булатов зауважує: «Основою для розуміння кантівської діалектики являється уява про обмеженість досвіду. Знання простягається настільки, наскільки простягається сприйняття. Але людина не може задовольнитися цим, вона бажає знати й те, що знаходиться за межами досвіду, тобто знати не частину реальності, а ціле. Тому розсудок переходить межі досвіду і, розправляючи крила, спрямовується до речей в собі. Таким чином він стає розумом» [5, с. 122].

За І. Кантом, оскільки в безпосередньому досвіді не може бути дана кінечність чи нескінченність світу, але розум намагається все ж осягнути вказану кінечність чи нескінченність (пізнати світ як ціле) то він (не маючи опори в досвіді) впадає в антиномію, тобто в суперечність. Йдеться про те, що можна рівним чином довести, що світ кінечний, тобто, що він має початок в часі і обмежений також в просторі і можна рівним чином довести, що світ не має початку в часі і меж в просторі, він нескінченний і в часі і в просторі. Суперечність, тобто, діалектика розуму виявляється в тім, що доказ тези (першого положення) відбувається завдяки доказу неможливості (хибності) протилежного (контрадикторного) положення, тобто антитези. Припускаючи першопочатково, що істинною є антитеза (світ не має початку в часі і меж в просторі, він безкінечний і в часі і в просторі), ми однак, виявляємо в цьому суперечність, тобто неможливість такого припущення, бо мислити в одному положенні, тобто антитезі, водночас і протилежне, тобто тезу неможливо (адже це суперечить законам логіки) а відтак, воно не є істинним, а істиною є теза. Але таким же чином обстоїть справа і з тезою, в якій теж виявляється суперечність, доводиться істинність, таким чином, протилежного – антитези. Для І. Канта головне в справі спростування положення – це вияв внутрішньої суперечності в ньому. Слід зауважити, що кантівський підхід до вирішення вказаної важливої світоглядної проблеми все ж не є позитивним, адже діалектика в нього негативна, тобто протилежності ним не поєднуються, а виставляються лише сама протилежність. Хоча діалектика, тобто суперечності, за твердженням філософа, є, все ж, необхідною властивістю розуму бо вони виникають з необхідністю саме тоді, коли людський розум прагне (а він завжди прагне) знати значно більше аніж це дозволяє йому досвід. Оцінюючи в цьому сенсі раціональний смисл трансцендентальної діалектики І. Канта М. Булатов робить справедливий висновок: «…трансцендентальна діалектика є неперехідне завоювання людської думки. Це – така структура розуму, яка в різних формах і виявах завжди відтворювалась і відтворюється. Кант був першим, хто її усвідомив, розробив, але ще потрібні духовні зусилля, щоб зрозуміти її всезагальність і незалежність від других образів діалектики. Адже вихідна ідея Канта в цьому випадку була ідея обмеженості досвідного знання, а воно завжди, не дивлячись на розширення його меж, було і залишається таким; і завжди людський розум буде прагнути за межі досвіду, щоб зрозуміти чи уявити, який світ в цілому, яка душа в своїй «останній» сутності, на чому засновується свобода волі і як вона пов’язана з

причинністю. До такого роду вічних питань відносяться і питання про походження свідомості, психіки чи виникає вона чи в зародковому вигляді існує першопочатково; який смисл життя людини, і чи є він взагалі; добра чи зла людина за своєю природою і т.д. Філософські проблеми мають граничний, межовий характер, і всі вони, не дивлячись на зусилля філософії і науки, залишається до цих пір до кінця нез'ясованими, а отже, підлягають тій діалектиці, яка поставлена у Канта» [5, с. 136]. Додамо: вказані проблеми мають статус не лише філософських, а філософсько-світоглядних, а, зрештою, й світоглядних. Тим більше сам М. Булатов цілком обґрунтовано, в цьому плані, робить висновок: «Необхідність суперечностей у світогляді і їх розробка у вигляді антиномій становлять ядро трансцендентальної діалектики Канта» [7, с. 23].

На відміну від І. Канта світоглядну проблему кінечності і безкінечності, початку і кінця світу Г. Гегель розв'язує «позитивно-діалектично». «В цьому питанні, – зауважує М. Булатов, – Гегель відрізняється від Канта. Останній в 1-й антиномії, прагнув показати, що світ і має початок в часі і просторі і не має його (теза і антитеза). Кант, проте, не зміг поєднати ці протилежності. У Гегеля початок і кінець, кінечне і безкінечне діалектично поєднані. Крім того, якщо Кант вважав, що антиномія виникає з спроби осягнути «світ в цілому», то, згідно Гегелю, суперечність кінечного і безкінечного відноситься до світу як сукупності кінечних предметів. Світ же в цілому не є ні кінечний, ні безкінечний – він вічний, а вічність є не час, а швидше відсутність часу, позачасовість» [6, с. 260].

Але світоглядне відношення «людина – світ» як гранично загальне передбачає не лише постановку питання кінечності чи нескінченності світу (в просторі і часі), а тому з необхідністю постановки питання про походження світу в цілому і його об'єктів, а й питання про те, з чого походить рух (зміна, розвиток). Адже продуктивна уява людини, її розум і тут долають бар'єри наявно даного (обмеженого досвіду) і вийти за межі світу як цілого, його горизонту. В цьому плані можна виділити дві філософсько-світоглядні позиції, що ґрунтуються на протилежному розумінні джерела руху (зміни, розвитку), його мотивації. Стосовно першої, то вона заснована на ідеї, що всезагальний рух світу в цілому і його частинах має свою причину поза цим світом. Тобто, рух немов би надавався світу, його речам зовнішньою, позаприродною силою. Але зведення причини руху до зовнішньої сили веде з необхідністю відмови пояснення джерела походження цієї сили, або ж до визнання божественного першопоштовху. Зокрема, І. Ньютон та інші його сучасники і дотримувались тієї позиції, що усякому руху притаманне зовнішнє джерело (абсолютний першопочаток, бог). Наведемо, в цьому плані, характерне висловлювання Р. Декарта: «*Бог – першопричина руху; він постійно зберігає в світі однакову його кількість*. Досліджуючи природу руху, нам потрібно перейти до розгляду його причини. Так як остання може розглядатися подвійно, то ми почнемо з неї як первинної й універсальної, викликаючої взагалі усі рухи, які маються в світі; після цього ми розглянемо її як часткову, в силу якої усяка частинка матерії набуває рух, яким вона раніше не володіла. Що стосується першопричини, то мені здається очевидним, що вона може бути тільки Богом, могутність якого створила матерію разом з рухом і спокоєм і своїм звичним сприянням зберігає в універсумі стільки ж руху і спокою, скільки вона вклала в нього при створенні. Адже, хоча цей рух тільки модус рухомої матерії, проте його є в ній певна кількість, яка ніколи не зростає і яка

не зменшується, не дивлячись на те, що в деяких частинах матерії його може бути то більше, то менше» [12, с. 367].

Але рівним чином філософи намагаються вбачити мотивацію руху (зміни і розвитку) в самому ж світі. Так, в докритичний період своєї творчості І. Кант здійснив геніальну спробу створення історії природи. Йдеться про відому космогонічну гіпотезу, за допомогою якої мислитель пояснює походження світобудови, утворення небесних тіл і причини їх руху загальними законами руху матерії у відповідності з теорією Ньютона. Здогадки І. Канта в цьому плані були достатньо плідними. Для нього рух (механічний) іманентно притаманний матерії і, головне, мислитель застосовує діалектику притягання і відштовхування (як протилежностей, що взаємодіють). Ось його думки:

Перша: «В наповненому … просторі всезагальний спокій триває тільки одну мить. Елементи, яким притаманні сили для приведення один одного в рух, мають джерело життя в самих собі. Матерія з самого початку прагне до формування» [15, с. 157].

Друга: «Проте природа має в запасі ще інші сили, які проявляються головним чином тоді, коли матерія розкладена на дрібні частинки; завдяки їм ці частинки відштовхують одна одну і своїм опором силі притягання породжують той рух, який являє собою як би довговічне життя природи» [15, с. 157].

Третя: «Уявивши світ в стані найпростішого хаосу, я пояснив великий порядок природи тільки силою притягання і відштовхування – двома силами, які однаково достовірні, однаково прості і разом з тим однаково первинні і всезагальні. Обидві вони запозичені мною з філософії Ньютона» [15, с. 131]. Ці дві сили І. Кант називає законами природи. При всьому тому, що І. Канта намагався свою космологічну гіпотезу примирити з ідеєю про божественну доцільність існуючого в природі, він наполегливо доводив, що рух не був наданий планетам Сонячної системи богом, а є результатом дії цілком певних фізичних причин.

Особливого звучання стосовно діалектичного, а не зовнішнього розуміння мотивації руху (зміни, розвитку) набуває позиція Ф. Шеллінга. «В природі, – пише він, – все неперервно прагне *вперед*; основу цьому потрібно шукати в початку, який, будучи невичерпним джерелом *позитивної* сили, знову і знову збуджує рух і неперервно підтримує його. Цей *позитивний* початок є перша *сила природи*. Проте деяка невидима влада примушує усі явища світу здійснювати вічний коловорот. Останню основу усього слід шукати в *негативній* силі, яка, неперервно обмежуючи дію позитивного початку, повертає всезагальний рух до його джерела. Цей *негативний* початок є *друга* сила природи. Обидві ці сили, що постають водночас в єдності і боротьбі, ведуть до *ідеї організовуючого початку*, формуючого світу в *систему*» [20, с. 93].

Але Ф. Шеллінг не лише проголошує, що протилежні сили є джерелом руху, а й вбачає в їх єдності і боротьбі, взаємодії джерело утворення взагалі речей природи. Яким чином? За думкою мислителя усе життя природи скеровується до здійснення нескінченного в кінечному, а звідси в природі ми і знаходимо дію двох сил: сили позитивної, прагнучої в нескінченність і яка проявляється в неперервній продуктивності природи, і сили негативної, обмежуючої і визначаючої дію першої сили. Взаємодія цих протилежних сил виявляється в неперервному утворенні продуктів, в яких ця протилежність приводиться до єдності так, що кожний продукт

природи являється єдністю протилежного. Закон цей, згідно Ф. Шеллінгу, проявляється всюди в природі: в явищах магнетизму, електрики, в хімічних сполуках і, нарешті, в органічних істотах (у відмінності статей). Тому, підкреслює філософ, в природі немає нічого мертвого, в ній всюди життя, рух, – скрізь боротьба двох сил. Нарешті, Ф. Шеллінг не оминув питання не лише стосовно протилежних сил та їх значення в продукуванні руху і речей, а й питання про виникнення і зняття протилежності. «Так як послідовність і всі зміни в часі, – зауважує Ф. Шеллінг, – не що інше, як розгортання абсолютного синтезу, яким усе наперед зумовлене, то останню основу усякого руху слід шукати у факторах самого цього синтезу; поміж тим ці фактори – не що інше, як фактори першопочаткової протилежності, отже, й основу усякого руху належить шукати у факторах цієї протилежності. Першопочаткова протилежність може бути знята тільки в нескінченному синтезі, в кінечному ж об'єкті – тільки на мить. Протилежність к кожний момент заново виникає і в кожний момент знову знімається. Це постійне виникнення і постійне зняття протилежності в кожний момент повинне бути останньою основою усякого руху. Дане положення, яке являється принципом динамічної фізики, знаходить собі місце, подібно усім іншим принципам підлеглих наук, в трансцендентальній філософії» [21, с. 362–363]. Отже, вказаний принцип поширюється і на сферу суспільства, бо трансцендентальна філософія є наука про дух, а до останнього, за його думкою, відноситься і суспільство.

Але І. Кант і Ф. Шеллінг зупинилися на протилежності, а постільки істинна мотивація руху залишалася в тіні, адже такою є лише суперечність. Варто нагадати, що протилежність і суперечність не одне і те ж. І таке розрізнення є істотним для адекватного розуміння природи руху (зміни, розвитку). В чому є критерій такого розрізнення? Протилежність це таке відношення двох стрін, коли кожна з них визначається другою і тому кожна з них є моментом їх загального співвідношення. І в той же час кожна з сторін визначена сама собою і тому є самостійною. Суперечність же є таке відношення двох сторін коли кожна з них в своїй самостійності містить другу і, таким чином, самостійність обох виявляється виключаючою. Саме «виключаюча самостійність» суть умова, мотивація до саморуху (зміни, саморозвитку). «Суперечність же, – проголошує Г. Гегель, – є корінь усякого руху і життєвості; лише оскільки дещо має в самому собі суперечність, воно рухається, має спонукання і діяльне» [9, с. 65]. «Рівним чином, – продовжує Г. Гегель, – внутрішній, справжній саморух, *спонукання* взагалі (прагнення чи напруга монади, ентелехія абсолютно простої сутності) – це тільки те, що дещо *в самому собі* і його відсутність, *негативне його самого* суть в одному і тому ж відношенні. Абстрактна тотожність з собою ще не є життєвість; від того, що позитивне є в собі самому негативність, воно виходить зовні себе і починає змінюватись. Таким чином, дещо життєве, тільки коли воно містить в собі суперечність і є саме та сила, яка в стані вміщувати в собі цю суперечність і витримувати її» [9, с. 66]. Як це видно, Г. Гегель при характеристиці суперечності вживає терміни «життєва сила», «корінь» тощо, а в сучасних дослідженнях вживається часто (поряд з вказаними) і «джерело руху». Однак справа тут не так однозначна. Стосовно цього заслуговує на увагу наступна думка М. Булатова: «Тут, – зауважує він, – доречно відзначити один давній пересуд. Часто у філософській літературі можна зустріти положення про те, що суперечність (діалектична) є «джерело руху», «життєва сила» його, імпульс, рушійна сила і т. д.

При цьому, правда, така сила не ототожнюється з вічним двигуном Аристотеля, тому що останній знаходиться поза світом. Відношення «світ – вічний двигун», зовнішній поштовх усунені. Але це відношення при вказаному підході перетворюється у внутрішнє: *всередині* руху є джерело, сила і т.ін., що являються його причиною. Рух уявляють як машину, у якої всередині є мотор. Він то і виробляє, продукує рух. Але тоді це вже не *саморух*, він, як вважають, має причину – суперечність. Тут ми бачимо останній притулок механіцизму. Класичний механіцизм уміщував «мотор» далеко від нас, за межами світу, а цей – в саму глибину його. Але ж змінюється не суть, а лише місцерозташування «мотору», джерела руху.

Усі подібного роду вирази потрібно розуміти як метафори, як образи, в яких людина хоче зробити наочним те, що до цього неспроможне: суперечність» [4, с. 102–103]. М. Булатов справедливо вважає, що рух і є суперечність, як і навпаки, суперечність є рух. На підтвердження цієї думки він посилається на переконливе твердження Г. Гегеля наступного гатунку: «…суперечність не слід вважати просто якоюсь-то ненормальністю, що зустрічається лише де-не-де: вона є негативне в своєму істотному визначенні, принцип усякого саморуху, що полягає не більш як в зображенні суперечності. Сам зовнішній чуттєвий рух є безпосереднє наявне буття суперечності. Дещо рухається не так, що воно в цьому «тепер» знаходиться тут, а в другому «тепер» там, а тільки так, що в одному і тому ж «тепер» знаходиться тут і не тут, в один і той же час знаходячись і не знаходячись в цьому «тут». Необхідно погодитись з стародавніми діалектиками, що вказані ними суперечності в русі дійсно існують; але звідси не слідує, що руху тому немає, а слідує, навпаки, що рух – це сама наявно суща суперечність» [9, с. 66]. Звідси, єдиною відмінністю між рухом і суперечністю є та, що перший володіє чуттєвою достовірністю, як дещо зовнішнім чином дане, як явище, а друга – як не володіюча чуттєвою достовірністю, як дещо внутрішнє, як сутність руху, що осягається логікою діалектичного мислення. Можна сказати, що постійне виникнення і одночасне розв'язання вказаної суперечності і є саме рух.

Отже, діалектична суперечність є законом пізнання, який дозволяє вирішити фундаментальну світоглядну проблему природи руху. Тобто, світоглядний смисл діалектичної суперечності і полягає в тім, що усувається необхідність пошуку якоїсь-то зовнішньої сили, що приводить природну, суспільну чи духовну організацію в рух, а що саме всередині них («всередині себе») полягає мотивація їх до руху (зміни, розвитку).

Однак, незважаючи на те, що філософію не можна ототожнювати з світоглядом, адже останній є уся сукупність уявлень, знань, наук про світ і людину у їх відношенні (єдності), а філософія при цьому являється лише однією з них і в якості діалектики є наукою про закони розвитку всього вказаного наукового світогляду (мислення взагалі, що реалізує себе в науках і практичних справах), тим не менше, в межах самої філософії існує стала традиція вичленовування двох протилежних світоглядів – матеріалістичного і ідеалістичного. Загалом, наявність останніх викликана способом (методом) розв'язання тієї проблеми (яка є трансформацією проблеми, в свою чергу, проблеми, вираженої в світоглядному відношенні «людина – світ»), а саме проблеми відношення (єдності) суб'єктивного і об'єктивного (мислення і буття, ідеального і реального). Зрозуміло, що вказана проблема, оскільки вона вплетена в більш загальне відношення «людина – світ», вирішується згідно характеру

вирішення проблеми саме цього загального відношення, про що, в основному, вже йшла мова вище. Але історична і логічна метаморфоза світоглядних позицій матеріалізму засвідчує про істотну діалектику цього процесу. Про що йдеться? Отже, позиції вказаних двох напрямків протилежні стосовно розв'язання фундаментальної філософської проблеми, про яку Г. Гегель писав так: «завдання … новітньої німецької філософії визначається в тому напрямку, що вона взагалі повинна тепер зробити своїм предметом і осягнути саму ту єдність мислення і буття, яка є основною ідеєю всієї взагалі філософії, тобто схопити серцевину необхідності, поняття» [8, с. 462]. Протилежність вказаних напрямів полягає загалом в тім, що матеріалізм виводить мислення (ідеальне, свідомість) з буття (матерії, природи), а ідеалізм, навпаки, – буття (матерію, природу) з мислення (ідеального, свідомості). Відомо, яке значення надавалось у філософії марксизму поділу філософії на матеріалізм та ідеалізм. Причому критерієм такого поділу є, за Ф. Енгельсом, протилежне вирішення основного питання філософії, яке має дві сторони. Перша стосується проблеми первинності і вторинності (мислення чи буття, ідеального чи реального), а друга – проблеми пізнаваності світу (пізнаваний чи непізнаваний світ). Обидві сторони основного питання філософії, на думку К. Маркса і Ф. Енгельса, розв'язуються на основі практики наукового пізнання та реальної (матеріальної) практики перетворення світу. Однак це вже дещо інша тема. Тут варто лише сказати, що ідея поділу основоположниками марксизму філософії на матеріалізм та ідеалізм не є унікальною, як і формулювання ними основного питання філософії. Позначаючи розум, ідеальне терміном «Я» (інтелігенція), матеріалізм догматизмом, німецький філософ Й. Фіхте писав: «В досвіді нерозривно пов'язані одна з другою *річ* – те, що повинне бути визначене незалежно від нашої свободи і на що повинне бути спрямоване наше пізнання, і *інтелігенція*, тобто, те, що повинне пізнавати. Філософ може відволікатися від того або від другого, тим самим він відволікається від досвіду і підноситься над ним. Якщо він відволікається від речі, то в якості основи пояснення досвіду у нього залишається інтелігенція *в собі*, тобто абстрагована від її відношення до досвіду; якщо він відволікається від останньої, то в нього одержується *річ в собі*, тобто абстрагована від того, що вона зустрічається в досвіді. Перший образ думки називається *ідеалізмом*, другий – *догматизмом*.

Можливі – в чому повинне переконати це дослідження – лише ці дві філософські системи. Згідно першої системи, уяви, що супроводжується чуттям необхідності суть продукти інтелігенції, що передбачається в їх основі, згідно з останньою – продукти речі в собі, що передбачається в їх сонові» [19, с. 451–452]. На думку філософа, «Ні та, ні друга з цих систем не може прямо спростувати протилежну, бо їх спір є спір про перший принцип, що не виводиться; кожна з них, як тільки буде визнаний її принцип, спростовує принцип другої; кожна заперечує все в протилежній, і в них немає жодної спільної точки, виходячи з якої вони могли б прийти до взаємного розуміння і згоди. Навіть коли, здавалося б, вони згодні у відношенні слів якого-небудь положення, кожна з них розуміє їх в різному значенні» [19, с. 455]. «Звичайно, – зауважує Й. Фіхте, – можуть уживатися одна з другою уяви про самостійність Я і про самостійність речі, але не сама самостійність того й другого. Лише що-небудь одне може бути першим, першопочатковим, незалежним: друге вже тим самим, що воно друге, стає необхідно залежним від першого, з яким воно повинне бути поставлене в зв'язок» [19, с. 458]. «Зі сказаного, – робить висновок

Й. Фіхте, – випливає разом з тим, абсолютна несумісність обох систем, адже те, що випливає з однієї, скасовує висновки другої; випливає, отже, неминуча непослідовність їх змішання воєдино. Всюди, де здійснювались подібні спроби, частини не підходили одна до другої і де-небудь утворювалась величезна прогалина. Той, хто надумав би засумніватись в тільки що сказаному, повинен був би показати можливість подібного поєднання, яке є безпосередній перехід від матерії до духу і навпаки, або, що цілком те ж, безпосередній перехід від необхідності до свободи» [19, с. 457]. Звичайно, Й. Фіхте вважав, що матеріалізм стосовно умогляду не філософія, а безсиле твердження і запевнення, бо лише ідеалізм є єдино можливою філософією, але це вже дещо інше питання.

Однак, важливим в світоглядному сенсі є питання стосовно тих процесів, які ведуть (в теоретичному і соціально-практичному вимірах) до усвідомлення відносності протилежності матеріалізму та ідеалізму. В чому це простежується? В тому, що «… матеріалізм та ідеалізм спираються на певні факти з життя природи, суспільства, людини, узагальнюють їх і обидва постають як однобічні філософські напрями. Ф.В. Шеллінг був перший, хто це помітив, і він намагався знайти такий принцип, який би виключав таку однобічність. З цією метою він розвинув «філософію тотожності», згідно з якою ідеальне та реальне не мають пріоритету одне відносно іншого, а є рівноправні моменти чи сторони в структурі цілого. І ця конструкція мала сенс, бо остаточно нам невідомо, чи виникає ідеальне в процесі розвитку матерії, чи праві були ті мислителі, які вважали, що в фундаменті матерії завжди існує властивість, схожа з відчуттям чи психічним (Геккель, Мюллер, де Шарден), але недоступна спогляданню і спостереженню» [3, с. 163]. Крім того «… в Новий час були пророблені всі основні варіанти реалізму і ідеалізму, і жоден не дав задовільного розв'язання названої проблеми. Об'єктивною основою тут став загальний стан епохи, коли була досягнута деяка рівновага суб'єктивного і об'єктивного, ідеального і реального, свідомого і безсвідомого в людській діяльності. Це прямо виражається в системі Шеллінга; діяльність у нього – головне поняття, у нього не тільки людина, а й природа є суб'єкт» [5, с. 274].

Але і Г. Гегель в своїй «Науці логіки», можливо не усвідомлюючи того, показав, що протилежність мислення і буття не є істотною для діалектичної теорії мислення. Йдеться про те, що в логіці як діалектиці основним принципом виступає тотожність (єдність) буття і мислення. А втіленням цієї тотожності є категорії логіки. Саме в них і через них буття і мислення поєднані і тому вони всезагальні, кожна категорія несе в собі визначеність і того, і другого. І це природно, бо в діалектиці протилежності завжди поєднані. Отже, звідси випливає, що протилежність матеріалізму та ідеалізму тут відходить на задній план, разом з проблемою первинності і вторинності. Навпаки, у філософській теорії пізнання, де має місце протилежність суб'єкта і об'єкта (свідомості і предмета) і яка має бути усунена у формі знання постає питання стосовно «рушійної сили» суб'єктно-об'єктного поступу, пізнавальних відношень свідомості і предмету. А це питання тягне за собою висновки матеріалістичного або ідеалістичного характеру. Наприклад, Г. Гегель у своїй теорії пізнання, зміст якої він розкриває в творі «Феноменологія духу», послідовно проводить думку, що розрізнення знання про предмет і самого предмету як предмету знання здійснюється свідомістю. Мислитель так і пише: «… будь-який додаток від нас зайвий не тільки в тому аспекті, що поняття і об'єкт, критерій і те, що

треба перевірити, вже наявні в самій свідомості: адже й ми будемо позбавлені клопоту порівнювати їх обох і *досліджувати* у властивому значенні цього слова, отже, якщо свідомість сама себе перевіряє та досліджує, то нам і в цьому аспекті лишається тільки придивлятись. Бо свідомість, з одного боку, – це усвідомлення об'єкта, а з другого – самоусвідомлення, усвідомлення того, що є для неї істиною, і усвідомлення свого знання цієї істини. Оскільки і те, і те існує *для однієї свідомості*, вона сама є їхнім порівнянням; *саме ця свідомість* вирішує, чи її знання про об'єкт відповідає цьому об'єктові чи ні» [11, с. 75–76]. Ідеалістичний висновок Г. Гегеля в теорії пізнання очевидний: свідомість суть єдиний критерій істини, тобто критерій розрізнення знання про предмет і самого предмету, а отже, що є між ними тотожнім, а що протилежним (відмінним). «Але практика, – на думку В. Шинкарука, – не тільки знімає протилежність ідеального і реального, суб'єктивного і об'єктивного, вона лежить також в *самій основі* гносеологічної *протилежності* свідомості і об'єктивної реальності, мислення і буття. Пізнавальне відношення людини до світу як суб'єкта до об'єкта *опосередковане її практичним відношенням* до зовнішніх речей. Людина стала протипокладати собі зовнішні предмети, робити їх об'єктами своїх знань і врешті-решт усвідомлювати відмінність знаного і дійсного, мислимого і реального тільки на основі практично-трудової, матеріально-виробничої діяльності. Інакше кажучи, практика і покладає (зумовлює виникнення) протилежності свідомості і об'єктивної реальності і знімає її, в ній, і тільки в ній реалізується тотожність гносеологічних протилежностей ідеального і реального, суб'єктивного і об'єктивного» [22, с. 208]. Зрештою, ідеалізм Г. Гегеля саме в логіці віднаходив і гостро піддавав його критиці матеріаліст Л. Фейєрбах, коли писав «Між тим буття, *не відрізнене від мислення*, буття, яке складає лише *предикат*, чи визначення розуму, є тільки *мислене абстрактне* буття, в дійсності ж *зовсім не буття*. Отже, тотожність мислення і буття виражає тільки *тотожність мислення з самим собою*. Іншими словами: абсолютне мислення не може *відмежуватись від самого себе, воно із себе не може проникнути до буття*. Буття залишається чимось потойбічним…Мислення протиставляє собі буття, але *в межах самого себе*, і тим самим безпосередньо, без утруднення усуває протилежність буття собі самому, адже буття, як протилежність мислення, будучи дане в *мисленні*, є не що інше, як думка… Якщо проста *визначеність в думці* складає сутність буття, як можна буття відрізнити від мислення?» [18, с. 170].

Виклад досліджуваної теми статті показує, що сама по собі філософська діалектика не є світоглядом, а радше методом вирішення світоглядних проблем, тобто таких, що випливають зі змісту відношення «людина – світ». Разом з тим, очевидно, перспективними є подальші дослідження місця діалектики в процесі виділення критеріїв розмежування філософських і соціальних вимірів світогляду, в процесі обґрунтування правомірності чи неправомірності включення етичного, естетичного та інших форм духовно-практичного освоєння світу в сферу науково-світоглядного знання.

Список використаної літератури

1. *Босенко В.* Воспитать воспитателя. Заметки по философским вопросам педагогики и педагогическим проблемам философии / В. Босенко. – К. : Всеукраинский Союз рабочих, 2004. – 352 с.
2. *Босенко В.* Всеобщая теория развития / В. Босенко. – К. : Всеукраинский Союз рабочих, 2001. – 470 с.
3. *Булатов М.* Антропологічний зміст розсудку і розуму / М. Булатов, В. Загороднюк, К Малеєв та ін. // Філософська антропологія в контексті сучасної епохи. – К. : Стилос, 2001. – С. 139–168.
4. *Булатов М.* Ленинский анализ немецкой класической философии. Логико-диалектические и историко-философские проблемы. / М. Булатов. – К. : Наукова думка, 1974. – 269 с.
5. *Булатов М.* Немецкая класическая философия: в 2 ч. / М. Булатов. – К. : Стилос, 2003. – Ч.1. Кант. Фихте. Шеллинг. – 322 с.
6. *Булатов М.* Немецкая класическая философия: в 2 ч. / М. Булатов. – К. : Стилос, 2006. – Ч.2. Гегель. Фейєрбах. – 544 с.
7. *Булатов М.* Філософський словник / М. Булатов. – К. : Стилос, 2009. – 575 с.
8. *Гегель Г.* Лекции по истории философии: в 3 кн. / Г. Гегель. – С.–Пб. : Наука, 1994. – Кн. 3. – 572 с.
9. *Гегель Г.* Наука логики / Г. Гегель // Сочинения : в 3 т. – М. : Мысль, 1971. – Т. 2. – 248 с.
10. *Гегель Г.* Наука логики / Г. Гегель // Сочинения : в 3 т. – М. : Мысль, 1972. – Т. 3. – 374 с.
11. *Гегель Г.* Феноменологія духу / Г. Гегель. – К. : Основи, 2004. – 548 с.
12. *Декарт Р.* Первоначала философии / Р. Декарт // Сочинения : в 2. т. – М. : Мысль, 1989. – Т. 1. – С. 297–422.
13. *Злотина М.* Диалектические законы развития как мировоззренческие принципы творческой деятельности / М. Злотина // Практика – Познание – Мировоззрение. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 223–239.
14. *Ильенков Э.* философия и культура / Э. Ильенков. – М. : Политиздат, 1991. – 464 с.
15. *Кант И.* Всеобщая естественная история и теория неба. 1755 / И. Кант // Сочинения: в 6 т. – М.: Мысль, 1964. – Т. 1. – С. 115–262.
16. *Кант І.* Критика чистого розуму / І. Кант // пер. з нім. та прим. І. Бурковського. – К. : Юніверс, 2000. – 504 с.
17. *Раскин И.* Научное мировоззрение / И. Раскин // Ільєнківські читання – 2006 ; збірник матеріалів VIII міжнародної наукової конференції. – К. : НАУ, 2006. – С. 134–136.
18. *Фейербах Л.* Основные положения философии будущего / Л. Фейербах // Избраные философские произвидения : в 2 т. – М. : Политиздат, 1955. – Т.1. – С. 136–204.
19. *Фихте И.* Первое введение в наукоучение / И. Фихте // Сочинения : в 2 т. – С.–Пб. : Мифрил, 1993. – Т.1. – С. 442–476.
20. *Шеллинг Ф.* О мировой душе / Ф. Шеллинг // Сочинения: в 2 т. – М. : Мысль, 1987. – Т.1. – С. 89–181.

21. *Шеллинг Ф.* Система трансцендентального идеализма / Ф. Шеллинг // Сочинения : в 2 т. – М. : Мысль, 1987. – Т.1. – С. 227–489.
22. *Шинкарук В.* Логика, дилектика и теория познания Гегеля / В. Шинкарук. – К. : Изд-во Киевского университета, 1964. – 295 с.

Стаття: надійшла до редколегії 20.05.2011
прийнята до друку 24.11.2011

The APPROACHES TO THE WORLDWIEW ISSUES SOLUTION

Vasyl' Lysyj

Ivan Franko National University of Lviv,
Institute of Philosophy, Department of History of Philosophy
Universytetska str, 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: dfilos@franko.lviv.ua

The article deals with the idea that the worldview problems of man can be solved only on the basis of the dialectical method. It is shown on the example of the "man-world" problem, problems of world's finiteness and infinity, the nature of movement (change, development), logical and historical displays of conventionalities of materialism and idealism as philosophical types of worldview.

Keywords: dialectical method, man, world, worldview, objective, theoretical, subjective, practical, finite, infinite, contradiction, materialism, idealism

МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РОЗРЕШЕНИЯ

Василий Лысий

Львовский национальный университет им. И. Франко
Философский факультет, кафедра истории философии
ул. Университетская 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: dfilos@franko.lviv.ua

В статье обоснована идея о том, что решение мировоззренческих проблем человека возможно только на основе применения диалектического метода. Это показано на примере таких проблем как «человек – мир», конечности и бесконечности мира, природы движения (изменения, развития), логической и исторической проявлений условности материализма и идеализма как философских типов мировоззрения.

Ключевые слова: диалектической метод, человек, мир, мировоззрение, объективное, теоретическое, субъективное, практическое, конечное, бесконечное, противоречие, материализм, идеализм.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 41–48
Visnuk of the Lviv University. Series Philosof.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 41–48

УДК 14(091)“18/19”: 340.12 Б.

ПРАВОРОЗУМІННЯ У ФІЛОСОФІЇ ПРАВА БОГДАНА КІСТЯКІВСЬКОГО: ПРОБЛЕМА СИНТЕЗУ

Марія Альчук

Львівський національний університет ім. І. Франка
Філософський факультет, кафедра теорії та історії культури
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: al_chuk@bigmir.net

У статті аналізуються праці Богдана Кістяківського, в яких досліджуються різні підходи у визначенні суті права. Виокремлено твердження філософа про автономність права та філософське осмислення його сутності. Висвітлено філософський підхід – як синтез праворозуміння – в основу якого покладено принцип свободи. Філософсько-правовий дискурс має поєднати множинність знань, тобто, синтез єдиного і плюрального у правознавстві.

Ключові слова: філософія права, правознавство, дискурс, право, синтез, свобода.

Кістяківський Богдан Олександрович (1868-1920) – правознавець, фундатор української філософії права. Філософсько-правове вчення науковця є яскравою сторінкою в історії філософії права України, Росії та Німеччини. Його досягнення у філософії високо цінували західноєвропейські філософи – В.Віндельбанд, Г. Зіммель, Г.Єлінек. У співпраці з В. Вернадським, М. Василенком, Ф. Тарановським він закладав наукові підвалини Української Академії наук (1919-1920). Він був професором юридичного факультету Київського університету, деканом, а з 1919 року – академіком Української академії наук. Також він відомий публіцистичною і видавничою діяльністю: видав “Політичні твори” (1908) М. Драгоманова.

Життя Б. Кістяківського відноситься до “трьох світів” – України, Росії, Німеччини. Він навчався у Київському, Харківському, Дерптському університетах (1888 – 1892), з яких звільнявся за участь в українських культурно-освітніх гуртках. Був заарештований за пропаганду марксистських ідей у 1892 році. З 1895 року продовжив навчання в Берлінському, Стразбурзькому, Гайдельбергському університетах. Написав та успішно захистив докторську дисертацію на тему “Суспільство та індивід” (1898). Німецькі філософи права, соціологи високо оцінили дисертаційне дослідження Б. Кістяківського, зокрема, Г. Кельзен, Г.Єлінек, М. Вебер.

Період кінця XIX – початку XX ст. характеризується інтенсивною інтелектуальною напругою, зіткненням суперечливих підходів у культурології, філософії, політиці, правознавстві. Українські науковці, зокрема М. Василенко, С. Дністрянський, Б. Кістяківський, Ф. Тарановський, М. Палієнко, Є. Спекторський, А. Фатєєв, К. Ярош викладали і досліджували історію та проблеми філософії права,

© Альчук М., 2011

сміливо висуваючи власні гіпотези та аргументи щодо їх трактування. У журналі "Юридическій Вестникь" розгорнули дискусію про кризу, зокрема юриспруденції, що виникла через крах старих теорій і становлення нових поглядів на право. Одним із напрямів дискусії було осмислення кризи правосвідомості та успадкованих теорій про державу і право. Б. Кістяківський, який редагував журнал у 1913–1917 роках, наголошував на тому, що юристам слід впевнено обстоювати принципи автономії права і юриспруденції. Лише так право стане міцною опорою сучасної інтелектуальної культури. Ця думка є актуальною і нині. Хоча початок XXI ст. значно відрізняється від попереднього століття в соціально–культурній, політичній, гуманітарній площинах, але для розуміння складності нинішніх дискусій набувають особливої вагомості думки, що були висловлені в минулому.

Метою статті є висвітлення різних підходів у дослідженні суті права, синтезу праворозуміння Богданом Кістяківським на початку XX ст. Для досягнення мети використовується метод аналітичної реконструкції основних напрямів дослідження права, який розкриває їх гуманітарний зміст і способи здійснення.

На початку XX ст. багатьма правознавцями та філософами права формулюється завдання щодо створення науки про право. Б. Кістяківський підкреслював, що для розвитку науки про право велике значення має напрям, темп та інтенсивність філософського мислення. Він поділяв думку І. Канта про те, що визначення поняття і предмета права є складним, адже воно належить до філософських понять. Тому, аналізуючи працю І. Канта "Критика чистого розуму", Б. Кістяківський зазначав, що визначення права є філософським, в основу якого покладено принцип свободи. "В сучасних термінах це визначення звичайно виражають у формулі: право є сукупність норм, які встановлюють та розмежовують свободу осіб" [7, с.223]. І. Кант підкреслював, що дати визначення досить "приємно, але нерідко дуже важко. Юристи й дотепер шукають дефініцію для свого поняття права" [2, с.418]. Досить часто цьому надавали іншого значення. За І. Кантом поняття права належить до філософських понять і стосується предмета права. Зокрема він зауважував щодо характеру понять, "висловлюючись точно, жодне поняття, дане a priori, наприклад: субстанція, причина, право, справедливість і т. д., також не піддається дефініції" [2, с.417].

Б. Кістяківський підкреслював, що через шістнадцять років у праці "Метафізика моралі" І. Кант дав визначення права, в основі якого закладено принцип свободи. Це визначення сформульовано так: "право – це сукупність умов, за яких свавілля однієї особи сумісна із сваволею іншої з позиції загального закону свободи." [1, с.139]. Тобто право є сукупністю норм, які встановлюють і розмежовують свободу осіб на підставі вимог категоричного імперативу моральності. Право не лише визначає межі свободи, а й оберігає і забезпечує її та протистоїть насильству. Тут простежується суто філософське визначення права. Принциповим є розмежування сфери моралі та права. Правові відносини належать до зовнішніх стосунків між людьми, об'єктивованих у певних словах та діях. Право, за визначенням І.Канта, "це сукупність умов, за яких свавілля одного (особи) поєднане зі свавіллям іншого з погляду загального закону

волі" [1, с.139]. Тобто, право обмежує свободу кожної особи, узгоджуючи зі свободою всіх інших, наскільки це можливо за певним загальним законом.

Український філософ розкривав доробок учених у галузі філософії права і детально окреслював всі важливі аспекти. Так, він зазначав, що німецький правознавець – Р. Єрінг вперше поставив наукове завдання – право потрібно вивчати не лише як систему норм і понять, а й як реальне явище. Головна думка роботи закладена ним у самій назві "Ціль у праві" та визначала напрям усього дослідження. Отже, Р. Єрінг стверджував, що право – явище телеологічного порядку, а його суть визначається його ціллю [9, S.320]. Керуючись догматичним методом, він намагався розкрити ті цілі, які змогли б визначити суть права. Б. Кістяківський критикував Р. Єрінга за таке дослідження цілі та суті права.

Б. Кістяківський проаналізував працю Р. Єрінга "Ціль у праві" (1893), яка не завершена та у якій не чітко з'ясовані методи наукового дослідження права. Хоча сам автор стверджував, що не розробляв догматичні питання, але насправді, його дослідження ґрунтуються на юридичній догматиці. Із назви праці випливає, що автор мав розкрити і встановити цілі, які визначають суть права. Також не була розроблена і проблема цілі у філософії. Р. Єрінг самостійно намагався розкрити цю проблему. За ціль він сприйняв психічні причини, які відображаються у свідомості [5, с.666]. Телеологічне розуміння права, крім Р. Єрінга, також досліджував Р. Штамлер. Б. Кістяківський зауважував, що Р. Штамлер пояснював соціальний процес моністично, соціально-наукове пізнання права поєднував із соціально-філософським, а право розкривав як зовнішню регулюючу форму. Такий підхід також не розкривав шляхи і методи наукового пізнання права. Р. Штамлер використав метод протиставлення для визначення поняття права. Він протиставив праву сваволю, в якій вбачав видову відмінність правових норм від конвенційних правил. Визначити поняття права через сваволю неможливо. Г. Радбрух підкреслював, що сваволя не є протилежністю права, а сваволя – це неправильне право, або ж – протиправна поведінка [8, с.43]. Також Б. Кістяківський критикував односторонній підхід Р.Штамлера, який не давав наукового пізнання права і не розкривав методи його творення. Для наукового пізнання права потрібно проаналізувати його як телеологічне явище, тобто шукати ціль у самому праві, отже, розкрити ціль, яка діє у праві та визначає його суть [5, с.670]. У науковій літературі уже відомі головні шляхи про визначення істинного знання про право. Потрібно встановити і визначити методи, які використовуватиме наука про право. Філософ права виділив головні завдання:

– строго розмежувати юридично-догматичне і науково-теоретичне вивчення права;
– пояснити право у причиновій і телеологічній залежності;
– дослідити трансцендентальні та емпіричні цілі;
– проаналізувати розумність як інтелектуальну ціль, моральність як етичну ціль;
– розкрити етичні цілі – свободу і справедливість.

На переконання Б. Кістяківського дослідити право як причиново-зумовлене явище можна у двох аспектах: соціальному і психологічному. Загальна теорія права

досліджує причинову зумовленість права як соціального явища. Вивчаються причинові соціальні відносини між індивідами та соціальними групами, їхні інтереси, боротьба, компроміси, примирення, щоб проаналізувати і встановити ті елементи, які зв'язані з імперативно-атрибутивною природою правових переживань [5, с.674]. Досліджувати їх потрібно в динаміці, тобто у причиново-зумовлених діях. Лише так буде пізнана психічна природа права. Завдяки соціальним і психологічним методам дослідження право пізнається як психічно-соціальне явище. Досить складно досліджувати право як явище телеологічне. Саме оцінка людиною цілей ускладнюється багатоманітністю та різносторонністю права. Виділяють такі цілі для визначення суті права:

– емпіричні (гетерогенні) цілі, які організовують спільне життя людей ;

– трансцендентальні цілі, які належать розуму (інтелектуальній свідомості) ;

– раціональні цілі, які зумовлюють суть права, бо в ньому втілюється все розумне у спільному житті людей;

– етичні цілі, як носії свободи і справедливості [5, с. 678–680].

Як зазначав Б. Кістяківський, важливого значення надається єдиній етичній цілі – свободі, яка зумовлює природу права. Така етична суть права не зводиться до однієї чи багатьох етичних цілей. Зокрема філософи XVIII ст. вважали, що у праві здійснюється одна мета – свобода. Також і в XIX ст. її визнавали Б. Чічерін, Е. Трубецькой, Р. Штамлер.

Для того, щоб теоретично отримати наукове знання про право, потрібно визначити його як поняття: соціально-наукове, психологічне, нормативне і державно-організаційне. Визначивши ці поняття окремо, треба систематизувати і поєднати їх в одне. Тоді ми отримаємо синкретичне поняття права. Він зазначав, що в науці про право є найбільш суперечливі теорії, які навіть виключають одна одну. Зокрема "головні питання про сутність і невід'ємні властивості права вирішуються представниками науки про право зовсім по-різному" [5, с.374]. Зокрема теоретики права сперечаються щодо тієї сфери явищ до якої належить право. Тому виникають різні юридичні напрямки і школи.

Б. Кістяківський виділив чотири напрямки. Так, один з напрямків пов'язує право з державою та її примусовою владою. Теоретики права виділяють характерні риси діючого правопорядку: монополію держави на встановлення норм права та нагляд за їхнім здійсненням; право складається із наказів, виконання яких гарантується державою; право є державним за своєю природою; значення елементу примусу у розкритті сутності права. Цей підхід визначає право як "імперативне або державно - наказове явище" [5, с.375].

Другим є соціальний напрям. Багато правознавців вказують на те, що "право є явище соціальне і виражає певні стосунки між людьми, які охороняються самим суспільством" [5, с.375]. Він виокремлював характерні особливості даного напрямку: право виникає раніше держави, може існувати поза нею; втручання держави у добровільне здійснення правових норм може не відігравати ніякої ролі; процес правотворення здійснюється не в законодавчих установах, а в суспільстві, де право формується, зароджується та визріває; діяльність держави основується на правових

нормах, які встановлюються конституціями. Здійснення норм права не є прямим наслідком регулюючої та наглядової діяльності державної влади. Діяльність держави – зовнішня оболонка існуючого правопорядку, що не торкається сутності права [5, с.375].

Третім напрямком у Б. Кістяківського є психологічний. Представники третього напряму критикують попередні напрями за зовнішні характеристики права, які не розкривають його внутрішню суть. Вони підкреслюють, що "право – явище нашого внутрішнього, психічного світу" [5, с.376]. Характерні риси психологічної теорії: право – явище вольове, і виключно психічне; в основі права – душевні переживання, які мають певні властивості.

Ці напрями характеризуються непримиренними протилежними поглядами про сутність права, а також на сферу явищ, до якої належить право. Різні підходи у науково-правовій і філософській літературі розкривають "глибокі суперечності у поглядах на суть права та його головні властивості"[5, с.379]. Тому суперечності, які будуть ще багаточисельнішими у вченні про право, можуть викликати песимістичне відношення до самої науки про право. Потрібно встановити причину незадовільного стану наукового знання про право, щоб відкинути песимізм.

Соціально-наукове, психологічно-наукове поняття дають знання про право як причиново зумовлене явище. Нормативне поняття формулює знання про право як телеологічне явище (зумовлене трансцендентальними цілями), тобто розумне і етично ціннісне. Такі знання про право науково систематизуються і визначаються поняттєво. Б. Кістяківський зазначав, що в соціально-науковому, психологічному і нормативному поняттях родові ознаки та видові відмінності утверджуються в якості необхідно належних праву не як формально-логічні узагальнення, а як причинова і як телеологічна закономірності [5, с.681]. Таке належне знання є науковим, тому що ґрунтується на конститутивних категоріях мислення.

Філософ права зазначав, що загальна теорія права не погоджується з таким зведенням різних результатів, які отримуються різними способами в об'єднане поняття. Такі результати отримуються штучним розділенням права у дійсності. Право як реальне явище ніколи не буває лише соціальним явищем, чи лише психологічним, чи лише організаційним [5, с.682–683]

На переконання Б. Кістяківського, той порядок, який встановлює право, завжди розумний, справедливий і гарантує свободу. Також право зумовлене одночасно і причиново, і телеологічно. Загалом право як явище, незважаючи на багатоманітність, єдине. Отже, все знання про право потрібно синтезувати. Результатом такого синтетичного пізнання права має бути розкриття і розуміння суті права [5, с.683]. Тут не йдеться про визначення якогось одного поняття права. Усвоєму виступі на захисті дисертації Б. Кістяківський зазначав, що для вироблення цілісного знання про право "потрібні особливі синтетичні форми пізнання; вони мають привести до пізнання не поняття, а суті права" [6, с.789]. Загальна теорія права має більш повно і всесторонньо синтезувати (поєднувати) наукові знання про право. У такому синтезі, що розкриває суть права, загальна теорія права пересікається з

філософією права. Шлях до синтезу, як зазначав Б. Кістяківський, загальна теорія права шукає не в окремих гуманітарних науках, а у філософії культури.

У своїй філософсько-правовій концепції Б. Кістяківський аналізував загальні принципи створення системи наукових знань про право. Він розкривав право як соціальне явище, що виражає культуру суспільства, виходячи із плюралістичного підходу та доповнюваності методів. Філософ розробив методи аналізу соціокультурної реальності права та правових відносин. "Право є і державно-організаційне, і соціальне, і психічне, і нормативне явище. Усі ці різні його прояви або всі сторони його багатоликої й багатоманітної сутності підлягають цілком самостійному вивченню та розробленню" [7, с.153]. Виділені основні підходи до права відповідають чотирьом концепціям права. Він визначав їх як методологічні підходи, що відповідають чотирьом граням права і виступають як культурні феномени.

Б. Кістяківський зазначав, що науки про суспільство, а також філософія мають сприяти вдосконаленню та розвитку правознавства, але вони не повинні поглинати чи займати місце юриспруденції. Філософський підхід розкриває теоретичну і практичну мету правознавства, засоби її досягнення та очікувані результати. Отже, філософія права як специфічна сфера, допомагає осмислювати, а в чомусь і вирішувати пізнавальні та етичні проблеми юриспруденції, не підмінюючи останньої. Потрібно відмітити про взаємозв'язок філософії права, теорії права, юриспруденції, соціології права, психології права, антропології права, політики права. Ці гуманітарні науки, як писав Б. Кістяківський, мають виробити цілісне і синтетичне знання про право.

Українські науковці – В. Бабкін, В. Бачинін, В. Бігун, О. Бандура, М. Братасюк, О. Грищук, М. Дамірлі, Л. Депенчук, К. Жоль, А. Козловський, В. Кузнєцов, С. Максимов, Л. Петрова, П. Рабінович, С. Сливка, В. Шкода – розглядають право як багатоманітне, поліфонічне явище, що існує в різних формах і видах. Воно пронизує всі сфери життєдіяльності суспільства. Право розуміється як цілісне явище, що виникає у формі безперервної соціальної комунікації і має текстуальну (семіотичну), аксіологічну, психічну та функціонально-поведінкову складові. Отже, потрібно обґрунтувати синтез праворозуміння; дослідити історію української філософсько-правової думки; розкрити онтологічні, аксіологічні, гносеологічні засади права. Сутність права необхідно проаналізувати через розкриття проблеми справедливості, відповідальності, солідарності. У цьому допомагають філософсько-правові ідеї Б. Кістяківського.

Список використаної літератури

1. Кант И. Метафизика нравов в двух частях 1797 / И. Кант // Сочинения в 6 т. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4, ч. 1. – С. 107–304.
2. Кант І. Критика чистого розуму / І. Кант ; [пер. з нім. та приміт. І. Бурковського]. – К. : Юніверс, 2000. – 504 с.

3. Кистяковскій Б. Наши задачи / Б. А. Кистяковскій // Юридическій Вестникь. – М., 1913. – Кн. I. – С. 3–17.
4. Кистяковскій Б. А. Кризись юриспруденціи и диллетантизмь вь философіи / Б. А. Кистяковскій // Юридическій Вестникь. – 1914. – Кн.VI. – С. 70–106.
5. Кистяковскій Б. Соціальныя науки и право. Очерки по методологіи соціальных наукь и общей теоріи права / Б. А. Кистяковскій. – М. : Изд-е М. и С. Сабашниковыхь, 1916. – 704 с.
6. Кистяковскій Б. Диспуть Б. А. Кистяковскаго вь Харьковскомь Университете / Б. А. Кистяковскій // Право : еженедельная юридическая газета. – 1917. – № 13. – С. 786–798.
7. Кістяківський Б. Вибране / Богдан Кістяківський ; [пер. з рос. Л. Г. Малишевської ; упорядкування, передмова і примітки Л. П. Депенчук] // Бібліотека часопису "Філософська і соціологічна думка". – К. : Абрис, 1996. – 512 с.
8. Радбрухъ Г. Введеніе въ науку права / Г. Радбрухъ ; [пер. М. Островской]. – М. : Трудъ, 1915. – 140 с.
9. Jhering R. Der Zweck im Recht / R. Jhering. – 3 Aufl. Leipzig, 1893. – 540 s.

Стаття: надійшла до редколегії 14.04.2011
прийнята до друку24.01.2011

JURISPRUDENCE IN NHE PHILOSOPHY OF LAW BOGDAN KISTYAKIVSKOGO: THE PROBLEM OF SYNTHESIS

Mariya Alchuk

Ivan Franko National University of Lviv, Institute of Philosophy
Department of theory and history of culture
Universytetska str, 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: al_chuk@bigmir.net

This article analyzes the work of Bogdan Kistyakivskyi, which are exploring different approaches in determining the nature of law. Obtained approval of the philosopher of the autonomy law and philosophical understanding of its essence. Highlights a philosophical approach - as a synthesis of law - which is based on the principle of freedom. The philosophical and legal discourse should combine multiplicity of knowledge, that is, the synthesis of a single and plural in jurisprudence.

Keywords: philosophy of law, jurisprudence, discourse, law, synthesis, freedom.

ПРАВОПОНИМАНИЕ В ФИЛОСОФИИ ПРАВА БОГДАНА КИСТЯКОВСКОГО: ПРОБЛЕМА СИНТЕЗА

Мария Альчук

Львовский национальный университет им. И. Франко
Философский факультет, кафедра теории и истории культуры
ул. Университетская 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: al_chuk@bigmir.net

В статье анализируются работы Богдана Кистяковского, в которых исследуются различные подходы в определении сущности права. Выделены утверждение философа об автономности права и философское осмысление его сущности. Освещен философский подход – как синтез правопонимания – в основу которого положен принцип свободы. Философско-правовой дискурс должен сочетать множественность знаний, то есть, синтез единого и плюрального в правоведении.

Ключевые слова: философия права, правоведение, дискурс, право, синтез, свобода.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 49–55
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 49–55

УДК 140.8./ 141.142.165.745

БЛАГОГОВІННЯ ПЕРЕД ЖИТТЯМ А. ШВЕЙЦЕРА ЯК УТВЕРДЖЕННЯ СЕНСУ ЖИТТЯ (КРИТИКА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ А. ШОПЕНГАУЕРА)

Лідія Сафонік

Львівський національний університет імені Івана Франка
Філософський факультет, кафедра філософії
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: filos@franko.lviv.ua

Опираючись на компаративний аналіз філософського спадку німецьких філософів показано, що морально-етична концепція благовоління перед життям А.Швейцера базується на принципу волі до життя А.Шопенгауера.

Підкреслено, що воля до життя А.Швейцера, на відміну воля до життя А.Шопенгауера, прагне до єднання з іншою волею до життя. Порятунок живого або допомога живому – це уникнення роздвоєння волі до життя (руйнація одного життя іншим).

Етичне є благоволінням волі до життя. перед волею до життя іншої людини. Наголошено, на думці А.Швейцера, що через покору вступаємо в світ етичного, отже боротьба з собою і власна правдивість – це засоби впливу на інших.

Ключові слова: воля до життя, благовоління перед життям, етичний принцип, сенс життя, безсенсовість буття, покора.

Одним з найавторитетніших знавців та критиків морально-етичної концепції А.Шопенгауера вартує назвати А.Швейцера, німецького філософа, мораліста та теолога. А.Швейцера називають генієм людяності, великим гуманістом, маючи на увазі його безкорисну діяльність в Екваторіальній Африці та боротьбу з атомною зброєю за що його удостоїли Нобелівської премії. Життя А.Швейцера – це приклад єдності помислів та дій, діяльнісне та духовне діяння мислителя органічно поєднуються у його етичній концепції благовоління перед життям.

Мета статті полягає в завданні, опираючись на порівняльний аналіз філософського спадку німецьких філософів показати, що морально-етична концепція благовоління перед життям А.Швейцера базується на принципу волі до життя А.Шопенгауера. Наголошується на обмеженості філософського принципу волі до життя А.Шопенгауера як світо- і життєзаперечення, оскільки в ньому закладена неможливість його послідовного розвитку.

А.Швейцер показує переваги філософської позиції А.Шопенгауера над його попередниками. Зазначимо, що для Спінози сенс світового процесу у появі вищих сутностей, які пізнають себе в абсолютному; для Фіхте – у тому, що устремління абсолютного до діяльнісного начала пізнає себе як етичний принцип у тих же вищих сутностях; для Гегеля – у тому, що абсолютна ідея пройшовши певні стадії свого

© Сафонік Л., 2011

розвитку, приходить до пізнання самої себе як абсолютної ідеї. Як бачимо А.Шопенгауер перебуваючи в орбіті проблематики німецької класичної філософії, зумів подивитися на неї неначе з боку і зрозумів безперспективність такого напрямку розвитку думки. Велич помислів цього філософа полягає в тому, що у вищих сутностях абсолютне (світова воля до життя), пізнавши саму себе, відмовляється від інстинкту життєствердження, адже, що таке західноєвропейська філософія як не поступ і утвердження оптимістичного світосприйняття і світорозуміння.

Німецький мислитель вперше в філософію вводить живу людину з душею, яка здатна переживати, страждати і навіть більше того - робити вибір. Саме в людині бере свій початок воля до життя з ціллю звільнення від тривог і страждань з метою досягнення душевного миру і без людини не може існувати світ, оскільки без людини він втрачає сенс існування. І саме в цьому полягає оптимізм філософської позиції А.Шопенгауера, який він почерпнув з усієї канви західноєвропейської філософії. Ця доля оптимізму його філософії перетікає в песимізм, який домінує в його морально-етичній концепції. Ми маємо на увазі те, що засадничим поняттям його етики є Ніщо. Як ми знаємо поняття Ніщо є засадничим для філософії модерну XX сторіччя загалом.

А. Швейцер, порівнюючи погляди А.Шопенгауера та представників індійської філософії, наголошує на тому, що: "Песимістичному світогляду Шопенгауера не властива та велич і спокій, якими наділені індійські мудреці. Він веде себе як нервовий і хворобливий європеєць. Там, де східні мудреці з величчю вступають у світ надетичного, осягнувши у всій глибині ідею звільнення від світу, і минають добро і зло як етапи, які давно перейдені, Шопенгауер виглядає бідним європейським скептиком" [3, С. 181]. А.Швейцер дорікає Шопенгауеру, що він створив етичне вчення, але жити згідно якого він не може. "Нездатний жити, згідно створеного ним світорозуміння, – пише А.Швейцер, - він чіпляється за життя, як за гроші, віддає перевагу гастрономічним насолодам більше, ніж насолодам любові, зневажає людей сильніше, ніж їм співчуває"[3, С. 181]. У праці "Світ як воля і уявлення" А.Шопенгауер, виступає проти того, щоб той, хто пережив священний поворот перетворювався у святого, "Взагалі, – пише він, – дивно вимагати від моралісту, щоб він проповідував інші чесноти, окрім тих, якими наділений сам" [4, С. 398].

На думку А.Швейцера, у Шопенгауера та індійців будь-яке етичне діяння є лише ланкою світо- і життєзаперечення, а отже є ілюзорним або чисто теоретичним; їм невідоме співчутливе переживання, воно не має сенсу, як і не має сенсу будь-яке діяння у цьому світі. Співпереживання Шопенгауера, вважає А.Швейцер, є лише "розсудковим співпереживанням", а ще вище, ніж етика у нього стоїть аскетизм. [3, С. 180]

Все, що служить придушенню волі до життя, – згідно позиції А. Шопенгауера – цілком виправдано. Правильно роблять ті, хто відмовляється від любові до своїх нащадків з наміром зменшити кількість життів на Землі. Хто в результаті зрілих роздумів вибирає самогубство і після повного применшення волі до життя шляхом утримання від їжі, подібно до брахманів, намагається загасити вогонь лампи, той поступає, як істинний мудрець. Засуджувати можна лише самогубство з відчаю, оскільки воно не узгоджується з дійсним життєзаперечення, навпаки воно лише

підтверджує життєстверджуючу волю, яка при певних обставин є незадоволеною умовами, в яких вона перебуває [3, пар.69].

Німецький мислитель шукає втечі від егоїзму світової волі і вбачає сенс життя у одинокості, аскезі та навіть припускає думку обдуманого та зрілого самогубства "смерть - великий привід для того, щоб завершити своє існування в якості Я; благо тим, хто цією можливістю скористається"[6, С.131] Для А. Шопенгауера добровільне зречення життя – це вияв свободи волі. Він наголошує: "… вмирати добровільно, вмирати з охотою, вмирати радісно – це перевага людини, яка досягнула резігнації, перевага того, хто відкинув і заперечив волю до життя. Тому що тільки така людина дійсно, а не на словах хоче померти, - йому не потрібно, він не вимагає безконечного посмертного існування своєї особи"[4, С.132].

Солідарними у критиці А.Швейцером позасмисловості буття А. Шопенгауера є С.Франк, М.Бердяєв, Й.Гессен та інші. Так, С.Франк наголошує на тому, що особисте життя людини, у якому є відсутній справжній центр видається ігрищем сліпих сил долі, точкою схрещення безглуздих випадковостей, але завдяки зусиллям нашого самопізнання стає таким що набуває значимості, а всі випадковості, всі удари долі набувають для нього сенсу "наче самі собою вкладаються як необхідні ланки у те ціле, здійснити яке ми покликані" [6, С. 193]

Кризова доба спонукає людей до вирішення своїх проблем шляхом добровільної відмови від життя навіть, якщо вони нічого не знають про морально-етичну концепцію А. Шопенгауера. М.Бердяєв спростовує трактування самогубства як вияв гідності і сили людського духу, в статті "Про самогубство", він наголошує, що самогубство – це злочин проти життя і смерті, психологія самогубця – це психологія образи. Саме таке уявлення про вихід з такої скрутної життєвої ситуації можна назвати рабською психологією, на відміну від психології провини, за якою стоїть вільна людина[1, С. 104].

Й.Гессен звертає увагу на те, що, що незалежно від життєвої ситуації "це питання таке важливе, що уникнути його просто не можливо. Ухилитися, відвернутися від нього нам не вдається. У житті кожної людини бувають години, коли воно владно проникає в її свідомість. Людина відчуває, що її торкнулася, зачепила таємниця життя" [2, С. 11]. Й.Гессен, заперечуючи позиції А.Шопенгауера наголошує, що коли людина "… твердячи про нікчемність і безглуздість життя, усе ж таки не відмовляється, як самогубця, від нього, а живе далі, то цим засвідчує власне переконання, що в такому житті ще вбачає певний сенс, принаймі віддає йому перевагу перед самогубством "[2, С. 14]. Людині вартує спробувати проникнути у свій внутрішній світ, вдатися до самоусвідомлення й духовного самоспоглядання - підкреслює Гессен Й. [2, С. 20]. На думку цього мислителя, окрім волі до життя має місце воля до духу.

Проте вартує відзначити, що А.Швейцер бачить достоїнства етичної концепції А.Шопенгауера, а саме у тому, що Фіхте, Кант, Гегель, Шлейєрмахер, соціологи – утилітаристи намагалися виключити з етики співпереживання, яке не вписувалося в їхні теорії. Шопенгауер знімає цю заборону і дозволяє людині прислуховуватися до свого серця. Філософ з подивом дивиться на те як Фіхте, Гегель роблять спробу переоцінити значення етичної ролі держави. На противагу їм А.Шопенгауер розуміє, що не вартує намагатися втиснути в рамки етики речі, які їй не властиві і навіть є чужими. Мусимо додати, що оскільки у філософ чудово розуміє,

що етика відноситься до буття по іншому, ніж сам світ і оскільки його світовідчуття є світо- і життєзаперечення, то йому немає потреби відштовхуватися від Христа і релігійної етики.

Ідеал бездіяльності, а отже розуміння марноти буття, стоїть на шляху етики любові у етичній концепції Шопенгауера. Любов цього філософа звучить тихо, оскільки він несе людині вчення про спокій, одинокість і тишу, яких так бракує сьогоднішньому світу. Філософом, який в дечому близький по духові Шопенгауеру, можна вважати С. Франка, "філософа кризи", оскільки в його працях відчувається вся глибина розчарування світом у час руйнації звичних ідеалів та сподівань. Шукаючи сенс буття він відзначає, що жодне діло не може собою надати сенс людському життю, тому аналізуючи кризову добу початку ХХ сторіччя наголошує: "Завжди в цьому світі буде панувати безсенсова випадковість, завжди людина буде безсилою билинкою, яку може погубити й земна спека, і земна буря, завжди її життя буде коротким відрізком, у який не вмістити бажаної і такої, що надає сенсу життю, духовної повноти, і завжди зло, глупота й сліпа пристрасть будуть панувати на землі"[6, с. 143]. Дивовижно і те, що ці слова С. Франка перегукуються зі словами Блеза Паскаля, про те, що людина лише билинка у світі, але думаюча і саме це виокремлює її з поміж усього існуючого.

А.Швейцер у цьому солідарний з С. Франком і Блезем Паскалем і наголошує: "…Стати моральною – це означає стати істинно мислячою людиною"[3, с. 217]. Відповідно напрошуються аналогії з Сократом, який також вчив про те, що знання про те, що таке добро і добрі вчинки це те саме.

Для А.Швейцера пізнання – це передусім переживання. Він критикує Шопенгауера, який бачить завдання філософії в окресленні сутності світу в абстрактних, загальних і чітких поняттях і декларування її у вигляді таких рефлективних відображень в стійкі поняття розсудку. На думку А.Швейцера саме таким чином філософія Шопенгауера здійснює акт самогубства. "Гегель з повним правом говорив, що філософія є рефлексуюче, а не імперативне мислення, бо його філософія не прагнула бути чимось іншим. "Світ як воля і уявлення", тим не менше, звертається до волі до життя в повчальному і заклинаючому дусі. Таким чином ця книга має бути життєсповіддю самого автора"[3, С. 181]. "Пізнання, яке стало переживанням, не перетворює мене по відношенню до світу в чисто пізнаючий суб'єкт, - продовжує свою думку філософ, - але викликає в мені відчуття внутрішнього зв'язку з ним. Воно наповнює мене почуттям благовоління перед таємничою волею до життя , яка проявляється в усьому. Воно запрошує мене мислити і дивуватися і веде мене до висот благовоління перед життям "[3, С. 217].

А.Швейцер критично ставиться до положення "Я думаю, отже існую" Декарта і наголошує, що: "Це бідне, довільно вибране начало веде її безповоротно на шлях абстракції. Його філософія не знаходить контакту з етикою і затримується в мертвому світо- і життєзапереченні. Істинна філософія має виходити з із самого безпосереднього і всеохоплюючого факту свідомості. Цей факт звучить так: "Я – життя, яке хоче жити, я – життя серед інших життів, яка хоче жити" "[3, С. 217]. Безумовним є і те, що А.Швейцер, тривалий час проживши в Екваторіальній Африці, працюючи лікарем, просвітником, бачив увесь тягар життя, який падав на плечі знедолених людей, які змушені боротися зі злиднями, невиліковними хворобами, голодом. На противагу етиці Шопенгауера, якій байдуже життя іншої людини, етика

А.Швейцера полягає в тому, що людина потребує висловлювати благоговіння перед будь-яким життям.

А.Швейцер ставить в заслугу Шопенгауера те, що він не обмежив свою етику питанням відношення людини до людини і перший проголосив любов до тварин. Він наголошує на тому, що оскільки тварин використовували в якості піддослідних, то "звідси витікає для кожного із нас необхідність робити по відношенню до будь-якої тварі добро." Філософ продовжує: "Коли я допомагаю комасі вибратися з біди, то цим лише намагаюся применшити вину, яка лежить на людині по відношенню до іншої живої істоти. Там, де тварину присилують служити людині, кожен із нас має турбуватися про зменшення страждань, які вони відчувають заради нас ".[3, С. 223] А.Швейцер закликає нас до гуманності, оскільки там, де закінчується гуманність, етики більше немає, там починається псевдоетика. Мислитель запрошує нас до вчинку заради іншого: "Відкрий очі і пошукай, де людина або група людей потребує трохи твоєї участі, твого часу, твоєї дружньої співучасті, твого товариства, твоєї праці. Можливо ти зробиш добру справу людині, яка є одинокою, або озлобленою, чи хворою, чи невдахою"[3, С. 225] І в той же час філософ закликає бути готовим до розчарувань.

А.Швейцер критукує Шопенгауера за те, що йому незнайоме співчутливе співпереживання, в його системі воно не має сенсу; йому дуже далеко до любові і взагалі співпереживання занадто вузьке, щоб бути моральним принципом, любов більш всеохоплююча, оскільки в ній є співпереживання, радість, взаємне устремління. Воля до життя А.Швейцера, на відміну воля до життя А.Шопенгауера, прагне до єднання з іншою волею до життя. Порятунок живого або допомога живому – це уникнення роздвоєння волі до життя (руйнація одного життя іншим). "Етичне є благовоління моєї волі до життя перед іншою волею до життя" [3, С. 227]. На думку А.Швейцера лише через покору вступаємо в світ етичного, отже боротьба з собою і власна правдивість – це засоби впливу на інших.

Мислитель-гуманіст стверджує, що добре є те, що служить збереженню життя і людина має добре усвідомлювати наскільки необхідною шкода живому. Ми завжди повинні зважати на те, чи маємо право приносити в жертву тваринне або рослинне життя. Можна поставити запитання: "Чи легко так жити, чи може людина взяти на себе таке зобов'язання", особливо в наш тяжкий час. Правда А.Швейцер не вимагає від людини взяти непосильний тягар на свої плечі, він закликає робити "маленькі" вчинки, непомітні кроки допомоги, які в нашій силі. А.Швейцер наголошує на тому, що ми повинні плекати в собі бажання применшити вину антигуманних вчинків, ми не можемо дозволити собі втечу (як пропонує Шопенгауер) в світозаперечення, оскільки цей шлях веде в нікуди. Людина повинна прагнути привнести в своє життя більше людяності і внутрішньої свободи. "Тільки розуміння і довіра, завдяки яким ми взаємно об'єднуємося і отримуємо велику владу над обставинами, виникнуть тоді, коли всі будуть знаходити в інших благоговіння перед життя інших людей, уважне відношення до їх матеріального та духовного добробуту як внутрішньо усвідомлені і дійсні моральні переконання" [3, С. 233-234].

А. Швейцер задає собі запитання: "А чи має майбуття філософія Шопенгауера". Відповідь є такою: "В сутності самого світо- і життєзапаречення, яке він видає за етику, закладена неможливість його послідовного розвитку. Вже в

брахманів і у Будди ця філософія змушена зробити значні поступи у бік життєстверджуючого світосприйняття"[3, С. 182].

Закономірним виглядає те, що Ніцше як яскравий представник "філософії життя" та певною мірою учень Шопенгауера, утверджує волю до влади як світо- і життєствердження. Ніцше дозволяє людині реалізувати сенс свого життя тільки за умови свобідного і абсолютного утвердження всього того, що в ній є, зокрема волі до влади та усіх бажань. У переможній насолоді від життя утверджується саме життя і в такому возвеличенні життя утверджується сенс буття.

У підсумку зазначимо, що філософський спадок Шопенгауера і Ніцше, вивчений і досліджений в єдності принципів, надає нам приклад цілісного бачення проблематики людини, а філософська думка А.Швейцера доповнює їх філософську візію прикладом потягу до дії в самому серці знеболеного буття людини.

Наголосимо на тому, що Швейцер дійсно був великим гуманістом і його вчення посідає одне з чільних місць в скарбниці світової філософії, етики зокрема та гуманізму в цілому.

Список використаної літератури

1. Бердяєв М. О Самоубийстве: Психологический этюд / Н. А. Бердяев. – М. : Изд-во МГУ, 1992. – 24с.
2. Гессен Й. Сенс життя / Йоганнес Гессен ; пер. Із нім. Максима Маурітсона. Київ : Пульсари, 2009. – 134 [1]с.
3. Швейцер А. Благоговение перед жизнью / А. Швейцер / сост. и послесловие докт. филос. наук А. А. Гусейнова ; Общ. ред. А. А. Гусейнова и М. Г. Селезнева. – М. : Прогресс, 1992. – 576 с.
4. Шопенгауер А. Смерть и ее отношение к неразрушимости нашего существа / А. Шопенгауер / Избранные произведения / А. Шопенгауер ; сост. и автор вступ. ст. и примеч. И. С. Нарский. – М. : Просвещение, 1992. – С. 81–132.
5. Шопенгауер А. Світ як воля і уявлення / А. Шопенгаеур / Избранные произведения / сост. и автор вступ. ст. и примеч. И. С. Нарский. – М. : Просвещение, 1992. – С. 81–132.
6. Франк С. Сенс життя / С. Франк // І. Жеребило. Проблема сенсу в житті української середньовічної філософії / І.В. Жеребило ; Національний банк України ; Львівський банківський інститут. – Львів : ЛБІ НБУ, 2004. – С. 121–223.

Стаття: надійшла до редакції 24.05.2011
прийнята до друку 30.11.2011

A. SCHWEITZER'S REVERENCE FOR LIFE AS ADOPTION OF THE SENSE OF LIFE (CRITIQUE OF MORAL AND ETHICAL CONCEPTS OF A. SHOPENHAUER)

Lydia Safonik

Ivan Franko National University of Lviv,
Institute of Philosophy, Department of Philosophy
Universytetska str, 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: dfilos@franko.lviv.ua

The article focuses on the analysis of moral and ethical concepts of the German philosopher, humanist and theologian A. Schweitzer. A. Schopenhauer on the basis of a philosophical system creates the theory of reverence for life as adoption of the sense of life.

Basing on analysis of philosophical heritage of the two German philosophers A. Schweitzer's and A. Schopenhauer's, the article shows that the moral and ethical concept of grace to the life of A. Schweitzer is based on the principle of A. Schopenhauer's desire for live. The same time A.Schweitzer showed the limitations of philosophical principle of the of grace to the life of A. Schweitzer.

In the article is emphasized that the desire for live of A. Schweitzer, as opposed to the desire for live of A.Schopenhauer, tends to unity with the other's desire for live.

Keywords: desire for life, reverence for life, ethics, sense of life, humility.

БЛАГОВОЛЕНИЕ ПЕРЕД ЖИЗНЬЮ А.ШВЕЙЦЕРА КАК УТВЕРДЖЕНИЕ СМЫСЛА ЖИЗНИ (КРИТИКА МОРАЛЬНО-ЕТИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ А.ШОПЕНГАУЭРА)

Лидия Сафоник

Львовский национальный университет имени Ивана Франка
Философский факультет, кафедра философии
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: filos@franko.lviv.ua

В статье опираясь на компаративний анализ философского наследия немецких философов А. Швейцера и А. Шопенгауэра показано, что морально-этическая концепция благоволение перед жизнью А. Швейцера базируется на принципе воли к жизни Шопенгауэра.

Отмечено, что воля к жизни А. Швейцера, в отличие воля к жизни А. Шопенгауэра, стремится к единению с другими волями к жизни. Спасение живого или помощь живому – это избежание раздвоения воли к жизни (разрушение одной жизни другой). Этическое есть благоволение моей воли к жизни перед другой волей к жизни. Отмечено, значимость мысли А. Швейцера, что через смирение вступаем в мир этического, следовательно борьба с собой и собственная правдивость – это средства воздействия на других.

Ключевые слова: воля к жизни, благоволение перед жизнью, этический принцип, смысл жизни, бессмысленность бытия, смирение.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 56–65
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 56–65

УДК 17.035.3:159.923.2

МЕНТАЛЬНІСТЬ ЯК ВИХІДНИЙ ВИМІР НАРОДНОГО СВІТОБАЧЕННЯ

Тетяна Власевич

Львівський національний університет імені Івана Франка
Философский факультет, кафедра теории и истории культуры
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна
e-mail: tanyavla7@gmail.com

У статті досліджено ментальність як духовне утворення, що виявляється у характерних особливостях світосприйняття, системі моральних норм, цінностей, принципів виховання, формах узаємин між людьми, національному характері. Розглянуто історію виникнення поняття ментальності в процесі розвитку філософської думки. З'ясовано сутність понять "ментальність", "менталітет", "національний характер". Проаналізовано структурні елементи ментальності. Розкрито риси української ментальності.

Ключові слова: ментальність, менталітет, національний характер, ідентичність.

У сучасному глобалізованому світі, характерному насамперед процесами інтеграції й уніфікації, технізації та інформатизації, особливої вагомості набувають питання пошуку ціннісних імперативів життєдіяльності людини і спільноти, внутрішньо-духовних, культурницьких самовизначень людини, котрі забезпечують самоідентифікацію, самість як окремішність та самототожність людини з себе самою, певною парадигмальною системою цінностей і традицій. До таких питань належать спроби експлікувати ментальні засади буття людини та спільноти як консервативно-стійкий спосіб своєрідного світобачення, що властивий для певної спільноти і забезпечує специфічний спосіб світосприйняття та реагування на феномени навколишньої дійсності.

Проблема менталітету та ментальності – надзвичайно актуальна тема наукового дослідження не лише у філософії, а й у культурології, політології, філології, психології та інших науках. Актуальність зазначеної проблеми зумовлена насамперед постійними процесами самоусвідомлення людиною себе не лише як суб'єкта , а й об'єкта духовної діяльності. Незважаючи на те, що термін "ментальність" уже порівняно давно використовують у понятійно-категоріальній системі знань, він ще не повністю досліджений і тому потребує подальшого вивчення.

Мета статті – розкрити сутність поняття "ментальність" як соціокультурного феномену та визначити його сутнісні означення.

Ментальність визначає особливості душі, серця та розуму, вона є серцевиною того, що називають характером народу і що здебільшого робить людей приналежними до тієї чи іншої національно-культурної спільноти. Характерологічні відмінності між такими утвореннями спостерігаються дуже давно. Ще Гіппократ намагався пояснити це впливом клімату, Птолемей і Гален – небесних світил, Фукідід і Страбон – соціальними умовами життя народів. У наш час поняття ментальності – це об'єкт вивчення таких вітчизняних та зарубіжних учених як І. Абрамова, І.

© Власевич Т., 2011

Бичко, І. Габдулгафарова, П. Гнатенко, І. Грабовська, Н. Григорів, І.Дінцельбахер, Р.Додонов, П.Кравченко, С. Кримський, О. Лаврик, О. Лісеєнко, М. Попович, І. Старовойт, В.Храмова та ін.

Ментальність зберігає генетичний код народу, допомагає зрозуміти закономірності розвитку культури, суспільної моралі. На її основі виникає відчуття національної ідентичності. Дослідник Є. Чорний запропонував як модель єдності ментальності й ідентичності – айсберг, де ментальність – підводна частина, самість суспільства, а над водою – здійснена у виборі ідентифікація. Весь айсберг, у такий спосіб, це унікальність, оригінальність суспільства. І цей айсберг "дрейфує", зазнаючи впливів етнічних, політичних, релігійних, екологічних та інших умов [14, с.11].

Національна ментальність виявляється і в науковому пізнанні реальності, її філософському осмисленні. Зіставивши класичні філософські системи – французьку (Р. Декарт), англійську (Ф. Бекон, Дж. Локк), німецьку (Х. Вольф, Ґ.В.Ф. Геґель), українську (Г. Сковорода, П. Юркевич), – неважко пересвідчитися: кожна з них несе на собі печать національного духу, національного менталітету. Наївно вважати, що, скажімо, німецька класична філософія могла виникнути за межами Німеччини, поза контекстом німецької культури. За словами Г. Штайнталя, Есхіл і Платон належать людству, але вони є здобутками грецького духу. Недарма філософію називають "душею культури", її найінтимнішою, заповітною частиною культури. А культура – явище етнічно закорінене і тому глибоко національне.

Слово "ментальність" за походженням означає душу, точніше, "склад душі". У сучасному термінологічному застосуванні поняття ментальності й душі мають істотні відмінності. Поняття душі поширюється лише на частину явищ та їхніх властивостей, які становлять обсяг поняття ментальності, й змістовно відображає лише відповідні грані останньої. Ментальність в іпостасі душі постає соціально-психічною налаштованістю людини, виражає персональні вияви людської та історичної особистостей, котрі в повсякденній мові загалом передаються словами "людська вдача", "людська натура".

Поняття "ментальність" ввів у науковий ужиток американський філософ Р.Емерсон у середині XIX ст. Тлумачення цього поняття мало передусім містичний зміст і небагато спільного з подальшим використанням у філософській та культурологічній літературі. Мабуть, саме тому його тривалий час у філософії не використовували.

Широко застосовується поняття "ментальність" лише у 20-х роках XX ст., передусім у Франції, зокрема М. Прустом (третій том "Германт" епопеї "В пошуках втраченого часу", 1921 р.). У науковий вжиток це поняття входить завдяки представникам історико-психологічного та культурно-антропологічного напрямів 1922 р., зокрема у монографії Л.Леві-Брюля "Примітивна ментальність", де аналізуються два типи ментальності – паралогічний і логічний на основі розкриття співвідношення способів мислення австралійських і африканських племен з притаманним їм "законом партиципації" (причетності) та зразками раціонального європейського мислення на засадах закону суперечності.

Етапним у дослідженні проблем ментальності стали праці істориків школи "Анналів" " Проблема зневіри в XVI столітті: релігія Рабле" Л. Февра, "Антологія історії, або ремесло історика" М.Блока та їхніх наступників, котрі, очевидно,

запозичили термін із досліджень відомого етнолога та соціолога Л. Леві-Брюля, однак змінили його змістове навантаження. Ментальність, за М.Блоком і Л. Февром, – це світобачення, спосіб думання.

Так, Л.Февр наголошував, що у кожному суспільстві на конкретній стадії розвитку існують специфічні умови для структурування індивідуальної свідомості. Культура і традиція, мова, спосіб життя та релігійність створюють своєрідну матрицю, в межах якої і формується ментальність [12, с. 97]. Епоха, де живе індивід, безумовно, позначається на його світосприйнятті, дає йому певні форми психологічних реакцій та поведінки, і ці духовні особливості виявляються у колективній свідомості загалу й індивідуальній свідомості видатних осіб. Саме тому найбільше значення Л.Февр надавав проблемам індивідуальної та колективної психології, історії людських емоцій, релігії, фольклорі й мистецтві, котрі найяскравіше зберігали народні уявлення про світ та людину у ньому. Отже, вчений до загального підходив через одиничне та індивідуальне.

На противагу Л. Февру М.Блок зосереджував увагу не на думці окремих індивідів, а на безпосередньо масових виявах, соціальних структурах ментальностей. Їхні дослідження, на думку вченого, дає змогу відтворити картину світу не лише як здобуток конкретної особистості, а у вигляді параметрів, що пропонує людині її культура, тобто спільнота – нація, народ, етнос.. Тому пам'ятки мистецтва і літератури, котрі відбивають колективні уявлення й ідеї, фольклор, світ жестів та ритуалів, набувають особливої вагомості для дослідника, який фокусується, передусім, на формах колективної свідомості: "образ почуттів та думок"; ставлення до природи; переживання часу і простору; уявлення про смерть та потойбічне життя та ін. Усі ці елементи взаємопов'язані й створюють певну цілісність. Така "модель світу" або його "картина" обумовлені, на думку дослідника, соціально-економічною дійсністю та культурною традицією [1, с. 254].

Дещо інша концепція ментальності у Ж. Ле Гофа, який розглядає поняття ментальність як усталеність, звичку, певний обсяг свідомості. Ментальність – не сформульована чітко і не в повному обсязі усвідомлена (або зовсім не усвідомлена) манера мислити. Інколи вона не має певної логіки раціонального сприйняття і притаманна певній особі чи соціальній групі [3, с. 60].

Нове покоління школи "Анналів" (Ф.Аріес, М.Вовель, Ж. Дюбі, Р. Мандру) значно розширило розуміння ментальності. У сферу уваги дослідників потрапили питання природи та її пізнання, особливостей земного і трансцендентного світів, різних рівнів культури, форм релігійності, психології "людей книги" і под. Усі ці теми відтворювали конкретні сторони картини світу, що існує у свідомості людини епохи, яку вивчають. Ця картина багатогранна і насправді невичерпна. Однак у кінцевому підсумку всі аспекти вивчення ментальностей зводилися до єдиного центру – духовно-поведінкового світу людини з її поведінкою, що детермінується і умовами матеріального буття, і культурною традицією, і способом світосприйняття.

Представники "нової історичної школи" (школи "Анналів") системно розробляли поняття ментальності, яка у руслі їхніх поглядів поставала "своєрідним корелятором ідеології й утопії, способом масово-індивідуального історичного мислення, баченням історії конкретно-історичною формою "колективного неусвідомленого ".

Узагалі поняття "менталітет", "ментальність", вважає Фр. Граус, важко визначити, як і поняття "культура" чи "ідеологія", але це не означає, що його не

можна розглядати взагалі. На його думку, менталітет – це загальний тонус довготривалих норм поведінки та поглядів індивідів у межах груп. Менталітет не може бути монолітним, незмінним, він дуже часто суперечливий і створює специфічні вживані зразки, стереотипи думок та дій і він виявляється у нахилі індивіда до певних типів реакцій, є їхнім механізмом [8, с.80]. Менталітет відрізняється від учень, ідеологій тим, що ніколи не може бути відрефлексованим та сформульованим. Питання "Який ваш менталітет?" не має сенсу. Менталітет не тотожний виказаним думкам та образам дії, він змінюється з часом, причому різні думки і зразки поведінки мають неоднакову життєстійкість.

З погляду Ю. Мітке, менталітет – це саморозуміння групи, про нього можна казати тільки лише в процесі дослідження групової поведінки. "Коли я говорю про менталітет пустельника, я маю на увазі його саморозуміння, типове для пустельників, тобто розглядаю його як представника групи чи класу індивідів" [10, с.85]. Виявляється цей менталітет не в помітних діях та індивідуальних уявленнях, а в повсякденній, напівавтоматичній поведінці й мисленні. Отже, йдеться про те, що передує особистій свідомості. Г. Теленбах, співвітчизник Юр. Мітке, вважає: менталітет – це всезагальна установка, колективний образ мислення, який має відносну сталість і ґрунтується не на критичній рефлексії чи спонтанних випадкових думках, а на тому, що розглядається у межах групи або суспільства як саме собою зрозуміле.

У фундаментальній праці "Історія ментальностей у Європі. Нариси з основних тем" за редакцією П. Дінцельбахера до переліку великих тем, котрі повинна розглядати ця дисципліна, залучені такі: індивід, сім'я та суспільство; сексуальність та любов; релігійність; тіло й душа; хвороба; вік; смерть; острахи й надії; радість, смуток та щастя; робота і свято; комунікація; чуже та своє; влада; право; природа і навколишнє середовище; простір, час та історія. У цьому контексті Р. Рорті, звертає увагу на те, що ми не можемо надати певного смислу розумінню "ментальних сутностей" як сутностей онтологічно окремого виду без залучення "феноменологічних сутностей", скажімо біль і под. Він стверджує: навіть якщо тіло буде знищено, ментальні сутності або стани у той чи інший спосіб переживуть його.

П. Дінцельбахер наголошує: "ментальність – це набір способів і змістів мислення та сприйняття, які типові для відповідного колективу у відповідний період" [5, с.21]. Одночасно, ментальність виявляється у діях, її історія, – це щось більше, ніж вивчення інтелектуальних кондицій еліт чи окремих діячів та мислителів, більше, ніж історія релігії й ідеологія, більше, ніж історія емоцій та уявлень, адже все зазначене вище – це своєрідні допоміжні дисципліни до вивчення ментальності.

Немає усталеного розуміння цього поняття і серед українських науковців. Наприклад, Вікторія Храмова в збірнику оригінальних досліджень специфіки світовідчуття нашого народу "Українська душа" пропонує дефініцію: "Ментальність– це спільне "психологічне оснащення" представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення. Воно й визначає, врешті-решт, поведінку людини, соціальної групи, суспільства, внаслідок чого суб'єктивний "зріз" суспільної динаміки органічно включається до об'єктивного історичного процесу" [13, с.4]. Тобто ментальність – це світосприйняття, яке формується на глибокому психологічному рівні індивідуальної або колективної свідомості. Натомість І. Старовойт зазначає: "Менталітет – соціо-

психологічний феномен, котрий характеризує етнічні спільноти і окремих представників етносу і який визначає способи сприйняття та інтерпретації певною етнічною групою оточуючого світу, а також способи і форми теоретичного і практичного відношення до природного і соціального середовища" [11, с. 7]. Отже, менталітет – це соціо-психологічний феномен, що характеризує і окремі народи, і окремих представників різних етносів, а також визначає світобачення та їхнє відношення до суспільства та природи.

Окрім наведених підходів до експлікації поняття ментальності доцільно звернутись до типізації феномену ментальності, запропоновану Р. Додоновим у статті "До проблеми визначення поняття "ментальність". Він налічує шість типів визначень [6, с.14]. Перший – *описові дефініції*. У визначеннях цієї групи акцентується на перелікові всього того, що належить до ментальності (ментальність - сукупність уявлень, способів поведінки і реакцій, котрі безсвідомі й невідрефлексовані (Г. Теленбах)). Другий тип – *психологічні дефініції*. Вони, в свою чергу, поділяються на два типи. Перший звертає увагу на без свідомий рівень психіки (поняття "ментальність" означає певну сукупність неусвідомлених форм світосприйняття, що вже склалися та притаманні певній групі людей, які визначають спільні риси, відносини та поведінку цих людей стосовно феноменів їхнього буття (В. Нестеренко). Другий тип психологічних дефініцій відображає думку, що менталітет – це вияв свідомого рівня психіки (ментальність – узагальнення всіх притаманних розуму характеристик (Дж. Чаплін); ментальність – якість розуму, яка характеризує окремого індивіда або клас індивідів (більшість англомовних психологів). Третій тип – *нормативні дефініції*, котрі визначають ментальність як норми реакції, характерні для певного соціального чи етнічного утворення (ментальність – це поняття, що визначає систему звичок свідомості (А. Дж. Тойнбі). Четвертий тип – *структурні дефініції*, де акцентується на структурі ментальних процесів (ментальність – наповнення глибинним смислом структури кількісного пояснення дійсності (Ф. Селлін); ментальність – структура, склад душі людини, соціуму, етносу, співвідношення її елементів та стан останніх (Ю. Канигін, М. Холодна).

Не всі ці визначення повністю охоплюють складний феномен –ментальність. Дуже часто вони ігнорують такі його об`єктивні характеристики, як геосередовище, економічні, соціальні, політичні чинники розвитку суспільства. Останні два типи дефініцій ментальності – генетичний та історичний – намагаються уникнути однобокості. *Генетичні дефініції* концентрують увагу на походженні цього феномену. Дослідники перелічують чинники, котрі детермінують процес зародження та подальшого розвитку етнічної ментальності, зазначають, що природжені й соціальні чинники закріплюються в генотипній інформації, передаються спадково, забезпечуючи ментальну спадкоємність. Стосовно цього термін "ментальність" близько подібний до смислу юнгівського поняття архетипу (ментальність – етнічний та пізнавальний код (Е. Шулін)). *Історичні дефініції* позначають ментальність як вияв історичної пам`яті, осад історії ( ментальність – своєрідна пам`ять народу про минуле, психологічна детермінанта поведінки мільйонів людей, за всіляких обставин, вірних своєму кодові, що склався історично (І. Пантін)). Усі ці типи визначень певним способом доповнюють один одного та сприяють подальшому розгляду цього суперечливого і складного феномену.

Зауважимо: поняття "ментальність", "менталітет", "національний характер" часто ототожнюють. Однак, на нашу думку варто чітко розрізняти ці поняття. Поняття "ментальності" доречно застосовувати до великих спільностей (скажімо, народ, нація), а "менталітет" здебільшого слугує для конкретизації змісту. Окремі науковці розглядають менталітет як "сталий, загальнорозповсюджений в тій чи іншій групі людей особливий уявний образ (узагальнене уявлення) щодо певних елементів реальності. Його можна визначити – з одного боку, стаціонарною духовною підвалиною людини, яка дещо змінюючись, залишається одним і тим самим" [9, с. 8]. З іншого – "менталітет" не тотожний "національному характеру", під котрим найчастіше розуміють або притаманний представникам конкретної нації набір основних особистісних рис, або систему існуючих в етносі уявлень – установок, вірувань та цінностей. П. Гнатенко, наприклад, визначає національний характер як "своєрідне, специфічне поєднання загальнолюдських рис у конкретних історичних та соціально-економічних умовах буття національної спільноти" [2, с. 6]. Отже, менталітет і національний характер мають багато спільного, але все-таки не є тотожними. Радше, це діалектична єдність, ґрунтована на різниці обсягу і його форми. Якщо менталітет може виявлятися і на рівні індивіда, і на рівні нації, то національний характер переважно – на рівні нації.

Отже, доходимо висновку: на сьогодні не існує чіткого і єдиного визначення поняття ментальності. На нашу думку, ментальність – духовне утворення, яке виявляється у характерних особливостях світосприйняття, системі моральних вимог, норм, цінностей, принципів виховання, формах взаємин між людьми, родинних засадах, ставленні до природи і праці, національному характері.

Здійснений аналіз феномену "ментальність" та його особистісних виявів дає право стверджувати, що в структурі ментальності доцільно розрізняти емоційний (емотивний), вербальний (когнітивний) і поведінковий (конативний) компоненти. Емоційний компонент охоплює: емоційні стани, котрі передують організації вербального та поведінкового компонентів і переживання, пов'язані з найважливішими вербальними елементами. Вербальний компонент складається зі знання про об'єкти і ситуації життєдіяльності, що є результатом набуття індивідуального життєвого досвіду, тобто процесів навчання. Поведінковий компонент слугує імпульсом актуалізації елементарних фіксованих установок, ціннісних орієнтацій та етнічних цінностей.

Розглядаючи онтологічні підстави існування ментальності у психіці людини, російська вчена М. Холодна виокремлює її складові: ментальний досвід; ментальний простір; ментальна репрезентація. Ментальний досвід – система психічних утворень і породжених ними психічних та інтелектуальних станів, що забезпечують пізнання дорослою людиною світу і зумовлюють конкретні властивості її інтелектуальної діяльності. Ментальний простір – це динамічна форма ментального досвіду; суб'єктивний діапазон відображення, в межах якого можливі різні розумові переміщення. Ментальна репрезентація – це актуальний розумовий образ тієї або іншої конкретної події, тобто суб'єктивне бачення, розуміння й інтерпретації того, що відбувається. Ментальні репрезентації є оперативною формою ментального досвіду, вони змінюються, але зі зміною ситуації й інтелектуальних зусиль суб'єкта, який постає спеціалізованою й деталізованою розумовою "картиною" розумової ситуації.

Т. Поплавська у праці " Генезис менталітету особистості в національній культурі" виокремлює чотири структурні елементи ментальності: розуміння; інтуїція; ментальна свідомість; ментальні структури [7, с. 103].

Розуміння в структурі ментальності є передусім онтологічним, а не гносеологічним визначенням суб'єкта. Розуміння – це завжди визначений світогляд, котрий створює життєво-змістовні орієнтири буття та практичні дії.

Інтуїція як структурний елемент ментальності поєднує несвідому та ментальну свідомість, перехід першої у другу.

Ментальна свідомість – це поглиблений рівень індивідуальної свідомості, що становить універсальну основу кожного знання про світ у реальності, умовою, за якої людське знання виявляє істинне значення для життя, отримує онтологічні характеристики.

Ментальні структури – елемент несвідомого – є базисом світовідчуттів та емоційного забарвлення свідомості. Завдяки інтимно - особистісному характеру вони постають безпосередньо життєвою реальністю. Її майже неможливо визначити та виразити у раціональних, остаточних поняттях.

Однак, запропонована структура ментальності все ж таки має певні недоліки. Зазначені елементи ментальності не охоплюють всього розмаїття ментального феномену. Структурними елементами ментальності можна вважати також і пам'ять, і емоції, і почуття, і установки, і афекти, й інші психологічні моменти. Структура ментальності може змінюватись увесь час новими та новими елементами. Щодо внутрішньої структури ментальності, то трактувати такий аморфний і синкретичний феномен треба дуже обережно, з огляду на його складність та недостатню вивченість.

Загалом, ментальність людей можна розглядати на рівні:

– соціокультурних світів чи типів культури (ментальність архаїчна, антична, західноєвропейська, східна);

– національних культур (ментальність українців, росіян, китайська, американська);

– субкультур, носіями котрих є різні соціальні групи (дворянська, злочинна, акторська, християнська, православна).

Такий підхід можна класифікувати як екстенсіонально-просторовий, оскільки визначальним критерієм у визначеннях ментальних характеристик є спільноти людей. Щоправда сам критерій – умовно-схематичний оскільки в одних випадках вирізняється сукупність людей – нація, в інших випадках – цивілізаційному та субкультурному – виокремлення спільності здійснюється за іншими ознаками, причому неспівмірними й достатньо умовними, суб'єктивними. Візьмемо до прикладу ментальність українського народу. Ментальність українського етносу сформована історично на конструктивних духовно-творчих джерелах, на підвалинах гуманізму, життєлюбства, життєпримирення з представниками інших етносів у межах своєї території (Є.Маланюк, І. Мірчук, М. Шлемкевич, Д.Чижевський, В.Янів та ін). Це підтверджено й у дослідженнях структури української ментальності (Б. Попов, А. Фурман).

Дослідники ментальності українського народу (М. Костомаров, І. Нечуй-Левицький, В. Липинський, О.Кульчицький, Б. Цимбалістий, М. Шлямкевич, Я. Ярема, В.Янів) вважають, що духовний світ українського народу вирізняється емоційно-почуттєвим характером, кордоцентричністю та характеризується

дуалістичною цілісністю несвідомого і надсвідомого, ірраціонального й розумового, почуттів і волі. Широко відомий індивідуалізм українців докорінно відрізняється від колективістської психології росіян і це зумовлено тим, що соціальні структури (спільноти, громади, гурти) українці формують за емоційно-почуттєвими, ідейними принципами, а не за принципами єдиної мети й підпорядкованості, подібно до росіян. Вершинною формою вияву української ментальності є духовність як квінтесенція свідомого творчого життя – служіння високим ідеалам істини, добра, краси та мудрості.

Загалом ментальність не існує поза сферою духовного, а духовне, відокремлене від ментальності, набуває знеособленого вигляду. Відповідно до своєї природи ментальність пронизує всі різновиди й форми існування духовного, становить невід'ємну частину його змісту. Тому-то на ментальність поширюються всі якісні визначення, притаманні духовності й духові. У своїй суб'єктивній формі ментальність становить собою духовний світ людини, репрезентований динамікою внутрішніх душевних станів і психічними якостями людини, котрі вона виявляє в своєрідності реакцій на діяння природного та суспільного середовища, а також у своєрідності відповідних протидіянь. Вона постає одним із потужних чинників активізації та спрямування людської діяльності, творчої потенції, формує систему мотивацій поведінки й учинків, пояснює, чому саме так, а не інакше діє і чинить людина. У суб'єктивній формі ментальність трансформує людину в особистість, наділену індивідуальними рисами та соціальними, історико-культурними характеристиками. Цікавий парадокс: ментальність, по суті, персоніфікує,з одного боку, індивідуалізує вияви людини як такої, з іншого – вона є онтологічною основою якщо не завжди актуальної, то завжди реально-потенційної її соціалізації, вона нібито своєрідний місточок, форма, котрв виявляє духовний пласт людини, але не як забутої, а як відкритої та об’єктивно соціально-комунікативної. Значно ірраціонально-духовне утворення ментальність – підвалиною соціально-раціональної поведінки людини і в такий спосіб становить основу її соціально-субстанційної характеристики.

Зумовлена не стільки біологічними, скільки соціокультурними чинниками, ментальність містить етичні, естетичні, релігійні, політичні, правові й інші цінності. Вони можуть бути сприйнятті через сферу освіти чи формулювання моралістів, проповідників, політичних діячів та ін. Не утворюючи стрункого і продуманого морального, правового чи релігійного кодексу, а засвоюючись переважно несвідомо, ментальність впливає на історичні традиції, культуру, економічні, соціальні й політичні структури, перебіг явищ і процесів життєвого світу людей.

Отже, ментальність – дуже складне та неоднозначно по трактоване явище. Вона характеризується як рівень індивідуальної та суспільної свідомості, що втілює константи життєвих настанов і моделей поведінки, емоцій, налаштувань і культурних традицій певних народів, націй. Вона є специфічною формою самоідентифікації. Тобто це – приналежність до тієї чи іншої нації або спільноти. Водночас це – і знання про свій народ. Ментальність разом із матеріальними чинниками інтегрує народ, націю в єдине ціле, становить основу національної ідентичності й ідентифікації особистості, споріднює один народ, націю з іншими та відрізняє його від них, робить його неповторно самобутнім. Ураховуючи аморфність та синкретичність цього

феномену, трактувати його необхідно дуже обережно. Через його недостатню вивченість, потрібні також подальші дослідження цієї проблеми.

Список використаної літератури

1. *Блок М.* Апология истории, или Ремесло історика / М. Блок. – М. : Наука, 1986. – 384 с.
2. *Гнатенко П.* Український національний характер / П. Гнатенко. – К. : ДОК-К, 1997. – 271 с.
3. *Грабовська І.* Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру / І. Грабовська // Сучасність. – 1998. – №5. – С. 60–62.
4. *Григорів Н.* Українська національна вдача / Н. Григорів. – Веннінг, 1999. – 171 с.
5. *Дінцельбахер П.* Історія європейської ментальності / П. Дінцельбахер. – Львів : Літопис, 2004. – 224 с.
6. *Додонов Р.* К проблеме определения понятия ментальность / Р. Додонов // Придніпровський науковий вісник. – 1997. – №14. – С. 11–14.
7. *Додонов Р.* Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов / Р. Додонов. – Запорожье : Гандем – У, 1997. – 213 с.
8. *Левинсон К.* Ментальность и средневековье. Концепции и практика / К. Левинсон // История ментальностей. Историческая антропология. – М. : РАН, РГГУ, Ин-т Всеобщей истории, 1996. – С. 217–272.
9. *Лісеєнко О.* Менталітет : сутність та особливості регіональних проявів. Авдисер / О. Лісеєнко. – Х., 1998. – 221 с.
10. *Митке Ю.* Политическая теория и менталитет нищенствующих монахов. / Ю. Митке // История ментальностей. Историческая антропология. – М. : РАН, РГГУ, Ин-т Всеобщей истории, 1996. – С. 18–44.
11.*Старовойт І.* Західноєвропейська і українська ментальність. Компаративний аналіз / І. Старовойт. – Львів–Тернопіль, 1995. – 242 с.
12. *Февр Л.* Бои за историю / Л. Февр. – М. : Наука, 1991. – 412 с.
13. *Храмова В.* До проблеми української ментальності / В. Храмова // Українська душа / за ред. В. Храмової. – К. : МП "Фенікс", 1992. – С. 13–28.
14. *Черный Е.* Проблемы изучения политической ментальности / Е. Черный // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : матеріали Другої всеукр. наук. конф., 13–14 листоп. 1997 р. – К., 1997. – С. 218–238.

Стаття: надійшла до редколегії 27.05.2011
прийнята до друку24.11.2011

MENTALITY AS THE ORIGINAL DIMENSION OF PEOPLE'S WORLD VIEW

Tetiana Vlasevych

Ivan Franko National University of Lviv,
Department of theory and history of culture
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: tanyavla7@gmail.com

Mentality as spiritual formation, which is manifested in the characteristic of outlook, the system of moral norms, values, principles of education, the forms of relationships between people, the national character is investigated in the article. The history of the concept of mindset in the process of development of philosophical thought is considered. The essence of concepts mindset, the mentality, the national character are found out. The structural elements of mindset are analyzed. The features of the Ukrainian mentality are exposed.

Key words: mindset, mentality, national character, identity.

МЕНТАЛЬНОСТЬ КАК ИСХОДНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ НАРОДНОГО МИРОВОСПРИЯТИЯ

Татьяна Власевич

Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
Философский факультет, кафедра теории и истории культуры
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина,
e-mail: tanyavla7@gmail.com

В статье исследовано ментальность как духовное образование, которое проявляется в характерных особенностях мировосприятия, системе моральных норм, ценностей, принципов воспитания, формах взаимоотношений между людьми, национальном характере. Рассмотрено историю возникновения понятия ментальности в процессе развития философской мысли. Выяснено сущность понятий "ментальность", "менталітет", "национальный характер". Проанализированы структурные элементы ментальности. Раскрыто особенности украинской ментальности.

Ключевые слова: ментальность, менталитет, национальный характер, идентичность.

ВісникЛьвівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 66–74
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 66–74

УДК 130.2:7.01](4)(09)

ІРРАЦІОНАЛІСТИЧНІ ВИМІРИ ТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ В ФІЛОСОФСЬКО-СВІТОГЛЯДНИХ РЕЦЕПЦІЯХ ПРЕДСТАВНИКІВ «ФІЛОСОФІЇ ЖИТТЯ»

Наталя Саноцька

Національний університет "Львівська політехніка"
Інститут гуманітарних та соціальних наук, кафедра філософії
вул. С.Бандери, 12 , 79013, Львів, Україна
e-mail: sannata@ukr.net

У статті виокремлено концептуальні засади феномену творчості в межах філософії життя, на основі аналізу основних світоглядних положень і теоретико-методологічних надбань чільних представників даного напряму - Ф.Ніцше та А.Бергсона. Розкрито зміст феномену творчості як іманентно-духовного виміру людського буття, виявлено його світоглядні детермінанти прояву та значення у становленні, самоздійсненні й самоствердженні особи.

Ключові слова: творчість, життя, діонісійне, аполонівське, творча еволюція.

Феномен творчості став останнім часом предметом жвавих наукових зацікавлень, що спричинило появу низки публікацій та наукових розвідок. Спектр праць, котрі висвітлюють тему творчості, доволі різноманітний, і представлений українськими, російськими, польськими, англійськими, американськими дослідниками та науковцями багатьох інших країн. [4, 5, 10, 11, 12, 13].

Достатньо помітною також є тенденція спрямовувати дослідницьку інтенцію таким чином, щоб під творчістю побачити не естетичний феномен, не частину діяльної активності людини, а, власне, саму сутність буття людини. Така методологічна стратегія коріниться у світоглядних положеннях представників філософії життя, котрі стверджували, що хоча творчість є принциповою атрибутивною характеристикою людини, проте її онтологічний статус не визначається цією констатацією. Сутність феномену творчості слід шукати не через її зіставлення із людиною, а через її зіставлення з життям, що є вічним рухом, становленням, яке щоразу набуває інших форм і виявів.

Проблема творчості посіла чільне місце у філософських пошуках Фрідріха Ніцше і її інтерпретація дає розуміння його концепції людини, культури і світу в цілому. Ф.Ніцше проголошує творчість справжнім завданням і покликанням людини. "Він стоїть на світовому перевалі до релігійної епохи творчості..." − так пише про Ніцше Н. Бердяєв [3, с. 336].

Концепція аполонівського і діонісійського начал, що лягла в основу його розуміння творчого процесу, була сформована ще у ранній період творчості Ф.Ніцше, і завдяки їй філософ спробував розв'язати дилему двоїстості людини і культури: людини як вільного творця і як біологічно здетермінованої істоти, а культури як автономного витвору людської діяльності, що має два опозиційні джерела формування.

© Саноцька Н., 2011

На думку філософа, саме давньогрецька міфологія найбільш дотична до метафізичної сутності буття, надаючи йому сенсу і усуваючи абсурдність існування через зв'язок одиничного буття людини з вічністю буття природи. Міф вириває людину з культурного контексту й інтегрує її у справжню природну дійсність. Він позбавляє людину культурно-теоретичних ілюзій, що дає змогу відкрити справжній сенс свого трагічного існування, сприймати його з усією відповідальністю і рішучістю.

Так, основою давньогрецької культури є боротьба та періодична рівновага двох начал. Діонісійне начало – це сила, що проривається з глибин природи, вибух неприборканої динаміки тваринної й божественної природи; це прорив темряви хаосу, безладдя, що приховане у світі, вияв безцільності, безперспективності та фатальності буття. Це начало витісняє індивідуальне, окремішність людини повністю долається, "відчужена, ворожа або ж пригноблена природа знову святкує торжество примирення з її блудним сином, чоловіком" [6, с. 26]. Це породжує в людині паралізуючий жах, виявляючи часовість та марність індивідуального існування, погрожуючи поглинанням.

Аполонівське начало – це світле, формотворче, організуюче начало, світ образів, міри, гармонії, спокою, що панує над усім диким і неприборканим. Це світ ілюзії, сну, фантазії, задоволене прагнення до творчості.

Мудрість досократичних греків, на думку Ф. Ніцше, полягала у тому, що, будучи найближче до джерела життя, а, отже, до хаосу і безумства (Діоніс), вони протиставляли йому сонячні сили Аполона, щоб в самій серцевині єдиноборства обох божеств створити собі "артистичний ковчег спасіння", і, таким чином, виправдати людське існування мистецтвом. Протиставлена цим станам природи (діонісійному та аполонівському), кожна людина є або аполонівським художником сну, або діонісійним художником сп'яніння, або, накінець – що ми можемо побачити у грецькій трагедії – одночасно художником і сп'яніння, і сну. Аполонівське начало відіграє вирішальну роль у культурі стародавніх греків, адже у античній культурі Аполлон застерігав від диких поривів, передавав мудрий спокій бога. Але при цьому Аполлон залишався богом ілюзій. Він начебто відмежовував людину від смерті примарою вічності, коли люди створюють для себе різні ілюзії – науку, релігії, мистецтво, мораль, політику. Вважається, що краса і гармонія аполонівського світовідчуття відображається у творчості Гомера, а також Сократа, який був тією першою «теоретичною людиною», що поставила знання на місце життєтворчих поривів, коли знецінилась індивідуальність людини, породжена самою природою. Разом з тим Ф.Ніцше, розглядаючи феномен творчості, вважав, що при його справжніх проявах неприйнятними є спокій і стабільність.

У свою чергу, аполонівське начало, з його принципом «уникай надміру», незмінно породжувало прагнення до стабільності й регламентації, розміреності й спокою, а отже, не могло бути істинним виявом творчого пориву. Неприборкану жадобу до життя і радість життя давало діонісійство. Саме воно повинно стати, на думку Ф.Ніцше, глибинною творчою основою та началом культури.

Діонісійна засада культури – це, навпаки, джерело неспокою, тривоги, страждань, стихійного пориву. Під впливом такого світовідчуття людина наче пробуджувалася зі сну ілюзій. Діонісійна людина, за словам Ф.Ніцше, уподібнюється

до Гамлета: їй довелося осягнути сутність речей, і водночас вона усвідомлює, що не може змінити нічого у цій споконвічній сутності.

Варто зазначити, що діонісійні святкування відбувалися у різних частинах стародавнього світу, не лише у Греції, але всюди це були екстатичні вибухи диких і жорстоких почуттів. Лише греки, вважає Ф.Ніцше, поєднуючи діонісійну ідею з аполонівською, зуміли надати їм мистецьку форму – аттичну трагедію. Аполонівська свідомість захистила грека від варварства, пристосувала діонісійний світ до вимог культури.

Отже, вже у праці "Народження трагедії з духу музики" формується домінуючий настрій, що визначить всю філософську творчість Фрідріха Ніцше, об'єднуючи собою ідеї різних періодів його діяльності. Крім того, ця перша його філософська праця закладає основи його "метафізики життя" і зокрема розуміння творчості як сенсу людського життя.

Таким чином, драма життя розгортається у філософії Ф.Ніцше у протистоянні двох начал, символізованих іменами Діоніса та Аполлона. Виходячи за межі лише естетичного тлумачення їх діалектики (для цього дає підстави сам німецький філософ), можна інтерпретувати діонісійне начало як таємну глибину буття, темноту невпорядкованого та неіндивідуалізованого хаосу, що схований у світі. У праці "Так казав Заратустра", Фрідріх Ніцше застосовує для позначення тієї глибини буття ("черева буття", за словами мислителя) термін "Ніщо" [7, с. 22]. Це "небесне Ніщо" не містить у собі нічого сформованого, і є непізнаваним, абсурдним і нелюдським. "Ніщо" не містить у собі сенсу людського існування. Воно виявляє марність усіх людських сподівань та прагнень і завжди погрожує індивідові поглинанням. З іншої сторони, Діоніс є образом того, що нас відриває від буденного, звичайного перебігу життя, виявляючи серцевину істинного буття. Він навчає людину, як позбутися рутинного і втекти до незнаного, незвіданого. Діонісійне Ніщо без упину "хвилюється", прагне до оформлення, а протиставлене йому аполонівське начало уможливлює це, результатом чого є весь світ. Фрідріх Ніцше виразно пов'язує аполонівське начало з принципом індивідуації. Це – світ земний, світ тіла і свідомості, світ індивіда і культури, світ світла і радості. Аполонівське виступає як формуюче, організуюче начало, що змінює всі надмірності; це мудрий спокій, це світотворець, те, що стримує й маскує жах і дикі пориви, які несе в собі діонісійне начало. Аполонівське забезпечує людині ясність і простоту образів, які воно творить, щоб оформити хаос Діоніса.

Однак, діонісійна стихія ніколи не задовольняється існуючим: формуючись, вона одночасно руйнує основи попереднього ладу. Проте цей процес слугує підґрунтям життєвості, що є у кожному феноменові та виступає запорукою його вітальності й незакостенілості. Тут виявляється напружена парадоксальність і трагедійність людського існування. Людське життя − це вічне прагнення до привнесення смислу у світ, тобто до творення оцінок, цінностей, а отже − культури. Але цьому безупинному прагненню вічно протистоїть абсурдність Ніщо, яка не пропонує ніякого сенсу та заперечує будь-яку створену людиною систему вартостей.

Коли людина бачить цю абсурдну різницю між своїми бажаннями, цілями (аполонівський вимір) і цією темною реальністю, яка вмить руйнує, знецінює всі сподівання (діонісійний вимір) − вона страждає, її буття перетворюються на трагедію.

Проте Ф.Ніцше наголошує, що глибину переживання людського існування можливо відчути лише на трагічній межі між індивідуальним буттям "Я" та захованим у ньому руйнівним "Ніщо". Тому для нього так важливо, щоб життя виявилося із максимальною силою напруження. Філософ показує, що поширювана культурою аполонівська ілюзія, що мала оберігати людину перед тим, що несформоване, небачене, незрозуміле, мала захищати її перед дикими і небезпечними діонісійними силами з часом почала підкоряти людину. Земне життя, побудоване за принципом індивідуації, привело людину до зниження інтенсивності та глибини переживання істинного буття, до застигання форм, а, врешті, до змертвіння, переривання зв'язку з пульсом діонісійної стихії. Люди забули, що культура є їхнім власним витвором і почали бачити в ній справжній образ світу, а не корисну ілюзію, почали оцінювати її в категоріях правди і фальшу, добра і зла. Це, на думку Ф.Ніцше, найяскравіше проявилося в декадентській культурі. "Лихо! Настає той час, коли людина вже не зможе пустити стріли своєї пристрасті вище й далі за людину, а тятива її лука розучиться бриніти. Кажу вам: треба ще мати хаос у собі, щоб народити танцівну зірку. Кажу вам: ви ще маєте хаос у собі. Лихо! Настає той час, коли людина вже не зможе народити зірки" [7, с. 16].

Тому, для оживлення та посилення інтенсивності переживання людиною буттєвих моментів необхідним стає прилучення до вічного життєвого хвилювання Ніщо, що виявляє ілюзорність усього світу людського Я – світу культури.

Бажання привнести діонісійне начало у культуру штовхає Ф.Ніцше на екстремізм у висловлюваннях; на переорієнтацію Світової Волі (за А. Шопенгауером) в індивідуальну волю, що розуміється як воля до влади – самозбереження і сили; на спробу конструювання нової моралі та оновлення релігійного переживання світу; на нове розуміння людини і нового сенсу її існування, що полягає у творчості.

Людина у стані причетності до Ніщо стає одержимою, втрачає міру, обмеження, повагу до всього успадкованого та усталеного, переповнюється життєвою силою. Однак, для самозбереження людина повинна знову інтенсивно творити новий світ вартостей, світ власного Я, тобто світ нової ілюзії.

Щоб жити, людина повинна перебувати постійно на межі цих двох начал, весь час тримати рівновагу, бо з обох сторін прірви небуття. Діонісійна прірва загрожує розчиненням, деіндивідуалізацією, божевіллям; аполонівська – відсутністю бурхливого динамічного життя, що приводить до закам'яніння, змертвіння. "Людина, – це линва, напнута між звіром і надлюдиною, – линва над прірвою. Небезбпечно ступати на линву, небезпечно йти по ній, небезпечно озиратися, небезпечно від страху здригнутися і зупинитися" [7, с. 13].

Ф. Ніцше переконаний, що людина повинна не лише стояти на межі, тримаючи рівновагу, вона повинна постійно йти твердо і впевнено, усвідомлюючи всю небезпеку. Людина приречена "з небезпеки робити собі ремесло" [7, с. 18], якщо вона хоче жити, приречена на цей постійний рух по линві, на творчість, бо за нею йде діонісійне начало з обличчям незадоволеного блазня і руйнує витвори людини.

Отже, все створене людиною з необхідністю мусить виявляти свою ілюзорність та десакралізуватися – знецінюватися і втрачати свою силу. Під оцінюванням Ф.Ніцше розуміє творення цінностей, що означає наділяти смислом. "Оцінювати – значить творити, чуєте ви, творці!" [7, с. 59]. Звідси культура – це смислотворчість. Тому процес переоцінки цінностей є перманентним, а життя –

мерехтливим чергуванням творення та нищення – оцінки та переоцінки. Таке буття людини німецький філософ вважає найвищою цінністю – здатність на постійну творчість робить життя інтенсивним, напруженим та динамічним, тобто повноцінним. Змістом життя людини є творення культури, однак її ілюзорність виявляє справжню мету творчості – розвиток особи. Особистість, за Ф.Ніцше, може розв'язати проблему смислу лише ставши творцем, але творцем життя. "Все вчення Ніцше завершується гімном земному життю, що наповнене глибоким смислом, проте не ззовні даного, а створеного надлюдиною, яка відкинула бога, щоб явити божественність у собі" [8, с. 243].

Ця філософія надлюдини є апологією сміливій, вільній, красивій, героїчній і творчій особистості; її антиподом є "міщанин землі", що йде по житті з переляканою міною, зі зморщеним чолом, заклопотаний і боязкий.

Філософ проводить межу між мистецькою творчістю й мистецтвом життя, віддаючи помітну перевагу останній, як вищій формі майбутнього. Він переконаний, що життя має привести людину до творчості художнього в собі, життя має стати мистецтвом, і місце мертвих мистецьких творів має посісти сама людина, як жива істота, що є і творцем, і творінням. Таким чином, центр ваги переноситься із об'єкта творчості на суб'єкт.

Щоб стати творцем, людина повинна пройти три стадії перетворення духу. Спочатку вона має стати "верблюдом", тобто випробовувати себе, принизити власну гордість і мудрість, пережити муки душі й тіла, взяти на себе всі тягарі життя. На цьому етапі виявляється справжня сила і стійкість.

Під час другого перетворення дух стає левом, який хоче здобути свободу, і для цього розриває ярмо тисячолітніх етичних цінностей. Це процес руйнування всього існуючого і підготовки до сприйняття абсурдності Ніщо. Це стадія суцільної негації, на якій людина переповнюється зневагою. Скидаючи з людини один обов'язок за іншим, Фрідріх Ніцше проголошує завдання великого звільнення людської особистості, й насамперед від тієї влади, котру вона несе у собі: звільнення від самого себе – ось перша і головна мета. І щоб її реалізувати, як вважає німецький мислитель, необхідно відмовитися від усіх традицій і передусім – релігійно-філософських, виступити проти авторитетів, права, законів і переоцінити всі цінності, оскільки все це спотворює природу людини та перетворює її на карикатурну істоту, хворобливу, слабку, озлоблену.

Але така зневага до навколишнього − це лише етап в духовному розвитку людини, це лише очищення її душі для повного торжества в ній любові, причому любові справжньої, творчої. Така зневага, на думку німецького філософа, дає крила і сили, які "відчувають свіжі джерела".

Так, Ф.Ніцше бачить у людині не лише бурхливий потік, здатний знищити все слабке, він також вкладає в неї все своє незадоволення теперішнім і всі свої мрії про майбутнє як про безмежний простір нічим не скутої творчості. Справжня любов повинна бути творчою, такою, яка ставить перед собою завдання видозміни самих принципів сучасності заради майбутнього. Людина знову стає творчою майстернею, сміливо, наївно, безапеляційно утверджує себе, як мала дитина. "Дитина − це невинність і забуття, новий початок, гра, колесо, що рухається само собою, перший порух, свята згода з усім" [7, с. 26]. На цьому етапі в ній відкривається її справжня суть – "Самість", що є опосередковуючим чинником між індивідуальним "Я" і

діонісійним “Ніщо”. Вона штовхає людину до творчості, служить “допомогою для Я” і визначає цілі [7, с. 32-33].

Варто наголосити, що саме творчість спонукає людину до перетворення, у процесі якого вона стає собою, віднаходить свою суть, що одночасно є осягненням можливостей життя. Таким чином, творчість є ніби справжнім осердям людини. Відкриваючи сокровенну глибину своєї душі, лише вона приносить визволення від страждань і легкість життя. “Творчість! От велике визволення від страждань, велике полегшення життя!” [7, с. 48].

Твердість і мужність творця у своєму найвищому розвитку є джерелами “трагічної краси життя ” : вони одночасно готують його загибель і дають йому силу спокійно йти назустріч їй. Проте для Ф.Ніцше ця “трагічна краса” не є самоціллю; метою життя є творчість − момент, коли “трагічна краса” стає творчою силою. “Людина покликана надавати існуванню сенс, стати сіллю землі. Їй належить право творити і оцінювати результати своєї праці знову і знову…” [9, с. 199].

Підсумовуючи можна стверджувати, що джерела творчості, за Ф.Ніцше, містяться у світах надлюдського єства, проте прилучення до них відкриває в житті людини перспективу, яка далеко виходить за межі її органічного існування. Творчий пафос стає справжнім змістом життя людини, робить його інтенсивним, насиченим і динамічним. Творча активність дає людині можливість для розкриття особистості й дозволяє їй жити повноцінним життям. Звідси з незвичайною силою ставиться проблема творчості й життя: творити мистецький твір, чи творити саме життя.

Ірраціоналістичні інтенції філософських пошуків Анрі Бергсона характеризувалися відмовою від класичної парадигми та культивування принципів “позитивної метафізики”. Мислитель продовжує розпочату романтиками проблему порівняння наукового та інтуїтивного знання, розглядає можливості їх взаємного доповнення і наголошує на великому значенні мистецтва, як більш адекватної форми пізнання світу в порівнянні з наукою. А. Бергсон послідовно проводить крізь свою філософію деякі ідеї філософії життя, започатковані Ф. Ніцше. Французький філософ вважає, що закони життя первинні по відношенню до будь-яких раціональних побудов. Проте на відміну від Ф. Ніцше, для котрого життя було проявом волі до влади, А. Бергсон тлумачить життя натуралістично, як вітальний процес, що керується інстинктами. Філософ не робить різниці між людським і тваринним, суспільним та природним; розум і цінності культури для нього – результат еволюції. Він метафорично стверджує, що людина величніша від тварин, у котрих визначальним є інстинкт, проте нижча від богів, у котрих буттєвою основою є творчий порив. Зокрема, у праці “Творча еволюція” А. Бергсон розглядає творчість як життєвий запал, безперервне народження нового, що, власне, складає суть життя. Творчість розглядається філософом за аналогією з природно-біологічними процесами як явище, що здійснюється об’єктивно і спричиняє виникнення нових взірців дійсності, проте у природі перехід до нового здійснюється автоматично; і лише у людини творчість виявляється як справжня свобода і безмежна можливість продовжувати життя. Філософ описує життя як безперервний рух, зміну і головне – саму творчість. Єдине обмеження творчих виявів полягає лише у тому, що твориться тільки форма, оскільки світ уже “обтяжений” матерією, застиглою субстанцією.

Людину французький філософ розуміє дуалістично, як істоту, що водночас керується розумом та інстинктами. Він намагається з'ясувати співвідношення розуму і

волі у людині. На цьому шляху А.Бергсон виокремлює дві здатності пізнання: інтелект та інтуїцію. Інтелект – це здатність до логічного мислення, можливість формулювати і вирішувати абстрактні завдання, будувати теоретичні схеми. Філософ обмежував поле діяльності інтелекту, оскільки вважав його не здатним до пізнання життєвих процесів, сутності буття. Володіючи "природнім нерозумінням життя" [1, с. 349], інтелект затемнює його справжню сутність, яка не містить внутрішніх закономірностей. З допомогою інтелекту можна пізнати і описати лише окремі явища, форми дійсності. Інтелект сприймає життя дискретно, як "серію незмінних станів", кожний із яких "однорідний сам у собі і, отже, не змінюється" [1, с. 349]. Діяльність інтелекту, як стверджує Бергсон, не здатна створювати нове, а лише комбінує, реконструює вже раніше створене. Тому такий логічний інтелект, з його духом науки приносить суттєву шкоду творчості, котра виявляється у безпосереднім спогляданні життя.

Проте, за А. Бергсоном, існує інша форма розуму, що залежить від природних основ життя – "життєвий розум" [2, с. 138]. Еволюція людини нерозривно пов'язана з її розумністю, проте слід спрямувати розум у русло життя. Тоді виявляється, що раціональність – не заперечення, а продовження природного розвитку людини, друга необхідна стадія еволюції людини, її розуму. Таку еволюцію А. Бергсон називає "творчою". Вона має надприродній характер і підкоряється глибинним законам – законам інтуїції. Протяжність творчої еволюції може бути доступна, як стверджує А. Бергсон, лише для інтуїції, яку він протиставляє логічному інтелекту. Так, інтуїція побудована на безпосередньому, спонтанному проникненні в суть життя, "стихійне ціле буття", що не піддається жодним закономірностям. Французький філософ вважає, що інтуїція має суттєві переваги над розумом, адже вона значно краще відповідає "вітальній основі" людини. Інтуїцію мислитель тлумачить як деяку особливу здатність бачення завдяки заглибленню, через безпосереднє злиття об'єкта і суб'єкта, незацікавлене занурення у предмет. Інтуїція не виражає предмет через щось інше (як це робить інтелект з його аналізом) – з її допомогою людина ніби "проникає" у предмет, зливається з ним, з його єдиною сутністю завдяки своєрідній "симпатії". А. Бергсон визначає інтуїцію як "симпатію" і орієнтує її на художню модель пізнання. Мистецька творчість розриває зі світом звичного, конвенціонального символізму, вона здатна розкрити справжню суть речей, істинний задум життя: "Цей задум і прагне схопити художник, котрий шляхом симпатії проникає всередину предмету, з допомогою інтуїції знижує той бар'єр, який вибудовує простір між нами і моделлю" [1, с. 268].

Так, А. Бергсон тлумачить творчість, що ґрунтується на інтуїції, як містичний ірраціональний акт осягнення буття. Творчість розглядається не як усвідомлене відображення людиною дійсності, а як створення самостійної, незалежної від зовнішнього світу системи, що містить у собі вищий, досконалий порядок, який піднімається над хаосом дійсності. Бергсон ставить мистецьку творчість над дійсністю, проектує її на життя. Об'єктом творчості, на переконання мислителя, стає внутрішній світ митця, і проблема полягає у тому, як "вивести" із глибин людської душі характеристики справжнього буття.

Як і життя, що є потоком творчості й динамічних якісних змін, так і процес творчості у людській душі – це щось непередбачуване, випадкове і неповторне, в ній завжди присутня новизна, їй притаманні нові поєднання і стани. Відповідно, свобода

людини проявляється тоді, коли зливається людське "Я" і динамічний спектр його переживань.

Отже, людина, за А. Бергсоном, творить поза собою і, одночасно, себе. Кожний момент життя людини повинен бути новим нестійким етапом як в її особистому спогляданні й зростанні, так і у загальному світовому неперервному процесі творчості. Живе "доторкання" до світу і діяльна участь у ньому гарантують людині здобуття істинної свободи, віднайдення себе і відкриття реальності світу, що безпосередньо переживається і гарантує причетність до нього [1, с. 1197]. А.Бергсон заявляє, що по-справжньому життя зрозуміє лише той, хто знайде життєву вихідну точку і піде шляхом живого цілісного осягнення багатогранного живого людського Я. Відкриваючи у собі природний дар – інтуїцію, що пов'язана з життям, людина повинна поєднати її з інтелектом, що пов'язаний з матерією, і на цьому ґрунті, переконаний А.Бергсон, народиться нова філософія, що відкриє таємниці вищого абсолюту.

Список використаної літератури:

1. *Бергсон А*. Творческая эволюция. Материя и память / А. Бергсон. – Мн. : Харвест, 2001. – 1408 с.

2. *Бергсон А*. Два источника морали и религии / А. Бергсон. – М. : Канон+, 1994. – 374 с.

3. *Бердяев Н.* Философия свободы. Смысл творчества / Н. А. Бердяев. – М. : Правда, 1989. – 607 с.

4. Кашуба М. Параметри розуміння творчості в українській філософії / М. Кашуба // Духовність. Культура. Нація. Зб. наук. статей. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. – Вип. 4. – С. 113–124.

5. Креативність і творчість / [відп. ред. : Маноха І. П.] // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Соціологія. Психологія. Педагогіка». – Тематичний випуск №1. – К. : Гнозис, 2009. – 426 с.

6. *Ніцше Ф.* Народження трагедії / Фрідріх Ніцше // Повне зібрання творів / Фрідріх Ніцше. – Л. : Астролябія, 2004. – Т.1. – С. 11–130.

7. *Ніцше Ф.* Так казав Заратустра ; Жадання влади / Ф. Ніцше. – К. : Основи, Дніпро, 1993. – 415 с.

8. *Рубинштейн М.* О смысле жизни. Труды по философии ценности, теории образования и университетскому вопросу : В 2-х тт. / М. М. Рубинштейн. – М. : Изд. дом «Территория будущего», 2008. – Т.1. – 576 с.

9. *Шаап С*. Человек как мера / С. Шаап. – К. : Изд-во Жупанского, 2008. – 205с.

10. Encyclopedia of Creativity / Mark A. Runco, Steven R. Pritzker. – Vol.1. – San Diego, CA [etc.] : Academic Press, 1999. – 793 p.

11. *Góralski A.* Teoria twórczosci / Andrzej Góralski. – Warszawa : Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, 2003. – 211 s.

12. *Kuczynski J.* Homo creator. Wstep do dialektyki czlowieka / J. Kuczynski. – Warszawa, KiW, 1979. – 187 s.

13. Nowe teorie twórczosci / [pod redakcją Krzysztofa J. Szmidta]. – Krakow, Impuls, 2005. – 246 s.

Стаття: надійшла до редколегії 17.03.2011
прийнята до друку24.09.2011

IRRATIONAL DIMENSIONS OF CREATIVE THOUGHT IN PHILOSOPHIC AND VISION RECEPTIONS OF "PHILOSOPHY OF LIFE" REPRESENTATIVES

Natalia Sanotska

National University of "Lvivs'ka Politechnika"
Institute of Humanities and Social Sciences, Department of Philosophy
Stepan Bandera st., 12, 79012, Lviv, Ukraine
e-mail: sannata@ukr.net

The conceptual principles of creative phenomenon as a part of the philosophy of life have been identified in the article on the basis of the main vision theses and theoretical and methodological achievements of the outstanding representatives of this school – F. Nietzsche and A. Bergson. The content of the creative phenomenon as immanent spiritual dimension of human existence has been revealed; its vision determinants of manifestation and meaning in the achievement, self-actualization and self-affirmation of a person.

Key words: creative thought, life, dionysiac, apollonic, creative evolution.

ИРРАЦИОНАЛЬНЫЕ ИЗМЕРЕНИЯ ТВОРЧЕСКОГО ПРОЦЕСА В ФИЛОСОФСКО-МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИХ РЕЦЕПЦИЯХ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ «ФИЛОСОФИИ ЖИЗНИ»

Наталия Саноцкая

Национальный университет "Львовская политехника"
Институт гуманитарных и социальных наук, кафедра филиософии
ул. С.Бандери , 12 , Львов, 79013, Украина
e-mail: sannata@ukr.net

В статье выделены концептуальные принципы феномена творчества в пределах философии жизни, на основе анализа основных мировоззренческих положений и теоретико-методологических приобретений главных представителей данного направления - Ф.Ницше и А.Бергсона. Раскрыто содержание феномена творчества как имманентно духовного измерения человеческого бытия, обнаружено его мировоззренческие детерминанты проявления и значения в становлении, самоосуществлении и самоутверждении человека.

Ключевые слова: творчество, жизнь, дионисийное, аполоническое, творческая эволюция.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 75–86
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 75–86

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ НАУК

УДК 32:124.5

ЦІННІСНІ ОСНОВИ ІСТОРИЧНИХ ФОРМ БУТТЯ ЛЮДИНИ

Валерій Денисенко

Львівський національний університет імені Івана Франка
Філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна
e-mail: denyvale@gmail.com

В статті досліджується сутність історичних форм наукового знання та релятивність його нормативних основ. Важливе місце відведене аналізу співвідношення ціннісних та нормативних основ наукового знання через ціннісно-раціональні форми діяльності та ціле-раціональні. Запропоновано три моделі бачення способу продукування цінностей соціально-політичного характеру в період Нового часу. Обґрунтовується, що XIX століття стало підготовкою до формування цілісної самостійної аксіологічної теорії, зокрема й стосовно визначення політичних цінностей.

Ключові слова: наукове знання, нормативна основа, цінності, ціле раціональна дія, ціннісно-раціональна дія.

Проблема дослідження співвідношення ціннісних та нормативних основ є актуальною не лише в контексті визначення історично-культурних пріоритетів, а й сенсу самого життя. Для початку вважаємо за необхідне окреслити поле наукового дискурсу й предметність самого дослідження, цим самим визначивши, за якими основними критеріями необхідно в історичному аспекті визначати особливості формування і предметного наповнення поняття «політичні цінності».

На думку багатьох дослідників, які вивчають природу цінностей та їхніх різновидів, стан аксіології бажає кращого, особливо з огляду на значення цінностей серед інших соціальних феноменів. Наприклад, Д.Леонтьєв, який досліджував сучасний стан аксіології, стверджує: «У науках, які мають справу з ціннісною проблематикою, поняття цінність не посідає того місця, яке хоча б приблизно відповідало його реальній значимості» [8, с. 16]. Він зазначає: «Дослідження з філософії, соціології й психології цінностей не надто приваблюють дослідників і мають низький рівень ККД» [8, с. 6].

Інше бачення поняття у В. Супруна: «Цінності – це є стале переконання в тому, що певний тип поведінки (дій) більш значимий (бажаний) в наявному типі культури чи культурному континуумі. Цінності існують в соціальній свідомості й інтерналізуються індивідом» [14, с. 162]. Подібне визначення дає Т. Парсонс:

© Денисенко В., 2011

«Цінності – складові соціальної системи, загальноприйняті уявлення про бажаний тип соціальної системи» [6, с. 368].

Співвітчизник Т. Парсонса Н. Смелзер вбачає у цінностях «переконання щодо цілей, які поділяють у суспільстві, яких людина має прагнути, і основних засобів їх досягнення (термінальні й інструментальні цінності)». Отже, з огляду на обрані нами підходи можна дійти висновку про існування двох тлумачень феномена цінностей. Перше доводить, що як цінності виступають різноманітні предмети, будь-які речі (як матеріальні, так і соціальні за своїм субстратом), тобто цінності передусім як щось іманентне. Другий підхід (Н. Лапін, Н. Смелзер, Т. Парсонс та ін.) акцентує увагу на цінностях як явищі трансцендентного характеру, що притаманне передовсім внутрішньому світу людини, є виявом її психіки: погляди, уявлення, переконання, емоції тощо. Існує й третій підхід, який певним чином синтезує два попередні: «Відмінне від перших двох тлумачень цінностей – трактування їх як явищ особливої реальності, яка не зводиться до суто фізичного або матеріального буття, або царства абстрактних інтелігібельних величин» [8, с. 35]. На думку прихильників такого погляду, серед маси оточуючих предметів і явищ, які нас оточують, цінностям притаманний своєрідний онтологічний статус. Наприклад, А.Богомолов трактував їх як елемент суспільних відносин, опредмечений у формі соціальних інститутів. Звісно, ця точка зору, як ми вважаємо, адекватніше формує уявлення про сутність політичних цінностей, адже крім поведінкового тут є ще й онтологічний бік їх вияву – інституції. Аналогічних поглядів дотримується Д. Леонтьєв: «Система цінностей... являє собою предметне втілення системи діяльності і суспільних відносин, відображаючи таким чином сутність життєдіяльності конкретної спільноти, її конкретно-історичного способу життя» [8, с. 46].

Питання ціннісних передумов політичного вибору та розвитку розглядалося в низці праць вітчизняних і закордонних дослідників. Єднальним моментом практично всіх аналогічних наукових напрацювань як сучасних фахівців, так і мислителів попередніх епох була спроба вироблення рекомендацій щодо створення максимально сприятливих умов для духовного (творчого) прогресу особистості, що можливо лише за «доброякісного» сповідування тих ціннісних схем, що їх напрацьовано впродовж історії. Своєю чергою, саме це вможливлювало вироблення адекватного політичного ідеалу, виведення суспільства на новий виток політичного прогресу, розв'язуючи в такий спосіб історичні суперечності конкретного етапу розвитку.

Одразу зауважимо, що як певний об'єкт зацікавленості, як ідея цінності завжди привертали увагу мислителів різних епох. Так, давньогрецькі філософи Сократ, Платон, Арістотель вдавалися до спроб пояснити місце і роль таких універсально значимих феноменів, як свобода, справедливість, істина, моральність тощо. Але артикуляція їхньої практичної «придатності» завершувалася, так і не окресливши кола конкретизування з приводу цінностей. Платон, подібно до Арістотеля, найвищою цінністю проголошує знання, державу розглядає як щось органічне, таке, що є невід'ємною частиною буття людини. За нового часу починають обґрунтовувати її виникнення на кшталт укладання суспільного договору, тоді ж з'являється поняття «політичні цінності» як окремий феномен. А поки що політична цінність не виокремлюється з-поміж інших цінностей. Звідси й вислів Арістотеля, що людина є твариною політичною. Ані Платон, ані Арістотель не ставили під сумнів існування держави як такої, вони оцінювали лише форми правління. Для них держава

ніколи не була злом, антиметою, адже проблема цінностей політичного характеру в античній духовності й практиці, як ми вважаємо, здебільшого розв'язувалася в площині логіки — істинності, а не в площині справедливості: не «краще – гірше», а «відповідає принципам існування природи чи не відповідає».

Ми знаємо інші форми творення ціннісних локальностей, які пропонує давній Рим: ними стають сама держава, право, формальне підпорядкування, дисципліна, культ фізичної досконалості тощо. Тут римська держава як ціннісне підґрунтя містить свій першопринцип у собі самій, подібно тому, як арістотелівський Розум не має над собою ніякого Єдиного: «якщо поглянути на все з точки зору розуму і душі, то з усіх суспільних зв'язків для нас найсуттєвішими є наші зв'язки з державою. Дорогі для нас наші батьки, діти, наші родичі, друзі, але вітчизна одна охопила всі прив'язаності людей» [15, с. 57]. Такими ж якостями абсолютної цінності наділене право. Римське відчуття соціальності репрезентує себе передовсім як сповідування дисципліни, формальне підпорядкування юридичній усевизначеності. Але й цінності права, як стверджує Еврипід, можна знехтувати заради одного «володарювання» [11, с. 19].

Іншого змісту та дещо іншої спрямованості визначення цінності дістають за Середньовіччя. Новий Заповіт на противагу Старому свого часу заклав нові парадигми цінностей, адже у ньому розкривається Закон як вища цінність старозавітної релігійної етики взагалі. Вищими цінностями є «Бог», «віра», «святість» та «святиня». Тобто тут системовизначальні цінності зміщуються в одну-єдину сферу – сферу релігійну. І одвічна ціннісна система на кшталт «істина – добро – краса» репрезентує себе не з позиції трьох різних начал, а як одне, синтезоване в універсальному – Богові. Середньовіччя ніби взагалі робить спробу вивести за межі прагматизму, буденності систему цінностей, перетворивши їх на певну ідеальну схему, куди людина мусить скеровувати свою віру, прагнення, досяжну лише у синтезованому стані – шляхом Бога. Середньовіччя, що спиралося на абсолют віри (згадаймо принаймні знамениту формулу Тертуліана: «*credo guia absurdum est*»), мусило б, з огляду на тотальність ірраціонального, привести теологічну думку християнства до розроблення теорії цінностей, адже релігійна свідомість за своєю природою є формою ціннісної свідомості й мала б себе такою усвідомлювати. Але, звертаючись до Середньовіччя, не можна стверджувати, що йому притаманні уявлення, адже у середньовічних філософів і теологів, як і в античних мислителів, трапляються не лише фрагментарні, препаровані, несистемні думки стосовно різних видів цінностей, але, і це ми вважаємо головним, відсутнє цілісне уявлення про природу цінностей як таких, про ту єдину, що може множити себе в конкретних модифікаціях. А відсутність тут такого розуміння пов'язана з одним – теологам відома лише одна реальна цінність – Бог. Решта цінностей – моральнісні, естетичні, політичні, правові, владні і навіть сама істина – це для релігійної свідомості – лише еманація Бога, його духовної енергії.

Показовими в цьому випадку є праці Августина. Основа його роздумів стосовно сутності держави – це порівняння між «Градом земним» і «Градом Божим», через які вказано на всі хиби тогочасного суспільства і держави. Адже, на думку Августина, ми всі є громадяни «граду земного», який, на відміну від «граду небесного», є втіленням усього людського, сповнений ворожнечі й егоїзму. Відношення управління і підпорядкування в ньому відображають панування людини над людиною. Однак серед громадян «граду земного» є ще громадяни «граду

небесного». Вони хоч і належать формально до «граду земного», однак живуть за Богом, а не за людиною: «...ми знаємо, що існує деякий град Божий, громадянами якого ми всі прагнемо бути внаслідок тієї любові, яку вдихнув у нас Засновник його. Громадяни земного граду віддають перевагу своїм богам замість Засновника Граду Святого, не відаючи, що Він є Бог богів, – не брехливих, тобто нечестивих і гордих... створюють для себе певним способом приватні самодержавства і від зваблених підданих вимагають божественних почестей» [1, с. 11, 5].

Аксіологія тут певним чином розчиняється в теології. Цінності соціального, політичного, економічного сенсу постають лише як такі, що є життєвовизначальними для цих окремих сфер буття і для самої людини. Вони взагалі не здатні продукувати земний ідеал. А звідси й особливе місце людини в системі таких цінностей – не вона їх вимагає, сприймає й реалізує, а їхня своєрідна універсальність і трансцендентність стають тією єдиною умовою, що визначає і сенс, і перспективи життя взагалі. Неструктурованість і позасоціальність цінностей адекватно впливає не лише на неструктурованість форм буття людини, а й на самі темпи реалізації трансцендентних ідеалів.

Новий час зовсім по-новому переформовує систему цінностей, особливо в плані її системовизначальних засад та логіки її «розгортання» як певного аргументованого системного порядку із внутрішньою взаємозумовленістю й взаємовизначеністю, а також її структурних параметрів.

Доба Відродження по-особливому спричинилася до зовсім нового, тепер уже парадигматичного звернення до таких цінностей, як людина, її свобода, розум, право тощо. Але наголосимо, що за всієї значимості сповідальності цінностей, цей період історії є значимістю, а тому вони стали такими, що підлягали своєрідному вибору через доцільність, змінювалися, трансформувалися. Можна стверджувати, що проблема людських цінностей для Нового часу – це проблема їхньої динаміки, пошуків, обстоювання, заперечення. І коли ми говоримо про системозапочатковувальні цінності й чинники буржуазної системи відносин, що становлять у своїй органічній цілісності своєрідну матрицю цивілізації, то маємо на увазі не певну систему алгоритмів чи недоторканну структуру святостей, а навпаки. Буржуазне суспільство тільки тим себе й утвердило, адаптувавши себе до швидкоплинних змін, що вперше стало системою, яка майже на кожному кроці поступу себе заперечувала (спершу теологічно, потім техніко-технологічно, потім політико-правовою формою), цим самим зміцнюючи свої формаційно-історичні засади. А заразом перетворюючись на відкриту щодо себе самої раціональність, прагматизм; цінності життя іманентно стверджують свою відкритість стосовно історії, співіснуючих суспільств, інших держав. Ця відкритість раціональності другого порядку дає змогу виробляти критерії загальнолюдських цінностей політичної, економічної, соціальної сфер: хоча б універсальності тієї ж системи людських прав, лібералізму, демократичного устрою політичної влади, громадянського суспільства тощо.

Цінності Нового часу прагматизуються, перетворюються на своєрідний засіб повсякденного використання, втрачають свою велич і зачарованість. Якщо цінності людини чи влади, то заради здійснення власної волі та мети (Н. Макіавеллі): «Хоч би які засоби для цього використовувалися, їх завжди сприймають як гідні, і схвалюють» [12, с. 54]. Проблема підходу до цінності як до такої, що дістає визнання лише як

така, що приносить утилітарну користь, започатковується саме добою розквіту гуманістичних ідеалів. Н. Макіавеллі, визначаючи новий зміст політичних цінностей, стверджує, що вони мусили б бути вільними не лише від впливу релігії, а й моралі. Якщо це цінності людської свободи, справедливості та права (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ф. Бекон), то заради реалізації (самореалізації) власних інтересів, навіть якщо вони мають і надегоїстичний вимір [4, с. 169, 289, 336], чи інтересів збереження життя, віри, суспільного порозуміння тощо [9, с.317, 337], ба й збереження миру і недоторканності у міждержавних відносинах [2, с. 12, 382].

Ф. Бекон починає остаточно відокремлювати політичні цінності на основі принципу «воля–закон». Саме за допомогою цього принципу політичні цінності дістають своє функціональне визначення в політичних відносинах. Тепер не воля, яка постійно межує зі сваволею, як у Макіавеллі, а закон (прийнятий на захист від несправедливості) став регулятивним підґрунтям, з огляду на яке визначаються дії політичного поля відносин.

Ще одна вагома постать в історії наукового світу – Рене Декарт, по-новому змусив подивитися на місце людини в сучасному світі, суспільстві, політичній системі загалом, зробивши наголос передусім на формуванні та зміні внутрішнього світу індивіда, а не зовнішніх обставин. Так, починаючи з себе, ми можемо змінити суспільство, що нас оточує, на краще: «Завжди намагатися перемогти себе, а не долю *(fortune)*, змінювати свої бажання, а не порядок світу, і взагалі звикнути до думки, що у нашій цілковитій владі перебувають тільки наші думки, і лише тоді, коли ми зробимо все можливе з предметами, що нас оточують, те, що нам не вдалося, треба розглядати як таке, що є абсолютно неможливим» [5, с. 264–265]. В історії політичної думки Нового часу, починаючи від Томаса Гоббса і далі, майже всі вибудовували свої філософсько-політичні теорії, виходячи саме з людини, з проблеми її розуму, інстинктів. Адже для Картезія будь-яка зміна світу, навіть революція, можлива лише за умови зміни людського мислення.

Саме Т. Гоббс чи не вперше спробував раціонально обґрунтувати необхідність появи цінностей. Продовжуючи вже розпочату до нього роботу над проблемою людини як основної детермінанти суспільних відносин, Т.Гоббс дійшов висновку, що саме егоїстичний стан буття людини як «війни всіх проти всіх» спричинив до укладання суспільного договору й створення держави: «Із цієї взаємної недовіри людей немає розумнішого шляху для людини задля забезпечення власного життя, ніж укладання суспільного договору та на його основі створення держави і регулювальна системи влади» [4. с. 151]. Таким чином, на нашу думку, Томас Гоббс раціонально обґрунтував появу політичних цінностей, адже його правитель залишається як за межами угоди, так і за межами громадянських законів. Він уособлює іншу систему цінностей, відмінну від тієї, якою намагаються керуватися громадяни для збереження мирного співіснування. Образ його правителя доходить навіть до певного парадоксу, або якщо на початку створення системи політичних цінностей мало суто раціоналістичне начало, то в подальшому, після завершення процесу творення влади, йде втрата будь-яких моральних принципів, правових регуляторів, на яких мали вибудовуватися відносини, основним стає лише принцип примусу сили. На думку дослідників, Томас Гоббс не цілеспрямовано конструює в теоретичній формі ірраціональну відчуженість політичної влади в суспільстві, а радше здогадується про таку, вловлює її початкові ознаки. Глибше дослідження

реальних меж «тотального» відчуження згодом можна буде знайти у працях Ф. Шеллінга і Г. Гегеля.

Подібно до Т. Гоббса, Дж. Локк намагався обґрунтувати і пояснити появу держави, її інституції в бутті людини, так само, як і Т. Гоббс, він зробив це за допомогою такого механізму, як природній договір. Але, якщо основою виникнення держави у Т. Гоббса є інстинкт самозбереження, ірраціональний, майже первісного характеру чинник, то Дж. Локк основу виникнення держави вбачає в здоровому глузді, іншими словами — це раціонально виважений прагматизм. Можливо, завдяки цьому політичні цінності тут ніколи не стануть чимось самодостатнім, зокрема й стосовно особистісних свобод людини. Політична система буття і його цінності за будь-яких умов у Дж. Локка залишаються лише включеними в систему інших цінностей, які стосуються особистої свободи індивіда (віра, мета, праця, власність). Вони покликані бути своєрідним інтеграційним, єднальним чинником, який має забезпечити терпимість однієї людини до свобод іншої. «Не різниця в поглядах, — наголошував Дж. Локк, – якої не можна уникнути, а нетерпимість до тих, хто дотримується іншої думки... породила більшість суперечностей і війн, що виникли у християнському світі» [10, с. 130]. Основна цінність держави полягає в тому, що вона гарантує повагу до особистих цінностей людини. Саме завдяки такому підходу до тлумачення суспільного договору держава, політичні цінності мають органічний характер зі своїми чітко окресленими функціями і межами. Важливу роль у процесі визначення місця політичного поля буття, як на наш погляд, відіграв факт особливого місця моралі в регулюванні суспільних відносин: «Тому ми можемо стверджувати, що перевагу в засобах регулювання відносин у суспільстві Джон Локк віддавав моральності (моральності специфічного практично-утилітарного та евдемоністського характеру), а не юридично регулювальним нормам, а якщо й таким, то тільки за умови вияву в них моральнісних основ (так само, як попередньо досліджені нами Локкові засоби людських дій, що обов'язково «містять у собі» своєрідні моральнісні межі використання, які міг зовсім ігнорувати Н.Макіавеллі)» [10, с.157].

Напевне, саме такий підхід зумовив те, що політичні цінності у Дж. Локка мають неповторне місце і роль у ціннісній ієрархії, і, що найголовніше, не суперечать особистісним цінностям індивіда. Це, на нашу думку, якісно відрізняє їх від розуміння політичних цінностей у Т.Гоббса, у якого вони врешті-решт витісняють все, що заважає їм для абсолютної домінації над внутрішнім світом пересічного громадянина.

У такий спосіб формується підхід до розуміння проблеми політичних цінностей як чогось, що абсолютно домінує над усією ієрархією цінностей людини, і як певного виду цінностей, який має чіткі межі й функції, зокрема ті, що визначаються іншими цінностями в ціннісній ієрархії особистості.

Таким чином, Новий час формує відповідно і нові підходи до визначення ціннісних засад людського буття. І, як бачимо, починають викристалізовуватися ніби два полюси акумуляції систем цінностей (у різних їх визначеннях – політичному, соціальному, економічному, культурному тощо) – на рівні індивіда (як особиста свобода, як можливість самореалізації, як цінність життєвих сил, розуму, як унікальність діяльнісних рефлексій) і на рівні певних форм спільноти – суспільства загалом, громади, класів, груп, верств тощо (як цінність колективістських чи кооперованих, або ж комуналістських форм співжиття, як тоталітарність,

плюральність відносин, як цінність солідарних начал, як справедливість у соціальних відносинах, як рівна сповідальність права, як цінність корпоративістських переконань – ідеологій тощо. А головне, з нашої точки зору, ця історична доба формулює, а точніше було б сказати, намагається формулювати механізм продукування системи політичних цінностей, в основі якого лежать не суто поведінкові детермінанти й традиціями і культурою нагромаджені нерелятивні цінності духовного і практично-діяльнісного характеру, а свідомо сформовані на підставах взаємного порозуміння та згоди (правового характеру) інституціональним шляхом цінності як загальносуспільне благо. Правовий шлях зіставлення цінностей індивідуального й загальнодержавного, загальносуспільного характеру не дає можливості принизити, применшити ролі ані перших (як пізніше буде в теоріях марксизму, солідаризму тощо), ані других (як буде в анархізмі, анархосиндикалізмі).

І тому, коли ми повертаємося до аналізу філософсько-політичних та правових теорій Німеччини XVIII–XIX ст., бачимо, що тут уже система цінностей більш досконало набуває форми особистих, громадських, політичних визначень і, відповідно, постає в адекватних їм класифікаційних групах, відходячи при цьому від традиційних схем натуралістичного визначення цінностей.

Так, у І. Канта логічний ряд цінностей системи започатковує привід. «Людина і будь-яка розумна істота, – стверджує філософ, – існує як мета сама по собі, а не лише як засіб для будь-якого використання з боку тої чи іншої волі [7, с. 269]. Саме це зумовлює своєрідність дій за принципом «доброчинності», коли потрібно вчинити так, щоб «ти завжди ставився до людства, в своїй особі і в особі будь-кого іншого, так само, як до мети, і ніколи не ставився б до іншого тільки як до засобу» [7, с.270]. На цих двох взаємозумовлених принципах – автономії особи та ціннісному визначенні сутності іншої особи як умови та можливості самоствердження – починає вибудовуватися громадське суспільство в системі буржуазних відносин. Розуміння можливості існування людини як мети для іншої волі в системі громадських відносин у І.Канта трактується ширше, аніж у Дж. Локка та Т. Гоббса (з їхньою позаприродною утилітарно-ціннісною зацікавленістю однієї особи в іншій), адже саме в цьому філософ вбачає ще й позаправовий сенс утвердження рівності як рівноцінності («рівні, тобто незалежні»). Це рівність, яка вибудована не лише на засадах правових визначень однієї особи іншою, а така, що утверджує себе через етичні принципи – цінності. Людина сприймається як цінність не лише виходячи з утилітарної системи взаємокорисних стосунків, як агент певних політико-економічних дій, а взагалі як універсальна значимість дійсності, як «людина всесвіту», як масштаб буття суспільства загалом, його структури, системи відносин, влади, держави тощо.

Таким чином, з'являються нові критерії визначення їх. І першою чергою це стосується того, що цінності стали значимішими, виходячи не з традицій, віри, природних структур тощо, а репрезентуючи себе як цінності функціонального характеру. Так, саме буржуазні відносини цінності перетворилися на земні, повсякденні, навіть буденні. Наприклад, І. Кант, аналізуючи сутність держави, визначає, що, власне, єдиною функцією її є розбудова правового поля, а звідси цінності його дій акумулюються майже в цій єдиній (але універсальній) функції. Держава як засіб, а не держава як мета, святість, абсолют – це та ідея, що стає домінантною у цей період. Аналогічним чином тлумачиться й суть влади:

функціональна особливість здійснення її у державі знову-таки перетворює її на абсолютно звичайний засіб, що допомагає забезпечити свободу людині, а звідси й традиційна надцінність її утилітаризується, а цим самим нігілюються її ціннісні особливості.

Саме таку тенденцію ми можемо спостерігати в поглядах іншого представника німецької філософської політичної думки цього періоду – Г. Гегеля. Він здійснює доволі суттєву трансформацію – синкретизм політичного поля буття «розпадається» на поле політики, держави і громадського суспільства, а звідси й дві системи цінностей, які взаємозумовлені, взаємовизначають одна одну, але вже витримують певну автентичність. Зауважимо одразу, що саме ця традиція розмежування цінностей, яка остаточно сформувалася у Г.Гегеля, є сповідальною й нині.

Таким чином, для Г. Гегеля метою держави (а звідси й основним ціннісним орієнтиром) стає не одиничний індивід, не розмежований, диференційований, відчужений статистикою існування, а суспільство, «всезагальне життя». Сенсом, цінністю буття особи стає лише її загальнозначиме «субстанційне» визначення, і істинністю, і моральністю вона ж володіє винятково виходячи з того, що є членом держави (в даному разі — обов'язковим громадянином держави, адже без останньої особи як такої немає).

Право та обов'язок стають тими узагальнювальними цінностями, що є своєрідними «початком» та «завершенням» кола взаємозв'язку держави та громадського суспільства як усезагального та особливого. Важливим тут те, що Г. Гегель звертається до аналізу тих функціональних цінностей політичного чи громадського середовища, що найбільшою мірою репрезентують стан формування їх (своєрідні цінності – необхідні), транзитності, що через себе створюють органічну єдність, цілісність, а, головне, необхідну функціональну досконалість політичного та громадського організмів.

Такими функціонально необхідними, органічними цінностями громадського суспільства, що формує себе, за Г. Гегелем, можуть бути: автономія особи (що дістає визнання через соціально-керовану форму діяльності) в системі політичних, економічних та владних утворень; право, що закріплює й охороняє індивідуальні свободи особи, що підпорядковувало, примусило «сповідуватися» собі навіть абсолюти: віру, церкву, адже, як наголошує Г. Гегель, «немає священної, релігійної совісті, яка була б відокремлена від світського права і була б протилежною йому; структурованість суспільних відносин, самосвідомості, політичної системи, системи власності» [3, с. 335].

Але подібним узагальненим чином філософ не завершує формувати систему цінностей громадського суспільства. Так, автономія особи дістає ціннісне «довизначення» в поняттях «свобода», «справедливість» тощо. Феномен структурованості суспільства, відносин між собою артикулює цінності нібито протилежного спрямування: антагоністичності суспільства та його солідаризм. Але ці два боки суперечності й створюють підґрунтя для утвердження громадськості буття – з одного боку, як корпоративістської системи, а з іншого —як органічної єдності для здійснення свободи як взаємосвободи.

Суттєво значимим, з нашої точки зору, тут є те, що проблема політичної влади, відносин, самої держави та й історії як такої визначається Г. Гегелем через

сутність політичної цінності. Пояснюючи логіку розвитку всесвітньої історії через «прогрес в усвідомленні свободи», він, власне, визначає, що предметом дослідження у філософсько-політичній науці і є процес утвердження людської свободи у різних її конкретно-історичних формах втілення державної влади, особливостях відносин, інституціональних утвореннях тощо. Адже, як стверджує філософ, «єдиним предметом філософії є світло ідеї, що простежується у світовій історії..., пізнання втілення цієї ідеї, яка є ідеєю свободи», й «інтерес полягає в тому, щоб пізнати перебіг розвитку ідеї, що само реалізується, а саме ідеї свободи, яка існує лише як усвідомлення свободи» [3, с. 422].

Отже, прогрес у розбудові окремих ланок держави, її владних структур, системи права тощо є нічим іншим, як виявом закономірного здійснення цієї універсальної історичної цінності – свободи, і всі вони, відповідно, мають єдиний універсальний вимір своєї «ефективності», прогресивності, гуманності – міру практичної можливості людини щодо реалізації своїх свобод. У цьому полягає сенс існування політики, держави, влади — як інструментів здійснення свободи. У зв'язку з цим трансцендентне існування держави та політичної влади не набуває індиферентності, відчуженості, навіть якоїсь зверхності й не починає домінувати над свободою людини, адже стосовно себе ці інструкції (як цінності – засоби другого рівня) створюють вельми суттєву противагу – громадянське суспільство із захищеним правовим простором автономії особи. А тому сутність держави та влади – не в них самих, а за власними межами – у сфері реалізації людської свободи та права (як цінностей першого рівня). Саме на цих засадах пошуків і нового визначення цінностей політичного, громадського характеру вибудовується держава західного типу ліберальної демократії, в якій чітко окреслюються межі влади та функціональні дії держави через систему розподілу гілок влади, принцип згоди, громадянський консенсус. Рушійними силами (і відповідно якісно новими ціннісними орієнтирами) процесу демократизації стають: зростаючий функціоналізм суспільних зв'язків, більша відкритість суспільства як його інтенсивне внутрішнє структурування та динаміка взаємодії структурних одиниць, суттєве посилення ролі освіти й кваліфікації як у сфері праці, так і в системі соціального порядку, адаптація політичних інститутів різного рівня до ціннісних визначень особи буржуазного суспільства тощо.

Проблема політичних цінностей доволі активно порушується й осмислюється в теоріях представників утопічного спрямування та марксизму.

Уточнювальні теорії Нового часу стають своєрідною ідеологією, котра, як ми вважаємо, і стає початком реального відліку ствердження її як певної політичної цінності, адже, на думку К. Мангейма, ідеологія – це «ті трансцендентні щодо буття уявлення, які *de facto* ніколи не досягнуть реалізації свого змісту» [13, с. 115], але стають тим формотворним підмурком, без якого політика, що інституціонувалася і структурувалася, вже існувати не може.

Саме утопічна ідеологія обстоює іншу систему соціально-правових цінностей – це першою чергою рівність та справедливість, що здійснюються за умови обов'язкового матеріального (а інколи й духовного, культурного), статусного зрівнювання (це те, що потім увійде як невід'ємна складова і першооснова в теорію марксизму і практику ленінізму).

За всієї спрямованості до конституювання свободи в суспільстві, утопічна система свідомості є безміру нормативно-регламентною. Нормативність ця

специфічна – обмежувальна, насамперед як обмеженість цінності матеріального буття в житті людини, і найголовніше – приватної власності, а звідси й тієї системи права, що регулює відносини власності і передусім власності самого себе, якою не може на власний розсуд розпоряджатися держава, виходячи або зі своїх, або із суспільних інтересів.

Отже, як бачимо, особливе нормування людського буття стає не лише абсолютом, а виконує певну започатковувальну ціннісну функцію, яка завдяки оточенню множить на себе адекватну собі ж систему цінностей тоталітарного або напівтоталітарного характеру.

Подібні ідеї ціннісних визначень політики, влади, відносин, самого людського буття знаходимо в теорії марксизму.

Але марксистська політична доктрина (і, відповідно, її ціннісні орієнтири) суттєвим чином відрізняється від утопічних. Адже, якщо ціннісним ядром для утопії є гіпотетичне щастя, що утверджує себе одноразовим подвоєнням дійсності, то в марксизмі ним є насамперед реально відтворювальний процес заперечення буржуазних відносин — перехід до нових реальних відносин – утвердження нової формації, адже, визначаючи саме поняття «комунізм» (як абсолютну цінність), Ф. Енгельс говорить, що воно означає не якийсь там можливий ідеальний стан буття, а є реальною дією, поступом через заперечення наявних відносин, «комунізм є вчення про умови звільнення пролетаріату» [6., 322].

Отже, «комунізм» і «звільнення» («ще як «перехід»), «класова революція» – ось ті визначальні цінності в марксизмі, що спродуковують цілу систему наступних: «пролетаріат», «рівність», «справедливість», «диктатура пролетаріату», «ідеологія» тощо.

Як бачимо, різні історичні періоди Нового часу по-різному декларували не лише системне та пріоритетне визначення політичних цінностей, а й, головне, механізм їх формування. Узагальнивши, ми можемо запропонувати три моделі тогочасного бачення способу продукування цінностей соціально-політичного характеру:

а) цінності індивідуального характеру (свобода, щастя, життя, справедливість тощо) – цінності соціального характеру – цінності державного характеру (механізм інституціонування — Т. Гоббс, Дж. Локк, Ф.Бекон);

б) цінності духовного порядку (традиції, культура, релігія, розум) – цінності держави як цінності індивіда (механізм пошуку універсально значимих мегацінностей, що собою визначають суть всіх історичних форм буття людини – І. Кант, Г. Гегель, Г. Шеллінг, Ф. Шлегель);

в) цінності державного порядку – цінності колективного характеру – цінності індивіда (механізм ідеологічної детермінації цінностей, суть функціонування якого визначає держава, її інституції, титульні соціальні групи – класи, нації тощо – теорії утопічного змісту, К. Маркс. Ф. Енгельс, В. Ленін).

Саме XIX століття стало підготовкою до формування цілісної самостійної аксіологічної теорії, зокрема й стосовно визначення політичних цінностей.

Список використаної літератури:

1. *Августин Блаженный*. О граде Божьем / Августин Блаженный. – М., 1996. – 415 с.
2. *Бекон Ф.* Новий Органон / Ф. Бекон // Соч. : В 2 Т. / Ф. Бекон. – М., 1978.– Т.2. – С. 112–312.
3. *Гегель Г.В.* Философия истории / Гегель Г.В. // Соч. : В 14 Т. / Гегель Г.В. – М.–Л. : Соцэкгиз, 1935. – Т.8. – 470 с.
4. *Гоббс Т.* Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Гоббс Т. // Гоббс Т. Собр. соч. : В 2 Т. / Т. Гоббс. – М., 1989.– Т. 2. – 412 с.
5. *Декарт Р.* Правила для руководства ума / Р. Декарт // Декарт Р. Сочинения в 2 т. : / Р. Декарт ; сост., ред., вступ. ст. В. В. Соколова. – Т. 1. – М. : Мысль, 1989. – С. 77–153.
6. *Энгельс Ф.* Принципы коммунизма / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. / Маркс К., Энгельс Ф. –Изд. 2-е. Т. 4. – М. : Госполитиздат, 1955. – С. 322–339.
7. *Кант И.* Критика чистого разума / И. Кант // Кант И. Соч. : В 6 Т. / И. Кант. – Т.4. – Ч.1. – М. : Мысль, 1965. – 67–210.
8. *Леонтьев Д.* Ценность как междисциплинарное понятие / Д. Леонтьев // Вопросы философии. – 1996. – № 4. – С. 33–36.
9. *Локк Д.* Два трактата о правлении / Д. Локк //Локк Д. Сочинения : В 3-х тт. / Д. Локк. ; пер. с англ. и лат., ред. и сост., авт. примеч. А.Л. Субботин. – Т. 3. – М. : Мысль, 1988. – С. 135–406.
10. *Локк Д.* Послание о веротерпимости / Д. Локк // Локк Д. Сочинения : В 3-х тт. / Д. Локк ; пер. с англ. и лат., ред. и сост., авт. примеч. А.Л.Субботин. – Т. 3. – М. : Мысль, 1988. – С. 91–135.
11. *Лосев А.* Эллинистически римская эстетика I–II в.в. н.э / А. Лосев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 416 с.
12. *Макиавелли Н.* Государь / Н. Макиавелли. – М. : Планета, 1990. – 80 с.
13. *Мангейм К.* Идеология и утопия / К. Мангейм // Утопия и утопическое мышление : Антология зарубежной литературы / под ред. В. А. Чаликовой. – М. : Прогресс, 1991. – 210–232.
14. *Супрун В.* Ценности и социальная динамика / В. Супрун // Наука и ценности / В. Супрун. – Новосибирск, 1987. – С. 217–314.
15. *Цицерон.* Про обов'язки / Цицерон. – К. , 1998. – 282 с.

Стаття: надійшла до редколегії 5.05. 2009
прийнята до друку 24.09.2009

THE PROBLEM OF VALUE AND NORMATIVE FUNDAMENTALS OF EXISTENCE

Valeriy Denysenko

Ivan Franko National University of Lviv, Institute of Philosophy
Department of theory and history of political science
Universytetska str, 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: denyvale@gmail.com

The paper examined the core of historical forms of the scientific knowledge and the relativity of its normative foundations. The particular attention was paid to the analysis of the correlation of the value and normative fundamentals of the scientific knowledge by means of value-rational forms of an activity and objective-rational ones. Proposed a three models production values of the socio-political nature in the New Time period. Substantiated that the XIX century was preparing for a cohesive self axiological theory, and in particular for the definition of political values.

Key words: a scientific knowledge, the normative foundation, values, the objective-rational action, the value-rational action.

ЦЕННОСТНЫЕ ОСНОВЫ ИСТОРИЧЕСКИХ ФОРМ БЫТИЯ ЧЕЛОВЕКА

Валерий Денисенко

Львовский национальный университет им. И. Франко
Философский факультет, кафедра теории и истории политической науки
ул. Университетская 1, 79000, Львов, Украина
e-mail:denyvale@gmail.com

В статье исследуется сущность исторических форм научного знания и релятивность его нормативных основ. Важное место отведено анализу соотношения ценностных и нормативных основ научного знания через ценностно-рациональные формы деятельности и целерациональные. Предложены три модели продуцирования ценностей социально-политического характера в период Нового времени. Обосновывается, что XIX век стал подготовкой к формированию целостной самостоятельной аксиологической теории, в том числе относительно определения политических ценностей.

Ключевые слова: научное знание, нормативная основа, ценности, целерациональное действие, ценностно-рациональное действие.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 87–96
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 87–96

УДК 32.019.52 "19"

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ У XX СТ.

Анатолій Романюк

Львівський національний університет імені Івана Франка
Філософський факультет, кафедра політології
вул. Університетська, 1,79000, м. Львів,Україна
e-mail: anatoliy.romanuyk@gmail.com

Виділено і проаналізовано основні етапи еволюції політичної думки протягом XX століття. Окреслено сутність біхевіорального та постбіхевіорального етапів. Розглянуто спільні і особливі характеристики інституціоналізму та неоінституціоналізму. З'ясовано основні напрями домінуючі в політичній науці наприкінці XX століття.

Ключові слова: політична думка, біхевіоралізм, інституціоналізм, неоінституціоналізм.

Розгляд конкретних політичних доктрин передбачає певний рівень абстрагування від дії низки чинників. У їхній сукупності помітна роль належить контекстному дискурсу, що формується політичною наукою. Формують політичні доктрини не лише вчені, теоретики, а й політичні актори, які діють свідомо, позиція яких залежить від рівня розвитку політичної науки на той момент, а не лише від різного рівня інтересів і актуальних цілей. Як основу класифікації ми використовуємо пропозицію Д. Істона [1, с. 10], який вважав, що розвиток політичної науки охоплює чотири самостійні етапи: формальний (правовий), традиційний, або добіхевіоральний, біхевіоральний і постбіхевіоральний.

Формальний, або правовий, етап був властивий політичній науці упродовж другої половини XIX ст. Він відповідав етапу становлення самої політичної науки, відповідно характеризувався домінуючою увагою до вивчення правових засад організації та функціонування політичного простору, який зводився до базових інститутів: держава у форматі уряду, парламенту та багатьох інших головних структурних інститутів, а також політичних партій. У межах цього етапу домінувало переконання, що достатньо лише описати закони, які регламентують повноваження влади, основних політичних інститутів у межах окремої країни, і можна отримати вичерпне розуміння політичного розвитку цієї країни. Існувала впевненість про відповідність між правовими нормами, які регламентували повноваження політичних акторів, та їхньою практичною діяльністю, що зумовлювало домінування формально-легального описового підходу в політичній науці того часу.

Традиційний етап починає формуватися вже наприкінці XIX ст., коли об'єктом наукового аналізу в політичній науці стали, поряд із офіційними політичними інститутами, і неформальні. Саме в межах цього етапу в сферу політичного аналізу потрапили групи інтересу, а також різні варіанти груп тиску. Зосередженість на формальних і неформальних об'єднаннях детермінувало оформлення в межах

© Романюк А., 2011

політичної науки потужного напряму інституціоналізму. Представниками "старого інституціоналізму" в першій половині ХХ ст. були Е. Баркер, Дж. Брюс, Т. Коул, Г. Ласкі, К. Фрідріх та ін. Головну увагу в дослідженнях вони приділяли лише базовим інститутам – державі, владі у форматі трьох головних складових (законодавча, виконавча та судова влади), політичним партіям, бюрократії. Відповідно, державу трактували як головний інститут, який був над іншими інститутами меншого порядку. Розгляд цих інститутів мав переважно нормативний характер. Також вивчали зовнішні чинники, які впливали на функціонування цих інститутів. Інституціоналізм завжди відчував на собі певний вплив консерватизму, оскільки в ньому низку суспільних інститутів (монархія, церква, становий характер суспільства) розглядали як первинні, постійні та базові характеристики, які визначали суспільне/політичне життя та індивідуальну поведінку. Вивчення політичних інститутів передусім було спрямовано на аналіз системи державного управління. В політологічних дослідженнях незначну увагу приділяли методам дослідження. Здебільшого дослідження мали позитивістсько-описовий характер. Окремий виняток становили представники Чикагської школи, яка сформувалася у 20-х рр. у Чикагському університеті навколо Ч. Мерріама. Представники цієї школи активно зверталися до конкретних емпіричних досліджень. Вони обґрунтовували точку зору, що розвиток політичних знань може відбуватися лише за допомогою міждисциплінарних досліджень із застосуванням прикладних політологічних досліджень.

Біхевіоралізм (від англ. behaviour – поведінка) прийшов у політичну науку з психології у 40-і роки. Цей напрям набув популярності спершу в США, потім поширився на наукові доробки вчених з країн Західної Європи. У 1945 р. у США було створено "Committee on Political Behaviour", а у 1950 р. вперше президентом Американської асоціації політичних наук було обрано прихильника біхевіоралізму П. Одегарда. У 50-60-ті роки ХХ ст. він став домінуючим у політичній науці. Його вплив на політологів був настільки значний, що стали говорити про біхевіоральну революцію в політичній науці. Д. Істон звернув увагу на концептуальну відмінність термінів «біхевіоризм» і «біхевіоралізм». Поняття «біхевіоризм», на його думку, належить до теорії людської поведінки в психології. Щодо політичної науки, треба вживати термін «біхевіоралістичний» [1, 13-15]. Обґрунтування коректності подібного підходу він вбачає в особливості біхевіоралістичного підходу щодо аналізу політичних явищ і процесів. Цей підхід базується на таких твердженнях: 1) в центрі аналізу повинна бути поведінка, яку можна спостерігати на рівні особи та політичного інституту; 2) будь-який аналіз цієї поведінки треба піддавати емпіричній верифікації.

Відповідно, кожен дослідник у межах біхевіоралістичного підходу має конкретно визначити: що він прагне вивчати/з'ясувати, які теоретичні положення будуть взяті за основу; як будуть використані емпіричні дані з метою оцінки отриманого теоретичного положення. Серед прихильників біхевіоралістичного підходу домінує погляд, що емпіричним дослідженням завжди має передувати теоретичний аналіз. На думку Д. Сандерса, теорія є інструментом в емпіричному дослідженні, оскільки саме теорія дає змогу генерувати гіпотези, які після цього треба тестувати, і визначає формат емпіричних даних, які варто збирати до аналізу [4, 59].Одночасно в процесі дослідження потрібно мінімізувати вплив особистих цінностей ученого, який

проводить дослідження, та цінностей, які характерні на певному етапі для суспільства.

Філософською основою біхевіоралізму став позитивізм О. Конта, зокрема положення щодо розуміння природи емпіричної теорії та щодо питання про фальшивість теорії. В біхевіоралізмі, як і в позитивізмі, існують такі критерії щодо оцінки теорії:

– «добра» теорія має бути внутрішньо несуперечлива, відповідно, вона не може охоплювати твердження, які потребуватимуть додаткового з'ясування;

– «добра» теорія, яка належить до певного класу явищ має не суперечити іншим теоріям, метою яких є вивчення пов'язаних між собою явищ;

– «добра» теорія здатна генерувати емпіричні прогнози, які можна протестувати за допомогою спостережень.

Наголос на необхідності спостереження та емпіричній верифікації зумовлює характерні властивості біхевіоралістичного підходу. Зокрема, йому властиве переконання про безальтернативність систематичного звернення до всіх без винятку суттєвих емпіричних даних, а не про довільну/обмежену кількість емпіричних прикладів. Це означає, що у випадку тестування теоретичного твердження дослідник не може обмежитись окремими прикладами, які мали б підтверджувати теоретичні висновки. Він повинен розглянути всі наявні випадки, які потрапляють під таке теоретичне твердження. Власне, тому особливого значення набули статистичні дані та їх подальший аналіз у політологічних дослідженнях. Ще однією принциповою властивістю біхевіоралістичного підходу є положення про те, що наукова теорія і/або наукове положення повинні підлягати фальсифікації. Згідно з цим підходом, теорія лише тоді вважатиметься науковою, коли вона здатна на основі аналізу емпіричного матеріалу генерувати прогнози, які підлягають наступній фальсифікації. Поняття фальсифікація розглядають як синонім верифікації, наступної перевірки отриманих результатів (повторення за обраною методикою дослідження). Теорії, які не продукують подібних прогнозів, відповідно, не треба перевіряти, і їх трактують як тавтології.

Активному поширенню біхевіоралізму сприяли: досягнення в природничих науках, зокрема, формування в суспільній свідомості уяви про те, що науковим є той результат, який опирається на аналіз емпіричних даних, кількісних обчислень, який, відповідно, можна перевірити за заданим алгоритмом; період «холодної війни», коли набули великого поширення, надто в США, переслідування за «вільнодумство», що сприяло пошуку науковцями політично нейтральних форматів наукової та викладацької діяльності; швидкі темпи економічного зростання країн Заходу сприяли формуванню уявлень про зменшення значення ідеології в суспільному житті і необхідність вирішення конкретних, прикладних проблем політичного життя.

Структурний функціоналізм, подібно до біхевіоралізму, набув значного поширення в 50-х роках. На відміну від біхевіорального підходу, який бере початок із психології, структурний функціоналізм походить із соціології. Структурно-функціональний аналіз головний наголос робив на виявленні структури суспільства або певної його сфери. Принциповою засадою було переконання, що ціле є чимось більшим, аніж сукупність частин, з яких воно складалося. Відповідно, наголос робили на взаємозалежності складових частин, їх єдності та необхідності з'ясувати функціональне навантаження цілого та частин. Т. Парсонс поняття функцій

підпорядковує поняттю структури і досліджує функціональні дії, які б мали бути проведені заради збереження системи. Згідно з ним, суспільна система повинна розв'язати чотири головні проблеми: адаптацію (відносини з оточенням); досягнення цілей; інтеграцію та продукування взірців і подолання напруг. У політичній науці застосування підходу сприяло напрацюванню комплексного, системного бачення політичних явищ, зокрема політичних систем. Д. Істон сформулював своєрідну матрицю щодо розуміння політичної системи. Її треба було трактувати як систему взаємодії, за допомогою якої в суспільстві авторитарно розподіляються цінності. Застосування кібернетичного підходу Д. Істоном сприяло введенню в політичну науку під час аналізу системи понять: «вхід», «внутрішнє перетворення» і «вихід», які характеризують взаємовідносини між системою і оточенням.

Структурний функціоналізм допоміг залучити до політичного аналізу значну групу країн Азії, Африки, Латинської Америки, які отримали незалежність і перебували в ситуації вибору шляхів свого подальшого розвитку. Це дало поштовх появі і наступному розвиткові теорії модернізації. Суспільна модернізація охоплює процеси переходу від традиційного суспільства до сучасного, що означало впровадження процесу індустріалізації, урбанізації, розвиток освіти, відповідно занепад традиційних суспільних структур, заснованих на племінних і станових засадах. Політична модернізація охоплює низку реформ політичної сфери, результатом яких є сучасні політичні інститути – парламент, уряд, політичні партії, вибори тощо. З моменту появи теорії модернізації їй був притаманний універсалізм, який передбачав, що еволюцію суспільства треба трактувати як всезагальний, універсальний процес. Відповідно, закономірності суспільних змін та етапи розвитку є загальними для всіх цивілізацій, країн і народів. Фактично, новим країнам було запропоновано модель лінійно-поступального розвитку, коли за зразок було взято стандарти західної ліберальної демократії. Головними представниками цього підходу є Л. Пай, Дж. Лапаломбара, С. Верба та ін. Промоторами поширення та практичної реалізації теорії модернізації були США та розвинуті західні країни.

Постбіхевіоральний етап розвитку політичної науки починається наприкінці 60-х – початку 70-х років і, згідно з оцінками багатьох дослідників, триває до сьогодні. Характерною ознакою цього етапу стало розчарування в результатах домінуючого застосування біхевіорального підходу. Великою мірою це стосувалося нездатності політичної науки передбачити цілу низку якісно нових суспільних явищ, які стали «обличчям» 60-х років. Ідеться про рухи за громадянські права чорношкірого населення США, масштабні демонстрації проти війни у В'єтнамі, виступи студентів у Франції, розвиток неофеміністичного руху тощо. Зокрема, в процесі критики біхевіорального підходу було поставлено під сумнів положення про важливість/необхідність ціннісної нейтральності науковця і самого наукового дослідження.

У межах цього етапу значного розвитку набула теорія раціонального вибору. На відміну від біхевіоралізму та структурного функціоналізму, які базові концептуальні положення запозичили в психології та соціології, ця теорія звертається до концептуальних засад, сформованих в економіці. Піонером у застосуванні теорії раціонального вибору до вивчення політичних явищ і процесів був Е. Доунс. Вихідним положенням цієї теорії була така теза: коли індивід має на вибір декілька способів поведінки, він переважно обирає ту дію, яка, на його думку, допоможе йому

отримати найвигідніший для нього результат. Відповідно, егоїстичні індивіди не завжди братимуть участь у спільних діях, які мали б бути спрямовані на досягнення спільної мети (спільного інтересу), а керуватимуться лише власним інтересом. Тобто теорія раціонального вибору на перше місце в політологічних дослідженнях поставила діючу людину/актора з його інтересами, відповідно, політичні інститути були проголошені вторинними щодо активного індивіда. Теорія засвідчувала, що «раціональний» вибір/дія з погляду актора не обов'язкові, і досить часто може призвести до неочікуваних результатів з огляду на різні причини. Відтак принципового значення в теорії набула конструкція «рівноваги стратегій», під якою розуміють співвідношення стратегій (по одній на кожного актора) так, коли жоден з акторів не здатен покращити свій результат у разі зміни ним власної стратегії, якщо не відбудеться адекватної зміни стратегії іншим актором. Тому актори мають взаємодіяти, внаслідок чого виникає взаємозалежність індивідуального вибору кожного з них. Форматом такої взаємодії є правила, або норми, сукупність яких становить поняття «інститут». У цьому контексті актори здійснюють раціональний вибір в інституційних умовах.

Головні напрями теорії раціональної дії - теорія «неможливості Ерроу», принцип «медіанного виборця», теорії коаліції та теорія ігор.

Теорію «неможливості Ерроу» сформулював Кеннет Ерроу лауреат Нобелівської премії з економіки (1972). У 1951 р. він довів теорему, яка сьогодні відома як теорема «неможливості Ерроу» (власна назва – «загальна теорія можливості»). Ця математична модель пов'язана з процесом прийняття групових рішень за умов врахування індивідуальних інтересів/переваг. Суть теореми така: не існує демократичного методу врахування індивідуальних інтересів для трьох і більше альтернатив, який би забезпечував результат, що не суперечить певним логічним умовам. К. Ерроу висунув перелік умов, які сьогодні вважають загальнообов'язковими, коли суспільні рішення приймають шляхом врахування переваг громадян – за допомогою голосування/виборів. По-перше, вибір треба зробити в тій самій системі, в якій сформульована альтернатива вибору. Тобто під час виборів депутата до парламенту перевагу треба надавати тому кандидатові, який може краще за інших вирішувати загальні/державні справи, а не тому, хто є кращий серед кандидатів спортсменом, найбагатшим, гарнішим тощо. Альтернативні індикатори важливі й стосовно інших систем – спортивних змагань, економічних рейтингів, конкурсів краси тощо. По-друге, вибір повинен залежати від індивідуальних переваг виборців, а також має бути універсальним. За такої умови, якщо персональні переваги частини виборців зміняться, це має знайти своє відображення в суспільному виборі. По-третє, за умов одноголосного обрання одного варіанта суспільний вибір повинен це відображати, і не може бути будь-якого інший варіанта. По-четверте, результат вибору не може залежати від зовнішніх альтернатив, які не представлені у виборах. Тобто виборці повинні визначати свої преференції між запропонованими альтернативами на підставі загальних критеріїв, а не під впливом тих чи інших груп тиску. По-п'яте, суспільний вибір є диктаторським, якщо існує агент, чиї переваги вирішально визначають цей вибір.

Згідно з теорією Ерроу, запропонованим умовам у жодному разі не відповідає демократичний вибір. Результат може бути досягнутий диктаторським або

маніпулятивним шляхом. Під маніпуляцією розуміють обмеженість вибору двома альтернативами і неврахованість всіх можливих варіантів.

Принцип «медіанного виборця» ґрунтується на попередній теорії, досить часто цей принцип розглядають як ситуацію, коли не всі умови теорії Ерроу спрацьовують. Зазначений принцип – це модель щодо системи прямої та представницької демократії, коли прийняття рішення відбувається відповідно до інтересів виборця-центриста (виборець, інтереси якого позиціонуються в центрі лінійної шкали суспільних інтересів). За цієї моделі індивід голосує стратегічно, тобто прагне обрати максимально вигідну позицію в конкретних умовах. Орієнтація на виборця-центриста дає змогу охопити більшість виборців унаслідок меншої суперечливості переваг різних груп виборців, аніж було б у випадку орієнтації на конкретний ідеологічний спектр – лівий чи правий. Крім того, такий вибір допомагає відкидати крайності, залишати їх поза грою або на маргінесі. Однак цей принцип не дає підстав врахувати всю сукупність пріоритетів/переваг окремого індивіда. Так само для здобуття підтримки більшості суб'єкт виборів змушений постійно вносити корективи у власну програму, яка була сформульована перед виборами. Під час виборів президента США така модель передбачає, що кандидат змушений орієнтуватися на два формати медіанного виборця: перший раз на центриста усередині власної партії, аби бути висуненим кандидатом від партії на правиборах і другий раз – під час загальних виборів на центристського виборця усередині країни.

Теорію ігор розглядають як метод аналізу рішень під час конфліктної ситуації, яку трактують як гру поміж, принаймні, двома учасниками, коли результат гри залежить від дій (стратегій) кожного учасника. Базовою тезою є положення, що учасники-актори мають раціональну поведінку. Відповідно, пояснення/розуміння дій акторів ґрунтується на певних моделях, які передбачають, що всі учасники гри діятимуть оптимально для себе, тобто прагнутимуть виграти. Кожен актор обирає свою стратегію поведінки, проте результат залежить від поведінки, взаємодії всіх акторів. Розрізняють ігри з нульовою сумою виграшу та ігри з ненульовою сумою. В першому випадку гра матиме нульовий результат, якщо із двох учасників один виграє все, відповідно, інший або інші гравці все програють. Для такого типу гри характерно, що сума виграшу дорівнює сумі програшу. Відповідно, в іграх із нульовою сумою немає співпраці між гравцями. В іграх із ненульовою сумою передбачена співпраця між гравцями. Кооперативну та некооперативну поведінку акторів описують за допомогою ігрових моделей: «дилема в'язня», «дилема курчати» тощо.

Наприкінці XX ст. у політичній науці поширився постмодернізм. Істотний вплив на становлення цього підходу мав американський дослідник Роналд Інглхарт, який досліджував політичні цінності. На підставі аналізу досвіду 43 країн світу він дійшов висновку, що відбулася зміна/перехід ціннісної системи людства від матеріалізму до постматеріалізму. Під матеріальними цінностями він розумів вимоги добробуту, фізичної та психологічної безпеки. Постматеріальні цінності характеризувалися вже параметрами якості життя, можливістю самореалізації особи тощо. Визначальним чинником формування системи цінностей були умови, в яких відбувається соціалізація певного покоління. Зміна системи цінностей здійснюється, коли до активної діяльності приходить нове покоління, яке соціалізувалося в нових умовах. Постмодернізм асоціюється з культурним детермінізмом. Культура майже

повністю визначає досвід людини. Крім того, постмодернізм передбачив відмову від акценту на пріоритетності засад економічної ефективності, бюрократичної раціональності. Наголос робиться на переході до гуманнішого суспільства, де самостійності, багатоманітності та творчості особи надають належного простору. Відповідно, постмодернізм виступає з критикою теорії модернізації за її відкрито детерміністичний характер та вестернізацію моделей суспільного розвитку. Представники постмодернізму наголошували, що зв'язок між економікою, культурою та політикою має взаємодоповнюючий характер. Економічній і політичній системам однаковою мірою необхідна підтримка з боку культурної системи суспільства, інакше вони мали б опиратися лише на застосування фізичної сили, що як так є неефективною. У цьому разі не може йтися про лінійну залежність, а про системний підхід. Щодо географічної складової моделей розвитку постмодернізм стверджує, що насправді модернізація розпочалася на Заході, але сьогодні цей процес набув глобального виміру і не вичерпується лише одним зразком/еталоном, а має багато виявів. Наприкінці XX ст. модернізаційні процеси очолили країни Південно-Східної Азії, розвиваючи попередній досвід модернізацій, додавши до західного свій варіант.

У 70-80-х роках минулого сторіччя відбулось концептуальне оформлення нового інституціоналізму (окремі автори використовують поняття «критичний інституціоналізм») як провідного теоретико-методологічного напряму сучасної політичної науки. Цей напрям, як зазначив К. фон Бейм, розвинувся передусім у межах теорії модернізації, оскільки в цій теорії наголошувалося, що головним чинником суспільних змін є розвиток політичних інститутів [2, 90]. Прийнятим поглядом є позиція, що поява нового інституціоналізму була критичною та творчою реакцією на здобутки і розвиток біхевіоризму, який вивів на першу лінію проблематику поведінки і, відповідно, відставив на маргінес дослідження інститутів. Суттєвим чинником стали нові досягнення самої політичної науки. Вивчення процесів демократизації на підставі досвіду боротьби з тоталітаризмом і початок "третьої хвилі" демократизації сформулювали нові параметри дослідження інститутів. У цьому ж контексті треба розглядати зміни, які відбулися у Центральній та Східній Європі через крах "реального соціалізму", що призвело до значної трансформації інститутів, які існували у цих країнах і формували нові інститути у перехідних суспільствах.

Новий інституціоналізм, або "критичний інституціоналізм", на відміну від старого інституціоналізму, сприяв залученню до наукового аналізу не лише найважливіших інститутів – держава, уряд, парламент, партії та бюрократія, а й інститутів "другого порядку" та неформальних інститутів. Поняття критичний не є другорядним у цьому трактуванні. Воно засноване на постулаті, що відбувається не просте повернення до вивчення інститутів і протиставлення пріоритетності поведінки (що притаманне біхевіоризму), і наголошує, що звернення до категорії політичних інститутів відбувається водночас із вивченням поведінки діючих політичних акторів, яку здебільшого вивчають у системі координат теорії раціонального вибору. Тобто не відбулося відкидання головних засад біхевіоризму, вони залишаються актуальні і потрібні. У неоінституціоналізмі відбулося ускладнення самого підходу, коли через синтез критично й заразом творчо залучили в новий інституціоналізм підходи біхевіоризму і теорії раціонального вибору, а також багатьох інших попередніх теоретичних концепцій.

Г. Петерс зазначив, що головними індикаторами нового інституціоналізму, які, з одного боку, констатують його цілісність і водночас відрізняють від інших теоретичних концептів є, по-перше, аналіз структурних рис суспільства і/або політики формальних/офіційно прийнятих і неформальних; по-друге, фіксація певної стабільності в часі структур, які розглядаються; по-третє, інститути повинні впливати на індивідуальну поведінку своїх членів і цей вплив може бути формальний і неформальний; по-четверте, інститути повинні мати певну систему спільних цінностей, які мають приймати члени цих інститутів [3, 17-18].

Загальною характеристикою, що об'єднує всі існуючі різновиди неоінституціоналізму в певну цілісність, є те, що вони вважають інститути центральним компонентом політичного життя. Відповідно, аналіз політичного простору слід починати з інститутів, а не з громадян та соціальних груп. Новий інституціоналізм наголошує на вирішальній ролі інститутів стосовно детермінування поведінки індивідів, і саме інститути зумовлюють регулярність політичної поведінки акторів. Подібного рівня регулярності не могло б бути за умови відсутності політичних інститутів.

Новий інституціоналізм поєднує багатоманітність відмінних підходів. На думку Г. Петерса, можна виділити шість головних напрямів сучасного неоінституціоналізму [3, 19-20]. По-перше, нормативний інституціоналізм. Його засновники Дж. Марч і Й. Олсен значну увагу приділяли вивченню ролі норм у формуванні та функціонуванні інститутів та у визначенні індивідуальної поведінки. По-друге, інституціоналізм раціонального вибору, де наголошується, що поведінка є функцією правил і стимулів більше, аніж норм і цінностей. Інститути для цих груп є системою правил і стимулів, дотримуючись яких, особи намагаються максимізувати власну корисність. По-третє, історичний інституціоналізм, у якому стверджується, що для розуміння логіки розвитку політики треба з'ясувати початкові рішення, які визначають наступний політичний курс. По-четверте, емпіричний інституціоналізм, який найбільшою мірою є спадкоємцем "старого" інституціоналізму і стверджує, що структура/система управління/влади детермінує відмінності в способі реалізації політики та виборі, який проводить влада. По-п'яте, інтернаціональний інституціоналізм, який стосується інститутів, що функціонують поза національними державними інститутами. По-шосте, соціальний інституціоналізм, який охоплює систему взаємовідносин між державою та суспільством, зокрема інститути неокорпоративізму. Жодна із зазначених версій нового інституціоналізму не забезпечує повного і вичерпного розуміння інституційної поведінки, проте кожна з них відкриває свій, особливий ракурс такого широкомасштабного явища, як неоінституціоналізм. Усі разом вони сприяють його кращому розумінню.

Отже, загальним у наведених визначеннях політичного інституту є те, що ці визначення є певним структурним утворенням, яке задає параметри для взаємовідносин у суспільстві, регламентуючи політичну діяльність. Як своєрідний механізм впорядкування та управління політичними процесами, політичні інститути охоплюють структуру/ організацію; систему прийнятих в інституті норм, цінностей, або таких, які визнає цей інститут (це може бути також нехтування існуючими правовими нормами у країні); зразки поведінки/взаємовідносин, відповідно функції, які виконує цей інститут у суспільстві; засоби та механізми, за допомогою яких

інститут функціонує. Саме політичні інститути забезпечують стабільність політичної системи, і їх можна розглядати як елементи усієї системи.

Новий інституціоналізм як теоретико-методологічний напрям у політичній науці сформувався на початку 80-х років і перетворився сьогодні у домінуючий. Головною ознакою неоінституціоналізму є те, що політичний інститут вважають центральним компонентом політичного життя. Відповідно. аналіз політичного простору треба розпочинати з інститутів, а не з громадян і суспільних груп. Політичні інститути – це досить довготривалі та нормативні зразки зв'язків і взаємовідносин, через які відбувається політичне життя. Новий інституціоналізм наголошує на вирішальній ролі інститутів щодо детермінування поведінки індивідів, саме інститути зумовлюють регулярність політичної поведінки акторів. Такого рівня регулярності не може бути за умови відсутності політичних інститутів. Неоінституціоналізм поставив на порядок денний питання про необхідність вивчення усієї багатоманітності формальних і неформальних інституційних форм політичного життя, що дало змогу суттєво збільшити параметри не лише політичних систем, а й політичного знання.

Отже, політична наука упродовж XX ст. пройшла шлях розвитку, який характеризувався низкою якісно відмінних етапів. Кожен із цих етапів водночас справив певний вплив на становлення та розвиток політичних доктрин і відчув на собі, відповідно, вплив актуальних/домінуючих у конкретний момент політичних доктрин. Самі політичні доктрини були своєрідною сполучною ланкою між політичною думкою, теорією і політичною практикою, виступали конструкцією, яка забезпечує взаємозв'язок і взаємовпливи між ними. Однак їх роль не можна трактувати лише технічно, оскільки політичні доктрини відіграють вирішальне значення у формуванні системи політичних поглядів, переконань громадян, що відображається у відповідних політичних діях або ж бездіяльності.

Список використаної літератури:

1. *Истон Д.* Политическая наука в Соединенных Штатах : прошлое и настоящее / Истон Д. // Современная сравнительная политология. Хрестоматия. – М. : МОНФ. – 1997. – С. 9–28.

2. *Klaus von Beyme*. Współczesne teorie polityczne / Klaus von Beyme. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2005. – 312 c.

3. *Peters G.* Institutional Theory in Political Science. The "New Institutionalism" / Peters G. – London, New York : PINTER, 1999. – 414 c.

4. *Sanders D.* Behawioralizm / Sanders D. // Marsh D. Teorie i metody w naukach politycznych / Marsh D., Stoker G. – Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagielońskiego. 2006. – P. 44–62.

Стаття: надійшла до редколегії 6.05.2009
прийнята до друку24.09.2009

THE MAIN STAGES OF POLITICAL THINKING DEVELOPMENT IN THE 20-TH CENTURY

Anatoliy Romanuyk

Ivan Franko National University of Lviv
Institute of Philosophy, Department of political science
Universytetska st., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: anatoliy.romanuyk@gmail.com

In the article the evolution of political thought throughout the 20-th century was analysed, its main stages highlighted. The essence of behavioural and postbehavioural stages was revealed. The general as well as particular features of institutionalism and neoinstitutionalism were examined. The main trends of political science at the end of the 20-th century are considered.

Key words: political thought, behaviourism, institutionalism, neoinstitutionalism.

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ В XX СТОЛЕТИИ

Анатолий Романюк

Львовский национальный университет им. Ивана Франко
Философский факультет, кафедра политологии
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: anatoliy.romanuyk@gmail.com

Выделено и проанализировано основные этапы эволюции политической мысли на протяжении XX столетия. Определна сущность бихевиорального и постбихевиорального этапов. Рассмотрены общие и особенные характеристики институционализма и неоинституционализма. Выяснены основные направления, характерные политической науке в конце XX столетия.

Ключевые слова: политическая мысль, бихевиорализм, институционализм, неоинституционализм.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 97–103
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 97–103

УДК 32:001.11

РОЗМИСЛОВІ ТЕЗИ ПРО КОЛИШНІ СВОЇ НАМАГАННЯ ПОСИЛЬНО ВИРІШУВАТИ ДЕЯКІ ЗАСАДНИЧІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНИХ НАУК

Іван Варзар

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
Інститут політології та права, кафедра політичних наук
вул. Пирогова, 9, 01601, м. Київ, Україна
e-mail: im_varzar@mail

У мемуарно-концептуальних обрисах відтворено авторські намагання тридцятирічної давнини у справі засадування базових концептів політології та її супутніх, галузевих політичних наук. Увагу зосереджено на кількох нововведеннях автора минулих років, – зокрема, на „сайєнтологічному подвійному квадраті" гносеологічного базування політичних (як і інших) наук, на основному законі політології як науки, на феномені поділу і балансування політичних влад, на виявленні сучасної структури та локусу буття політичної сфери у контексті з іншими сферами і галузями суспільного життя тощо. Синтезний висновок автора: допоки не вирішено означені засадничі теоретичні проблеми, політичним наукам зарано ще займатися „технологічним сервілізмом".

Ключові слова: наука, політична наука, закони науки, політика.

Філософія, як і наука, писав Б. Рассел, „починається лише тоді, коли люди починають задавати собі загальні запитання" [12, с. 31]. Коли – в аплікаціях до політології – починаю задавати собі бодай деякі з цих „загальних запитань", невимушено доходжу невеселого висновку: зарано у нас зайнялися „політичними технологіями", – перш ніж доконче (стосовно поточного моменту) не з'ясували основні та базові теоретико-політологічні концептуалізми. А коли це не з'ясовано, – українська політологічна школа ще переживає досить юнацький вік. Прелімінарно групуючи основні ті „недоробки" та „недоясності", виходжу на формулювання кількох тез, інде поданих у риторичних запитаннях. Чому „риторичних"? – Тому що на більшу їх частину я вже колись намагався й досі намагаюсь дати відповіді. Оскільки ж стосовно того „мого минулого" якось спрацювала хитрувата логіка афоризму М.С. Горбачова „Гласность у нас уже есть, – нам бы немного добавить слышимости", – доводиться знову заглядати у свої ж архіви...

Теза перша: скільки ж політичних наук, – одна чи їх кілька? На подібну альтернативність вперше наштовхнувся у книзі французів Р. Пенто та М. Гравітц. Вони підкупили позицією: широчінь і розмаїття політичних матерій, що вже тоді належало вивчати, – у той час коли в СРСР вживання самих цих слів вважалося неабияким „єврорев'ізіонізмом", „зумовили появу думки про те, що немає одної політичної науки, а є політичні науки" [11, с. 185]. В ряду цієї множини називали лише політичну географію, політичну економію і політичну історію. Підштовхнутий

© Варзар І., 2011

цим „відкриттям для себе", в несміливій статейці 1972 р. я назвав політологію „стрижневою політичною наукою", а „галузевими" або ж „периферійними" (стосовно неї) – „політичну соціологію" та „політичну етнологію [1, с. 71]. Останню я й заснував трохи згодом, оприлюднивши лише 1994 року [4].

Сьогодні у цю номінативну лінію вже без вагань вносять політичну процесологію, політичну інституціологію, політичну культурологію, політичну ідеологію, політичну партологію, політичну регіоналістику, геополітику та ін. Натомість у мене давно жевріє сумнів в іншому: а чи усі ці політичні науки базуються на належних сайєнтистських засадах? Окрім вихідної пари – об'єкт уваги та предмет аналізу, – нічого. Може статися, що я один з перших в Україні засадував так званий „сайєнтистський подвійний квадрат", на якому має базуватися будь-яка концепція, що претендує на статус науки або ж наукової дисципліни. Ось він, той квадрат. Окрім названої пари (1) об'єкт уваги та предмет аналізу, далі мусимо мати на увазі (2) закони та закономірності, які дана наука вивчає і відкриває, (3) методологію та метод дослідження своїх об'єкт-предметних реалій, зрештою, (4) свої понятійно-категорійну мову та термінологічний апарат [**7**, с. 73, 100].

Теза друга: яким же є основний закон у політології та в інших політичних наук? Немає й не може бути науки, наукової дисципліни без свого основного закону. Стосовно політичних наук, наскільки відомо, на всьому постсоціалістичному просторі про цю матерію чомусь сором'язливо мовчать. Без малого два десятиліття тому, в 1990 р., затим у 2003 р. я здійснив спробу довести, що основним законом політології міг би бути *закон поділу політичних влад та балансування повноважень у співвідношеннях інститутів політичного владарювання* у будь-якому суспільстві [2, с. 82; 5, с. 151–152]. Наприкінці 80-х років аналогічну спробу здійснив і стосовно засадованої мною ж політичної етнології [4, с. 21–22, 175]. Щодо всього цього я досі ані про які зовнішні рефлексії не відаю.

Але у мене самого здавна жевріє рефлексія щодо кількості політичних влад, які слід „поділяти" та „балансувати". Акцентуючись на цьому, мали б пам'ятати про те, що в певній країні, за словами екс-Президента Л.Д. Кучми, завше має залишатися „цілісним і неподіленим єдинодержавне політичне дерево" [10]. Отже, скільки ж влад усього та скільки з них слід поділяти і балансувати? Усі здебільшого натякувальницьки кивають (і Конституція України – теж, див. ст.6) на ініціанта постановки питання Ш.-Л. Монтеск'є („Про дух законів", 1748 р.): три влади – виконавчу, законодавчу і судову. Мало ж хто запитує, а куди поділася перша і – за умов абсолютизму – визначальна, правлінська влада? У Монтеск'є я знайшов і – дещо приховану – відповідь на це запитання: оскільки за абсолютистських умов правлінська влада була інаугурована самим Богом, – вона й не підлягала „препараціям" земних властей [9, с. 58]. Ба більше того: оскільки за тих умов правитель сам **і** формував (правовим і кадровим чином) гілки влади, **і** практично керував ними (дуалітет Людовик XIII – Ришельє, Микола II – П.А. Столипін – рідкісні винятки), і юридично підпорядковував їх собі, **і** розподіляв інстанційні повноваження посадовців, – він мав усі підстави йменувати себе „главою держави" (саме так і вчинив наприкінці XVII ст**.** Людовик XIV**: „**Держава – це я!"). Отже, в генезисі питання та в аплікації до монархічної форми правління країною вимальовувалася реалія: чотири влади, але поділу підлягали лише три з них.

Теза третя: специфіка аранжування політичних влад у країнах із республіканським державним ладом, в яких верховним політичним сувереном став уже народ. Середньовічні італійські республіки зініціювали теоретичну постановку питання про ту специфіку, а США останньої чверті XVIII ст. здійснили першу реалізаційну спробу. Цю грань специфіки Конституція України зафіксувала у ст. 5. Та специфіка стала дедалі ускладнюватись після серії наполеонівських війн початку XIX ст. та особливо після „весни народів" середини XIX ст. (серії буржуазно-демократичних революцій у більшості європейських країн, зокрема на західноукраїнських землях). Обставини, що ускладнювали справу, поділилися на дві групи протилежних ціннісних орієнтирів:1) регресивні орієнтири („національна держава" часів Каролінгів і „глава держави" часів „просвітнього абсолютизму"); 2) прогресивні орієнтири (федералізація державного ладу та автономізація етнополітичного життя багатонародних країн). Приблизно за сто років – з середини XIX ст. і до закінчення Другої світової війни – Західна та Центральна Європа регресивні орієнтири „здала до історичного архіву", а прогресивні вперто реалізує й досі, – з кінця 50-х років („Римський клуб", 1957 р.) уже в контекстах євроатлантичних інтеграційних процесів.

До порогу суверенної України дана колізія підкотилася в радикально інверсійній формі та ледь не за логікою французької поговірки про „мертвого, який за ноги тягне в могилу живого". Нашими найрельєфнішими інверсійними реаліями є: 1) ототожнюючи „країну" і „державу" (вони об'єктивно співпадали лише за умов давньоеллінського полісу та середньовічної Європи Каролінгів), чільники владних гілок не стільки балансово-діалектичним чином „поділяють владу", скільки „розділяють/перерозподіляють посадові повноваження"; 2) реальних гілок влади – чотири, а в Конституції, поточному (що особливо небезпечно, – в органічному) законодавстві та у повсякденному політмовленні усі політики настирно говорять лише про три, отже, як виходить, намагаються узурпувати одну з них; 3) великі винаходи епохи „весни народів" середини XIX ст. – (а) політико-державну федералізацію багатонародних країн та (б) гнучку автономізацію політичного життя меншинських народів-етносів – у цивілізованому світі вже друге століття поспіль апробують в якості конструктивно-позитивних соціумо- і державотворчих факторів [3, с. 82–83], а в нас ці безумовні політолого-етнологічні цінності з антикарфагенською впертістю піддаються ганьбі та політико-культурницькому остракізму. У синтезі взаємонапластування цих трьох та інших неназваних „специфічних факторів" Україна „дрейфує в нікуди": з точки зору геополітичної, – центральноєвропейська країна, а з точки зору політико-культурологічної, – євразійська яма **[**6**,** с. 52].

Теза четверта: що взагалі освічують/освячують та кого/що „обслуговують" політичні науки? Серцевиною цієї ззовні туманної формули є проблема суспільних сфер та галузей життя і місце в їх контексті політичної сфери. Попри її „розтоптаності" на Заході ще з часів Ф. Тьонніса (кінець 80-х років XIX ст.) [14] та В. Парето (перша чверть XX ст.) [13], – для нас проблема – цілісна *terra incognita*. Це – з точки зору теоретичної. А з практико-прагматичної точки зору, її вже доволі „розтоптали" і в нас. Яких лише „сфер" не навигадували... Два моїх студенти початку 80-х років навіть ввели до обігу сфери „...національного пивобродіння" (А.

Слободянюк) і „...вітчизняного незалежного футболу" (О. Михайлов). Але, повторююся, у теоретичному сенсі проблема, наскільки відомо, ще не вирішена.

До її прояснення я приступався кілька разів, перший раз – 1994 року. Моя вихідна дефініція: *сфера* є соціологічною цариною життя, в якій взаємодіючі люди задовольняють і вирішують свої поточні та перспективні потреби та інтереси [4, с. 64–72]. Відштовхуючись від факту об'єктивної наявності п'ятичленної групи потреб та інтересів людей, без реалізації яких немає й мови про людське буття (їжа, одежа, житло, розмножування, спілкування), дійшов висновку про *існування п'ятьох суспільних сфер*, у яких і „вариться людське життя". Раджу вчитатися у цю умоглядну „схему" за годинниковою стрілкою: це сфери економічна, духовна, політична, культурна і – у самому епіцентрі споруди – етнічна (етноісторична). Сфери розташовано таким чином, що кожна з них ніби „вихоплює" від сусідок по четвертині їх предметного поля, – в результаті чого утворюються численні (міжсферні та внутрішньосферні) „поля взаємного покриття". Це і є *галузі суспільного життя*, які „обслуговуються", за моєю давньою термінологією, „периферійними" науками.

Сфери та галузі мають однакову архітектоніку, – вони складаються з трьох елементів: 1) з *відносин* людей з приводу важливих для них потреб та інтересів у даній сфері чи галузі; 2) з і*нститутів*, що їх люди створюють задля більш успішної реалізації своїх потреб та інтересів у даній сфері чи галузі; 3) з *ідеології* або поглядів людей на свої відносини та інститути, потреби та інтереси в даній сфері чи галузі. Не раз оглядаючи запропоновану схему як якусь цілісність, доходиш кількох загальнопринципових висновків.

По-перше. Уся поверхня виявлених сфер і галузей суспільного життя людей, – це і є *соціальний простір країни або ж її соціум*. (Так звана „соціальна сфера" – це белетристична арабеска, а не словесне позначення реального соціологічного явища.) Оскільки „кожен народ-етнос землі об'єктивно схильний створити лише йому притаманний соціум..." [3, с. 85], багатонародна країна являє собою „суму мікросоціумів", і для неї „назавше" та „звідкись заданих" єдиномодельних відносин, інститутів та ідеологій просто немає. Інакше кажучи, і в цьому сенсі „багатонародна країна приречена жити за умов найрізноманітнішого плюралізму" [7, с. 89].

По-друге. Нижній конус соціуму становить економічний базис життя країни. В кожній країні економічні інститути (власницький, трудовиробничий, розподільчий, природокористувальницький, енергоресурсний та ін.) життєдіють не в вакуумі, а на „ґрунті, ретельно переораному трьома великими реформаторами-цивілізаторами людства, – релігією, освітою, наукою" [6, с. 46–47]. Отже, якщо в такій-то країні означена творчо-перетворююча робота названих цивілізаторів бодай якийсь час відбувалася, економічні інститути у взаємодіях із інститутами „бокових" – духовної та культурної – сфер становлять *зрілу соціальну систему* суспільства. Її серцевина – система місцевого самоврядування. Верхній конус соціуму становить політична надбудова із державою на чолі. Але... Держава, сказав якось із серцем екс-Президент Л.Д. Кучма, – „це не ікона, на яку треба молитися, це *надзвичайно важливий інститут*, який повинен ефективно працювати в інтересах людей, служити їм" [8, с. 8].

По-третє. Вимальовується своєрідний парадокс: держава – це і центральний політичний інститут, і сукупність низки „галузевих інститутів", – політико-правлінських, організаційно-управлінських, політико-правових, право-юридичних,

адміністративно-розпорядчих тощо. Ці взаємодіючі інститути у межах політичної сфери та у близькому її суміжжі й становлять *політичну систему*, яка має партнерськи взаємодіяти з соціальною системою, а не ... „керувати" нею. Єдиний інститут із контексту соціальної системи, який апріорі (уже з моменту народження) налаштований на дрейф у бік політичної системи, – це є *політична партія*, яка на першопочатках являє себе світові як громадська організація. „Призначення партій зверху" та ще й „під конкретного лідера" – яскравий момент „української специфіки".

По-четверте. Свої провідні ролі в житті усіх суспільних сфер і галузей політична сфера проявляє, як правило, через посередництво держави. Тим „ролевим інструментарієм" є *сукупність областей державної політики*, яку (сукупність) я вважаю „своєрідним *каналом або річищем* взаємозв'язку між владою і народом" [5, с. 263]. У багатонародній країні найглибиннішим та найширшим подібним каналом або річищем мусить бути область державної етнічної політики [7, с. 95–96].

По-п'яте. Політичну сферу як цілісний феномен освічує, осмислює (тобто „обслуговує") політологія, а внутрішньо- та зовнішньоприсферні ділянки – галузеві політичні науки. Щоправда, в сьогоденній Україні вони прислуговуються не надто вправно, трохи краще, ніж наші політики – народові.

Список використаної літератури:

1. *Варзарь И.* В. И. Ленин о роли в политике народа как этноисторической общности / И. Варзарь / Вестн. Ленинград. ун-та. – Сер. „Исторические науки". – 1972. – Вып. 39 (338). – С. 24–38.
2. *Варзарь И.* Триадная сущность государства в его основных властных проявлениях / Варзарь И. / Вестн. Ленинград. ун-та. – Сер. „Социально-полит. науки". – 1991. – Вып. 3 (86). – С. 45–56.
3. *Варзарь И.* Народ и нация в политике. Политолого-этнологические размышления над запутанной политико-практической проблемой современности / И. Варзарь // Политология. Курс лекций / под ред. И. С. Дзюбко. – К., 1992. – 198 с.
4. *Варзар І.* Політична етнологія як наука : історіологія, теорія, методологія, праксеологія / І. Варзар. – К., Школяр, 1994. – 224 с.
5. *Варзар І.* Із контекстів минулих літ. Вибране. / І. Варзар. – Кн. 1 : Держава і народ-етнос у політологічному дискурсі / І. Варзар. – К. : ФАДА, ЛТД, 2003.– 592 с.
6. *Варзар І.* Проблема політичної нації в класичних інтерпретаціях і сучасних етнополітичних акцентуаціях / І. Варзар // Збірник наук. праць. – Том ІІІ. – Чернівці, 2005. – С. 114–131.
7. *Варзарь И.* К генезису политолого-этнологической теории и науки / И. Варзарь // Політолого-етнологічні проблеми розвитку сучасної України / И. Варзарь. – К., 2007. – С. 98–121.
8. *Кучма Л.* Вірю в український народ. Вибрані статті, виступи. 1994–2000 / Л. Кучма. – К. : Альтернативи, 2000. – 504 с.
9. *Монтескье Ш.-Л.* Избранные произведения / Ш.-Л. Монтескье ; пер. с франц., общ. ред. и вступ. ст. Баскина М. П. – М. : Госполитиздат, 1955. – 799 с.
10. Незалежна Україна і виклики сьогодення. Виступ Президента України Л. Д. Кучми на урочистому зібранні, присвяченому дванадцятій річниці

Незалежності України, 23 серпня 2003 року / Л. Кучма // Уряд. кур'єр. – 2003. – 27 серпня. – 9 с.
11. *Пэнто Р., Гравитц М.* Методы социальных наук / Пэнто Р., Гравитц М. – М. : Мир, 1972. – 607 с.
12. *Рассел Б.* Мудрость Запада. Историческое исследование философии в связи с общественными и политическими обстоятельствами / Б. Рассел ; ред. англ. изд. П. Фулкес ; пер. с англ. О. Н. Орнатская ; Общ. ред., предисл. В. А. Малинина. – М. : Республика, 1998. – 479 с.
13. *Pareto V.* Trattato di sociologia generale / Pareto V. – Vol. 1–2. – Milano, 1916. – 178 p.
14. *Tönnies F.* Gemeinschaft und Gesellschaft / Tönnies F. – Berlin, 1920. – 213 p.

Стаття: надійшла до редколегії 17.05.2009
прийнята до друку24.09.2009

THESES-REFLECTION ABOUT MYSELF ATTEMPT TO DECIDE SOME BASIC PROBLEMS OF POLITICAL SCIENCE

Ivan Varzar

National Pedagogical Dragomanov University
Institute of Political Science and Right, Department of Political Sciences
Pyrohova st., 9, 01601, Kiev, Ukraine
e-mail: im_varzar@mail

In the form of self-reflections an author's 30 years old efforts to define the basic concepts of Political Science and the different branches of Political Science. The attention was paid to some author's innovations in that period of time, particularly to the "scientological double square" for Gnostic basis of political (as other) sciences on the main law of Political Science, on the phenomenon of the division and balance of political powers, on the modern structure and locus of an existence of the political sphere in the context with other spheres and branches of social life etc. The author's integral conclusion was that the Political Science could not deal with "technological servilism" before the main theoretical problems would be solved.

Key words: science, Political Science, laws of science, politics.

РОЗМЫСЛОВЫЕ ТЕЗИСЫ О БЫВШИХ СВОИХ ПОПЫТКАХ РЕШАТЬ НЕКОТОРЫЕ ОСНОВОПОЛАГАЮЩИЕ ПРОБЛЕМЫ ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК

Иван Варзар

Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова
Институт политологии и права, кафедра политических наук
ул. Пирогова, 9, 01601, г. Киев, , Украина,
e-mail: im_varzar@mail.ru

В мемуарно-концептуальных очертаниях воспроизводятся авторские попытки тридцатилетней давности относительно базовых концептов политологии и сопутствующих, отраслевых политических наук. Внимание сосредоточено на нескольких нововведениях автора прошлых лет, – в частности, на "сайентологическом двойном квадрате" гносеологического базирования политических (как и других) наук, на основном законе политологии как науки, на феномене деления и балансировки политических властей, на выявлении современной структуры и локусов бытия политической сферы в контексте с другими сферами и отраслями общественной жизни и т.п. Синтезный вывод автора: пока не решены указанные основополагающие теоретические проблемы, политическим наукам рано еще заниматься "технологическим сервилизмом".

Ключевые слова: наука, политическая наука, законы науки, политика.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 104–108
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 104–108

УДК 32:001.1

КОЖНЕ СУСПІЛЬСТВО МАЄ ТУ НАУКУ, ЯКУ ХОЧЕ МАТИ…

Світлана Наумкіна

Південноукраїнський національний педагогічний
університет ім. К. Ушинського
Кафедра політичних наук
вул. Старопортофранківська, 26, 65020, м. Одеса, Україна
pdpu@pdpu.edu.ua

У статті розглядаються актуальні проблеми становлення та розвитку гуманітарної науки, зокрема політології. Визначається поняття предмету науки. Розглядаються ознаки нової освітньої парадигми. Висвітлюються погляди К. Мурса на науку, політичну науку та суспільство. Дається аналіз розвитку суспільних наук, в тому числі політичних, в Україні за останні роки. Розглядаються основні проблеми становлення української політичної науки у зв'язку з відмежуванням від радянських способів та принципів викладання. Обґрунтовуються нові принципи викладання та формування політичної науки в Україні.

Ключові слова: наука, політична наука, суспільні науки, предмет науки.

Кожне суспільство має ту науку, яку хоче мати і яку дозволяє своїм ученим розвивати. Яке суспільство, таке і його суспільствознавство. Сьогодні цілком очевидно, що ліміт на помилки вичерпаний не лише у влади, а й у гуманітаріїв, інакше буде ситуація, чудово виражена українським прислів'ям: «Тікав від вовка, а потрапив на ведмедя».

Академічна спільнота вже пережила той переломний період, що припав країні і науці, пережила шквальний вогонь критики, здебільшого обґрунтованої і заслуженої. Однак ступінь радикальності критики не завжди був адекватним і відгуки її надмірності виявляються в таких негативних «експериментах» вищої школи, як об'єднання всіх кафедр соціально-гуманітарного циклу в одну, спроба зменшення кількості годин цього циклу на користь спеціальних дисциплін, скасування деяких необхідних елементів контролю тощо. Причин цьому багато. Це, зокрема, новий дух технократизму у вищій школі (третя хвиля оживлення), позиція «старих» викладачів, які не можуть відмовитися від догматів чи не в змозі адекватно оцінити перехід від минулого до майбутнього через сьогодення, а також приєднання до Болонського процесу без ретельного врахування його основних переваг і недоліків та відповідної до цього матеріальної бази тощо.

Водночас у студентському середовищі розвивається й інша, прямо протилежна тенденція. Колосальний потік інформації, зокрема публіцистичні матеріали, що нерідко виходять за рамки жанру, претендуючи на науковий аналіз проблем суспільного розвитку, викликають сум'яття в розумах. Динамічно мінливе життя

© Наумкіна С., 2011

ставить усе нові питання. Це зумовлює зростання інтересу студентів до соціально-політичних і економічних проблем, прагнення розібратися в складних колізіях минулого, а надто сьогодення, обпертися на науку (лженаук було предосить) у своїх пошуках істини. Ф.М. Достоєвський казав, що «напівнаука – це деспот, що має своїх жерців і рабів». У нас вже досить було як жерців, так і рабів. Нам потрібні мислячі особистості, а не чергова зміна «ідолів».

Політологія разом з іншими предметами соціально-гуманітарного циклу (наприклад, соціологією) переживає друге народження і становлення, тому що перше було перервано «через непотрібність» науково обґрунтованих прикладних досліджень у цих галузях наукового знання. На них просто не було «соціального замовлення», вважалося, що в якихось самостійних політико-теоретичних дисциплінах немає потреби, оскільки всі питання, які вони могли б поставити, загалом вирішилися марксистсько-ленінською теорією. Сьогодні вже немає тієї старої догми, проте вдалося створити нову. Не застаріло, на жаль, висловлення П. Сорокіна, що саме завдяки слабкому розвитку соціальних наук людство дотепер безсильне в боротьбі із соціальними нещастями і не вміє утилізувати соціально-психологічну енергію, вищу з усіх видів енергій... Наша боротьба із соціальними нещастями дає наочну ілюстрацію людської дурості.

Попри свій достатньо високий статус у світовій науковій думці, політологія все ще продовжує залишатися в нашій країні «бідною родичкою», яку можуть «витурити з хати».

І хоча стадія «становлення» вже пройдена, знову виникає проблема визначення предмета, об'єкта, методів науки. Підвищений інтерес до даних питань закономірний: від їх вирішення залежать визначення кола проблем, які аналізують вчені-політологи, остаточне затвердження структури навчального курсу, точність дефініцій його понятійного апарату. Ще Декарт писав, що коли чітко встановити значення слів, можна позбавити людство від доброї половини його помилок. Проте ці питання, на наш погляд, вже вирішені, і їх «актуалізація» лише підтверджує тезис про те, що положення цієї науки в нашій країні не є стабільним.

Предмет науки не може бути стабільним через те, що він змінюється услід за зміною об'єкта дослідження, залежно від потреб, запитів суспільства, услід за прогресом самого наукового знання. Для визначення предмета якої-небудь науки велику роль відіграє визначення її ключового поняття. Тут необхідно бути гранично обережним: не політика, як стверджують багато дослідників, а співвідношення і адекватна взаємозумовленість політики й особистості повинні стояти в центрі уваги політичної науки. Інакше постане нова догматична теорія, що не матиме практичної значимості. І не треба ці проблеми віддавати на відкуп лише соціології чи політичній філософії. При численних загальних точках зіткнення, ці науки абсолютно самостійні і не можуть розглядатися як взаємозамінні. Не можна погодитися з думкою відомого авторитета американської філософії К. Мурса, що «політична наука підходить до вивчення політичної реальності як до певної автономної сфери, яка не вимагає філософського осмислення. В її фокусі, як правило, виявляються окремі частини, фрагменти і явища реальності. Домінантою виступає практичний результат». На думку К. Мурса, політична наука значною мірою ґрунтується на ймовірнісному підході до визначення результатів дій. Звернувшись до сфери методології, вона залишає питання політичного буття поза сферою своєї компетенції, намагаючись

замінити епістемологічне пізнання аналізом переконань і вірувань. Крім того, політична наука описує явище, проте не дає йому нормативної оцінки, розглядаючи реальність як процес, а це не лише обмежує сферу дослідження, а й знімає питання про наслідки. К. Мурс також вважає, що політична наука зорієнтована лише на факт, на те, що може бути описане емпірично. Це такий напрям політичного знання, що не намагається знайти відповідь на питання: чому так відбувається? Вона описує явище, але не дає йому нормативної оцінки. Для політичної науки, продовжує далі К. Мурс, найважливішим виявляється наявність причинно-наслідкових зв'язків, причому розглядаються як зв'язки, що передрікають, так і ті, що наказують. Проте вони завжди виводяться з того, що існує в політичній реальності. Іншими словами, минуле, теперішнє і майбутнє зводиться до деякого розширеного сьогодення. Таким чином, на думку К. Мурса, політична наука заміняє знання думкою, онтологію – політичним процесом, раціональні основи людської діяльності – результатами. Принципи, що обґрунтовують політичне існування, буття і свідомість, людські цінності і якості, етичне підґрунтя і сутність політичних явищ і процесів, залишаються як би «за кадром». Але безсумнівно, що абстрактної науки про політику бути не може. Жодна суспільна наука, а політична насамперед, не можуть існувати не спираючись на певну систему цінностей, що тільки і наповнює її життям і змістом. Без такої системи політична наука може бути набором відвернених положень, не застосованих ні до якого народу, ні до якого часу. Важко не погодитися з твердженням, що політична наука сьогодні національна, тобто невідривна від життя того чи іншого народу, його держави, умов їх внутрішнього і зовнішнього існування. Усі відомі людству видатні твори політичної думки суть вираження й уособлення певних культур і систем цінностей, що відповідають їм. У природі не існує абстрактного «об'єктивного» соціально-політичного знання, а відтак просто «об'єктивної» суспільної науки. Вони «об'єктивні, тобто «дійсні» лише тією мірою, якою «об'єктивна» чи «дійсна» та чи інша система цінностей, на якій вони ґрунтуються. Система ж цінностей «об'єктивна» і «дійсна», доки вона є пануючої у свідомості того чи іншого суспільства і відповідає інтересам народу чи нації, духовним запитам, рівню його розвитку.

Національний характер наук, зокрема точних, був з достатньою переконливістю показаний багатьма видатними вченими – Н.Я. Данилевським, О. Шпенглером, А. Тойнбі та іншими. Так, О. Шпенглер вважав, що жодна наука не є просто системою, законом, числом чи організацією. Кожна наука представляє собою історичне явище, і є живим організмом, що реалізує себе в мислячих людей і рух якої спрямований розвитком конкретної цивілізації.

Зло і неправда нашого суспільного і державного життя робили нашу думку елементарною і спрощеною. А ми «можемо стільки, скільки знаємо» (Ф. Бекон). Сьогодні у нас накопичений свій досить вистражданий досвід, щоб не займатися простим плагіатом щодо політичної науки на Заході. Відомий американський історик і соціолог Стівен Коен зазначав, що ні політична система, ні ідеологія, ні сфера наукового знання не може бути стабільною і досконалою, якщо не породжені в цій самій державі, на його ґрунті як результат власної політичної культури. В іншому разі «завжди знайдеться ескімос, котрий дасть вказівку жителям тропіків, як їм поводитись під час спеки» (Олесь Гончар).

Безумовно, будь-яка галузь знання народжується із зіткнення з іншими парадигмами і традиціями, у результаті критичного переосмислення ідейної

спадщини історичних епох і «чужого» досвіду. Тому, вирішуючи питання створення власної вітчизняної політичної науки, необхідно розрізняти, як це традиційно роблять західні політологи та юристи, політичну науку і дисципліну, з одного боку, і політичну практику, політичну емпірику – з іншого. Ця точка зору не нова. Вона була висловлена ще на початку 90-х років М.Н. Марченко. Зрозуміло, йдеться не про протиставлення цих двох сторін – це б призвело до вихолощування наукового змісту політичної теорії і примітивізації політичної практики, – а лише про виділення їх у відносно самостійні напрями досліджень і практичних дій. Перевага такого підходу очевидна. Вона доведена десятиліттями успішного розвитку політичної теорії та практики у багатьох країнах. Це не відрив теорії від практики і не створення нових догматичних постулатів. У процесі взаємозалежного й водночас самостійного розвитку політична теорія виробляє і дає відповідні рекомендації практиці. У свою чергу, політична практика «поставляє» вихідний матеріал для успішного розвитку політичної теорії. Це створює умови для створення реальної прикладної політології в країні. На жаль, незважаючи на те, що цей курс введений і викладається як наукова дисципліна для фахівців-політологів, таких навчальних посібників у нас практично немає. Одна з перших спроб була здійснена викладачами Севастопольського технічного університету під керівництвом Ю.С. Конопліна, О.О. Чемшита [1].

Правда, за останні роки вийшло декілька навчальних посібників з політології, що заслуговують на увагу. Цілком зрозуміло, що при розробці різних посібників, підручників і програм вирішальним фактором має бути не їх кількість, а якість. А з цього погляду низка таких видань не витримує жодної критики.

З цим тісно пов'язане і таке важливе питання, як кадри викладачів політичної науки. Тимчасовий механічний перехід кафедр наукового комунізму на нові навчальні програми, на жаль, зіграв не за позитив. Нинішня ситуація мала б змінитися повністю, враховуючи кількість спеціалізованих рад із присудження наукових ступенів кандидатів політичних наук. Проте політологів вразило нове лихо – звільнені робітники держслужб опинилися у ВНЗ, на кафедрах політичних наук, що не завжди сприяє підвищенню авторитету цих кафедр. Чи можна продовжувати підходити до соціально-політичних наук з інструментарієм «програмних документів»? Невже й у нових умовах існує шанс знову відродити гібрид світогляду і науки? Тут доречно навести образний вислів І.В. Бестужева-Лади про те, що між наукою, як суворо систематизованою галуззю наукового знання з відповідними критеріями і вимогами, і наукою в розумінні системи поглядів (світогляду), теорії, навчання така ж суттєва різниця, як між секретарем ЦК і секретарем-друкаркою.

Отже, нова освітня парадигма у всіх галузях наукового знання і насамперед у політичній науці – це поліконцептуальність, альтернативність, методологічний плюралізм, міждисциплінарний підхід. Це не трансляція соціального досвіду і не лінійний розвиток. Плюралізм, варіантність і альтернативність – це важливі базові принципи нової моделі розвитку – моделі освіти та науки XXI століття.

Список використаної літератури

1. Прикладна політологія. Навчальний посібник / за ред. Ю. С. Конопліна, О. О. Чемшита та ін. – М. – Севастополь, 1998. – 172 с.

Стаття: надійшла до редколегії 12.05.2009
прийнята до друку24.09.2009

EVERY SOCIETY HAS THE SCIENCE THAT WANTS TO HAVE ...

Svitlana Naumkina

South Ukrainian National K. Ushynsky Pedagogical University
Department of political science
Staroportofrankovskaya st. 26, 65020, Odessa, Ukraine
pdpu@pdpu.edu.ua

In this article has been discussed the current problems and a development of humanitarian sciences, particularly the Political Science. We defined the notion of the science. Signs of a new educational paradigm were considered. The views of K. Mursa in science, Political Science and society were highlighted. An analysis of the development of social sciences, including Political Science in Ukraine in recent years was made. Main problems of the formation of the Political Science in connection with the separation from the Soviet methods and principles of teaching was described. New principles of teaching and forming the Political Science in Ukraine were founded.

Key words: a science, the Political Science, a social science, a subject of science.

КАЖДОЕ ОБЩЕСТВО ИМЕЕТ ТУ НАУКУ, КОТОРУЮ ХОЧЕТ ИМЕТЬ ...

Светлана Наумкина

Южноукраинский национальный педагогический університет
им. К. Ушинского
кафедра политических наук
ул. Старопортофранковскя, 26, 65020, г .Одесса, Украина

В статье рассматриваются актуальные проблемы становления и развития гуманитарной науки, в частности политологии. Определяется понятие предмета науки. Рассматриваются признаки новой образовательной парадигмы. Освещаются взгляды К. Мурса на науку, политическую науку и общество. Дается анализ развития общественных наук, в том числе политических, в Украине за последние годы. Рассматриваются основные проблемы становления украинской политической науки в связи с отмежевание от советских способов и принципов преподавания. Обосновываются новые принципы преподавания и формирования политической науки в Украине.

Ключевые слова: наука, политическая наука, общественные науки, предмет науки.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 109–115
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 109–115

УДК 32:001.12

ЧИ МОЖЛИВА ЧИСТА ПОЛІТОЛОГІЯ В УКРАЇНІ ?

Степан Рутар

Львівська комерційна академія
Юридичний факультет, кафедра теорії держава і права
вул. Туган-Барановського 10, 79008, м. Львів, Україна
e-mail: academy@lac.lviv.ua

У статті розглядаються проблеми становлення політології як чистої науки. Особливу увагу приділено аналізові складових предмету політології та чинникам, які позитивно впливають на цей процес. Визначаються відмінні риси теорії державного управління та політології. Формулюється власне бачення складових предмету політології. Розглядається предмет політології в контексті певних наукових напрямів. Пропонується законодавчо закріпити положення для виокремлення політології як чистої науки.

Ключові слова: політологія, предмет політології, об'єкт політології, політична сфера, державне управління.

Проблема чистоти гуманітарних наук, за аналогією з природничими науками, була сформульована в рамках соціології позитивізму. Найглибше вона була обґрунтована в праці Г. Кельзена „Чисте правознавство". Під чистою теорією права визначний німецький правознавець розумів теорію, „очищену від будь-якої політичної ідеології та впливів природничих наук, а ще таку, що усвідомлює власну своєрідність... із притаманною лише їй системою законів, згідно з якими функціонує предмет теорії права" [2, с. 2]. Чистоту правової теорії Г. Кельзен розуміє так: вона має власний своєрідний предмет із притаманною лише їй системою законів; очищена від політичної ідеології; позбавлена впливів природничих наук.

Використовуючи підхід Г. Кельзена як методологічний інструмент у процесі аналізу даної проблеми, слід зазначити, що, по-перше, абсолютно чистої гуманітарної науки (зокрема політології) не може бути, оскільки над її творцями тяжіють цінності епохи та їхні власні оціночні судження; по-друге, чистота гуманітарної науки значною мірою залежить від рівня суспільної свободи, в рамках якої розвивається незалежне громадське експертне середовище.

Для визначення предмету політології необхідно уточнити такі поняття, як „об'єкт" і „предмет" науки, „закономірності", „тенденції", „політична сфера", „політична система". Без дефініцій цих понять складно з'ясувати суть і основні складові предмету політології, який не перетинається з іншими гуманітарними науками.

Під об'єктом розуміється сукупність процесів і явищ із притаманними лише їм специфічними ознаками, на вивчення яких спрямована наука, а під предметом - з'ясування закономірностей і тенденцій функціонування і розвитку всіх складових даного об'єкту. Відтак об'єктом політології, в найширшому розумінні цього слова, є політична сфера, якісно відмінна від економічної чи правової сфери.

© Рутар С., 2011

Поняття „політична сфера" є найширшим поняттям політології, оскільки охоплює всю сукупність політичного, тобто інститути, процеси, цінності, ідеї, які мають політичну природу. Близьким поняттям до політичної сфери є поняття „політична система", яке охоплює впорядковану сукупність функціонально взаємозалежних елементів [3, с. 11]. Однак якщо політична сфера включає в себе все політичне, то політична система - лише типові елементи, характерні саме для даного її типу. Так, якщо надто широкі повноваження глави держави притаманні авторитарній політичній системі, то вони логічно не можуть бути атрибутом ліберально-демократичної системи. Водночас політична сфера включає не лише системні елементи, а й такі, що виразно контрастують із цією системою.

Предмет політології як науки співпадає з її об'єктом, однак не зводиться повністю до нього, адже будь-яка наука досліджує певні закономірності та тенденції функціонування і розвитку власного об'єкту загалом чи окремих його складових зокрема. Під політичними закономірностями слід розуміти сталі, необхідні та причинно-наслідкові зв'язки між змінними політичної сфери або політичної системи. Так, атомізована партійна система є закономірністю функціонування авторитарного режиму, оскільки в ньому формують виконавчу владу не партії, а глава держави. Тому партії не можуть розвиватися як самостійні конкурентноспроможні політичні сили.

Якщо з'ясування певних закономірностей є передусім змістом предмету природничих наук, то для гуманітарних наук суть їх предмету здебільшого виявляється через тенденції. Тенденції, на відміну від закономірностей, не є виявом причинно-наслідкових зв'язків між змінними, вони лише фіксують імовірний сценарій розвитку, який емпірично спостерігається і може відбутися за певних обставин, або ж навпаки. Сучасний політичний розвиток України характеризується, зокрема, як перехід до ліберально-демократичного режиму, хоча не можна переконливо стверджувати про незворотність цього процесу.

Уточнивши зміст базових понять, слід виділити складові предмету політології, які мають власну специфіку і не перетинаються із аналогічними складовими предмету інших суміжних наук. Це, зокрема, такі науки, як теорія держави і права, державне управління, історія політичної думки, які мають, на перший погляд, дуже схожі елементи предмету. Таким спільним об'єктом і предметом для названих наук є держава. Відтак постає проблема виокремлення серед спільного об'єкта специфічних елементів, які мають виняткову політичну природу. Реальна практика функціонування держави у високорозвинених країнах, структура якої передбачає чітке розмежування компетенції між політичними, правовими, адміністративними і військово-силовими органами, передбачає окремо виділити політичні інститути державної влади. Слід зазначити, що лише політичні інститути державної влади можуть бути елементами предмету політології, а не вся держава, як прийнято розглядати в контексті української навчально-політологічної літератури [3, с. 158].

Специфіка політичних інститутів держави, на відміну від інших державних інститутів, полягає в тому, що вони, по-перше, обираються народом або парламентом; по-друге, приймають рішення, необхідні для виконання усім суспільством; по-третє, їхній термін повноважень закріплений в Основному законі; по-четверте, мають монопольне право на легітимний примус.

Крім політичних інститутів держави, предметом політології є аналогічні інститути на рівні регіону та місцевого самоврядування, а також інститути, які забезпечують формування та розподіл політичної влади (такі, як виборча і партійна системи).

Перелік складових предмету політології буде неповним без урахування таких політичних явищ, які мають не лише інституційну основу, а й психологічну (ментально-поведінкову) або проміжну (інституційно-психологічну). До них можна віднести політичну культуру (ідеї, цінності, моделі поведінки) і форми політичної взаємодії (панування, конкуренцію, співпрацю).

Розмежування предмету державного управління і політології полягає в наступному. Державне управління вивчає структуру і функції органів виконавчої державної влади, а політологія лише їх вищий, політичний рівень (глави держави, уряду); державне управління акцентує на юридичних і адміністративних аспектах діяльності державної служби, а політологія – на процесі розробки, прийнятті і реалізації політичних рішень державними органами. Державне управління з'ясовує обсяг і розподіл повноважень між ланками адміністративного апарату, а політологія – специфіку та зміст політико-управлінського процесу, його взаємодію із органами адміністративного управління.

Виведення історії політичної думки за межі предмету політології доцільне з огляду на такі міркування: по-перше, складно виявити відмінності у філософських, соціологічних і власне політологічних концепціях у вивченні політичної сфери; по-друге, за великою кількістю політичних ідей, концепцій, парадигм втрачаються істотні ознаки конкретної політологічної проблематики; по-третє, політологічні концепції слід використовувати в процесі розгляду окремої тематики. Історичний контекст політичної думки дає змогу лише з'ясувати генезис того чи іншого політичного явища, розширити методологічне поле політологічного аналізу через проведення паралелей між подіями минулого та сьогодення, проте не дає відповіді на питання про природу, закономірності та сучасні тенденції розвитку політичних інститутів. Постановка цього питання не означає, що необхідно повністю вивести історію політичної думки за межі предмету політології. Йдеться насамперед про відмову від традиції, згідно з якою історія світової та української політичної думки від найдавніших часів до наших днів розглядається у всіх підручниках та посібниках з політології.

Розглянуті проблеми мають спірний характер, однак без їх аналізу неможливо чітко окреслити предмет політології. Необхідно сформулювати власне бачення (?) складових предмету політологія, а саме: 1) політичні інститути державної влади — глава держави, парламент, уряд, представники держави на регіональному рівні; 2) політичні інститути регіональної влади — політичні виконавчі та представницькі (законодавчі) органи суб'єктів федерації, автономії та регіонального самоврядування; 3) політичні інститути місцевого самоврядування - сільські, селищні, міські ради та голови місцевого самоврядування; 4) політичні інститути, які забезпечують формування політичної влади та політичного управління, – виборча та партійна системи; 5) політична культура - політичні знання, цінності, стиль політичного мовлення, моделі політичної поведінки. 6) суб'єкти політичного процесу — громадяни, політичні та громадські лідери, партії, громадські організації та тіньові суб'єкти політики (мафії, клани, кліки); 7) форми політичної взаємодії – співпраця,

конкуренція, конфлікт, консолідація, панування та експлуатація; 8) міжнародна політика – глобальні, регіональні та національні інститути як суб'єкти міжнародних стосунків, сучасні геополітичні стратегії; 9) взаємодія елементів політичної сфери із різними сферами суспільного життя.

Чистота політології передбачає не лише чітке виокремлення предмету політології, а й очищення її від ідеології, стереотипів масової психології і маніпулятивних політтехнологій. Однак реалізація двох останніх напрямів „очищення" української політології на нинішньому етапі ускладнюється низкою факторів, серед яких переважають посттоталітарна догматична традиція і обмеження інтелектуальної свободи в рамках функціонування чинних політичних та громадських інститутів. Наукове мислення багатьох політологів перебуває в полоні посттоталітарного догматизму, який найпомітніше виражений у формі національного і соціального етатизму. Національний етатизм як ідеологічний принцип передбачає абсолютизацію державотворчих і націотворчих процесів, ролі національної держави як вирішального фактора в захисті національних інтересів. Водночас він нехтує необхідністю розвитку громадянського суспільства на основі розширення і правового закріплення свободи та соціальної справедливості. Соціальний етатизм, який зводиться до абсолютизації ролі держави в регулюванні економіки і забезпеченні високих соціальних стандартів життя, недооцінює роль ринкових стихійних регуляторів і глобальних інтеграційних процесів як необхідної умови набуття вищої інституційної та культурної якості.

Етатистський підхід, крім того, звужує методологічне поле аналізу, оскільки не дає змоги вченому, апріорі орієнтованому на перебільшення ролі держави в суспільних процесах, враховувати вплив на політичні явища усіх чинників (культурно-історичних, геополітичних, економічних, громадсько-політичних). Керуючись таким підходом, представники гуманітарної науки схильні пояснювати залежність змісту і вектора політичного процесу не від цивілізаційного рівня і структури політичних інститутів, а від культурного рівня еліти й лідерів.

Цілком протилежним до посткомуністичного догматизму є вульгарний методологічний плюралізм, суть якого полягає в намаганні вчених використовувати методи, які здебільшого суперечать логічній та концептуальній структурі дослідження. Вульгарний методологічний плюралізм в сучасних українських умовах слід трактувати як своєрідну реакцію на методологічний монізм, який упродовж тривалого періоду функціонував у вигляді марксизму. Проте для утвердження справжнього методологічного плюралізму в Україні необхідні школи, які б спеціалізувалися на дослідженнях у межах тієї чи іншої парадигми (конфліктології, біхевіоризму чи символічного інтеракціонізму). Такі школи формуватимуть власну методологічну й емпіричну базу, а також наукові кадри, спроможні на цій основі розв'язувати різноманітні політологічні проблеми.

Відзначаючи негативний вплив посттоталітарної догматичної традиції в її різних формах, додамо, що вона, поряд з іншими негативними ментальними явищами, нав'язувалася сучасними політичними й громадськими інститутами в рамках олігархічної моделі суспільства. Ця модель обмежує свободу та конкуренцію в усіх сферах суспільного життя (особливо в інтелектуальній). Визначальним принципом такого суспільства є пріоритетність „шапки" (владного статусу) над „головою" (інтелектом).

Після послаблення авторитаризму президентської влади внаслідок політичної реформи 2004 р. (незавершеної й досі) значно розширився діапазон свободи (особливо у ЗМІ) та політичної конкуренції. Однак правові межі цієї свободи не настільки відповідають стандартам країн із розвиненою політичної демократією, щоб стимулювати вільну і чесну конкуренцію в інформаційному просторі. Крім цього, посилення державного контролю над ВНЗ значно послаблює потенціал критичної та інноваційної політичної думки. Тому й надалі політологія залишається під тиском маніпулятивних політтехнологій, які, спотворюючи політичну реальність, оживлюють масові архетипи, міфи та стереотипи.

Маніпулятивні політтехнології використовують політичні експертні середовища, які обслуговують лідерів провідних політичних сил. Сьогодні не треба бути великим аналітиком, щоб легко ідентифікувати позицію експерта з позицією тієї чи іншої політичної сили, оскільки українська політика ґрунтується здебільшого на здобутті і збереженні політичної влади, а не на розв'язанні суспільних проблем. У цьому контексті політика (точніше, політиканство) заохочує спекуляції навколо символічних проблем, аби відвернути увагу від об'єктивного аналізу справжніх причин суспільних негараздів та цивілізаційних алгоритмів їх розв'язання. Тому основна увага приділяється загостренню суперечностей, які мають яскраво виражені регіональні та етнокультурні відмінності. Ці відмінності виражені передусім у ставленні до мовного статусу, церкви, розуміння історії та геополітичного вектору.

Для розвитку політології як чистої науки необхідно створити сприятливі правові умови для розширення політичної, громадянської і інтелектуальної свободи, що має забезпечити чесну і вільну конкуренцію в політиці, громадянському секторі та системі вищої освіти.

З цією метою необхідно законодавчо закріпити:

– збалансований механізм стримувань і противаг у системі державної влади;

– пропорційну виборчу систему із відкритими регіональними списками і 5 % виборчим бар'єром для партій та 8 % бар'єром для партійних блоків;

– жорсткий правовий порядок, в рамках якого буде забезпечено право громадян на отримання об'єктивної інформації про доходи та майно політиків і чиновників, а також про ухвалення політичних, адміністративних та правових рішень;

– статус незалежної громадської експертизи;

– легальне громадське лобіювання;

– законодавчу народну ініціативу, а також законодавче народне вето;

– статус громадського телебачення та радіомовлення, в рамках якого, політики зможуть виступати тільки у форматі дебатів із обов'язковим залученням незалежних громадських експертів;

– автономію університетів, що дасть змогу самостійно формувати навчальні плани підготовки фахівців для потреб ринку праці та присвоювати вчені ступені та звання (доктора філософії та професора);

– широке самоврядування, в рамках якого зросте роль спостережних рад у визначенні та реалізації стратегії розвитку навчального закладу шляхом активного залучення до цього процесу професорсько-викладацького складу, студентів та роботодавців;

– скасування Вищої атестаційної комісії (ВАКу) як органу державного контролю над формуванням наукових кадрів, який обмежує інтелектуальну свободу;

– сучасний механізм мотивації до навчання, який би передбачав для найуспішніших студентів винагороду із фондів підтримки талановитої молоді у вигляді високої стипендії або часткової компенсації оплати за навчання і додаткову оплату для студентів із незадовільними оцінками;

– перехід на два типи вищих навчальних закладів: коледж, який має право присвоювати кваліфікаційний рівень бакалавра, і університет — бакалавра, магістра і доктора філософії;

– вільний вибір студентами варіативних дисциплін як у межах основного закладу навчання, так і за його межами;

– скасування відомчої підпорядкованості ВНЗ, яка сприяє монополізації освітянського процесу і гальмує застосування уніфікованих цивілізованих стандартів у вищій школі;

– новий порядок державного фінансування ВНЗ (в обсязі від 100 до 25 %) за результатами їх місця у загальнонаціональному рейтингу, який визначатиметься кожних чотири роки на підставі критеріїв, передбачених світовою та європейською системою оцінки якості.

Таким чином, створення належних правових умов для забезпечення свободи та чесної конкуренції в зазначених сферах стимулюватиме попит на об'єктивну фахову громадську думку. Це, в свою чергу, надасть додаткових імпульсів розвитку політології як науки, вільної від ідеологічних догм і масових стереотипів, успадкованих як від тоталітарного минулого, так і обумовлених сучасною інституційною природою олігархічного суспільства.

Список використаної літератури:

1. *Бебик В.* Політологія для політика і громадянина : [Монографія] / В.М. Бебик. – К. : МАУП, 2003. – 424 с.
2. *Кельзен Г.* Чисте правознавство : З дод.: пробл. справедливості / Г. Кельзен ; пер. з нім. О. Мокровольського. – К. : Юніверс, 2004. – 496 с.
3. Проблеми модернізації політичних систем сучасності : Монографія / М.І. Панов (кер. авт. кол.), Л.М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; За заг. ред. Л. М. Герасіної, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2008. – 320 с.

Стаття: надійшла до редколегії 19.03.2009
прийнята до друку24.09.2009

CAN BE PURE POLITICAL SCIENCE IN UKRAINE?

Stepan Rutar

Lviv Commercial Academy
Faculty of Law, Department of History and Political Science
Tuhan-Baranovsky st., 10, Lviv, 79008 Ukraine
e-mail: academy@lac.lviv.ua

In the article were concidered the problems of an establishment of the political science as a clean science. The special attention was paid to the analysis of constituents of the object of the political science and factors which positively influence on this process. Features of the theory of public administration and political science were defined. Authors vision of the components of political science was formulated. The subject of the political science in the context of specific scientific areas was studied. Legislation process to define political science as a clean science was proposed.

Key words: the political science, the subject of political science, the object of political science, a sphere of politics, a public administration.

ВОЗМОЖНА ЛИ ЧИСТАЯ ПОЛИТОЛОГИЯ В УКРАИНЕ?

Степан Рутар

Львовская коммерческая академія
Юридический факультет, кафедра истории и политологии
ул. Туган-Барановского 10, 79008, г. Львов, Украина
e-mail: academy@lac.lviv.ua

В статье рассматриваются проблемы становления политологии как чистой науки. Особое внимание уделено анализу составляющих предмета политологии и факторам, которые положительно влияют на этот процесс. Определяются отличительные черты теории государственного управления и политологии. Формулируется собственное видение составляющих предмета политологии. Рассматривается предмет политологии в контексте определенных научных направлений. Предлагается законодательно закрепить определенные положения для выделения политологии как чистой науки.

Ключевые слова: политология, предмет политологии, объект политологии, политическая сфера, государственное управление.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 116–128
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 116–128

УДК 30.32

МЕТОДОЛОГІЯ КОМПАРАТИВНОГО АНАЛІЗУ ПОЛІТИКИ ДЕВІДА АПТЕРА

Федір Кирилюк

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет, кафедра політології
вул. Володимирська, 64, 01601, Київ, Україна
dean_phd@univ.kiev.ua

Проаналізовано методологію компаративного аналізу Девіда Аптера. Охарактеризовано основні напрями розвитку компаративної науки, а саме інституціоналізм, девелопменталізм і неоінституціоналізм. Зазначено, що сферу проблематики інституціоналізму, згідно з Д. Аптером визначають дві ключові теми: розмаїтість форм розподілу влади (інститути влади) та механізми дії демократії (інститути демократії). Визначено сильні і слабкі сторони зазначених підходів. Слабкою ланкою інституціоналізму Аптер вважає невідповідність теорії практиці. Післявоєнний період обумовив, за Аптером, ефект політизації компаративної науки як галузі наукових досліджень. Єдину стрижневу основу, що зумовлює подібність і спільність традиційного інституціоналізму, девелопменталізму й нового інституціоналізму, становить, на думку Аптера, проблематика, пов'язана з аналізом плюралістичної демократії.

Ключові слова: порівняльна політологія, інституціоналізм, девелопменталізм, неоінституціоналізм.

В сучасній політичній думці панує теза, що порівняльна політологія становить чи не основну частину політичної науки. Вона ґрунтується на поєднанні ідей політичної філософії та політичної теорії з емпіричними подіями і явищами. Первісні акценти робилися на проблемах влади з метою з'ясувати, яке значення мають розходження в устрої влади – влади не загалом, а організованої в політичні системи на національному і субнаціональному рівнях. Пояснення значення розходжень у використанні й розподілі влади в різних політичних системах - спільне завдання, що лежить в основі різноманітних підходів до порівняльної політології.

Сучасні концепції розвитку компаративної (порівняльної) науки не обмежуються феноменологічним описом чи порівнянням окремих напрямів історичного процесу становлення науки. Здебільшого вони йдуть далі простого з'ясування співвідношень прогресу і регресу, а також інших напрямів розвитку. У центрі уваги ставляться питання про внутрішні і зовнішні фактори, що детермінують спрямованість історичного розвитку. Серед цих концепцій належне місце займають дослідження Д. Аптера, викладені в його праці «Comparative Politics, Old and New». Вчений зазначав, що компаративістський аналіз «підвищує чутливість спостерігачів до відмінностей між їхніми власними та іншими суспільствами і до наслідків таких відмінностей. Це спонукає політологію бути сприйнятливішою до складнощів і багатоманітностей норм, цінностей, інститутів і соціальних структур, а також до

© Кирилюк Ф., 2011

взаємозв'язку різних форм політичної поведінки, які, якщо й вони видаються схожими на наші, можуть бути іншими для тих, на кого вони поширюються».

Підхід Д. Аптера до аналізу спрямованості розвитку сфери теорії і методології компаративної науки визначається такими особливостями. *По-перше,* поступальний характер розвитку компаративістики. Теоретик розкриває тенденції руху в напрямі прогресу чи регресу не з позиції визначення, а в контексті виявлення циклічності самого процесу. *По-друге,* значний акцент Аптер робить не стільки на суб'єктивних, скільки на об'єктивних чинниках розвитку компаративної науки і, насамперед, на впливі конкретно-історичних умов розвитку. *По-третє,* всебічність аналізу забезпечується через виявлення філософських, теоретичних та історичних коренів провідних компаративних теоретичних підходів, а також їх взаємозв'язку з теоретико-методологічними підходами інших соціальних наук. *По-четверте,* у фокусі уваги Аптера не стільки сфера теорії і методології компаративної науки, скільки сфера проблематики компаративного аналізу. *По-п'яте,* глибина аналізу забезпечується за допомогою розкриття наступності в рамках кожного циклу розвитку, пов'язаної з переносом деяких провідних теоретичних і методологічних відкриттів попередніх періодів у нову якість. *По-шосте,* в узагальненнях Аптера персоніфікація є невід'ємною частиною аналізу і супроводжує типологію шкіл, установлених теоретиком у межах досліджуваних ним компаративних підходів.

Основні напрями розвитку компаративної науки Аптер характеризує спираючись на всебічний аналіз трьох провідних компаративних підходів, до яких він відносить інституціоналізм, девелопменталізм і неоінституціоналізм.

Інституціональний підхід вирізняє концентрація уваги на дослідженні механізмів функціонування політичних систем через вивчення структури і характеру функціонування систем державного керування різних країн. Характерно, що Аптер визначає інституціоналізм як фундамент компаративної політичної науки. Даючи таке визначення інституціоналізму, Аптер зазначає, що його відмінною рисою є акцент на компаративному дослідженні правових баз і конституцій різних країн, механізмів реалізації державної влади, суверенітету, юрисдикції, правових і законодавчих інструментів у всьому розмаїтті їх форм.

Д. Аптер наголошує, що сферу проблематики інституціоналізму визначають дві ключові теми: розмаїтість форм розподілу влади (інститути влади) та механізми дії демократії (інститути демократії). Отже, інституціональний компаративний аналіз містить, з одного боку, дослідження проблем розподілу влади на всіх рівнях взаємин: нація – держава, центральні – місцеві органи влади, адміністрація – бюрократичний апарат і т.д. З іншого боку, в межах інституціонального підходу, детально досліджуються механізми й інструменти демократії. Коло досліджуваних проблем становлять такі ключові питання, як держава й органи державного керування, конституції та їх виправлення, права та їх гарантії, унітарні і федеральні системи, централізація і децентралізація, регіоналізм і легалізм, питання представництва в органах державної влади і керування, механізми і процедури обговорення законопроектів, включаючи процедури голосування та їх прийняття, роль відповідних комітетів, роль суспільної думки і преси тощо.

Домінуючий вплив інституціонального підходу Аптер позначає як окремий період у розвитку компаративної науки. Початкові межі цього періоду розмиті і точно не визначені. Встановлюється лише історичний взаємозв'язок інституціоналізму з

політичною філософією, правом і історичною наукою як основними джерелами інституціонального підходу в компаративних дослідженнях. Верхня межа впливу інституціоналізму в історії компаративістики визначена в Аптера часом закінчення Другої світової війни. Взаємозв'язок з політичною філософією, правом та історичною наукою, за Аптером, знайшов свій вияв у формі двох різних підходів у рамках інституціоналізму загалом, а саме: континентальної й англо-саксонської традицій в інституціональному аналізі.

Континентальна традиція вирізнялася тіснішим зв'язком з Римським правом та його традицією природного права. Відповідно до континентальної традиції, демократія трактувалася як результат специфічних конфліктів релігійних і державних інститутів влади.

Водночас, у компаративній політичній науці утвердилася англо-саксонська традиція інституціонального аналізу, заснована на історичному конституціоналізмі. В межах цієї традиції історія демократії і демократичних інститутів влади трактувалася як результат еволюції специфічних форм влади в напрямі утвердження парламентаризму та його конституціонального закріплення. Англо-саксонська традиція інституціонального компаративного аналізу припускала дослідження еволюції демократії, тоді як сама демократія розумілася як інструмент морального вдосконалювання людини.

Таким чином, Аптер дотримується точки зору, що вже в межах інституціонального підходу намітилася тенденція нового розуміння інститутів влади, що увага акцентується не лише на інституціональних, а соціально-політичних аспектах суспільного розвитку. Теоретик уточнює, що інституціоналізм ніколи не був орієнтований на обмеження поля дослідження вивченням лише механізмів державного керування. До сфери інституціонального аналізу органічно входили питання інституціоналізації демократичних принципів, втілення в соціумі цінностей, норм і принципів демократії.

Оцінюючи конкретно-історичні умови та соціально-економічні фактори розвитку компаративної науки в першій половині XX ст., Аптер констатує зростаючий вплив політичної економії на характер інституціональних компаративних досліджень. У цей період сфера інституціональної проблематики доповнюється такими питаннями, як роль уряду у вирішенні проблем безробіття, його взаємодія зі сферою бізнесу в вирішенні соціальних проблем, взаємодія з політичними рухами протесту, тактична лінія уряду у відношенні до неінституціональних методів і принципів таких рухів, роль держави в розробленні фіскальних і монетарних інститутів, визначенні відповідного політичного курсу тощо.

Слабкою ланкою інституціоналізму Аптер вважає невідповідність теорії практиці. Він вбачає в цьому одну з причин неминучого відходу від інституціональних класичних традицій і пошуку інших підходів. У своїх негативних оцінках Аптер опирається на аналіз негативного досвіду встановлення демократичних інститутів і конституційних основ демократії в ряді країн у періоди після Першої і Другої світових воєн, що супроводжувались розпадом світових імперій. Історична практика засвідчила недостатню дієвість інституціонального соціального інжинірингу, що зробило необхідним, зазначає Аптер, посилення уваги до психологічних, економічних, соціальних та організаційних факторів, що перебували здебільшого за рамками традиційного інституціонального компаративного аналізу.

Теорія девелопменталізму. Історична логіка, зазначає Аптер, привела компаративну науку до девелопменталізму (Developmentalism) – нового підходу в компаративному аналізі, що утвердився в 50-70-х рр. XX ст. „Нова" компаративна політична наука була зорієнтована на вивчення проблем росту і розвитку. Девелопменталізм містив у собі сукупність основних теорій соціальних змін. Як „нова" компаративна наука, політичний і економічний девелопменталізм робив акцент не стільки на технологіях державного керування, скільки на аналізі процесів соціальних змін (Social Changes), опираючись на цілий ряд інших дисциплін, представлених у сучасній системі соціальних наук.

Післявоєнний період, що характеризувався розгортанням холодної війни, процесами деколонізації в країнах третього світу, обумовив, за Аптером, ефект політизації компаративної науки як галузі наукових досліджень. Однією з важливих політичних проблем цього періоду став пошук способів поєднання процесу деколонізації з передачею влади демократичним шляхом і каналізації націоналізму в конструктивне русло – на створення „нових" націй. Аптер констатує існування двох різних концепцій вирішення цієї проблеми. Відповідно до першого підходу передбачалося, що інструментами створення держави, що розвивається як позитивна девелопментальна держава, могли б стати інститути демократії. Ринок і демократія могли б конституювати збалансований характер рухові держави цим шляхом. З погляду іншого підходу, така фаза розвитку насправді мала неоімперіалістичну, гегемоністську природу, що підмінювала політичний контроль економічним.

Така диференціація в розумінні перспективних шляхів демократизації країн, що розвиваються, відображається в рамках девелопменталізму у двох альтернативних підходах. Один з них – теорія модернізації (Modernization theories). Другий – теорія обумовленості (Dependency theories). У теорії модернізації втілилися традиції Макса Вебера. До цього напряму Аптер відносить таких дослідників, як Габріель Алмонд, Самюель Гантінгтон, Люсіан Пай, Майрон Вайнер, Леонард Біндер, Едвард Шілс, Толкотт Парсонс та ін. Теорія обумовленості, що мала, як вважає Аптер, загальні корені з ідеями К. Маркса, об'єднала теоретиків різного наукового профілю: економістів Поля Бейрона й Андре Ґундара Франка, істориків Перрі Андерсона і Еріка Хобсбаума, представників політичної науки Гейвіна Кітчінга, Коліна Лейса, Бенедікта Андерсона та ін. Для більшості представників першої групи дослідників легітимною формулою незалежності країн, що розвиваються, була схема: „деколонізація + ріст + демократизація". Представники другої групи кваліфікували її як стратегію гегемонії і тиску.

Ідентифікувавши дві протилежні тенденції в розвитку девелопменталізму як нового компаративного підходу, Аптер визначає суть розходжень їх теоретичної та методологічної бази. Теорія модернізації опиралася на теорію рівноваги й орієнтувала дослідників на розробку всіх питань у контексті ліберального капіталізму як основи демократії. Прихильники теорії модернізації наголошували на вивченні процесу створення інститутів демократії в контексті економічного росту. Опоненти ж дотримувалися теорії конфлікту і свої розробки провадили в контексті ідей соціалізму як основи демократії. Прихильники теорії обумовленості робили особливий акцент на протиріччях соціально-економічного зростання в умовах капіталізму.

Обидві теорії стали основою для розробки і реалізації великих програм компаративних досліджень. Компаративна наука стала менш євроцентричною,

орієнтованою на розгляд проблем будівництва демократії в країнах третього світу. Загальним обидва підходи опиралися на девелопментальні принципи політичної економії, особливо при аналізі проблем розвитку індустріальних країн (метрополій) і країн третього світу (периферії). У цьому Аптер вбачає певну однобічність обох підходів. Розходження ж і специфіка кожного підходу виявлялися лише в тому, що розробки в рамках теорії модернізації елімінували, применшували роль держави як агента політики, їхні опоненти, навпаки, бачили державу лише в ролі представника інтересів пануючого класу.

У сфері методології співвідношення двох підходів також було відношенням протилежностей. Саме тут антагонізм обох теорій виявився в розбіжності двох компаративних методологій: функціоналізму як основи теорії модернізації, і діалектичного аналізу як методологічної основи теорії обумовленості.

У рамках девелопментальної теорії, доходить висновку Аптер, пануюче положення займала гіпотеза про те, що рано чи пізно, залежно від конкретних умов та обставин розвитку тих чи інших країн, процес розвитку призводить до реплікації країнами, що розвиваються, тих самих соціально-культурних цінностей і інститутів, що властиві індустріальним суспільствам. Успішний розвиток усуває вади традиційного суспільства і створює пре-кондиції (відповідні передумови) демократії. Демократія, в свою чергу, виконує функцію створення оптимальніших умов для подальшого розвитку. Отже, чим на більшу користь здатна демократична держава, врівноважуючи і контролюючи соціально-економічне зростання, тим більше таке зростання забезпечує створення передумов для подальшого розвитку суспільства в рамках стабільного транзиту до демократичного устрою. Все це актуалізувало проблематику культурно-історичних особливостей розвитку, з одного боку, та цінностей, принципів, норм демократії, а також способів їх інституціоналізації й інтерналізації – з іншого.

Відповідно так само трансформується сфера проблематики компаративного аналізу. Сутність того, що відбувається, Аптер визначає як переміщення акценту з вивчення інституту держави на дослідження соціальних структур і передусім у контексті того, як ці структури можуть щонайкраще забезпечити інституціоналізацію демократичних норм і принципів, соціалізацію і мотивацію людей відповідно до цих цінностей, інтерналізацію демократичних цінностей у суспільстві загалом.

Девелопменталізм базувався на порівняльному аналізі суспільств із широким діапазоном відмінностей. Передбачалося зіставлення як особливостей соціально-політичних інститутів цих суспільств, так і рівнів їхньої культури. Суть „нового" компаративного підходу вкладалася в ідеї про континуїтет цілісності й нерозривності процесу соціальних змін. Вважалося, що трансформації доіндустріальніх суспільств в індустріальні на Заході та їхні аналоги в країнах так званого третього світу мають одну природу і становлять єдиний за своєю суттю процес. Основу компаративних дослідницьких проектів становила переважно проблематика, пов'язана з аналізом соціальних змін, розглянутих з позиції оцінки потенціалу демократичного суспільного устрою (його підвищення чи зниження). Основна роль держави і державної політики розглядалася як засіб підтримки політичної рівноваги і стабільності.

Специфіка девелопменталізму полягала в розширеному трактуванні інституту держави. Під державою стали розуміти суспільство як таке. Суть „нового" компаративного підходу формувалася в орієнтації на пріоритет якісних методів і методу функціонального аналізу в дослідженні цієї проблеми. Прихильники девелопменталізму схилялися до вивчення питання про способи інтерналізації норм демократії у відповідне поводження людей, у спрямуванні процесу соціалізації в бік утвердження демократичних норм і цінностей.

Важливий і ще один якісно новий момент у зміні сфери теорії і методології девелопментальної компаративної науки, встановлений Аптером. Нова компаративна політична наука вирізнялася своєю відкритістю теоріям і методологіям інших соціальних наук. Проблематика соціальних змін у рамках транзиту від традиційного суспільства до сучасного вимагала від компаративістів звертатись до теоретичних викладень цілого пантеону теоретиків і фахівців в галузі соціальної історії, історичної соціології й антропології, зокрема таких, як Макс Вебер, Еміль Дюркгейм, Джордж Сіммел, Вілфредо Парето, Джордж Острогорскі, Роберто Міхелс, Роберт Редфілд, Броніслав Маліновскі, Альфред Редкліф-Браун, Едвард Є. Еванс-Прітчард, Клод Леві-Строс та ін., які розробляли проблеми зв'язку між ціннісними орієнтаціями людей та їхньою соціальною практикою.

Соціологію системного аналізу, зокрема погляди Т. Парсонса, Д. Аптер визначає як джерела, що справили істотний вплив на значну групу компаративних розробок, проведених на засадах теорії модернізації. Не менш значна частина таких компаративних досліджень, проведених вже не в соціологічному, а політичному контексті, так само була заснована на системних порівняльних дослідженнях. До числа останніх Аптер відніс розробки Сеймора Мартіна Ліпсета, Філіпа Селзніка, Даніеля Белла, Артура Корнхаузера, Філіпа Конверса, Ральфа Дарендорфа, Моріса Яновица, Едварда Шілса, Апана Турейна. Девелопменталізм у вигляді теорій модернізації успадковував від інституціоналізму його взаємозв'язок із політичною економією та її концептуальні підходи до розгляду питань, пов'язаних з оцінкою для еволюції демократії ролі фінансових інститутів, центральних банків, ділових кіл, інститутів з вирішення проблем зайнятості.

Політична економія стала тим вододілом, що визначив розходження в основних течіях девелопменталізму. На думку Аптера, саме критичні теорії капіталізму й імперіалізму, які він визначає як теорії „альтернативної" політичної економії, спричинили теоретичні й практичні розбіжності прихильників теорій модернізації та теорій обумовленості. Вчений відніс ці теорії до радикального крила девелопментальних компаративних досліджень, що обґрунтовували як альтернативний шлях соціалізм і політичний устрій на основі однопартійної системи, яка розглядалася як можливість подолання фази буржуазної демократії в розвитку суспільства.

Основний недолік обох течій „нової" компаративної науки Аптер вбачає у редукціонізмі, прагненні звести політику до простого відображення економічних і соціальних процесів, зменшенні ролі держави як політичного інституту.

Неоінституціональний підхід до політики. Повернення до компаративного аналізу інститутів політичних систем різних країн у поєднанні з соціально-економічними проблемами розвитку не лише країн «третього світу», а й країн Європи знаменувало нову фазу в розвитку компаративної політичної науки. Аптер визначає

цей період як неоінституціоналізм, відповідно до теоретико-методологічного підходу, що вплинув на компаративні дослідження періоду 70-80-х рр. XX ст. 70-ті роки були своєрідним переходом від девелопменталізму до неоінституціоналізму і характеризувалися сполученням дослідницьких пріоритетів традиційного інституціоналізму та девелопменталізму. Неоінституціональні ідеї лежали в основі праць цього періоду Стейна Роккана, Хуана Лінза, Альфреда Степана, Теди Скокпол. Елементи неоінституціонального підходу Аптер вбачає в окремих роботах другої половини 60-х років, авторами яких були Мор, Ліпсет. До групи аналітиків, що провадила розробки на основі неоінституціонального підходу в пізніші періоди, Аптер відносить таких дослідників, як Роберт Дал, Гільєрмо О'Доннелл, Філіпп Шміттер, Уайтхед, Стівенсі, Лестер Турроу, Сеймор Ліпсет,Арендт Лійпхарт, Мансур Олсон, Давід Лейтін, Розенблут, Адам Пржеворскі, Роберт Путнам та ін.

Аптер дав характеристику неоінституціоналізму і з позиції розгляду змін проблематики в рамках неоінституціонального компаративного аналізу, з одного боку, і з погляду зміни сфери теорії і методології компаративних досліджень – з іншого. Характерно, що за основний критерій розвитку сфери компаративної політичної науки обрано аспект наступності, що розуміється як зв'язок нового зі старим, як перенесення окремих аспектів старого в нову якість, що забезпечують інтегральність і цілісність процесу розвитку сфери компаративного аналізу.

Єдину стрижневу основу, що зумовлює подібність і спільність традиційного інституціоналізму, девелопменталізму й нового інституціоналізму, становить, на думку Аптера, проблематика, пов'язана з аналізом плюралістичної демократії. З позиції неоінституціоналізму, ця проблематика включала питання політичної поведінки, аналіз зміни майбутнього політичних партій і значимість цих змін для держави, проблему визначення співвідношення „еліта-демократизація", питання про державу соціального благоденства за типом демократій скандинавських країн тощо. В центрі компаративного аналізу стало порівняння політичних партій, способів формування коаліцій, зміни суспільних відносин, зміни ролі еліти і бюрократичного апарату, а також політиків в умовах різних політичних режимів.

Аптер встановлює риси подібності й розходження, що існують між девелопменталізмом і неоінституціоналізмом. Розходження полягає в особливостях розуміння ідеї росту й розвитку. Девелопменталізм обґрунтовує необхідність росту й розвитку як способів зміцнення демократії. Неоінституціоналізм вивчає шляхи і способи, які використовує держава для протистояння негативним наслідкам росту, зокрема екологічним проблемам, проблемам імміграції, поляризації соціальних прошарків, росту екстремізму та ін.

Подібність девелопменталізму і неоінституціоналізму Аптер вбачає у сприйнятті останнім девелопментальної ідеї „транзиту" до демократії як стрижневої проблеми дослідження. Проте Аптер зв'язок нового і старого в рамках наступності трактує тут не тільки як перехід окремих елементів старого в нову якість, а, насамперед, як процес виникнення і нагромадження на цій основі нового. Саме з цих позицій Аптер показує, що в неоінституціоналізмі утвердилися стратегії дослідження цієї проблеми, що трохи відрізняються від девелопментальних. Одна з них – більш традиційна стратегія, що припускала широке зіставлення на основі конкретного історичного матеріалу даних про відповідні процеси, що відбувалися в умовах транзиту до демократії в різних країнах світу, коли основний акцент робився на

вивченні становлення державності в рамках переходу до демократії. Інша аналітична стратегія робила акцент на зв'язку індустріального капіталізму і парламентської демократії, але при цьому орієнтувалася на вивчення ролі соціального протесту й антидержавної активності загалом у визначенні долі демократії.

Визначаючи нове, що приніс у компаративну науку неоінституціоналізм, та його відмінність від традиційного інституціоналізму, Аптер вказує на його прихильність до застосування методу економічного аналізу при дослідженні фіскальної і монетариської політики держав, банків, ринкових структур у рамках процесу глобалізації. Неоінституціоналізм водночас не позбавлений і локальної проблематики. Неоінституціональні дослідження включають як складову частину аналіз змін процедур законотворчості, трансформацій політичного курсу традиційних політичних партій, впливу нових соціальних структур і різних політичних коаліцій на державну політику різних країн.

Відмінною рисою неоінституціоналізму Аптер вважає також значний, у порівнянні з традиційним інституціоналізмом, зв'язок із соціальною і політичною теорією, а не з політичною філософією, що було властиво останньому. Друга відмінна риса – це тісніший зв'язок нового інституціоналізму з політичною економією. Спільним для старого й нового інституціонального підходів залишалося акцентування на вивченні держави як самостійного інституту зі специфічними потребами і тенденціями розвитку, здатного, залежно від своєї природи, визначати суть і зміст суспільного устрою.

Оцінюючи загалом процес розвитку компаративної науки в другій половині XX ст., Аптер доходить висновку про первинність зміни сфери проблематики і методології компаративного аналізу. Зміна фокуса компаративного аналізу стала основним фактором, що визначив виникнення нових концептуальних підходів. У свою чергу, викликаний цими змінами перехід до інших методологічних підходів обумовлював зміни у використанні методів і операціональних стратегій дослідження. Характерно, що Аптер наголошує на зміні лише стилів компаративного аналізу і, фактично, не аналізує питання про перетворення в сфері теорії компаративної політичної науки, не встановлюючи тут жодних істотних змін, що підтверджували б появу і збереження якісно нового в процесі розвитку компаративної теорії.

Актуальними для всіх стилів компаративного аналізу, доходить висновку Аптер, залишаються такі загальні проблеми: застосування компаративних методів дослідження, визначення відповідних одиниць компаративного аналізу, використання теоретично обґрунтованих принципів та ідей для розробки відповідних гіпотез, пошук технологій дослідження, які б забезпечували достатню базу для обґрунтованих висновків. Усі новітні напрями в розвитку сучасної компаративної науки, зазначає Аптер, вирізняє орієнтація на використання різноманіття емпіричних, функціональних, аналітичних, кількісних, статистичних методів компаративного аналізу на противагу традиційним дескриптивним методам порівняння, які ґрунтуються на компаративних схемах типу: „країна – країна", „політичний інститут – політичний інститут" та ін.

За всієї специфіки аналітичної стратегії Д. Аптера, його підхід до розуміння спрямованості розвитку компаративної політичної науки засвідчує, що в рамках системного підходу сучасні аналітики досліджують структуру процесу

розвитку досліджуваного об'єкта та його субстрат, а також критерії (характеристики), що визначають ступені розвитку системи. Як субстрат виступає сфера теорії, методології й проблематики компаративних досліджень. Перетворення субстрату розглядають як зміну системи. Оцінюються різноманітні зміни: великі чи незначні; стійкі чи зворотні; універсальні чи часткові; такі, що зберігають здатність до подальшого розвитку чи такі, що ведуть до „глухих кутів"; ті, що підвищують чи понижують рівень організації та ін.

У трактуванні еволюції компаративної науки можна виділити три аспекти системного розуміння цього процесу.

Перший аспект. Аналізуючи розвиток системи компаративного наукового знання, враховують рівні організації чи системи, ступені прогресивного розвитку. Для визначення структурних рівнів чи ступенів підвищення організації системи зазвичай використовують такі критерії висоти організації: 1) критерії ускладнення, коли враховуються відносини ступенів складності і пластичності організації; 2) критерії прогресу, коли розглядаються відносини старої і нової якості, нижчої і вищої якості; 4) загальний критерій міри цілісності системи, коли властивості цілісності розкриваються через поняття інтеграції.

Другий аспект – системні дослідження сфери компаративної науки містять аналіз організації субстрату розвитку, тобто того, що розвивається. Аналіз організації субстрату розвитку означає насамперед визначення передумов (можливостей), що присутні в сформованої організаційної системи для її подальшого розвитку. Головним критерієм тут стає здатність системи нагромаджувати й розгортати нові можливості. Під час аналізу організації субстрату розвитку визначають не лише еволюційну перспективність системи, а й обмеження, заборони розвитку, що дає змогу аналітикам показати, чому розвиток системи йде саме в цьому (прогрес чи регрес), а не в іншому напрямі, і наскільки можлива зміна шляхів розвитку. Ця лінія представлена в аналітичній моделі Аптера, але лише в частині, що стосується визначення еволюційної перспективності аналізованого об'єкта.

Третій аспект. Системні дослідження розвитку сфери теорії і методології компаративної науки містять у собі вивчення структури самого процесу розвитку системи – структури процесу. У структурі процесу виокремлюють елементи процесу й існуючі між ними зв'язки й залежності. Під елементами структури процесу розуміють або окремі „русла" процесу, або елементарні зміни, наприклад, елементарні зміни в рамках циклів розвитку в моделі Аптера.

Відмінна риса моделі Аптера – значний акцент на вивченні функціональних зв'язків між встановленими ним елементами процесу, що є, по суті, виділеними моментами історичного розвитку системи.

Підкреслення історичного розвитку системи, поділ історичного процесу розвитку компаративної науки на якісно своєрідні стадії дало Д.Аптеру змогу досліджувати змінюваність факторів у ході історичного розвитку системи, визначити особливість їх дії на різних стадіях і етапах історичного процесу.

При системному аналізі враховують його багаторівневий характер. Як основні рівні організації сфери компаративної науки, що розвивається, аналітики визначають такі: сфера проблематики, сфера методології, область теорії. Д. Аптер, зокрема, розмежовує елементарні зміни й цілісні процеси в межах основних рівнів організації системи, що дає йому змогу не лише показати об'єктивно існуючу

ієрархічність аналізованої системи, а й допомагає розкрити взаємозв'язок основних рівнів організації системи в єдиному процесі історичного її розвитку.

Саме така логіка приводить Аптера до висновку про те, що цілісні процеси на рівні методології, пов'язані з виникненням тих чи інших компаративних підходів, будуються з елементарних актів зсуву фокуса компаративного аналізу, що відбувалися на попередньому рівні (у сфері проблематики) під впливом конкретно-історичних умов розвитку компаративної науки. Аптер показує інтегральний характер цього розвитку: він виступає як історичний зв'язок, система змін.

Таким чином, системний підхід дає змогу дослідникам зафіксувати структурність процесу розвитку сфери компаративної науки, а саме його багатоступінчатість, ієрархічність, різноспрямованість. У розглянутому вище трактуванні присутній свій особливий підхід до вибору критеріїв розвитку системи. Проте якою б не була дослідницька стратегія, системний підхід дозволяє прийти до загального розуміння еволюції системи компаративного наукового знання не як просто потоку змін, а, насамперед, як історичного зв’язку, системи змін.

Історичний розвиток в контексті компаративної науки розглядається як складний процес, і за змістом організованої безлічі ступенів, циклів, фаз, сторін, факторів розвитку, і за змістом цілісності змін самої макросистеми, що складається з різноманіття мікро-структурних рівнів. Загальним для всіх трактувань є судження про розгортання в другій половині ХХ ст. динамічних змін на макро-структурних рівнях: у сфері проблематики і методології компаративної науки. Істотні зміни, які були б пов'язані з появою якісно нового на рівні теорії, жодним аналітиком не фіксуються.

У фокусі системного аналізу проблем розвитку компаративного наукового знання перебуває дослідження проблеми виникнення якісно нового в сфері проблематики, теорії і методології науки. Розгляд серії перетворень у системі компаративної науки включає вивчення не лише аспектів, пов'язаних з виникненням нового, а й зі зміною старого, нагромадженням новотворів з відповідною їх корекцією, що вирізняє дослідницьку стратегію Аптера.

У науковому аналізі виникнення якісно нового в процесі історичного розвитку компаративного знання, заснованого на системному підході, особлива увага звернута на осмислення загальних факторів утворення нової якості, до яких відносяться: 1) організація субстрату розвитку і внутрішні передумови, сховані в існуючій організації системи (структурний аспект); 2) наступність організації як фактор історичного становлення системи компаративного знання; 3) принципи функціональної організації системи (функціональний аспект).

Для Д. Аптера аналіз характеристик субстрату розвитку має істотне значення. Особливість його підходу полягає в тому, що тут досліджуються насамперед зовнішні взаємозв’язки субструктур системи (теорії, методології, проблематики), і вже потому вивчаються можливості, сховані у вже існуючій організації, чи інакше кажучи, впливи попередніх станів системи на хід наступного розвитку.

Дослідження організації субстрату розвитку має важливе методологічне значення для пояснення виникнення якісно нового. Способи впливу структури на процес становлення якісно нового є різноманітні. Це може бути перекомбінація існуючих вихідних елементів у межах субструктур системи. Ще один спосіб – додавання нових компонентів до елементів вихідної структури чи до структури

загалом, що означає оснащення системи новими субструктурами з новими функціями. Проте виникнення нових властивостей системи передусім пов'язане зі зміною взаємозв'язків елементів структури, і характеру взаємодії елементарних субструктур.

Неогенез, тобто процес виникнення нових рівнів у результаті взаємодії елементарних субструктур, – загальна основа системного аналізу розвитку компаративного наукового знання. Підхід, заснований на розумінні нового рівня організації системи, що виникає в результаті появи нових взаємозв'язків, у рамках яких реінтерпретуються елементи структури і взаємозв'язку колишнього рівня, послідовно реалізується в дослідницькій стратегії Аптера.

Ще одним найважливішим чинником становлення нового, яке розглядалось у рамках системного аналізу розвитку компаративного наукового знання, виступає наступність структурної організації при переході від одного конкретно-історичного рівня до іншого. Дія цього фактора послідовно досліджується в моделі Аптера. Відповідно до його моделі, новотвір кожного наступного ступеня виникає не за допомогою заміни чи абсолютного руйнування властивостей, що домінують на попередньому ступені розвитку, а на основі їх збереження і перетворення. Поступальний хід розвитку наукового знання розуміється ним як поява в системі нових елементів, що розвиваються, структур і функцій.

Водночас Аптер виходить з того, що входження в нову якість відносин на кожному вищому ступені організації системи супроводжується глибокою зміною старих елементів, властивостей і відносин, їх підпорядкуванням новим взаємозв'язкам та властивостям. Відповідно до такого підходу передбачається, що перехід до нової якості чи нового ступеня розвитку відбувається на основі збереження й істотного перетворення досягнутого на попередньому ступені розвитку.

Не менш важливе місце в системному аналізі проблеми становлення нової якості компаративного наукового знання займає вивчення такого чинника, як зміна принципів функціональної організації системи, що розвивається. Це процес становлення і зміни самих функцій системи, що приводить у підсумку не лише до зміни якості функціонування системи, а й до утворення нових структур системи.

Аптер приділяє велику увагу вивченню цього третього фактора утворення нової якості системи компаративного наукового знання. Він виходить з того, що функціональність є найістотнішою стороною організації системи, оскільки функція організує систему, а становлення функції є головним у збереженні цілого.

Відмінна особливість підходу Аптера полягає в тому, що для нього, поряд із субстратними характеристиками вихідної структури (наприклад, інституціонального компаративного знання), велику роль у виникненні нової системи має функціонування компонентів вихідної системи в різноманітних конкретно-історичних умовах розвитку компаративної політичної науки. Стратегія Аптера заснована на розкритті функціональних способів виникнення нових структур у системі компаративного знання. З виникнення нового змінюються функції субструктур і системи загалом, що викликано зміною конкретно-історичних умов, у яких відбувається розвиток системи.

Таким чином, утворення нового в історичному розвитку в рамках компаративного наукового знання відповідно до системного підходу пов'язується, по-перше, з перебудовою структури системи, нагромадженням нового комплексу

елементів і перетворенням субстрату структури. По-друге, істотне каузальне значення для системного розуміння процесу становлення нової якості мають функціональні характеристики системи наукового знання, що розвивається. По-третє, чинником становлення нового є наступність як внутрішня основа, що обумовлює інтегральність, цілісність і спрямованість процесу, який розглядається як певна сукупність змін.

Список використаної літератури:

1. *Apter D*. The Politics of modernization / David Apter. – Chicago : University of Chicago Press.–E., 1965. – 481 p.
2. *Apter D.* Rethiking Development : modernization, dependency and Postmodern Politics. / David Apter. – Newbury Park, California : Sage Publications.–E., 1987. – 328 p.
3. *Apter D.* Comparative Politics, Old and New / David Apter // The Handbook of Political Science. – 1996. – P. 374–389.
4. *Чилкот Рональд Х.* Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы / Чилкот Рональд Х. ; пер. с англ. – М. : ИНФРА ; М. : Весь Мир, 2001. – 560 с.
5. Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира / под. общ. ред. В. С. Бакирова, Н. И. Сазонова.– Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2005. – 592 с.

Стаття: надійшла до редколегії 20.03.2009
прийнята до друку24.09.2009

METHODOLOGY OF COMPARATIVE ANALYSIS OF POLICY OF DAVID APTER

Fedir Kirilyuk

Taras Shevchenko National University of Kiev
Institute of Philosophy, Department of political science
Volodymyrs'ka St., 64,01601, Kyiv, 01601, Ukraine
e-mail: dean_phd@univ.kiev.ua

The methodology of the comparative analysis of David Apter was analysed. Main directions of the comparative science development were described, namely the institutionalism, the developmentalizm and the new institutionalism. It was marked that the sphere of a problem of an institutionalism according to D. Apter determined two themes: the variety of forms of distributing of the power (institutes of power) and mechanisms of an action of the democracy (institutes of the democracy). Strong and weak sides of that approaches were defined. Apter considered a weak link of the institutionalism. It was disparity of theory and practice. In obedience to Apter, the effect of the politicization of a comparative science took place in a post-war period. In opinion of Apter, the analysis of the pluralism in the democracy was the unique problem which predetermines the similarity and unity of the traditional institutionalism, developmentalizm and new institutionalism.

Keywords: a comparative political science, an institutionalism, a developmentalizm, a new institutionalism.

МЕТОДОЛОГИЯ КОМПАРАТИВНОГО АНАЛИЗА ПОЛИТИКИ ДЕВИДА АПТЕРА

Федор Кирилюк

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко
Философский факультет, кафедра политологии
ул. Владимирская, 64, 01601, Киев, Украина
e-mail: dean_phd@univ.kiev.ua

Проанализирована методология компаративного анализа Дэвида Аптера. Охарактеризованы основные направления развития компаративной науки, а именно институционализм, девелопментализм и неоинституционализм. Отмечено, что сферу проблематики институционализма, согласно Д. Аптера, определяют две ключевые темы: разнообразность форм распределения власти (институты власти) и механизмы действия демократии (институты демократии). Определенно сильные и слабые стороны отмеченных подходов. Слабым звеном институционализма Аптер считает несоответствие теории практике. Послевоенный период обусловил, за Аптером, эффект политизирования компаративной науки как отрасли научных исследований. Единственную основу, которая предопределяет общность традиционного институционализма, девелопментализма и нового институционализма, составляет, по мнению Аптера, проблематика, связанная с анализом плюралистической демократии.

Ключевые слова: сравнительная политология, институционализм, девелопментализм, неоинституционализм.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 129–139
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 129–139

УДК 32:001,8

НЕОІНСТИТУЦІАЛІЗМ ТА ЙОГО ПІЗНАВАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ В ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Антоніна Колодій

Львівський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України
факультет державного управління та місцевого самоврядування,
кафедра політичних наук і філософії
Сухомлинського, 16, 79491, м. Львів-Брюховичі,Україна
e-mail: akolodii@gmail.com

У статті йдеться про сучасні тенденції в розвитку інституційної теорії, зокрема про евристичний потенціал різноманітних неоінституціалістських підходів. Особлива увага приділена внеску в інституційні студії тих науковців-політологів, які відомі своїми дослідженнями глобального процесу демократизації, а також переходів до демократії та демократичних реформ у відносно стабільних демократичних системах. Крім того, авторка відмічає деякі критичні точки в розвитку політичної системи України, які потребують докладного вивчення з використанням методів неоінституціалізму.

Ключові слова: інституції, політичні зміни, демократичний перехід, традиційний інституціалізм, неоінституціалізм, напрями неоінституціалізму, інституціалізм обмеженого раціонального вибору, соціологічний неоінституціалізм, нормативний неоінституціалізм, історичний інституціалізм.

1. *Епоха неоінституціалізму*[1]

Загальновідомим є той факт, що політична наука, зокрема її порівняльна галузь, виникла і тривалий час розвивалась як наука про конституційний лад різних країн, вивчаючи у статиці формально-юридичний бік політичного життя. Це був період панування так званого *традиційного інституціалізму* в політології, який ґрунтувався радше на здоровому глузді, аніж на якихось теоретичних розробках (економічний інституціалізм цього періоду на політичні дослідження впливав мало

[1] Оскільки даний термін запозичено з англійської мови, в українській спеціальній літературі він вживається у різних варіантах: *інституалізм*, *інституц-і-он-алізм* та наш варіант – *інституц-і-алізм*, тому вважаємо за потрібне звернути увагу на обгрунтованість саме останнього варіанта. Йдеться про назву наукового напряму, який вивчає *інституції*. Корінь українських слів *інституц*-ія, *інститут* складається із виділених 8 літер, і всі вони мають увійти в похідне слово. Тож у першому з наведених варіантів терміна бракує останньої літери. Суфікс -он-, присутній у другому варіанті, потрібний в англомовному варіанті терміна, оскільки інституція в оригіналі звучить як institution. В українському ж варіанті він лише видовжує слово. Отже, залишається *інституціалізм*, *неоінституціалізм*. Другий варіант так само може бути прийнятний як близький до свого англомовного попередника. Натомість перший – не прийнятний під жодним оглядом.

© Колодій А., 2011

або не впливав зовсім). Поняття „політичні інституції" вживалося в значенні, тотожному поняттям державні установи та/або політичні організації, які розглядалися як визначальні чинники політичного процесу, від яких залежала діяльність дійових осіб політики та рівень ефективності і стабільності політичної системи. Індивідуальні політичні актори, потрапляючи в систему правил і норм державних інституцій, мимоволі ставали їх носіями, своєрідними „гвинтиками" системи, а питання про зворотний вплив акторів на політичні інституції у межах цього підходу в той час не виникало.

Вклинення бігейвіоризму (в точній транслітерації – бігейвіоралізму) з його увагою до індивідуальної та колективної поведінки, що досліджувалась емпірично, на певний час підірвало віру в наукову цінність інституціальних досліджень. Проте ще в період найбільшого розквіту бігейвіоризму (50-60-ті роки XX ст.) перед політичною наукою постала низка теоретичних проблем, які вимагали ширших і водночас глибших підходів, аніж ті, що їх міг запропонувати бігейвіоризм.

Інтерес до вивчення політичної стабільності і політичних змін усередині розвинених демократичних країн, окремі з яких зазнали катастрофи у першій половині XX ст. (фашизм), а також у ширшому світі, який змінювався на очах, привів до виникнення теорій політичних систем, розвитку та модернізації, які, в свою чергу, спонукали дослідників повернутися до інституційного аналізу як інструмента порівняльної політології, особливо в контексті вивчення країн, що стали на шлях незалежності і почали вибудовувати державні інституції при підтримці і за зразками західних держав. Намагання надати їм модерної форми та змісту не завжди були успішними, а пояснення процесів лише на основі функціоналізму, що становив підґрунтя теорій модернізації, не задовольняло багатьох дослідників. Частина з них шукали глибших причин не лише успіхів, а й занепаду держав, що перебували у процесі модернізації (С. Гантінґтон), а також прагнули виявити внутрішні причини демократизації, пояснити її ґенезу (Д. Растоу) [13, 20].

Модернізація та демократизація на перших стадіях стосувалися насамперед інституційних змін. Отож не дивно, що один із найвідоміших дослідників цих процесів Семюєль Гантінґтон був серед тих політологів, які започаткували *сучасний інституціалізм* (на відміну від традиційного, що існував у довоєнний період), який, втім, ще не був тим явищем, яке нині називають неоінституціалізмом. У своїй праці 1968 р. „Як демократизуються країни" він визначив інституції як „*стійкі, поціновувані та регулярно повторювані зразки поведінки*" [14, p.12].

За багатоманітності визначень інституцій [див. 3], варіант, що ставить у центр уваги визнані та широко практиковані взірці взаємодій (поведінки, практики), які існують упродовж тривалого часу, разом з правилами та процедурами, на основі яких вони здійснюються (хоч останні можуть згадуватись або ні), є одним із найуживаніших у політичних науках. Так, відомий дослідник демократичних транзитів (зокрема, їх перебігу та результатів в Україні й Росії) О. Мотиль в одній із праць розшифровує зміст поняття інституцій, обмежуючись трьома словами: „поціновувані зразки поведінки" [19].

Низка інших дослідників демократичного транзиту особливо наголошують на повторюваності та стійкості інституцій як зразків поведінки, сподівання політичних акторів на їх застосування у майбутньому. Зокрема, Ґілермо О'Доннел визначає інституції як регулярно повторювані зразки взаємодій, що є відомі, прийнятні (хоч і

не обов'язково схвалювані) і практикуються суб'єктами діяльності, котрі сподіваються продовжувати взаємодію згідно правил, санкціонованих і підтримуваних цими зразками, у майбутньому [цит. за: 18]. Відтак, важливий для перехідних суспільств процес інституціалізації інтерпретують як *перетворення певних практик чи організацій на добре утверджені та широко відомі*. За умов інституціалізованих відносин дійові особи політики виробляють очікування, орієнтації та поведінку, засновані на припущенні, що дана практика чи організація переважатимуть і в передбачуваному майбутньому. Наслідком інституаціалізації є чіткі та стійкі очікування одних політичних акторів щодо поведінки інших [18, p. 360-361].

Ці сучасні визначення інституцій, хоч і не є складовою течії, яку нині називають неоінституціалізмом, істотно відрізняються від традиційного інституціалізму і мають принаймні одну важливу спільну рису з неоінституціалізмом: вони не обмежуються формальними (офіційно встановленими) формами взаємодій і поведінки, а тим більше не ототожнюють інституції з асоціаціями та організаціями, а включають у це поняття також неформальні зразки практики, що виникають спонтанно, в процесі соціальної еволюції. Головною їх відмінністю від власне неоінституціалізму є наголос на практичній поведінці, а не на правилах-обмеженнях, як це роблять неоінституціалісти.

2. Специфіка та джерела неоінституціалізму

Згідно з розумінням представників різних течій неоінституціалізму, інституції – це набори (сукупності) правил (sets of rules), які спрямовують і обмежують поведінку індивідуальних акторів. Неоінституціалізм розглядає інституції не в статиці, а в динаміці, не цілісно, а фрагментарно, не як незалежні, а як системні, „вбудовані" феномени [21, p. 97-106].

Проблеми взаємовпливу інституцій та акторів, а також причин та механізмів руйнування старих, виникнення та закріплення нових інституцій, що виходять на ширшу проблему керованих і спонтанних суспільних змін, є об'єктом особливої уваги неоінституціалізму. Це пов'язано з уявленням неоінституціалістів про те, що не лише інституції впливають на акторів, а й навпаки – функціонування правил-обмежень залежить від дійових осіб політики – політичних акторів. Тому варто говорити не про вплив інституцій на політичних акторів, а про їхній взаємовплив. Відповідно до цих впливів інституції зміцнюються, модифікуються і розвиваються або ж деградують. Вони творяться, руйнуються і трансформуються повсякчас, а їхня усталеність – відносна. Відтак, відносною стає і межа між інституціями і процесами, а також між неформальними інституціями та культурою.

До особливостей неоінституціалізму належить також наголошення на значенні не стільки інституцій як таких, скільки процесу інституціалізації (формальної і неформальної), а також на взаємовідношенні (пропорціях) між розвиненістю та впливом формальних і неформальних інституцій та можливостях їх взаємного заміщення.

Загалом, неоінституціалізм – це нова, але консервативна за своїм змістом теорія, адже вона підтверджує правоту консерваторів у тому, що лише традиція, тяглість та поступовість створюють міцне підґрунтя для стабільного розвитку, а також вказує на наївність революціонерів, які сподіваються, що зусиллям волі,

одномоментно можна народити життєздатний новий порядок на основі певного проекту.

Неоінституціалізм зростав на критиці спрощень (або перебільшень), що спостерігались у межах двох популярних в американській політології методологічних підходів: бігейвіоризму, який розглядав індивіда як незалежну особистість, яка певним чином реагує на обставини, та теорії раціонального вибору, яка пояснювала поведінку акторів розрахунком власної вигоди (балансу виграшу та програшу від тих чи інших дій). Заперечуючи крайнощі цих підходів, неоінституціалісти водночас перейняли від них чимало слушних ідей, завдяки чому індивід у теорії неоінституціалізму не лише залежить від інституційних обмежень, а й сам впливає на творення, руйнування, ефективне або неефективне функціонування інституцій. Проте ця особливість різною мірою притаманна основним концептуальним підходам, що існують під єдиним дахом неоінституціалізму.

3. Різновиди неоінституціалізму

Теорія неоінституціалізму не є чимось цілісним і завершеним. Навпаки, вона об'єднує різноманітні течії, що пропонують відмінні, часом суперечливі інтерпретації природи інституцій та їхньої суспільної ролі. Класифікація підвидів неоінституціалізму також здійснюється за різними критеріями, з виділенням, відповідно, їх різної кількості – від трьох до семи [21, p. 95-96]. Причому, в одних випадках до уваги беруть неоінституціалізм у вузькому сенсі, в інших – усі сучасні течії інституціалізму. Американський дослідник Пол ДіМаджіо виділяє три „нових інституціалізми": раціональної дії, соціального конструювання та опосередкованого конфлікту [1, с. 19]. Відштовхуючись від статей Томаса Колбла „Новий інституціалізм в політичний науці і соціології" [16] та Пітера Холла і Розмарі Тейлор „Політична наука і три неоінституціалізми"[12], ми виділяємо ті напрями неоінституціалізму, які, на наш погляд, є найактуальніші для політичної науки, а саме: *соціологічний (зокрема нормативний), історичний та неоінституціалізм обмеженого раціонального вибору*.

Початковою формою соціологічного неоінституціалізму вважають так званий *нормативний інституціалізм*, що сформувався як заперечення теорії раціонального вибору. Його прихильники стверджують, що поведінку акторів в рамках інституцій визначає "*логіка відповідності*". Іншими словами, ціннісно забарвлені норми і формальні правила інституцій формують дії акторів [17].

Соціологічний неоінституціалізм, представлений, зокрема, роботами Пола ДіМаджіо і Волтера Пауелла [11], виник із розвитком теорії організацій, тому не дивно, що в ньому часто йдеться про речі, дуже близькі до традиційного інституціалізму: про те, що інституції мають значення, що саме вони визначають параметри поведінки акторів та утворених ними організацій. Роблячи акцент на значенні контексту, соціологічний неоінституціалізм стверджує: актори не вільні у своїх діях. У процесі діяльності вони стикаються з різноманітними нормативними обмеженнями, з якими мусять рахуватися. Більш того: індивіди зі своїми цінностями, так само як і створювані ними інституції, „вбудовані" у певний культурний та організаційний контекст. Концепція „вбудованості" (embeddedness) розширює

поняття інституцій у соціологічному неоінституціалізмі до такої міри, що в ньому „зникає відмінність між інституціями та культурою" [12].

Підходи соціологічного неоінституціалізму можуть бути протиставлені *теорії раціонального вибору*, згідно з якою актори діють відповідно до своєї вигоди. Однак слід мати на увазі, що спочатку в економічній науці, а потім і в політології сформувалась впливова течія – *інституціалізм обмеженого раціонального вибору*, яка поєднує обидва підходи, стверджуючи, що раціональний вибір лежить в основі поведінки соціальних акторів, але лише до певної міри. Водночас цей напрям заперечує, що інституції формують рамки преференцій індивідів, вбачаючи визначальний мотив індивідуального вибору в прагненні людей до максимізації вигоди. Інституції ж „структурують ситуацію", „дають інформацію" про імовірну поведінку інших акторів. Інституціалізм обмеженого раціонального вибору розглядає інституції як цілеспрямовані конструкції, створені людьми для розв'язання проблем, що виникають у процесі колективних дій.

Одним із основоположників цього різновиду *неоінституціалізму* є Нобелівський лауреат, американський економіст Даглас Норт [7]. У його працях чіткіше, аніж деінде, можна знайти підтвердження погляду на новий інституціалізм як концептуальну схему, що пояснює „*здійснення-вибору-в-рамках-обмежень*", поєднуючи економічні та соціологічні (а також політологічні) підходи. Цей варіант неоінституціалізму в економічному аналізі привертає увагу до норм і обмеженої раціональності, а в соціологічному – до цілеспрямованої поведінки і раціонального вибору [10, p. XV].

Д. Норт визначає інституції як певні „правила гри в суспільстві", „придумані людьми обмеження, які спрямовують людську взаємодію в певне річище". Ці правила виникають спонтанно як неофіційні (неформальні) інституції або створюються людьми з певною метою, шляхом прийняття законів та інших юридичних актів і діють як офіційні (формальні) інституції. І ті, й інші істотно відрізняються від організацій, оскільки організації – це групи людей, „об'єднаних прагненням спільно досягти певної мети", а інституції – це набори правил-обмежень щодо їхньої поведінки. Правила, зрозуміло, необхідно відокремлювати від гравців. Д. Норт наголошує на великому значенні неформальних інституцій та їх ролі у формальній інституціалізації суспільного життя [7, с. 11-14; 51-55].

Хоч Д. Норт працює як теоретик-економіст, сформульовані ним методологічні положення неоінституціалізму обмеженого раціонального вибору придатні до використання не лише в економічних, а й в інших суспільних науках. Зокрема, стосовно політології їх розвинув правознавець і політолог з університету штату Вашингтон в Сент-Луїсі (в якому викладає і Д. Норт) Джек Найт. Продовжуючи дослідження взаємодії раціонального вибору та інституційних обмежень у їх застосуванні до політики, він сформулював оригінальну концепцію, яку деякі дослідники виділяють у окремий напрям неоінституціалізму – „опосередкованого конфлікту".

Зазначаючи важливість інституцій у суспільному розвитку, Дж. Найт звертає увагу на такі їх функції: інституції спрощують політичну діяльність і роблять її передбачуваною; вони дають змогу політикам брати на себе зобов'язання, яким можна довіряти (підвищують рівень credibility політичних заяв та обіцянок); зрештою, вони забезпечують стабільність політичної системи. Праці Найта

спрямовані не лише на те, щоб показати, яким чином інституції обмежують вибір раціонально мотивованого індивіда. Він досліджує, як виникають і зберігаються самі інституції і яким чином вони впливають на політичну стабільність і зміни – через розв'язання розподільчих конфліктів, що становлять, на думку Дж. Найта, серцевину політики [15].

У політології та соціології використовують ще один варіант неоінституціалізму – так званий *історичний інституціалізм*. Як випливає з назви, ця версія робить наголос на значенні пройденого історичного шляху утвердження інституцій. Її суть виражена в девізі: „історія має значення" ("history matters") та в ключовому понятті: „стежка залежності" („*path dependency*"). Шляхи, „протоптані" на ранніх стадіях існування певної інституції чи сукупності інституцій (політичного ладу), мають тенденцію до відтворення, стверджують історичні неоінституціалісти. Кожна інституція ніби внутрішньо запрограмована на певні зразки розвитку, що в деяких випадках призводить до нескінченного ланцюга інституційного самовідтворення, який досить важко розірвати. Та все ж, інституційні повтори не завжди є фатально неминучі. Критичний збіг обставин, кризові ситуації можуть відкрити шлях до інституційних змін нового типу.

Історичний неоінституціалізм добре пояснює проблему співвідношення змін і неперервності: чому, наприклад, стається так, що запровадження офіційних інституцій певного типу в одних випадках дає добрий результат, а в інших – зазнає невдачі; чому в одних країнах (регіонах) інституційні обмеження справляють визначальний вплив на поведінку політичних акторів, а в інших – мінімальний або й не справляють жодного; чому, попри їх запровадження, життя часто повертає в стару, проторену колію.

Роберт Патнем[2], автор найсерйознішого емпіричного дослідження даної проблеми, пояснив за допомогою цієї концепції відмінності у наслідках політико-адміністративної реформи Півночі та Півдня Італії, окресливши „стежку залежності" в соцієтальному, економічному та політичному розвитку цих регіонів. Клієнтелістський тип відносин упродовж тривалого періоду історії Півдня зумовив погане приживання тут нових демократичних інституцій. Натомість громадянська традиція Півночі забезпечила швидке їх утвердження і позитивний вплив на ціннісні установки людей [8].

Досвід Італії показує, пише Р. Патнем, що часто намагання запровадити інституційні зміни згори наштовхуються на "майже нездоланні перешкоди" на рівні соціальної організації й культури. Тоді настає період "старого вина у нових міхах": у межах нових формальних інституцій політичні актори діють не за логікою цих інституцій, а за старою звичкою [8, с. 32]. Разом з тим, на думку Патнема, регіональний експеримент в Італії підтвердив "спроможність інституційних змін перетворювати політичне життя і майже нездоланні обмеження, які історія й соціальне середовище накладають на інституційний успіх". Цей процес, проте, –

---

[2] Ми використовуємо тут дещо іншу транскрипцію прізвища автора, аніж та, яку вжили перекладачі його книги (Патнем, а не Патнам), вважаючи, що саме вона правильна, а отже, має поступово утвердитись в українській спеціальній літературі.

повільний і не надто надійний, тому реформатори мають набиратися терпінняі не очікувати швидких результатів [8, с.30, 226].

Про обмежений вплив офіційних інституцій на процеси демократизації та необхідність враховувати впливи культурних чинників (які в працях неоінституціалістів часто трактуються як неформальні інституції) пише також Френсіс Фукуяма. Зигзаґи й патології цього процесу, за його словами, "схоже, перебувають поза межами впливу інституційних рішень, а отже, поза межами державної політики" [9, с.51]. Але, з іншого боку, він зазначає, що культура "доволі пластична і може зазнавати впливу процесів на трьох вищих рівнях" – громадянського суспільства, офіційних політичних інституцій та ідеології [9, с. 49-50].

4 . Пізнавальні можливості неоінституціалізму щодо перехідних суспільств

Через багатоманітність концептуальних підходів та напрямів у межах неоінституціалізму, він виглядає радше як етап у розвитку інституціалізму, що настав з 1980-х років, аніж як єдина концептуальна схема. І все ж, у всіх його відгалуженнях є важливі для політологічних досліджень спільні моменти, відсутні в попередніх концепціях інституціалізму. Вони мають значний евристичний потенціал, особливо для перехідних систем, де творяться, зміцнюються або деградують формальні політичні інституції, де багато залежить від їх співвідношення з неформальними практиками і де зворотні впливи акторів на інституції час від часу набувають критичної ваги.

Стосовно перехідних суспільств неоінституціалізм найкраще пояснює, яким чином, поряд із утвердженням демократичних форм правління і громадянської поведінки, зберігаються або й народжуються недемократичні зразки практики. Якщо формальні й неформальні інституції подібні за змістом, то вони взаємно підсилюють одні одних, і процес політичної інституціалізації відбувається успішно. Якщо ж ні, то неформальні інституції можуть здеформувати чи й повністю зруйнувати формально встановлені правила та процедури. Цю особливість неоінституціального аналізу вдало використали німецькі дослідники В. Меркель і А. Круасан для обґрунтування своєї концепції дефектних демократій, які не змогли стати ліберальними саме через вплив неформальних інституцій [6].

Неоінституціалізм відкриває нові можливості для аналізу „заклинення" демократичних перетворень в Україні, що виявляється в нездатності створити правову, добре інституціалізовану державу і в такий спосіб закріпити здобутки демократизації. Видається перспективною, хоч поки що й не достатньо розвиненою, ідея Віктора Андрусіва про важливість інституційного інтересу та особливості його кристалізації у *несформованих, сформованих, зруйнованих та перехідних системах* [1, с.20].

Інституційний підхід до трансформації політичного режиму поки що орієнтує наших дослідників і політичних акторів на розгляд процесу творення формальних, закріплених конституцією і законами інституцій, на вибір конституційного дизайну, який якнайкраще відповідає дійсним чи уявним умовам країни. Однак, за твердженням Френсіса Фукуями, „є небагато альтернативних інституційних устроїв,

що викликають якийсь ентузіазм", а „соціальна інженерія на рівні інституцій наштовхнулась на глуху стіну: досвід останнього століття навчив більшість демократій, що амбіційні перебудови існуючих інституцій часто породжують більше непередбачених проблем, аніж вирішують"[9, с.51]. Отже, на цьому полі не надто багато простору для маневру.

Тим часом, теорії неоінституціалізму здатні допомогти в розв'язанні критичних питань демократичної трансформації шляхом переорієнтації уваги з пошуків ідеального інституційного дизайну на вивчення шляхів перетворення формальних інституцій у реальні. Адже саме процес реальної інституціалізації, а не формальне створення офіційних інституцій, є, з точки зору неоінституціалізму, основою політичної стабільності. Інституційна стабілізація потребує: а) часу; б) легітимності; в) усвідомлення невідворотності гри за спільно визнаними правилами та шкоди, якої завдає державі і суспільству намагання їх змінювати чи не щодня.

Заслуговує на увагу так само проблема співвідношення формальних і неформальних інституцій, їх конгруентності та відповідності інтересам політичних акторів. Положення неоінституціалізму про визначальну роль неформальних інституцій, сила яких особливо зростає в умовах інституційного вакууму, слабкості або недостатньої легітимності формальних інституцій, дуже влучно характеризує сучасну політичну ситуацію в Україні. Як подолати недемократичні неформальні інституції? Це питання, як нам вже доводилось неодноразово зазначати [4; 5], мало би стояти на одному з перших місць порядку денного політичної теорії і практики після Помаранчевої революції. Однак воно було підмінене загальними розмовами про „систему" та наріканнями на те, що вона залишилась незмінною і після 2004 р.

Крім того, саме в цей час досягло апогею захоплення політичних акторів реформуванням політичної системи „під себе", наслідком чого стали розхитані як ніколи формально встановлені, хоч і погано збалансовані демократичні інституції (більшою мірою – через їх постійне реформування, аніж через недосконалий дизайн). А при їхній слабкості, як стверджує новий інституціалізм, продовжує діяти тенденція до заміщення їх звичними, у нашому випадку – недемократичними, неформальними зразками політичної поведінки. Якщо і надалі процеси формальної та неформальної інституціалізації йтимуть у протилежних напрямах, причому другі витіснятимуть перші, то демократичний вибір, безумовно, буде спотворений, і країна, замість демократії, прийде до зовсім іншого режиму.

„Українські парламентарі, – писав С. Грабовський у 2006 р., – які щодня міняють правила під одноденні свої інтереси або й зовсім ігнорують їх, слідують не приписам європейського парламентаризму XXI ст., а відновлюють практику „української Руїни другої половини XVII століття: сьогодні обираємо гетьмана на великій раді, завтра скидаємо його на "чорній раді", післязавтра знову даємо булаву на малій старшинській раді, і так до несхочу – поки країна не розвалиться на друзки" [2]. Як тут не згадати положення неоінституціалізму про „стежку залежності" від історичного минулого, а згадавши, не задуматись про те, як вчасно з неї звернути – зокрема й за допомогою нових теоретичних розробок.

Список використаної літератури:

1. *Андрусів В.* Інституційний інтерес : виникнення та стратегічне значення

[Електронний ресурс] / В. Андрусів // Стратегічні пріоритети. – 2006. – № 1. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/Strateg_pr/1/1-3.pdf.

2. *Грабовський С.* Попередні підсумки "торжества парламентаризму": 2Х2=5 [Електронний ресурс] / С. Грабовський // Українська правда. – 26.01.2006. – Режим доступу : http://pravda.com.ua/news/2006/1/26/38039.htm.
3. *Зазнаев О.* Вторая молодость «долгожителя» : концепт «политический институт» в современной науке [Електронний ресурс] / О. Зазнаев // Проблемы политической науки – Казань : Центр инновационных технологий, 2005. – 154 с. – Режим доступу : www.ksu.ru/infres/politology/zaznaev.doc.
4. *Колодій А.* Політична трансформація в Україні : інституції та люди / А. Колодій // Ефективність державного управління. Збірник наукових праць. – Вип.12. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2007. – С. 205–211.
5. *Колодій А.* Траєкторія демократичного переходу в Україні (спроба неоінституціального аналізу) / А. Колодій // Збірник наукових праць за матеріалами V Міжнародної конференції "Розвиток демократії та демократична освіта в Україні". Київ, 8–10 листоп. 2007 р. – К., 2007. – С. 213–222.
6. *Меркель В.* Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях / Меркель В., Круассан А. // Полис. – 2002. – № 1. – С. 6–17 ; № 2. – С. 20–30.
7. *Норт Д.* Інститути, процеси та функціонування економіки / Норт Д. – Київ : Основи, 2000. – 230 с.
8. *Патнам Р.Д.* Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / *Патнам Р.Д.* – К., 2001. – 302 с. (укр. переклад книги: Putnam, Robert D. Making Democracy Work : Civic Traditions in Modern Italy / Putnam, Robert D. –Princeton : Princeton University Press, 1993. – 258 p.).
9. *Фукуяма Ф.* Примат культури / Фукуяма Ф. – Ї. – Ч. 21. – С. 49–57.
10. *Brinton M. C.* The New Institutionalism in Sociology / Brinton, Mary C., Victor Nee. – New York : Russell Sage Foundation, 1998. – 332 p.
11. *DiMaggio P. J.* Introduction / DiMaggio Paul J. and Walter W. Powell // The New Institutionalism in Organizational Analysis / ed. by Walter W. Powell, Paul J. DiMaggio. – Chicago : University of Chicago Press, 1991. – P. 1–38.
12. *Hall P. A.* Political Science and the Three New Institutionalisms / Hall Peter A., Taylor Rosemary C.R. // Political Studies. – 1996.– № 5. – P. 938–957.
13. *Huntington S.* Political Development and Political Decay / Huntington S. // World Politics. – 1965. – Vol. 17. – № 3. – P. 386–430.
14. *Huntington S.* Political order in changing societies / Huntington S. – New Haven ; London : Yale University Press, 1968. – 480 p.
15. *Knight J.* Institutions and Social Conflict / Knight Jack. – New York : Cambridge University Press, 1992. – 234 p.
16. *Koelble T. A.* What is New about New Institutionalism / Koelble Thomas A. // Comparative Politics. – 1995. – January. – P. 231–243.
17. *March J.* The Logic of Appropriateness [Електронний ресурс] / March J., Olsen J. // Arena Working Papers (Center for European Studies, University of Oslo). – 2004. –WP04/09. – Режим доступу : http://www.arena.uio.no/publications/wp04_9.pdf.

18. *Moser R. G.* Electoral Systems and the Number of Parties in Postcommunist States / Moser Robert G. // World Politics.– 1999. – Vol. 51. – April.– P. 360–361.
19. *Motyl A.* Ukraine and Russia : divergent political paths / analysis & commentary [Електронний ресурс] / Motyl Alexander // Open Democracy Online.– London.– 2006.– August 17. – Режим доступу : http://www.opendemocracy.net/home/index.jsp.
20. *Rustow A. D.* Transition to Democracy. Toward a Dynamic Model / Rustow A. D. // Comparative Politics. – 1970. – April. – P. 337–365.
21. Theory and Methods in Political Science / Second ed. Ed. by David Marsh and Gerry Stoker. – Houndmills etc. : Palgrave Macmillan, 2002. – 368 p.

Стаття: надійшла до редколегії 02 .04.2009
прийнята до друку 24.09.2009

NEW INSTITUTIONALIZM AND ITS COGNITIVE POSSIBILITIES IN POLITICAL STUDIES

Antonina Kolodii

Lviv Regional Institute of Public Administration
Of National Academy of Public Administration under the Office of the President of Ukraine
Faculty of Public Administration and Local Government,
Department of Political Science And Philosophy
Sukhomlynskoho st. 16,79491, Briukhovychi, Lviv Ukraine
e-mail: akolodii@gmail.com

The paper deals with some current trends in the institutional theory, particularly with the heuristic potential of different neoinstitutionalist approaches. Special attention is paid to the contribution in the institutional studies of those political scientists who are known by their research in the field of global democratization process, transitions to democracy and democratic reforms in relatively stable democratic systems. Besides, the author designates some critical points in the development of Ukraine's political system, which, as she sees, need thorough examination with the usage of neoinstitutionalist methods.

Key words: institute, political changes, democratic transition, traditional institutionalism, new institutionalism, directions of new institutionalism, institutionalism of the limited rational choice, sociological new institutionalism, normative new institutionalism, historical institutionalism.

НЕОИНСТИТУЦИАЛИЗМ И ЕГО ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ В ПОЛИТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Антонина Колодий

Львовский региональный институт государственного управления
Национальной академии управления при Президенте Украины
Факультет государственного управления и местного самоуправления
Кафедра политических наук и философии

ул. Сухомлинского, 16, 79491, г. Львов-Брюховичи, Украина
e-mail: akolodii@gmail.com

В статье идет речь о современных тенденциях в развитии институционной теории, в частности об эвристическом потенциале разнообразных неоинституциалистских подходов. Особенное внимание уделено разроботкам тех ученых-политологов, которые известны своими исследованиями глобального процесса демократизации, а также переходов к демократии и демократических реформ в относительно стабильных демократических системах. Кроме того, автор отмечает некоторые критические точки в развитии политической системы Украины, которые нуждаются в подробном изучении с использованием методов неоинституциализма.

Ключевые слова: институции, политические изменения, демократический переход, традиционный институциализм, неоинституциализм, направления неоинституциализма, институциализм ограниченного рационального выбора, социологический неоинституциализм, нормативный неоинституциализм, исторический институциализм.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 140–148
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 140–148

УДК 30.321

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ПРОБЛЕМАТИКА В СУЧАСНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ: АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ «ПОЛІТИЧНИЙ ІНСТИТУТ»

Леонід Бунецький

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
вул. Володимирська, 64, 01601 Київ, Україна
e-mail: bunetsky@mail.ru

У статті проаналізовано поняття «політичний інститут» з точки зору інституціонального, синергетичного та системного підходів, характеру й особливостей його розвитку як феномену в контексті сучасного науково-теоретичного та емпіричного досвіду. Досліджено два механізми інституціональних змін: 1) самоорганізація неформальних інституціональних процесів, політичних інститутів зокрема, визначення їхнього правового стану; 2) біфуркаційний, конструктивно спрямований процес трансформації самоорганізаційної сторони формальних політичних інститутів та відносин. Визначено, що трансформація політичних інститутів можлива за умови якісної реструктуризації внутрішнього мотиваційного середовища політичних інститутів, їх переорієнтації (або створення) не «згори», з «вершин» державних інтересів, політичної влади, а «знизу», в результаті самоорганізованих внутрішньомотиваційних процесів і механізмів.

Ключові слова: політичний інститут, неоінституціоналізм, синергетичний підхід, системний аналіз.

З теоретико-методологічної точки зору тематика дослідження актуальна з ряду причин. По-перше, у вітчизняній політичній науці недостатньо спеціалізованих інституціональних досліджень, незважаючи на те, що інституціоналізм починаючи із часів античності був одним із головних напрямів дослідження політики. Методологія інституціонального аналізу (застосовуючи сучасну термінологію) недостатньою мірою використовується в українській політологічній думці, зокрема в науково-навчальній літературі не розрізняються традиційний (класичний) та новий інституціоналізм (неоінституціоналізм). По-друге, категорії «інститут», «політичний інститут», «інститути політики» зазвичай або асоціюються виключно з формальними організаціями, установами (формально-організаційний підхід, який нівелює потенціальний ресурс даного феномену), або порівнюються з відповідною нормативно-юридичною константою, тобто системою норм та правил поведінки (формально-юридичний підхід), або ж під ним розуміються різнорідні політичні процеси, явища й факти (буденний підхід), що також «розмиває» й популяризує змістовну якість цього поняття й утруднює його наукове визначення та практичне застосування. По-третє, залишається відкритим питання про співвідношення інституційного передбачення та свободи поведінки й можливостей вибору в межах таких інституцій. Відповідь на це питання перебуває в площині передусім

© Бунецький Л., 2011

антропологічно-психологічного виміру політики, якому на сучасному етапі так само приділено недостатньо уваги. Відтак виникає нагальна необхідність наукової діагностики стану розробки феномену «політичний інститут» як об'єктно-суб'єктної системи, так і розробки алгоритмів подолання амбівалентності українського політичного процесу, вираженої в поєднанні, принаймні, двох основних станів: зовні – демократичного та внутрішньо – авторитарного. Дане дослідницьке завдання зумовлює потребу вивчення еволюції політичних інститутів, пошуку їх універсальних і специфічних особливостей в просторових і тимчасових (транзитивних) межах. У цьому контексті важливим є дослідження динаміки трансформаційних змін основних інститутів політичної влади саме в умовах сьогоднішньої системної кризи, політичної нестабільності та невизначеності, тобто в стані політичного транзиту. Виявлення й дослідження цих та інших тенденцій і процесів дасть змогу відповідати передовим демократичним зразкам інституційного дизайну.

Традиціям інституціональних досліджень, основи яких були закладені ще в часи античності, вже понад два століття. Вони пов'язані з працями таких класиків, як Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, Дж. Лок, Ш. Монтеск'є, М. Вебер, Д. Істон, Т. Парсонс, Д. Норт, Т. Веблен, Ю. Хабермас та ін. За цей час інституціоналізм сформувався як один із найбільш продуктивних та актуальних напрямів політичної науки, який умовно прийнято поділяти на дві основні частини: класичний (традиційний) та «новий» інституціоналізм (неоінституціоналізм). Поняття «інститут» вводиться в науковий обіг і набуває широкого вжитку в період становлення соціологічної, політологічної думки наприкінці XIX - поч. XX ст. Проте стосовно цього поняття точаться серйозні дискусії, які здебільшого позначаються ракурсом нормативно-інституціонального підходу до соціально-політичних процесів. Місце й роль такого феномену показав відомий англійський соціолог Г. Спенсер, який визначав «інститут» як регулятивну самовідтворюючу форму взаємодії індивідів, що робить їх життєдіяльність раціональнішою та продуктивнішою. У своїй головній праці «Основи соціології» одне із вихідних положень він сформулював у термінах механіки: речовина, рух та сила. Саме із закону сталості речовини й сили виводиться закон еволюції (зокрема соціальної) - це перехід від незв'язності до зв'язності, від однорідності до різнорідності, від невизначеності до визначеності. Головними структурними елементами такої еволюції, суспільства загалом є соціальні інститути. Вживаючи термін «інститут» разом із таким поняттям, як «організація», він розглядав його як механізм самоорганізації сумісного життя людей. Тобто саме суспільство є системою взаємодіючих соціальних інститутів, функціонування яких залежить від багатьох факторів і зокрема від чіткого розподілення сфер впливу та їх відповідальності [14, с. 27]. Німецький соціолог М. Вебер розділяв поняття «інститут» та «цільовий союз», проводячи відмінність між ними згідно з такими критеріями, як добровільність участі, наявність раціональних установлень та апарат примусу. Він наголошував, що інститут - це «…суспільні дії з визначенням змісту й засобів суспільних дій, що цілераціонально прийняті всіма учасниками на основі загальної згоди» [2, с.536-537]. Інститут, у розумінні М. Вебера, це раціонально впорядкована частина «союзних дій», частково, проте раціонально впорядкований союз. Французький соціолог Е. Дюркгейм услід за Г. Спенсером розглядав складні типи суспільств як комбінацію простих. Генетично суспільство як домінуюча, вища реальність виникає у результаті взаємодії «соціалізованих індивідів» через складні

механізми інтеріоризації, ціннісні орієнтації індивідів і дії за своїми власними законами. Саме поняття «інститут» Е. Дюркгейм визначав і трактував як стійкі норми, які регулюють поведінку людей та реалізуються у формах організації суспільних взаємовідносин, тобто як якісно ідеальне утворення у вигляді відповідних нормативів та вірувань, їх матеріалізація в практичній діяльності конкретних організацій [6, с.413,545]. Т. Веблен уявляв інститут як "стереотип думки" (habit of thought), який за своєю природою є звичним способом реагування на стимули, які створюються змінними обставинами. Це поширене уявлення на окремі відносини між суспільством та особистістю, що виконують відповідні функції [3, с.200-201].

Еволюція інституціонального підходу дає змогу виділити декілька основних підходів щодо трактування субстанції «політичний інститут». Так, в рамках *першого підходу* інститути розуміються як формальні об'єднання людей, організації, установи (від державних органів та партій до громадянських організацій). Проте залишається дискусійною теза про можливість ідентифікації понять «інститут» – «організація». Так, один з класиків інституційної теорії Д. Норт розмежовує ці поняття. «Інститути, – зазначає вчений, – це «правила гри» в суспільстві, або, висловлюючись формальніше, створені людиною обмежувальні рамки, які організовують взаємовідносини між людьми» [9, с. 17]. Організацію він визначає як «групу людей, об'єднаних прагненням спільно досягти якої-небудь мети» [9, с. 20]. Взаємодія між такими феноменами, як «інститут» та «організація» має органічно-діалектичну природу. Інститути створюють рамкові можливості для відповідної діяльності своїх членів, організації створюються задля досягнення їх мети і виступають агентами інституціональних змін [9, с.20]. У рамках *другого підходу* політичні інститути визначаються як сукупність відповідних норм і правил, які регламентують позиції й індивідуальну поведінку громадян, що повністю детермінують вплив організаційних структур та норм на політичний процес. За такого розуміння політичного інституту виникає необхідність з'ясувати принаймні два питання, які коректують його сутність. Перше: як співвідносяться поняття «інститут» і «норма»? Друге: які можливості вміщення в поняття інституту неформальних норм та правил поведінки, що можуть бути прийнятні для політичного процесу?

Отже, в зазначених підходах класичного інституціоналізму можна виділити певні розбіжності стосовно розуміння природи, сутності, функцій та місця політичних інститутів в суспільному житті. Однак більшість дослідників інституційної проблематики вважали, що змістовна сторона поняття «політичний інститут» повинна включати в себе передусім такі головні компоненти, як формалізована організаційна структура (об'єднання), що здійснює свої функції в системі політичної практики відповідно до вимог, цінностей, легітимності її існування; нормативна система (модель) політичних взаємовідносин, що оптимальним способом пов'язують та регламентують позиції й поведінку громадян. Таким чином, традиційний інституціоналізм недостатньо приділяє уваги саме неформальним нормам і правилам, ціннісним і соціокультурним аспектам політичних процесів та інститутів. Відтак головною характеристикою традиційного інституціоналізму було вивчення формально-юридичної сторони інститутів, їх внутрішньої структури з позицій описово-індуктивного підходу. Саме через це частково неможливо було зрозуміти й пояснити розрив між формальною і реальною політикою, особливо в країнах «постсоціалістичного» простору, проаналізувати їх специфіку. Хоча слід визнати, що

дана методологія була багато в чому продуктивна. Практично більшість дослідників інституціональної проблематики вважали, що змістовна сторона політичного інституту містить у собі два головні компоненти. З одного боку, це певна модель самої системи соціальних відносин, що становить собою оптимальний образ матриці сполучених позицій, з іншого - безпосередньо організаційні структури, за допомогою яких інститут здійснює свої головні функції в політичній практиці, а також ті, які відтворюються відповідно до цінностей, стереотипів, що легітимізують його існування.

Дослідники неоінституційного підходу, в рамках якого відбувається «ренесанс» інститутів, зокрема, Г. О'Доннелл, С. Гантінгтон, Т. Парсонс, М. Дюверже, Дж. Найт, М. Оріу, Дж. Марч, Й. Олсен, П. Холл, Р. Тейлор, П. Мер, Т. Лукман, П. Бергер, Х. Балзер, С. Ерссон, С. Кроуфорд, Г. Хелмке, А. Дегтярьов, А. Рибаков, В. Сергєєв, В. Лапкін, Є. Головаха, Н. Паніна та ін., у своїх працях сформували і розвинули інноваційність розуміння сутності й змісту політичних інститутів, які визначаються як складні комплекси, що містять у собі формальні та неформальні правила, систему норм, символів, моральних шаблонів, які формують «сенсові рамки» позицій та дій індивідів. Крім того, неоінституційний підхід віддав належне новим недержавним (неформальним) утворенням – групам тиску, недержавним формуванням, відносинам тощо, які впливають на політичні процеси. Зокрема, Т. Парсонс запропонував таку інтерпретацію поняття інститутів: це «…всезагальні моделі норм, які окреслюють категорії визначеної, дозволеної і забороненої поведінки в соціальних відносинах для людей у їхніх стосунках одне з одним як членів суспільства та його різних підсистем і груп» [11, с.177]. Для Т. Парсонса інститути – це більше ніж комплекс рольових інтеграторів стратегічно-структурного значення. В свою чергу, Г. О'Доннелл визначав інститути як «колективну дію з управління, лібералізації (liberalition) і розширення поля індивідуальних дій, що упорядковують зразки взаємодії» [16, с. 57]. У цьому контексті, на думку М. Дюверже, «термін «інститути» можна було б зарезервувати на позначення сукупності ідей, вірувань, звичаїв, які становлять впорядковане й організоване ціле (наприклад, шлюб, родина, вибори, уряд, власність тощо)» [5,с.644]. «Усі інститути, – зазначає він, – є водночас структурною моделлю й сукупністю колективних уявлень, що мають більший чи менший зв'язок із цінностями. Таким чином, всі інститути більшою чи меншою мірою безпосередньо співвідносяться із «системою цінностей» [17, с.103-104]. Тобто для М. Дюверже інститути є певними ідеальними установами у вигляді відповідних традицій і вірувань, системою цінностей, тоді як їх реалізація відбувається в практичній діяльності конкретних організацій. В деяких дослідників (С. Гантінгтон, С. Ліпсет та ін.) зберігається інтерпретація політичного інституту як нормативно-правової основи політичних явищ і процесів, для забезпечення ефективного управління сучасним суспільством [15, 19]. Б. Ротстайн вважає, що «термін «політичні інститути» можна вживати лише стосовно формальних правил, які прийняті для політичного процесу» [13,с.161]. Дж. Лєйн та С. Ерссон вважали, що інститути є такими організаціями, що включають в себе як відповідні норми, так і елементи соціально-політичної практики, оскільки поняття «інститут-організація» об'ємніше за поняття «інститут-норма» [18, с. 24]. Представники неоінституціоналізму П. Бергер, Т. Лукман оцінювали політичні інститути «як такі, що мають свою реальність (в розумінні формують останню), з

якою індивід зіштовхується як із зовнішнім примусовим актом» [1, с. 98-99]. П. Мер визначав політичні інститути «…як повноправних акторів політики, що мають свої власні, особливі інтереси, а відтак є частиною реальної політики» [9, с.374-375].

Сучасні російські дослідники В. Пантін і В. Лапкін так само надають політичним інститутам особливого значення, які формують «правила гри» в політичних процесах [8, с. 32-33]. Отже, в рамках неоінституціоналізму можна виділити кілька точок зору. *Перша* включає в поняття «політичний інститут» формальні соціокультурні чинники. В такому разі це може призвести до часткової невизначеності чи широкого розуміння предмета даного поняття. В рамках *другої* точки зору в поняття «політичний інститут» включено деіндивідуалізовані професійні вимоги та деперсоніфіковані обов'язки і права, що зумовлюють поведінку громадян у різних сферах їхньої життєдіяльності, роблячи індивідуальну політичну поведінку, політичний процес загалом передбачуванішими та стабільнішими. А. Лейпхарт та Ф. Шарпф наголошують саме на тому, що інститути слід розглядати як основну детермінанту, що визначає результативність політики і здатність акторів усвідомлювати свою мету, яка частково визначається інституціональною константою, в якій вони діють [9, с.374]. Тобто згідно з неоінституціональним підходом, на відміну від структурного функціоналізму, біхевіоризму, марксизму та інших концепцій, політичні інститути як самостійні суб'єкти відіграють визначну роль у суспільстві, зокрема політичному житті, формують та реалізують інтереси соціальних груп (еліт-контреліт), безпосередньо впливають на ефективність та якість їх життєдіяльності. На це вказують Дж. Марч, Й. Олсен, Б. Вейнгаст та інші автори, вважаючи, що інститути – це «шлях, яким політична поведінка глибоко вкорінюється в інституціональну структуру правил, норм, очікувань і традицій» [20, с.734-745], тобто саме інститути справляють головний та визначальний вплив на індивідуальну поведінку особистості, встановлюють межі індивідуального вибору через формування їх переваг. Така позиція надає особливого статусу політичним інститутам як феномену, що розширює розуміння його значимості й сутності. Зокрема, Б.Г. Пітерс зазначає, що «…новий інституціоналізм наполягає на існуванні автономнішої ролі політичних інститутів. Держава не лише зазнає впливу з боку суспільства, вона так само впливає на нього. Політична демократія залежить не лише від економічних та соціальних умов, а й від дизайну політичних інститутів. Бюрократичне агентство, законодавчий комітет і апеляційний суд є аренами для суперництва соціальних сил, але вони становлять собою й сукупність стандартних робочих процедур і структур, що визначають і захищають інтереси. Вони є політичними акторами по праву» [12, с.219-220].

Інституціональним процесам у пострадянських державах і в Україні зокрема присвячена низка теоретичних досліджень. Вітчизняні соціологи Є. Головаха та Н. Паніна, оперуючи для опису реальної інституціональної ситуації терміном "подвійна інституціоналізація", вважають за необхідне розглянути "кілька типів інституціональних утворень, що мають різний вплив на соціальну стабільність у суспільстві" [4, с.3-26]. Вказуючи на неадекватність як класичних, так і неоінституціональних пояснювальних стратегій, автори шукають власне пояснення феномену подвійної інституціоналізації. Це пояснення близьке до розуміння, яке може запропонувати самоорганізаційний підхід. Є. Головаха і Н. Паніна наполягають на необхідності розгляду ряду векторів генезису нових інституціональних форм, що

діють одночасно і не перебувають у логічній згоді. Це, з одного боку, запроваджені згори законодавчим шляхом нові інституціональні установи (організаційна складова нових інститутів), а з іншого - старі радянські інститути, що продовжують існувати на рівні традиційної легітимності (самоорганізаційний рівень), а також "тіньові" інститути, що перейшли з радянських часів і продовжують своє життя як у легальному, узаконеному, так і в нелегальному вигляді. Часта розбіжність легальності і легітимності призводить до того, що "більшість громадян України перебувають у стані амбівалентності щодо інституціональних утворень" [4, с.16].

Задля уточнення поняття «політичний інститут» слід відповісти на два важливих питання: 1) чи будь-яка формальна норма або правило може визначати основу діяльності такого інституту і тим самим набувати інституціоналізованого характеру; 2) чи повинен такий інститут містити в собі двоїсте (дуалістичне) змістовне значення, тобто представляти систему норм, правил, інтересів, так і механізми, процедури (технології) їх вираження і реалізації? Зокрема, в понятті «політичний інститут» необхідно відобразити своєрідний зв'язок, з одного боку, розширення поля «меж» волі, тобто лібералізації волі дій такого інституту, а з іншого - певної зумовленості, тобто обмеження вибору (спектра) дій, до якого приводить інститут. «У політичній науці під інститутом, - зазначає С.В. Патрушев, – у загальному виді розуміються: 1) політичне встановлення – комплекс формальних і неформальних принципів, норм, правил, що обумовлюють і регулюють діяльність людини в політичній області; 2) політичне утворення, або установа, організація – певним чином організоване об'єднання людей, та чи інша політична структура; 3) стійкий тип політичної поведінки, що виражається у певній системі колективних дій, процедурі, механізмі» [7, с.10]. Іншими словами, політичні інститути є реакцією на соціальну потребу, певну організацію (самоорганізацію) її задоволення через спільну діяльність їх суб'єктів. З цієї точки зору політичні інститути – це досить складна структурно-самофункціональна система, що містить у собі статусно-рольовий компонент, ціннісно-нормативну систему, стандарти поведінки, ресурсний потенціал, систему санкцій і контролю та ін., що забезпечують виконання своїх функцій, пов'язаних передусім із досягненням, здійсненням і розподілом політичної влади.

Ключова проблема інституційного підходу щодо політичних інститутів полягає не стільки в їх резервах та можливостях, скільки в їх здатності до самоорганізаційних (синергетичних) процесів. Саме зміщення дослідницького акценту в площину самоорганізації політичних інститутів припускає інваріантість, тобто різноспрямованість векторів організаційних і самоорганізаційних інституціональних змін, дослідження яких можливе лише за допомогою методології системного аналізу і моделювання. Відповідно можна визначити *два основні механізми* реалізації їх сутності. Перший полягає в самоорганізації неформальних інституціональних процесів, політичних інститутів зокрема, визначення їхнього правового стану. Другий - у біфуркаційному, конструктивно спрямованому процесі трансформації самоорганізаційної сторони формальних політичних інститутів та відносин. Це означає перспективу появи нової спільної впорядкованості й нових комунікаційних зв'язків, коли суб'єкти інституціональних систем - політичні інститути – стали взаємно "чути" і "розуміти" необхідність спільних трансформаційних дій задля функціональної впорядкованості всієї соцієтальної системи. Тому завдання трансформації полягає передусім у якісній реструктуризації

внутрішнього мотиваційного середовища політичних інститутів, їх переорієнтації (або створення) не «зверху», з вершин державних інтересів, політичної влади, а саме «знизу», в результаті самоорганізуючих внутрішньомотиваційних процесів і механізмів. Іншими словами, у трансформаційних процесах політичних інститутів, в політичній системі загалом необхідні зміни саме з таких позицій. Такі вимоги мають бути враховані під час проведення реформ передусім у державах транзитивного типу і в Україні також.

Список використаної літератури:

1. *Бергер П.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Бергер П., Лукман Т. - М. : Медиум, 1995. – 303 с.
2. *Вебер М.* Избранные произведения / Вебер М. ; пер. с нем., сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
3. *Веблен Т.* Теория праздного класса / Веблен Т. ; пер. с англ., вступит. статья С.Т. Сорокиной ; общая ред. В.В. Мотылева. – М. : Прогресс, 1984. – 265 с.
4. *Головаха Е.* Социальные изменения в Украине : постсоветская деинституализация и особенности новых социальных институтов / Головаха Е., Панина Н. // Социология : теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 5–22.
5. *Дюверже М.* Политические институты и конституционное право / Дюверже М. // Антология политической мысли : в 5 т. – Т. 2 : Зарубежная политическая мисль : XX в. / Нац. общественно-научный фонд ; отв. ред. Т.А. Алексеева. – М. : Мысль, 1997. – Т.2. – М., 1997. – 830 с.
6. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. Метод социологии / Дюркгейм Э. – М. : Наука, 1991.– 572 с.
7. Институциональная політологія : Современный институционализм и проблемы политической трансформации России / ред. С. В. Патрушев. – М. : ИСПРАН, 2006. – 590 с.
8. *Лапкин В.* Политические ориентации и политические институты в современной России : проблемы коэволюции / Лапкин В., Пантин В. // Полис. – 1999. – № 6. – С. 70–80.
9. *Мэр П.* Сравнительная політологія : общие проблемы / Мэр П. // Политическая наука : новые направления / под ред. Гудин Р., Х.-Д. Клингеманна. – М. : Вече, 1999. – С. 309–329.
10. *Норт Д.* Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Норт Д. – М. : Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 180 с.
11. *Парсонс Т.* Система современных обществ / Парсонс Т. ; перев. с англ. Седова Л.А., Ковалева А.Д. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 271 с.
12. *Питерс Б.Г.* Политические институты : вчера и сегодня / Питерс Б.Г. // Политическая наука : новые направления / под ред. Р. Гудина, Х.-Д. Клингеманна.– М. : Вече, 1999. – С. 218–232.
13. *Ротстайн Б.* Политические институты : общие проблемы / Ротстайн Б. // Политическая наука : новые направления / под ред. Р. Гудина, Х.-Д. Клингеманна. – М. : Вече, 1999. – С. 149–180.

14. *Спенсер Г.* Основания социологии / *Спенсер Г.* // Сочинения в семи томах / Спенсер Г. – СПб. : Т-во И. Д. Сытина, 1898. – Т. 1. – 412 с. – Т. 2. – 387 с.
15. *Хантингтон С.* Политический порядок в меняющихся обществах / Хантингтон С. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
16. *O'Donnall G.* Delegative Democracy / O'Donnall G. // Journal of Democracy. – Vol. 5. – No.1. January.– P. 56–69.
17. *Duverger M.* Sociologie politique / Duverger M. – Paris, 1968. –506 p.
18. *Lane J.-E.* The New Institutional Politics : Performance and Outcomes / Lane J.-E., Ersson S. – London, New York : Routledge, 2000. – 329 p.
19. *Lipset S.M.* Political man : The social bases of politics / Lipset S.M. – Garden City (N.Y) : Doubleday, 1960. – 432 p.
20. *March J.G.* The New Institutionalism : Organisational Factors in Political Life / March J.G., Olsen J.P. // American Political Science Review. – Vol. 78. –1984. – P. 738–749.

Стаття: надійшла до редколегії 17.04.2009
прийнята до друку24.09.2009

INSTITUTIONAL PROBLEMS IN MODERN POLITICAL SCIENCE: ANALYSIS OF PHENOMENON OF «POLITICAL INSTITUTE»

Leonid Bunetskiy

Taras Shevchenko National University of Kiev
Institute of Philosophy,
Volodymyrs'ka St., 64, 0103, Kyiv, Ukraine
e-mail: bunetsky@mail.ru

This article researched some aspects of the transformation of political institutes of transitional types, from the point of systematic and synergetic approaches, the character and peculiarities of their development as the phenomenon from the position of an up-to-date and empiric experience. Two mechanisms of institutional changes were investigated: 1) the self-organization of informal institutional processes, political institutes, in particular, the determination of their legal state; 2) the bifurcational, structurally directed process of transformation of an organizational side of formal political institutes and relations. Certainly, that transformation of political institutes was possible on a condition of the high-quality restructuring of the internal motivational environment of political institutes.

Key words: a political institute, a new institutionalism, the synergetic approach, the system analysis.

ИНСТИТУЦИОННАЯ ПРОБЛЕМАТИКА В СОВРЕМЕННОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКЕ: АНАЛИЗ ФЕНОМЕНА «ПОЛИТИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ»

Леонид Бунецкий

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко
Философский факультет
ул. Владимирская, 64, 01033 Киев, Украина
e-mail: bunetsky@mail.ru

В статье проанализировано понятие «политический институт» с точки зрения институционного, синергетического и системного подходов, характера и особенностей его развития как феномена в контексте современного научно-теоретического и эмпирического опыта. Исследовано два механизма институционных изменений: 1) самоорганизация неформальных институционных процессов, политических институтов, в частности, определение их правового состояния; 2) бифуркационный, конструктивно направленный процесс трансформации самоорганизованной стороны формальных политических институтов и отношений. Определенно, что трансформация политических институтов возможна при условии качественной реструктуризации внутренней мотивационной среды политических институтов, их переориентации (или создание), не «сверху», из «вершин» государственных интересов, политической власти, а «снизу», в результате самоорганизующих внутримотивационных процессов и механизмов.

Ключевые слова: политический институт, неоинституционализм, синергетический подход, системный анализ.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 149–158
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 149–158

УДК 321.01

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ В ПЕРІОД ПОСТБІХЕВІОРИЗМУ

Наталія Ротар

Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича
Факультет історії, політології та міжнародних відносин,
кафедра політології та державного управління
вул. Коцюбинського 2, 58012, м. Чернівці, Україна
e-mail: nrotar@rambler.ru

У статті визначається спектр методологічних проблем переосмислення суті політичної участі у постбіхевіоральний період розвитку політичної науки. Наголошується, що відхід від суто біхевіористського розуміння політичної участі сприяв виразному окресленню низки методологічних проблем: по-перше, визначення характеристик політичної участі в контексті інституту громадянства; по-друге, визначення суті протестних форм політичної участі в контексті інституту опозиції; по-третє, з'ясування основних характеристик політичної участі в контексті проблеми політичної компетентності громадян.

Ключові слова: політична участь, громадянин, громадянська компетентність, протест, опозиція.

Політична участь є інституціолізованим механізмом впливу громадян на функціонування політичної системи, формування політичних інститутів та процес вироблення політичних рішень, за допомогою якого реалізуються артикульовані суспільно-політичні інтереси. Вона забезпечує реалізацію політичною системою основної функції – виявлення, формування і вираження інтересів громадян, є одним із критеріїв визначення якісної специфіки політичної системи, характеризує наслідки взаємодії політичних інститутів, соціально-економічних інтересів та сил, національних традицій та типу політичної культури. Конкретні форми політичної участі, інтенсивність та наслідки їх використання підкреслюють і водночас визначають процесуально-функціональні характеристики й особливості політичної системи та специфіку політичного режиму.

Проблемам емпіричного та прикладного аналізу політичної участі присвячено чимало наукових досліджень як в українській [3, 12, 14], так і зарубіжній [1, 2, 5–11, 15–20] політичній науці, проте вітчизняні дослідники зосереджують увагу переважно на функціональних особливостях цієї категорії та можливостях її використання під час дослідження електоральних процесів. Метою даної наукової статті є визначити спектр методологічних проблем переосмислення суті політичної участі у постбіхевіоральний період розвитку політичної науки.

Особливості дослідження політичної участі у постбіхевіоральний період визначаються визнанням того, що ця категорія політологічного аналізу належить до сфери активних аспектів дій громадян, залишаючи поза увагою психологічні складові дій, що є характеристиками політичної поведінки. Основним суб'єктом політичної

© Ротар Н., 2011

участі є громадянин, активність якого не пов'язана з виконанням службових обов'язків. Це дає змогу чітко розрізняти поняття політичної участі та політичної діяльності, які однаковою мірою належать до дій у політиці. Однак якщо політична участь характеризує дії громадян поза службовими обов'язками, то політична діяльність характеризує дії професійних політиків.

Відхід від суто біхевіорального розуміння політичної участі сприяв виразному окресленню низки методологічних проблем: по-перше, визначення характеристик політичної участі в контексті інституту громадянства; по-друге, визначення суті протестних форм політичної участі в контексті інституту опозиції; по-третє, з'ясування основних характеристик політичної участі в контексті проблеми політичної компетентності громадян.

Останнім часом у проблемному полі зарубіжної політичної науки методологічної ваги набули ідеї, які ставлять політичну участь у залежність від однієї статусної ознаки особистості – громадянства. Проблема участі негромадян у політичному процесі країни, в якій вони постійно проживають, є актуальною для сучасної політичної науки. Це зумовлено проблемою отримання та реалізації політичних прав негромадянами як у країнах стабільної демократії, так і в країнах пострадянського простору. Зокрема, останнім часом у нашій державі все важче говорити про *населення України* як цілісність у політичному плані, уникаючи його структурування на громадян та негромадян.

Стосовно теоретичного розв'язання проблеми політичної участі негромадян, можна виокремити декілька основних підходів. М. Дж. Міллер як прихильник традиційного розв'язання питання співвідношення громадянства і політичних прав людини наголошує, що позбавлення негромадян політичних прав не завжди повинно мати абсолютний характер. Звертаючись до подібних прикладів, він наводить найбільший виняток із правил – Великобританію, яка як член наднаціональної Співдружності націй надає в повному обсязі виборчі права всім негромадянам, які є громадянами країн Співдружності або Ірландії [11, с. 87–89].

Натомість, Ю. Габермас (космополітичний підхід) пропонує систему громадянства національних держав замінити на систему громадянства світу, що сприятиме уникненню політичних конфліктів світового масштабу [13, с. 42–47]. Підтримуючи Ю. Габермаса, С. Конопацький вбачає у космополітичному громадянстві відповідь на сучасний розвиток капіталу, тому вважає, що політичні аспекти громадянства не повинні ставати на перешкоді економічному потенціалу глобалізованого світу [16, p. 209].

Третій підхід (подвійного членства) найповніше представлений ідеями Р. Брубейкера, який стверджує, що уряди всіх країн повинні бути зацікавлені в тому, щоб більшість негромадян отримали громадянство. Це стосується як легалізованих мігрантів у країнах Західної Європи та Північної Америки, так і осіб без громадянства в країнах Прибалтики. Останнім часом в країнах стабільної демократії отримала розвиток система подвійного членства, яку можна представити у вигляді двох концентричних кіл. Внутрішнє коло символізує тих членів суспільства, які входять до національної політичної спільноти і є громадянами. Зовнішнє коло символізує членство у національній соціально-економічній спільноті та охоплює, окрім громадян, що постійно проживають у країні, іноземців, негромадян, а в Європі – громадян країн ЄС, що проживають у країні. Членство у політичній спільноті

передбачає привілеї і обов'язки, зокрема і право у формуванні загальнонаціональної політики шляхом політичної участі, які не поширюються на членів більш широкої соціально-економічної спільноти. Парадоксом співіснування двох концентричних кіл У. Брубейкер називає самовиключення або виключення члена соціально-економічної спільноти зі спільноти політичної. Самовиключення пов'язане з тим, що надійний статус натуралізованого іноземця може задовольняти людину та уповільнювати її дії на шляху отримання статусу громадянина. Однак демократія, на думку дослідника, може відбутися лише за умови максимальної відповідності контурів зовнішнього та внутрішнього кіл [1].

Співзвучним з ідеями Р. Брубейкера є розуміння політичної участі, сформоване в межах комунітарної теорії. Один з її найяскравіших представників Х. Ларді вважає категорію політичної участі центральною в процесі створення стійкого політичного співтовариства (спільноти). За допомогою політичної участі індивідуальні актори передусім пізнають себе та усвідомлюють власні політичні інтереси, соціалізуються та реалізуються в певній політичній системі, відповідно до її норм і правил, тому невірно заперечувати право політичного голосу за тими, в кого відсутній юридичний статус громадянина [17, p. 79].

Водночас у сучасній політичній науці авторитетним є консервативний підхід, згідно з яким лише повноправні громадяни, за всіх інших рівних умов, є достатньо компетентними для участі у виробленні рішень, які стануть обов'язковими для всієї політичної системи [6, с. 144]. Автор ідеї Р. Даль зазначає: „Я б сформулював так: Загальна участь. До корпусу громадян країни, яка управляється відповідно до демократичних норм, повинні входити всі особи, на яких поширюється юрисдикція даної країни, за винятком тих, хто перебуває в ній тимчасово, і тих, чия недієздатність доведена" [7, с. 78]. Разом з тим дослідник визнає, що будь-яка група дорослих людей, яка виключена з демосу, оскільки немає громадянства, „неминуче виявляється ущемленою у захисті своїх інтересів. Виключаючий демос зазвичай не захищає інтереси виключених" [6, с. 194]. Отже, в сучасній зарубіжній політичній науці стосовно змісту та суті категорії *політична участь* сформувалася певна єдність поглядів, проте відкритою залишилася дискусія стосовно характеру і форм участі негромадян у політичних процесах країни проживання. На нашу думку, в умовах суттєвих диспропорцій рівня політичного та економічного розвитку країн сучасного світу вести мову про космополітичне громадянство не видається можливим. Адекватнішим буде надання легалізованим негромадянам прав участі у процесах управління на місцевому рівні.

Не менш дискусійною є проблема визначення суті протестної політичної участі в контексті її інституційних характеристик, зокрема взаємозв'язку з інститутом опозиції. Більшість західних науковців ототожнюють протестну та неконвенційну політичну участь. У цьому контексті конструктивною специфікою насичене розуміння протестної політичної активності, запропоноване польським політологом Т. Жиро, який вважає, що потенціал політичного протесту громадян як оформлений акт протиставлення політичній владі реалізується у вигляді скоординованих колективних акцій проти політичних лідерів чи політичної системи. Ці акції можуть набувати двох форм – протесту, якщо виступи опозиції мають на меті змінити структуру правління, виступають за радикальну реорганізацію політичної системи чи вимагають визнати свою суб'єктність у політичному процесі; або тиску – в разі, якщо

опозиційна група, що ініціювала протестні виступи, розуміється політичним керівництвом країни як легітимований член політичної системи [10, с. 122]. Перспективність використання такого розуміння суті політичного протесту дає змогу корелювати це поняття із завершеністю процесів інституціоналізації системної політичної опозиції та її якісними рисами, що в умовах процесів демократизації є вихідним у формуванні протестної моделі політичної участі.

Розв'язання проблеми визначення характеристик політичної участі в контексті політичної компетентності громадян є одним із найактуальніших для політичного процесу в сучасній Україні. Р. Даль, аналізуючи значення політичної участі для пояснення ролі політичної участі в процесах демократизації політичної системи, зазначає, що слід виходити з суті класичних ліберальних свобод, які насичують змістом сам термін *політична участь*. Це, зокрема, закріплені за громадянами можливості опонування уряду, право формування політичних організацій, дискусії з політичних питань, що ведуться без побоювання переслідувань з боку влади, ознайомлення з альтернативними позиціями в ЗМІ, збереження таємниці голосування виборців, мирна передача влади переможцям виборів [8, с. 20–21]. Саме класичні ліберальні свободи дозволяють чітко визначати критерії демократизації політичного процесу, серед яких Р. Даль на перше місце ставить ефективну участь громадян (у розумінні рівних і дієвих можливостей для висловлення своїх поглядів) та рівне виборче право як „рівні та реальні можливості для голосування, причому всі голоси мають однакову силу" [7, с. 41]. Не менш важливим наслідком демократизації є розширення спектра форм політичної участі, що в поєднанні з політичною конкуренцією спричиняє зміни характеру участі громадян у діяльності політичних партій. Конкуренція в умовах багатопартійності спонукає партії до постійного діалогу зі своїми членами, прибічниками та потенційними виборцями „за допомогою організацій на рівні виборчого округу, району, осередку" [8, с. 22].

Перш ніж визначити суть механізму реалізації політичної участі в стабільних демократіях і в перехідних суспільствах, Р. Даль аналізує переваги участі громадян у політичних процесах в умовах представницької демократії. Для цього здійснюється порівняння можливостей участі у прямій (демократії загального зібрання) та представницькій демократіях. Дослідник доходить висновку, що пряма демократія за оцінкою реальної участі громадян програє представницькій, оскільки можливості участі громадян зворотно пропорційні їхній кількості; незважаючи на те, що багато громадян можуть брати участь як слухачі, максимальне число учасників зборів, здатних висловити свої погляди у виступі, є незначним, до того ж це, як правило, активісти; ці активні учасники зібрання стають, по суті, представниками решти тих, що зібралися (винятком є лише процедура голосування); немає жодної гарантії, що активні учасники зібрання представляють інтереси інших [7, с. 106–107]. Це призводить до того, що громадяни поступово починають надавати перевагу процедурі вільних і чесних виборів до органів представницької демократії.

З'ясувавши переваги політичної участі в умовах представницької демократії, Р. Даль конкретизує її зміст через сукупність політичних дій, які реалізуються громадянином у процесі взаємодії із владою та прямо впливають на її характер. Саме тому дослідник вважав за потрібне визначити фактори, які зумовлюють політичні дії та наслідки реалізації громадянином тих чи інших політичних дій. Для унаочнення

зв'язку між політичними переконаннями, діями та владою було запропоновано звернутися до ідей, якими стверджується, що вихідним моментом, який визначає характер політичних дій громадянина, є політичні переконання, сформовані соціокультурним, економічним та політичним контекстом того суспільства, в якому вони реалізуються. Переконання окремих громадян впливають не лише на індивідуальні політичні дії, а й на колективні, формуючи таким чином структуру політичної системи та визначаючи принципи функціонування політичних інститутів, систем, режимів. Тому для окреслення основних характеристик політичної участі найважливішим буде з'ясування принципів формування політичних переконань громадян. Тут Р. Даль виходить із класичних постулатів плюралістичної теорії демократії, зазначаючи, що у більшості людей політичні погляди досить примітивні, а „складні системи політичних переконань притаманні лише невеликій меншості" [7, с. 89]. А оскільки чим більш примітивними і невпорядкованими є політичні переконання людини, тим більш непевним буде і зв'язок між переконаннями та дією. Відповідно, лише політично активні громадяни, політичні лідери чи представники політичної еліти можуть мати власну складну систему політичних переконань, керуватися нею у своїй політичній участі, здійснювати більший вплив на політичні події, які забезпечують стабільність або трансформацію політичного режиму. Незважаючи на те, що Р. Даль вважає погляди політично активної меншості важливішими для перспектив демократизації, ніж погляди інших людей, він зазначає, що час від часу пасивні групи можна мобілізувати на використання активних форм політичної участі, тому їхніми переконаннями не слід нехтувати в процесі аналізу будь-яких політичних процесів.

Отже, основним завданням забезпечення життєздатності демократії в тому чи іншому суспільстві повинно стати формування певного рівня громадянської компетентності, який дасть змогу брати свідому участь у політичних процесах. На перешкоді цьому, наголошує Р. Даль, стоїть те, що лише менша частина громадян у демократичних суспільствах постійно, а не факультативно, цікавиться політикою: „Якщо виключити їх участь у голосуванні, можна сказати, що ще менша кількість громадян бере участь у політичному житті, – тобто проводять активні агітаційні кампанії, працюють на будь-яку політичну партію, відвідують мітинги та демонстрації або є членами будь-якої організації. І незважаючи на те, що середньому громадянинові доступні значні потоки інформації, він мало розбирається у політичних питаннях і платформах кандидатів на виборах" [5, с. 167–168]. Це дозволяє дослідникові підтримати висновки тих політологів, які зазначають, що більшість громадян не лише не відповідають „ідеалу" доброго громадянина, а, за винятком етапу виборчих кампаній електоральних циклів, взагалі не можуть вважатися громадянами. Водночас політичний досвід розвинених демократичних країн засвідчує, що стабільні демократії працюють і в цій ситуації, таким чином не варто ставити питання про *доброго, ідеального громадянина*. Р. Даль пропонує замінити поняття *добрий громадянин* на термін *нормальний/адекватний громадянин*, який володіє „мінімально достатнім обсягом знань про те, що відповідає його власним інтересам, і про те, який політичний вибір дозволяє йому забезпечити ці інтереси краще за інші; … у громадян є достатньо сильні спонукальні причини діяти відповідно до цих інтересів" [5, с. 168].

У новостворених та в стабільно функціонуючих демократичних політичних

системах проблема формування адекватного громадянина стоїть достатньо гостро, тому Р. Даль наголошує на важливості пошуків шляхів підвищення громадянської компетентності, яка забезпечить адекватність громадян. Ця проблема достатньо гостро дискутувалася у наукових політологічних колах. Так, С. Верба зазначав, що проблема політичної компетентності ставить низку питань, відповіді на які ще слід шукати – наскільки компетентні громадяни є теоретиками, які міркують про державні проблеми, і суддями, здатними судити про них з моральних позицій; наскільки громадяни здатні до соціальної аналітики; чи володіють вони адекватною, неупередженою і точною інформацією, чи знають як її знайти; чи здатні громадяни використати цю інформацію, щоб зробити причинні висновки про ймовірні наслідки різних дій; чи властиві для громадян такі моральні риси, які є достатніми для ефективного функціонування демократії, зокрема турбота про державні справи і громадський добробут, відкритість і неупередженість до інших за суттю поглядів [2, с. 957–958].

Намагаючись дати відповідь на ці питання, Р. Даль виходить з того, що „демократія є правлінням народу, і вона може спиратися тільки на твердження, що прості люди зазвичай компетентні (qualified) управляти собою" [6, с. 144]. Тому визначаючи стандарти громадянської компетентності, він наполягає, що громадянин зацікавлений у збереженні і зміцненні позицій більшої спільноти, ніж та, до якої він належить; здатен обмежити власні інтереси задля збереження цієї спільноти; краще розуміє, що потрібно для нього, ніж те, що потрібно для суспільства загалом; спонукальні мотиви дій у власних інтересах є сильніші за спонукальні мотиви дій на користь суспільства; якщо він усвідомлює власні інтереси, то природний егоїзм обов'язково підштовхне його до дій, які забезпечать реалізацію цих інтересів.

Вихідним принципом формування адекватних громадян є забезпечення мінімально необхідного рівня політичних знань, які б слугували гарантією свідомої політичної участі. Однак зміна масштабів суспільно-політичного життя, його зростаюча ускладненість та зміни в технології комунікацій не дають змоги використовувати традиційні способи підвищення громадянської компетентності. Так, у період становлення демократій в розвинених країнах Західної Європи та США громадяни формували судження з тих чи інших політичних проблем, виходячи з певних ідеологічних переконань та власного досвіду політичної участі. Сьогодні власного досвіду участі, який здебільшого зводиться до голосування, недостатньо для аналізу усієї сукупності політичних подій, що відбуваються у стабільному демократичному чи перехідному суспільстві. Тому в громадянина, який зацікавлений у розширенні спектра форм власної політичної участі в політичному управлінні суспільством, однак не може забезпечити отримання потрібної політичної інформації технологічного характеру, проаналізувати її та зробити відповідні правильні висновки, виникає проблема звернення до думки експертів (спеціалістів).

Таким чином, питання громадянської компетентності переноситься у площину проблеми політичного рівноправ'я та ефективного контролю за урядовими структурами: громадяни, спираючись у своїй політичній участі на переконання та думки експертів, можуть несвідомо відходити від власних позицій та ставати провідниками ідей експертів. Намагаючись розв'язати цю проблему, Р. Даль підкреслює, що звернення до думки експертів для компетентного громадянина не повинно означати, що він, делегуючи право ухвалювати політичні рішення,

поступається правом контролю за ним [7, с. 70]. Стосовно ефективного контролю за діями урядових структур в одному з ранніх досліджень Р. Даль наголосив, що громадяни повинні використовувати всі можливі ресурси, під якими він розуміє „все, що можна використати для впливу на конкретний вибір чи плани дій іншої особи", або „все, що можна використати як спонуку до дії"; доступ громадянина до грошей, кредиту, багатства; доступ до державних управлінських посад, популярності і робочих місць; можливості контролю інформації. Проте більшість громадян не використовують усього розмаїття політичних ресурсів, що спричиняє формування розриву між потенційним та реальним контролем громадян за владними структурами. Саме тому політична участь перетворюється на дійсну міру використаних ресурсів.

Одним з найдієвіших засобів підвищення рівня громадянської компетентності є право громадян мати рівні та ефективні можливості отримання інформації щодо альтернатив політичного курсу та їх імовірні наслідки. До нього Р. Даль додає шкільну освіту, яка забезпечує "елементарну компетентність"; політичні партії та групи інтересів, які скорочують обсяги необхідної інформації для того, щоб вони могли „сформувати для себе адекватне уявлення про той чи інший аспект проблеми і брати активну й ефективну участь у політичному житті"; асоціації громадян, ресурсне забезпечення яких дає можливість „простим громадянам отримати в органах влади своїх представників"; досвід політичної участі, який формується методом спроб та помилок [7, с. 176–177].

Незважаючи на те, що сьогодні в більшості країн світу технічно можливим є забезпечення всім громадянам універсального доступу до інформації з приводу політичного порядку денного у тій формі, яка буде зрозумілою для них та забезпечить їх адекватну участь у політичних дискусіях, існує проблема усвідомлення і відповідного використання цієї інформації. З цього приводу Р. Даль зазначає, що „громадяни не здатні здолати межі своєї свідомості шляхом простої участі в дискусіях один з одним, тоді як технологія дає їм можливість стежити за дискусією і голосувати з проблем, що обговорюються. Останнє без адекватного розуміння проблем нездатне гарантувати того, що схвалена громадянами політика захистить чи дозволить реалізувати їх інтереси" [6, с. 515]. І якщо окремі науковці бачать вихід із цієї ситуації у підвищенні політичної компетентності абсолютно всіх громадян, які мають право участі, то Р. Даль вважає, що ефективність процесу поступового наближення до демократії не потребує від кожного громадянина поінформованості та політичної активності в процесі обговорення важливої політичної проблеми – „потрібна критична маса добре поінформованих громадян, достатньо велика і активна для того, щоб контролювати політичний процес" [6, с. 516].

Отже, політична участь в теорії демократії Р.Даля конкретизується через систему політичних переконань громадян і рівень громадянської компетентності, які формуються завдяки власному політичному досвіду, ЗМІ та політичним експертам, що здійснюють кваліфіковану оцінку дій урядових структур. В умовах переходу до демократії саме адекватні та компетентні громадяни є джерелом поширення довіри до нових інститутів політичної системи шляхом реалізації активних форм політичної участі. Зазвичай вони використовують як усі види електоральної, так і позаелекторальної участі. Однак процес формування значної кількості адекватних громадян в Україні був уповільнений недостатнім обсягом знань про політичні можливості інститутів демократії, тривалістю процесу усвідомлення власних

інтересів у період переходу до демократії, нерозумінням механізмів політичного вибору, які дозволяють забезпечити ці інтереси, та відсутністю сильних спонукальних причин діяти відповідно до власних інтересів.

Список використаної літератури:

1. *Брубейкер У.Р.* Членство без гражданства: экономические и социальные права „неграждан" [Електронний ресурс] / Брубейкер У.Р. – Режим доступу : http://www.hrights.ru/text/b7/Chapte4.htm
2. *Верба С.* Представницька демократія і демократичні громадяни : філософське та емпіричне розуміння / Верба С. // Демократія : Антологія / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 957–958.
3. *Воронов І.* Демократичний транзит : людський вимір / Воронов І.О. – К. : Генеза, 2006. – 328 с.
4. *Гончаров Д.* Теория политического участия / Гончаров Д.В. – М. : Юрист, 1997. – 206 с.
5. *Даль Р. А.* Проблемы гражданской компетентности / Даль Р. А. // Век XX и мир. – 1994. – № 7–8. – С. 167–168.
6. *Даль Р.* Демократия и её критики / Даль Р. А. *;* пер. с англ., под ред. М.В. Ильина. – М. : РОССПЭН, 2003. – 576 с.
7. *Даль Р.* О демократии / Даль Р. ; пер с англ. А.С. Богдановского ; под ред. О.А. Алекринского. – М. : Аспект-Пресс, 2000. – 208 с.
8. *Даль Р.А.* Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / Даль Р. ; пер. з англ. О.Д. Білогорського. – Х. : Каравелла, 2002. – 216 с.
9. *Дегтер Р.* Участь у політичному житті і проблема апатії / Дегтер Р. // Демократія : Антологія / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 304–326.
10. *Жиро Т.* Политология / Жиро Т. – Х. : Изд-во Гуманитарный Центр, 2006. – С. 122.
11. *Миллер М.Дж.* Неграждане : участие в политической жизни и политическое представительство / Миллер М.Дж. // Российский бюллетень по правам человека. – 1995. – Вып. 7. – С. 85–95.
12. *Ротар Н.* Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду : Монографія / Ротар Н. – Чернівці : Рута, 2007. – 472 с.
13. *Хабермас Ю.* Гражданство и национальная идентичность / Хабермас Ю. // Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность // Хабермас Ю. – М. : АО „KAMI", ACADEMIA, 1995. – С. 38–58.
14. *Чемшит А.* Государственная власть и политическое участие / Чемшит А.А. – К. : Украинский центр духовной культуры, 2004. – 528 с.
15. *Kaase M.* International trust, political trust and non-institutional political participation in Western Europe / Kaase M. // West European politics. – 1999. – Vol. 22. – № 3. – P. 1–214
16. *Konopacki S.* Citizenship in a global context / Konopacki S. // National and Ethnic Identity in the European context. – Lodz, 2000. – P. 202–217.
17. *Lardy X.* Citizenship and the right to vote / Lardy X. // Oxford journal of legal studies. – Oxford, 1997. – Vol. 17. – N 1. – P. 75–100.
18. *Nagel J.N.* Participation / Nagel J.N. – N.Y., 1976. – 293 p.

19. *Patenam C.* Participation and Democratic Theory / Patenam C. – Cambridge, 1983. – 372 p.
20. *Verba S.* Participation and Political Equality : A Seven Nation Comparisons / Verba S., Nie N., Jae-on Kim. – Cambridge, 1978. – 248 p.

Стаття: надійшла до редколегії 2.04.2009
прийнята до друку 24.09.2009

METHODOLOGICAL ISSUES OF POLITICAL PARTICIPATION IN POST-BEHAVIORAL PERIOD

Natalia Rotar

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
Faculty of history, political science and international relations,
department of political science and state administration
Kotsjubynskyi Str., 2, 58012, Chernivtsi, Ukraine
e-mail: nrotar@rambler.ru

This article disclosed a wide range of the methodological reinterpretation of an essence of the political participation in the period of postbehaviorism in the Political Science. Although there are two possible causal directions between the political participation and cognitive factors, we instead focused on how this macro-environmental factor affects the association between these two variables. We hypothesized that the political participation has promoted the efficacious feeling that participation made a difference by improving the cognitive articulation of the political system. Additional analysis showed that the political participation has a compensatory effect on a political efficacy for those who do not feel that their political position is well represented by the current party system.

Keywords: a political participation, a citizen, a civil competence, a protest, an opposition.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО УЧАСТИЯ В ПЕРИОД ПОСТБИХЕВИОРИЗМА

Наталия Ротар

Черновицкий национальный университет им. Ю. Федьковича
Факультет истории, политологии и международных отношений,
Кафедра политологии и государственного управления
ул. Коцюбинского 2, 58012, г. Черновцы, Украина
e-mail: nrotar@rambler.ru

В статье определяется спектр методологических проблем переосмысления сути политического участия в постбихевиоральный период развития политической науки. Отмечается, что отход от сугубо бихевиористского понимания политического участия способствовал выразительному очерчиванию ряда методологических проблем: во-первых,

определение характеристик политического участия в контексте института гражданства; во-вторых, определение сути протестных форм политического участия в контексте института оппозиции; в-третьих, выяснение основных характеристик политического участия в контексте проблемы политической компетентности граждан.

Ключевые слова: политическое участие, гражданин, гражданская компетентность, протест, оппозиция.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 159–167
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 159–167

УДК 329.8:001.12

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ В СУСПІЛЬСТВАХ, ЯКІ ТРАНСФОРМУЮТЬСЯ

Юрій Остапець

Ужгородський національний університет
Факультет суспільних наук, кафедра політології
вул. Підгірна, 46, 88000, м. Ужгород, Україна
e-mail: ostapec@rambler.ru

Розглядається методика досліджень політичних партій і партійних систем в умовах соціальних трансформацій (транзит до демократії). Автор вказує на основні чинники, які впливають на формування партійної системи, серед яких - логіка процесу перетворень; вибір форми врядування; виборча система; соціальні та політичні відмінності. Здійснюється аналіз впливу даних факторів на формування партійної системи. Подається перелік числових індикаторів для аналізу функціонування та розвитку партійних систем.

Ключові слова: партійна система, індикатори розвитку партійних систем, еволюція партійної системи, трансформаційний період, інституціоналізація партійних систем.

Мета статті – створити дослідницьку модель, з допомогою якої можна здійснювати аналіз еволюції партійних структур в умовах трансформації (переходу до демократії). Досягнення поставленої мети пов'язане із вирішенням таких дослідницьких завдань: 1) охарактеризувати основні чинники впливу на еволюцію партійних систем в умовах трансформації; 2) описати методологію дослідження еволюції партійних систем.

У суспільствах, які перебувають в стані трансформації, виникає велика кількість партій. Звичайно, не всі партії беруть участь у політичному житті суспільства. В сучасній українській партології утверджується думка, що сутність партійної системи виявляється у стійких зв'язках не лише між партіями, а й між партіями та державою. Влада як об'єкт міжпартійних відносин поєднує партії в певну цілісність, владно-партійна взаємодія формує стійкі відносини між суб'єктами партійної системи. Тому до партійної системи включають лише ті партії, які: а) виражають значні інтереси суспільства і користуються підтримкою громадян; б) дотримуються політичних та правових норм, що регулюють партійну конкуренцію; в) здобувають представництво в державних органах влади і насамперед у парламенті.

Виходячи із наведених ознак, можна визначити *партійну систему* як сукупність політичних партій, які, згідно з чинним законодавством та відповідно до волі виборців, представлені в органах влади і забезпечують дієву взаємодію між суспільством та державою.

До партійної системи слід відносити партії, які беруть участь в розподілі владних відносин у суспільстві, а також брали участь щонайменше в двох парламентських виборчих циклах поспіль.

© Остапець Ю., 2011

Основними чинниками, які впливають на формування партійної системи, є: 1) об'єктивні умови, які визначають специфіку функціонування партійних систем у сучасному світі; 2) логіка трансформаційного процесу в тій чи іншій країні; 3) вибір форми правління; 4) виборча система; 5) суспільно-політичні поділи.

Еволюція партійної системи в суспільствах, що трансформуються, пов'язана з логікою демократичного транзиту. Дослідженням трансформаційних процесів займається окрема галузь порівняльної політології – „теорія переходу" (theory of transition). Вважають, що започаткував її американський політолог Данкварт Растоу [12, С.5-15].

Аналізуючи перехід до демократії, більшість транзитологів виокремлюють ряд стадій. Тривалий час була популярна модель демократичного переходу, яку запропонував Д. Растоу. Порівнюючи перехід до демократії у Швеції (з 1890 до 1920 рр.) і Туреччині (з 1940 до 1960 рр.), він виділив три фази: підготовчу фазу, під час якої загострюються конфлікти між основними соціальними й політичними силами; фазу прийняття рішень, коли досягається компроміс між політичними акторами щодо нових правил демократичної політичної гри; фазу звикання, за якої демократичні інститути набувають стійкості. Головною умовою успішного демократичного переходу вчений вважав національну єдність.

Аналогічну схему переходу до демократії пропонують американські політологи Ф. Шміттер та Г. О`Доннелл. Вони виділили такі фази переходу: лібералізації, демократизації, ресоціалізації. Фаза лібералізації розпочинається кризою авторитарних чи тоталітарних режимів та кризою ідентичності еліт, яка завершується їх розколом. Фаза демократизації вирізняється інституціональними змінами в політичній системі. На цьому етапі з'являються такі політичні інститути, як політичні партії, виборча система, які дають змогу формувати органи влади демократичним шляхом. Під час ресоціалізації відбувається освоєння і засвоєння громадянами демократичних цінностей і правил гри та поступове включення їх до нової політичної системи, тобто формується громадянське суспільство. Інші автори називають дану стадію стадією консолідації. Таким чином, логіка становлення партійних систем підпорядкована вказаній вище логіці політичного транзиту. Завершується така еволюція консолідацією партійної системи. На кожному з цих етапів партійна система має свою конфігурацію, і на її становлення впливають відповідні фактори. На етапі лібералізації режиму відбувається політичне розмежування на правих і лівих, на правлячі та опозиційні партії. Відтак розмежування відбувається в межах правлячої партії і опозиції. Такі розмежування символізують демонополізацію політики і початок становлення національного поля політики, яке П. Бурдьє порівнює з ринком, де є виробництво і попит особливого товару – політичних партій, лідерів, політичних програм [2, С. 182 – 183]. На етапі демократизації, як вважає російський дослідник С. Єлісеєв, визначальний вплив на розвиток партійних систем справляють інституційні чинники: політико-правове закріплення кордонів національної держави; вибір системи правління; вибір виборчої системи [6, С. 76].

Суттєвий вплив на становлення партійної системи справляє вибір у процесі транзиту форми правління. Досвід перехідних суспільств засвідчує, що парламентська система стабільніша і сприяє розвитку політичних партій. Прямі

вибори президента посилюють політичну поляризацію і надають політичній конкуренції мажоритарного характеру, сприяючи персоналізації політики.

На думку відомих політологів та соціологів, виборча система є найпотужнішим інституціональним фактором формування партійної системи. Одним із перших звернув увагу на проблему взаємозв'язку між виборчою та партійною системами М. Дюверже. Зіставляючи виборче право, статистичні дані про вибори і партійно-політичний ландшафт в багатьох країн світу, вчений виклав своє розуміння зв'язку цих компонентів у трьох формулах, що отримали назву „соціологічних законів": „1) режим пропорційного представництва веде до багатопартійної системи з жорсткими, незалежними і стабільними партіями...; 2) мажоритарне голосування в два тури веде до багатопартійної системи, в якій партії характеризуються „м'якою" структурою, схильністю до альянсів і відносною стабільністю; 3) мажоритарне голосування в один тур веде до дуалістичної системи з чергуванням при владі великих незалежних партій" [5, С. 300]. Зазначені закономірності, наголошував М. Дюверже, не є абсолютними, вони визначають лише базові тенденції впливу виборчого режиму на систему партій і, зрозуміло, передбачають винятки. У незрілих демократіях із нестійкою партійною системою та обмеженим впливом партій на виборчий процес зазначені закономірності мають лише часткове відображення.

Певну залежність між інституційними факторами розвитку партійної системи відмічає американський дослідник М. Уоллерстайн. Поєднуючи мажоритарну та пропорційну виборчі системи із парламентською та президентською формами правління, він виділив чотири варіанти взаємодії партій та влади: 1) парламентська форма правління з мажоритарною системою забезпечує сильний уряд та обмежує систему представництва двома партіями; 2) президентська система з виборчою системою відносної більшості: поєднання біпартизму зі слабким впливом партій на прийняття рішень; 3) парламентська модель із системою пропорційного представництва породжує багатопартійність із коаліційними урядами; 4) президентська система з пропорційною виборчою системою зумовлює багатопартійність, проте присутність у парламенті представників багатьох політичних сил може призвести до конфлікту між президентом та парламентом.

Суттєвий вплив на еволюцію партійної системи в умовах трансформації має об'єктивний процес розвитку партійних структур у сучасному світі. Така закономірність існує і описана науковцями. Йдеться про історичні етапи інституціоналізації політичних партій. В політичній науці виокремлюють такі етапи; 1) аристократичні угруповання; 2) політичні клуби; 3) масові політичні партії; 4) всеохоплюючі політичні партії; 5) картельні політичні партії. Відтак політичні партії, які утворюються в нових демократіях, будуть діяти і діють, як правило, на принципах функціонування всеохоплюючих і картельних партій.

Всеохоплюючі партії набувають нових рис, які не притаманні їх попередникам: 1) не орієнтуються на представництво інтересів однієї соціальної групи, а намагаються згуртувати навколо себе максимальну кількість виборців різної соціальної, етнічної та іншої приналежності для вирішення головних питань поточного моменту; 2) утворюються навколо прагматичного лідера (лідерів), найчастіше загальнонаціонального масштабу; 3) орієнтуються на тісний зв'язок із державою та на фінансову підтримку з її боку [14, С. 311].

Тісний зв'язок між партіями та державою спричиняє подальшу трансформацію політичних партій у *партії картельного типу* (Р. Катц, П. Мейер). На думку дослідників, цей тип партій стає певною мірою механізмом розподілу державних посад між професійними групами політиків. Для картельних партій характерні такі *ознаки*: 1) схожість програм політичних партій; 2) незначні відмінності між членами і нечленами партій; 3) скорочення дистанції між виборцями і політичними лідерами; 4) безпосередній зв'язок політика і виборця в обхід партійної організації; 5) розширене державне фінансування; 6) партійні виборчі кампанії стають більш капіталомісткими й водночас професійнішими й організованішими, а лідери партій уподібнюються підприємцям [7, С. 28 – 34].

Другий шлях розвитку партій, альтернативних масовим партіям, – створення партій "нової хвилі", що виникають у 1970-ті роки на ґрунті соціальних рухів (зокрема "зелених"), виступаючи під гаслами розширення громадянських прав, забезпечення емансипації і рівноправності громадян, боротьби за мир і захисту навколишнього середовища. Їх метою є створення альтернативних класичним партіям представницьких структур, здатних ефективно реалізовувати функцію політичного представництва внаслідок ідейної гнучкості, демократичної організації, децентралізації і посилення ролі місцевих осередків.

Охарактеризувавши історичну еволюцію політичних партій, можна виокремити такі напрями подальшого їх розвитку:

- від кадрових і масових партій до універсальних (зменшення ролі первинних організацій, зниження ролі членства, зростання ролі альтернативних партійних структур);

- зменшення ролі партій як сполучної ланки громадянського суспільства й держави (зростання ролі ЗМІ, мережі Інтернет у комунікативних зв'язках з виборцями; перебирання партійних функцій іншими громадськими організаціями; зменшення ролі партійної преси тощо);

- зростання ролі виборчих технологій у політичному житті; це, в свою чергу, веде до того, що іміджмейкери принижують роль партійних організацій і активістів у організації й проведенні виборчих кампаній;

- зміна взаємовідносин партій і держави внаслідок конституалізації партій, прийняття законів про партії і вибори, посилення контролю за діяльністю партій з боку держави, державного фінансування партій;

- персоналізація політики, посилення впливу партійних лідерів, зменшення впливу і ролі партійних програм;

- зміна електорату, який при виборі орієнтується не так на партію, стільки на той образ, який створюють їй засоби масової комунікації [15, с. 220 – 222].

Що ж стосується посткомуністичних країн, можна говорити про особливу специфіку становлення партійних систем. На відміну від країн Західної Європи, де процес партійного будівництва відбувався знизу, в країнах Центрально-Східної Європи спершу відбувається інституційне оформлення еліт (груп інтересів), а вже потому створюються умови для виникнення та інституціоналізації політичних партій. Звідси і констатація дослідниками низького рівня політичної участі в країнах демократії «третьої хвилі».

К. Джанда виокремив такі типи партій у країнах Центрально-Східної Європи: 1) партії масових демократичних рухів («Солідарність» у Польщі, «Громадянський

форум» у Чехії, «Саюдіс» у Литві, «Союз демократичних сил у Болгарії», «Фронт національного порятунку в Румунії» і т. ін.); 2) партії – залишки комуністичних партій; 3) відновлені довоєнні партії (ліберальні, консервативні, селянські); 4) етнічні партії (угорські партії в Румунії, Словаччині); 5) релігійні партії; 6) партії західних політичних цінностей (феміністичні, захисту навколишнього середовища тощо); 7) «екзотичні» партії (партії шанувальників пива) [15, С. 218].

Необхідним компонентом дослідження політичного розвитку країн перехідної демократії є аналіз рівня інституціоналізації партійних систем. С. Мейнварінг вважає, що він може бути визначений за п'ятьма критеріями:1) розвиненість партійних інститутів на національному рівні; 2) активність і репрезентованість партій у парламенті; 3) рівень партійної ідентифікації серед громадян; 4) сталість виборчої участі партій; 5) регіональне представництво політичних партій у місцевих органах влади [10].

Клаус фон Бойме, зокрема, вважає, що в фазі демократизації найсуттєвіший вплив на формування партійних систем справляють такі чинники: 1) консолідація кордонів національних держав; 2) вибір форми правління; 3) вибір виборчої системи. Вчений пропонує оцінювати стан консолідації партійної системи в рамках загальної консолідації демократії виходячи з шести критеріїв: 1) мінімум екстремізму в діяльності партій; 2) чітка структура соціально-політичних розмежувань; 3) розподіл територіального функціонального представництва інтересів; 4) зменшення фракційності в політичних партіях; 5) зменшення електоральної неусталеності партійних уподобань; 6) можливість створення і ефективного функціонування коаліційних урядів [16, с. 309 – 323].

Одним із методів аналізу партійних систем є їх типологізація. На сьогодні найбільшого поширення в теорії партійних систем набула типологізація, запропонована американським політологом Дж. Сарторі. Класифікуючи партійні системи, Дж. Сарторі оперує щонайменше двома змінними: кількість партій-суперниць та ідеологічна дистанція між ними. Відтак учений запропонував семичленну класифікацію партійних систем:

1. Однопартійна система притаманна авторитарним і тоталітарним режимам, коли управління здійснюється однією партією. Її визначає конституційне закріплення керівної ролі однієї партії, зрощування партійного та державного апарату, заборона утворення інших партій. Прикладами існування такої партійної системи були Італія у 20-40-х роках, Німеччина у 30-40-х роках, а також СРСР у 20-80-х роках XX ст.

2. Партійна система з партією-гегемоном (гегемоністська система) визначається наявністю декількох політичних сил і панівним становищем однієї партії за відсутності реальної партійної конкуренції. Всі інші партії мають організаційну автономію, проте визнають керівну роль правлячої партії. Партійна система з партією-гегемоном була типовою для соціалістичних країн Східної Європи у 50-80-х роках XX ст.

3. Система з домінуючою партією (партійна система домінування). Система домінування передбачає існування кількох партій, одна з яких упродовж тривалого часу (понад 20 років) перемагає на виборах і одноосібно формує уряд. Система домінування визначається демократичним політичним режимом, стабільністю однопартійного урядування і незначною ефективністю опозиції. Така система існувала, зокрема, в Японії з 1955 по 1995 рік, коли правлячою силою була незмінно

одна партія: Ліберально-демократична за назвою і консервативна за змістом діяльності.

4. Двопартійна система. Характерні риси біпартизму: демократичний політичний режим; наявність кількох політичних партій; існування двох партій, значно пріоритетніших за інші; формування складу уряду однією з двох партій, яка перемогла на виборах; впливовість опозиційної партії, яка програла вибори. Біпартизм дає змогу забезпечити відносну стабільність влади, оскільки створюється однопартійний уряд, який у своїх діях не обтяжений коаліційними угодами. Класична модель двопартійної системи склалася в США (Республіканська партія і Демократична партія) і Великобританії (Лейбористська партія і Консервативна партія).

5. Партійна система поміркованого (обмеженого) плюралізму. Ознаки: наявність у країні багатьох політичних партій; представництво в парламенті лише кількох партій; репрезентація в уряді деяких із представлених у парламенті партій; відсутність позасистемної опозиції; демократичний політичний режим. Тип систем поміркованого плюралізму охоплює країни із чотирма-сімома конкурентними партіями (Бельгія, Данія).

6. Партійна система крайнього (поляризованого) плюралізму. Ознаки: демократичний політичний режим; наявність багатьох політичних партій; гострота ідеологічних розмежувань між ними; присутність серед опозиційних партій позасистемних; наявність двосторонньої деструктивної опозиції; функціонує декілька політичних партій, об'єднаних у два чи більше великих блоки, які сприяють консолідації політичних сил.

7. Атомізована система. Для цього типу партійної системи визначальними є демократичний або авторитарний політичний режим; незначна впливовість усіх партій; присутність серед опозиційних партій позасистемних; формування уряду на позапартійній основі або на основі широкої коаліції; відцентрові тенденції суттєво домінують над доцентровими, що об'єктивно призводить до слабкості політичного центру. Атомізована система найменш стабільна та найменш ефективна з усіх партійних систем.

Великий вплив на еволюцію партійних систем мають суспільно-політичні поділи (розколи, кліважі). Фундатори теорії соціально-політичних поділів С. Ліпсет і С. Роккан розглядали становлення та розвиток партійних систем країн Заходу в тісному зв’язку з революційними перетвореннями і суперечностями, що виявлялися між центром і периферією, між державою і церквою, між містом і селом, між власниками і робітниками [8, С. 204 – 235]. Відтак у політичній науці, крім інституційного, існує і соціетальний (кліважний) підхід до трактування сутності еволюції партійних систем. Цей підхід презентує партійні системи як відображення соціетальних конфліктів чи структур політичної конкуренції, що склалися між різноманітними групами населення.

З огляду на те, що кліваж відображає глибокий чи перманентний конфлікт і стійкі соціальні розколи, в суспільстві у стадії трансформації не може бути кліважних структур, що детермінують стабільні партійні системи.

Кліважні структури посткомуністичних країн можна класифікувати за чотирма типами: 1) історичні – успадковані від комуністичного режиму; 2) перехідні – з'являються, а згодом зникають у період демократичної консолідації

(президент/парламент, центр/регіон); 3) потенційні – відображають ключові конфлікти в посткомуністичному суспільстві (праця/капітал, європейська/євразійська інтеграція). 4) актуальні – з'являються в процесі розвитку посткомуністичних суспільств (держава/ринок, бідні/багаті) [10].

Узагальнюючи різноманітні авторські підходи, Г. Голосов виділяє сім проблемних вимірів, які співвідносяться з конфліктними лініями С. Ліпсета і С. Роккана, зокрема культурно-етнічний, релігійний, соціально-економічний, зовнішньополітичний, постматеріальний, вимір „місто–село" та вимір „підтримки режиму" [16, С. 207 – 222].

Соціальних розмежувань у кожному суспільстві існує безліч, проте не всі вони у процесі власної еволюції можуть перетворитися на соціально-політичні. Головним індикатором, який засвідчує перетворення того чи іншого соціального розмежування, представленого відповідними групами, на соціополітичний поділ, є виникнення зв'язку між групою та політичною партією або іншим політичним інститутом, який буде представником інтересів цієї групи. Іншим індикатором має стати часовий вимір – тривалість існування соціополітичного поділу. Отже, про наявність у суспільстві соціально-політичного поділу можна говорити лише тоді, коли означений зв'язок тривалий у часі. Оскільки поняття "тривалість" відносне, стосовно соціополітичного поділу щонайменше повинен бути період у два парламентські терміни. Цей час має засвідчити, що зв'язок певної політичної партії і відповідної/них соціальної групи/груп під час одних виборів не був випадковістю або кон'юнктурою і був відтворений під час наступного парламентського циклу [13, С. 50 – 51].

Теоретичний аналіз функціонування партійних систем, звичайно, неповний без використання числових індикаторів. Можна запропонувати перелік таких індикаторів для аналізу функціонування і розвитку партійних систем: 1) загальна кількість партій; 2) кількість впливових партій (стійкі партії, партії, які мають шантажуючий або коаліційний потенціал); 3) індекс фракційності; 4) індекс агрегації; 5) індекси ефективної кількості парламентських та електоральних партій; 6) індекс усталеності партійних уподобань; 7) характеристика шкали «ліві-праві» 8) доля комуністичних, фашистських, протестних партій; 9) доля етнічних партій; 10) рівень партійної ідентифікації; 11) індекс диспропорційності.

Враховуючи зазначені емпіричні індикатори та теоретико-методологічні підходи, можна зробити узагальнену характеристику еволюції партійних систем в умовах трансформації соціальних і політичних структур.

Список використаної літератури

1. *Алескеров Ф.Т.* Системы пропорционального представительства и индексы представительности парламента / Алескеров Ф.Т., Платонов В.В. – Препринт WP7/2003/05. – М. : ГУ ВШЭ, 2003. – 44 с.
2. *Бурдье П.* Социология политики / Бурдье П. ; пер. с фр. Н.А. Шматко ; сост., общ. ред. и предисл. Н.А.Шматко.– М. : Socio-Logos, 1993. – 453 с.
3. *Гантер Р.* Виды политических партий : Новая типология / Гантер Р., Даймонд Л. // Политическая наука : Политические партии и партийные системы в современном мире. – М. : ИНИОН РАН, 2006. – С. 54–61.

4. *Голосов Г.* Форматы партийных систем в новых демократіях ; Институциональные факторы неустойчивости и фрагментации / Голосов Г. // Полис. – 1998. – № 1. – С. 106–129.
5. *Дюверже М.* Политические партии / Дюверже М. – М. : Академический Проект, 2002. – 560 с.
6. *Елисеев С.* Социальные и политические размежевания, институциональные предпосылки и условия консолидации партийных систем в демократическом транзите / Елисеев С. // Политическая наука : Социально-политические размеживания и консолидация партийных систем / ред. и сост. Мелешкина Е.Ю., Кулик А.Н. – М. : ИНИОН, 2004. – С. 64–89.
7. *Кац Р.* Изменение моделей партийной организации и партийной демократии : Возникновение картельных партий / Кац Р., Мэир П // Политическая наука : Политические партии и партийные системы в современном мире. – М. : ИНИОН РАН, 2006. – С. 27–45.
8. *Липсет С.* Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей. Предварительные замечания / Липсет С., Роккан С. // Политическая наука : Социально-политические размежевания и консолидация партийных систем / Ред. и сост. Мелешкина Е.Ю., Кулик А.Н. – М. : ИНИОН, 2004. – С. 204–235.
9. *Меркотан К.* Багатопартійність як чинник трансформації політичної еліти в Центрально-Східній Європі / Меркотан К. // Політичний менеджмент. Спеціальний випуск. – 2007. – С. 117–125.
10. *Подгорна В.* Формування партійної системи в Україні [Електронний ресурс] / Подгорна В.В. – Режим доступу : http://www.niisp.gov. ua/vydanna/panorama
11. *Примуш М.* Політичні партії : історія та теорія / Примуш М. В. – К. : «Видавничий дім «Професіонал», 2008. – 416 с.
12. *Растоу Д.* Переходы к демократии : попытка динамической модели / Растоу Д. // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5–15.
13. *Романюк А.* Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи : інституціональний вимір / Романюк А. – Львів : Тріада плюс, 2004. – 392 с.
14. *Сморгунов Л.* Современная сравнительная політологія : Учебник / Сморгунов Л. – М. : РОССПЭН, 2002. – 472 с.
15. Теория партий и партийных систем // Теория политики : Учебное пособие / Под редакцией С.Исаева. – СПб. : Питер, 2008. – С. 206–238.
16. Теория партий и партийных систем : Хрестоматия / сост. Б.А. Исаев. – М. : Аспект Пресс, 2008. – 400 с.

Стаття: надійшла до редколегії 12.03. 2009
прийнята до друку24.09.2009

RESEARCH METHODOLOGY OF EVOLUTION AND FUNCTIONING PARTY SYSTEMS IN A SOCIETY, WHICH TRANSFORMED

Yuri Ostapets

Uzhgorod National University
Faculty of social sciences, Department of political science
Pidhirna str. 46, 88000, Uzhhorod, Ukraine
e-mail: ostapec@rambler.ru

The article outlined the methodology of the research of political parties and party systems in the conditions of social transformations (transit to democracy). The author pointed that main factors influencing the party systems' formation are following: the logic of the transformation process; the choice of the government form; the electoral system; the social and political cleavages. The author analysed the impact of those factors on the party systems' formation. The list of numerical indicators to analyze the functioning and development of party systems was described.

Key words: a party system, indicators of political systems, the evolution of party system; a transformation period; an institutionalization of party systems.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ЭВОЛЮЦИИ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ПАРТИЙНЫХ СИСТЕМ В ОБЩЕСТВАХ, КОТОРЫЕ ТРАНСФОРМИРУЮТСЯ

Юрий Остапец

Ужгородский национальный університет
Факультет общественных наук, кафедра политологии
ул. Подгорная, 46, 88000, г. Ужгород, Украина
e-mail: ostapec@rambler.ru

Рассматривается методика исследований политических партий и партийных систем в условиях социальных трансформаций (транзит к демократии). Автор указывает на основные факторы, которые влияют на формирование партийной системы, среди которых - логика процесса преобразований; выбор формы управления; избирательная система; социальные и политические различия. Осуществляется анализ влияния данных факторов на формирование партийной системы. Подается перечень числовых индикаторов для анализа функционирования и развития партийных систем. Рассматриваются методологические основы исследования партийных систем.

Ключевые слова: партийная система, индикаторы развития партийных систем, эволюция партийной системы, трансформационный период, институционализация партийных систем.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 168–176
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 168–176

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

УДК 327:001.12

СУЧАСНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ЛОКАЛЬНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ (НА ПРИКЛАДІ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ)

Мирослава Лендьел

Ужгородський національний університет
Факультет суспільних наук, кафедра політології
вул. Підгірна, 46, 88000, м. Ужгород, Україна
e-mail: mlendel@bagel.com.ua

Розглядається найпопулярніший в сучасній політології методологічний інструментарій для вивчення локального політичного процесу. Наголошується, що поєднання неоінституціонального та політико-культурного підходів, а також врахування національних політико-інституційного контекстів є оптимальним методологічним вибором для дослідників-локалістів. Обґрунтовується, що контекстуальний аналіз політико-інституційних взаємодій дає змогу побачити картину взаємодії та вплив різних факторів на політичну поведінку. Складовими цього аналізу є визначення об'єктивних характеристик контексту; індивідуальних характеристик акторів та інституцій; інформаційної складової контексту. Роз'яснюється важливість з'ясування специфіки національного політико-інституційного контексту.

Ключові слова: локальний політичний процес, неоінституціоналізм, контекстуальний аналіз, методологія.

Упродовж останніх двох десятиліть дослідження політичних процесів на регіональному та місцевому рівнях набули великого поширення і в західній науці, і серед науковців Російської Федерації. Вітчизняна політологія утримує локальну політичну сферу на периферії дослідницьких пріоритетів, надаючи перевагу національному вимірові політичних явищ та процесів. Українські науковці, аналізуючи теорію і західний досвід інституалізації місцевого самоврядування й регіональної політики, започаткували традицію локальних і регіональних політичних студій. Це, зокрема, праці О. Яцунської [18], Ю. Продан (Крестєвої) [11].

Дослідницька ефективність політичної регіоналістики і локальних політичних досліджень безпосередньо залежить від розробки й використання спеціальної методології, яка враховує специфіку політичного життя на субнаціональних рівнях. Серед цих досліджень заслуговує на увагу розробка С. Саханенка. Досліджуючи проблему управління сучасним містом, вчений проаналізував існуючі методологічні підходи до вивчення соціально-політичних процесів на місцевому рівні і запропонував власний варіант інструментарію [12; 13].

У другій половині 1970-х років в політології виокремився новий сегмент –

© Лендьел М., 2011

«*локальні політичні дослідження*», в основі якого американські та європейські витоки. Вчені США здебільшого опиралися на емпіричні дослідження, які проводилися в рамках соціології міста, тому мали прикладний характер. Європейці ж займалися передусім теоретичними розробками.

Локальні політичні дослідження дистанціюються від вивчення інституту місцевого самоврядування, уникаючи використовувати цей термін, оскільки він асоціюються лише з правовими аспектами функціонування влади. Політичний характер рішень, що приймають на локальному рівні, вивчається в рамках «комунальної (муніципальної) політики».

У межах цього підходу громада розглядається як політична одиниця, яка діє в рамках загальнодержавної політичної системи. Відтак місцеве самоврядування можна визначити як політичне управління, оскільки його сутність полягає в узгодженні інтересів різних груп спільноти [6, с. 74-76].

Однак починаючи з 1990-х років у країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) соціально-політичні процеси аналізують загалом у межах транзитологічної парадигми, з вибором методологічних підходів, доцільних для дослідження «переходів» [5, с. 8].

У сучасній політичній науці досягнуто консенсусу стосовно комплементарності культурологічного та інституційного підходів до розуміння політичних змін, становлення та консолідації політичних режимів, зокрема демократичного, й передусім в регіоні ЦСЄ (Г. Алмонд та С. Верба, Л. Даймонд) [1, с. 122-135; 4, с. 882-942], оскільки вибірковий методологічний «рецепт» аналізу не формує вірогідного пояснення процесів на різних рівнях політики.

Методологічні проблеми, які виникають перед дослідниками національних політичних процесів у країнах, що демократизуються, зазнають ефекту мультиплікації під час аналізу локальних політичних процесів.

Місцева політика в «західному світі» аналізується загалом у двох взаємопов'язаних вимірах: і як дослідження інституційних рамок для локальних політичних процесів, сформованих діючою в певному національному середовищі правовою системою місцевого самоврядування, і як аналіз розвитку місцевої демократії – як соціально-політичного феномену.

За Дж. Стокером, сучасні порівняльні дослідження місцевого самоврядування розвиваються в трьох напрямах. *Перший* зосереджується на визначенні загальних відмінностей між системами місцевого самоврядування, *другий* робить наголос на поясненні встановлених розбіжностей, представники *третього* приділяють увагу пошукові спільних тенденцій у розвитку, що наприкінці XX ст. привели до формування складних систем врядування замість формальних інститутів місцевого управління.

Різноманітність в інституційних формах і практиці функціонування місцевого самоврядування навіть всередині однієї країни, що сформувалися в результаті національного інституційного устрою, через об'єктивні місцеві умови або ж унаслідок локального інституційного вибору, становить для дослідників головну трудність при проведенні порівняльних досліджень. Так, федеративна побудова Росії зумовлює розмаїття формально-інституційних характеристик систем місцевого самоврядування, а також інші аспекти, важливі для функціонування місцевої демократії, зокрема неформальні інституційні практики.

Ці виклики зумовлюють вибір чітко визначених аспектів для порівняння, правових (інституційних) рамок систем місцевого самоврядування, складовими яких є статус та обсяг компетенції місцевого самоврядування, система формування місцевих органів влади та правове поле функціонування прямих форм місцевого самоврядування [21].

Порівняння стану функціонування місцевої демократії як соціально-політичної системи, в рамках якої на рівні громад відбувається взаємодія різних політико-владних суб'єктів – держави, регіональних владних інститутів, наднаціональних структур, і місцевих соціально-політичних акторів – інститутів місцевого самоврядування, громадянського суспільства, груп інтересів з метою вироблення спільних політичних рішень, у різних національних середовищах, зокрема тих, які знаходяться в «перехідному» стані, так само викликає ряд методологічних проблем для дослідника. Це, зокрема, питання, який саме методологічний підхід слід використовувати для аналізу взаємозв'язку між місцевою демократією та станом цього феномену на національному та інших субнаціональних рівнях політичного процесу. Вважаємо, що вивчення казуальних зв'язків між різними просторовими рівнями доцільно здійснювати на основі неоінституціоналізму.

Під інститутами, відповідо до визначення Д. Норта, слід розуміти «створені людиною обмежувальні рамки, які організовують відносини між людьми» [8, с. 11-12]. Окрім формалізованих у праві інститутів, дієвими є так само неформальні інститути. Це обмеження людської діяльності, зокрема й політичної, традиціями, усталеними масовими взірцями поведінки, змістовними кодами, які містяться в цих поведінкових взірцях. Такими рамками є й неформальні правила політики. Термін «неформальні правила», запроваджений у 1998 р. Г. О'Доннеллом, згодом був доповнений тезою про витіснення формальних інститутів цими «невстановленими» нормами. Різниця між пануванням формальних інститутів над неформальними правилами полягає в домінуванні принципу верховенства права у першому випадку, та дефіциті права – у другому.

Домінування неформальних інститутів пов'язане із структурними чинниками, тобто причинами, які не можуть бути змінені учасниками політичного процесу. Такими причинами є культурні особливості, а також адміністративний потенціал держави (англ. *state capacity*).

Пануванню неформальних практик також сприяє зменшення ролі держави в процесі демократизації в окремих суспільствах, коли функції держави виконують інші агенти (наприклад, великі корпорації) [3, с. 6, 10]. Відповідно функціонування інституту місцевого самоврядування, а також місцевих еліт, громадянського суспільства можуть визначатися не лише узаконеними (правовими) нормами, а й неформальними правилами, які теж є інститутами.

Для порівняльних досліджень місцевого самоврядування і місцевої демократії, з точки зору неоінституціонального підходу, важливо знайти відповіді на ряд запитань. Які обставини зумовлюють відмінності в інституційному оформленні систем? Який вплив мають різні інституційні рамки на політичний процес на рівні громад? Які інститути найдоцільніші для функціонування місцевої демократії?

Російські дослідники, зокрема А. Чірікова, вважають неоінституціоналізм найефективнішим теоретичним підходом до дослідження субнаціональної політики в Росії, оскільки в країні політичний процес визначається не стільки формально-

правовими нормами, як неформальними практиками використання влади елітами [15, с. 180-181]. Тому неоінституціональний підхід, є часто єдиним підходом, за допомогою якого можна зрозуміти, що відбувається в середовищі субнаціональної влади. Так, піраміда неформальних практик, на думку автора, допомагає зрозуміти канали рекрутування еліти і взаємодію з громадянським суспільством [14, с. 124-126].

Інститутами й заразом реальними акторами місцевої політики, без з'ясування ролі яких не можна виокремити всі важелі розвитку місцевої демократії, є політичні партії. Польський учений П. Свянцевич пропонує оцінювати *роль партій у місцевій політиці* за такими критеріями: 1) членство у місцевих партійних осередках, зокрема представників місцевої політичної еліти (мерів та радників); 2) роль партій у місцевих виборах; 3) сприйняття впливу партій на прийняття публічних рішень (опитаними радниками, мерами, громадянами) [22].

Партії відіграють суттєву роль у місцевій політиці лише у великих і середніх за розміром громадах (розмір вимірюється за показником кількості населення), на відміну від місцевих політичних еліт, які існують у будь-якому муніципалітеті.

Для *аналізу функціонування місцевих еліт* необхідно зібрати дані про природні, інші просторові, соціально-економічні аспекти розвитку громад; перелік формальних та неформальних інститутів та соціальних структур, які існують в громаді; характеристики соціального життя у родинах, мікрорайонах, між сусідами та в інших структурах, які формують повсякденне життя людини в невеликому територіальному колективі; особливості місцевої культури й побуту [19, с. 37].

Політико-культурні орієнтації еліт, а також вивчення шляхів їх рекрутування та артикуляції вимагають окремих емпіричних досліджень, оскільки загальні соціологічні дослідження не дають необхідних даних через малий відсоток представників еліти, які потрапляють у вибірку. Це припущення було використане експертами Дослідницького центру імені А. де Токвіля (м. Будапешт), які пропонують для дослідження місцевих еліт використати різні характеристики: 1) партійну структуризацію місцевого представницького органу; 2) рівень ротації у середовищі місцевого представницького органу; 3) орієнтації політичної культури депутатів місцевих представницьких органів, що вимагає застосування методів аналізу даних офіційної виборчої статистики, опитування представників еліти [23, с. 27-45].

Ще складнішим для науковців є завдання обрати *методологію оцінки громадянського суспільства*.

Досліджуючи стан громадянського суспільства в постсоціалістичних суспільствах, слід брати до уваги не кількісні показники існування об'єднань, а насамперед їх здатність брати реальну участь у рекрутації еліти та прийнятті політичних рішень [10, с. 307-308].

Важливим для розуміння рівня демократичності місцевого політичного процесу є визначення рівня демократичності, тобто, за термінологією Г. Алмонда та С. Верби, громадянськості політичної культури. Це вимагає використання іншого теоретико-методологічного підходу до дослідження місцевої політики.

В останній чверті XX ст. окремі політологи стали сприймати культурологічний підхід як такий, що "відтісняє" неоінституціональну парадигму, а також пов'язані з нею теоретичні конструкції. Концепт політичної культури посилює

роль суб'єктності пересічних громадян для аналізу сутності політичного процесу, які через політико-культурні орієнтації визначають його спрямування [20].

Виникає логічне запитання, який методологічний інструментарій можна використати для *оцінки стану політичної культури*, зокрема локальної.

У західній політології запроваджено підхід "демократичного аудиту", згідно з яким демократія як політичний режим має певні засадничі принципи функціонування, кількісний вимір яких сприяє загальній оцінці її стану. Зокрема, найпопулярнішим є "аудиторський" підхід, запропонований британський вченим Д. Бітемом. На думку цього автора, "демократія – це політичне поняття, що стосується загальнообов'язкових рішень про правила і політику для певної групи, об'єднання чи суспільства [2, с. 46]. Д. Бітем зазначає, що в невеликих і простих об'єднаннях громадяни можуть безпосередньо контролювати колективне прийняття рішень, відтак ідеал демократії стає досяжнішим. Тип (характер) політичної культури сприймається як один із критеріїв, за яким можна оцінити рівень демократії.

Розробляючи теоретико-методологічну основу для оцінки політичної культури, виникає проблема диференціації політичної культури громадян і політиків, які їх представляють, зокрема локального виміру політичної культури, що склалася в громадах та якою володіють представники місцевих урядів.

Упродовж 1950-1980-х років дослідження місцевої політики в політичній науці сприймалося як аналіз політичної діяльності еліти, представленої у владі чи в групах інтересів, які взаємодіють з цією владою задля досягнення спільних прийнятних рішень.

Науковці Дослідницького центру імені А. де Токвіля, узагальнивши теоретичні розробки західної та центральноєвропейської політичної науки, запропонували методологію виміру локальної політичної культури. Згідно з нею, політична культура на рівні громад має декілька змістовних сфер, які необхідно вимірювати задля її узагальненої оцінки: 1) участь громадян у політиці на місцевому рівні; 2) політична культура громадян; 3) політична культура обраних місцевих політиків [23, 38-45].

Методологічним викликом є також завдання *вибору національних «випадків»* для вироблення узагальнюючих висновків про стан та тенденції розвитку локальних політичних процесів на постсоціалістичному просторі Європи. Найоптимальнішим є підхід, коли добираються країни з «класичного центральноєвропейського» регіону і з пострадянського європейського анклаву країн. Диференціація необхідна також за критерієм територіального устрою держави (унітарні та федеративні), а також «історичної спадщини» національної державності.

Чеський дослідник Я. Шимов підсумовує, що в гуманітарних науках 1990-х років стало прийнятим виділяти в межах Центральної та Східної Європи три субрегіони: класичний центральноєвропейський (Польща, Угорщина, Словаччина, Чехія, Словенія), балканський (інші республіки колишньої Югославії, Болгарія, Румунія, Албанія) та пострадянський [16, 149]. До Росії можна віднести концепцію "незахідного політичного процесу", сформульовану в 1957 р. Л. Паєм. До характерних ознак незахідних суспільств належать невідокремленість політичної сфери від суспільних та особистих взаємовідносин; особливістю політичного процесу є існування великої кількості різних угруповань [9, с. 66-86].

Кольорові революції в Грузії та Україні змусили російських політологів у 2006 р. визнати кінець ери існування так званого пострадянського простору. А. Нікітін назвав цей термін «фіговим листком», який приховував відсутність у транзитології змістовних характеристик для країн, які виникли на уламках радянської системи, однак ще не визначилися із вектором свого подальшого розвитку [7, с. 13-14].

Контекстуальний аналіз *політико-інституційних взаємодій* дає змогу побачити ширшу картину взаємодії та впливу різних чинників на політичну поведінку, оскільки сприяє виробленню багаторівневих пояснень, які поєднують причинно-наслідкові фактори з відповідними соціальними та структурними атрибутами.

Складовими цього аналізу є визначення об'єктивних характеристик контексту; індивідуальних характеристик акторів та інституцій, що впливають як на сприйняття ними контекстуальної інформації, так і на їх поведінку; інформаційної складової контексту [17, с. 118].

Отже, для сучасних дослідників-локалістів є доцільним поєднання в наукових розвідках методологічних рецептів неоінституціоналізму, а також методів, що враховують політико-культурні конструкції. При цьому важливим є з'ясування специфіки національного політико-інституційного контексту, вплив якого може суттєво визначати зміст місцевої політики.

Список використаної літератури:

1. *Алмонд Г.А.* Гражданская культура и стабильность демократии / Алмонд Г.А., Верба С. // Полис. – 1992. – № 4. – С. 122–135.
2. *Бітем Д.* Головні принципи й показники демократичного аудиту / Бітем Д. // Визначення і вимірювання демократії / за ред. Д. Бітема ; пер. з англ. Г. Хомечко. – Львів : Літопис, 2005. – 318 с.
3. *Гельман В.* Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике / Гельман В.Я. // Полис. – 2003. – № 3. – С. 6–25.
4. *Даймонд Л.* Консолідація демократії і політична культура / Даймонд Л. // Демократія : Антологія / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 882–942. ("Політичні цінності". Вип. 1).
5. *Колодій А.* Транзитологічна парадигма суспільних змін у світлі помаранчевої революції / Колодій А. // Наукові записки. Серія «Політичні науки». Демократичний транзит в Україні : підсумки електорального циклу 2004-2007 рр. – Острог : Вид-во Національного ун-ту «Острозька академія». –2008. – Вип. 3. – С. 7–24.
6. *Леньшина Н.* «Локальные политические исследование» как способ изучения муниципальной политики / Леньшина Н.В. // Вестн. Моск. Ун-та. – Серия 12 : Политические науки. – 2002. – № 4. – С. 73–81.
7. *Никитин А.* Конец «постсоветского пространства» / Никитин А.И. // Демократия, управление, культура : проблемные измерения современной политики. Политическая наука : Ежегодник 2006 / Российская ассоциация политической

науки / Гл. ред. А.И. Соловьев. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – С. 13–21.
8. *Норт Д.* Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Норт Д. ; пер. з англ І. Дзюб. – К. : Основи, 2000. – 198 с.
9. *Пай Л.* Незападный политический процесс / Пай Л. // Политическая наука. Политическое развитие и модернизация : Современные исследования : Сб. науч. тр. / РАН ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. политической науки. – М., 2003. – С. 66–86.
10. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні : навч. посібник / Ф.М. Рудич, Р.В. Балабан, Ю.С. Ганжуров та ін. – К. : Либідь, 2008. – 440 с.
11. *Продан Ю.* Завдання регіональної політики та структура управління в країнах Центрально-Східної Європи та СНД: порівняльний аналіз / Продан Ю. // Нова політика. – 2000. – № 8. – С. 17–21.
12. *Саханенко С.* Політичне управління містом в умовах самоврядування : Монографія / Саханенко С. – Одеса : Вид-во ОФ УАДУ, 2001. – 380 с.
13. *Саханенко С.* Теоретичні та організаційно-функціональні засади політичного управління містом в умовах самоврядування : Автореф. ... д-ра наук з державного управління : 25.00.04 – місцеве самоврядування / Саханенко С.Є. – Донецьк, 2005. – 29 с.
14. *Чирикова А.* Региональная власть в России : неформальные практики / *Чирикова А.Е.* // Политическая социология / редкол. В.Л. Римский. – М. : Российская ассоциация политической науки (РАПН) ; Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – С. 121–134.
15. *Чирикова А.* Региональная власть : неформальные практики / Чирикова А.Е. // Демократия, управление, культура : проблемные измерения современной политики. Политическая наука : Ежегодник 2006 / Российская ассоциация политической науки ; Гл. ред. А.И. Соловьев. – М. : Рос. полит. энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – С. 180–205.
16. *Шимов Я.* Гражданское общество и правящая элита в переходный период : чешский вариант / *Шимов Я.В.* //Полис. – 2001. – № 3. – С. 149–159.
17. *Яковлєв М.* Складові контекстуального аналізу політико-інституційних взаємодій / Яковлєв М.В. // Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2008. – № 5 (61). – С. 118–122.
18. *Яцунська О.* Світовий досвід місцевого самоврядування та перспективи його інституціонально-системного втілення в Україні : Автореф. ... канд. політичних наук : 23.00.02 – політичні інститути і процеси / Яцунська О.М. – Одеса, 2001. – 19 с.
19. *Hunter A.* Local Knowledge and Local Power : Notes on Ethnography of Local Community Elites / Hunter A. // Journal of Contemporary Ethnography. – 1993. – Vol. 22. – № 1 – pp. 36–58.
20. *Kraus N.* Beyond Regime Theory : Political Culture and Public Opinion in Urban Politics [Електронний ресурс] / Kraus N. // Text of Presentation Prepared for Delivery at the 63rd Annual Conference of the Midwest Political Science Association.–2005.– April 7–10. – Режим доступу : http://www.allacademic.com/meta/p86288_index.html.

21. *Stoker G*. The Comparative Study of Local Governance : The Need to Go Global [Електронний ресурс] / Stoker G. – University of Manchaster, Hallsworth Conference. – 17-18 March 2006. – Режим доступу : www.ipeg.org.uk/papers/comp_study_local_gov.pdf.
22. S*wianiewicz P*. Changing Forms of Urban Governance in Central and Eastern Europe The Impact of Institutional Choices [Електронний ресурс] / *S*wianiewicz P. Paper prepared for URA/EURA Conference "City Futures". Chicago, 8-10 July 2004.– Режим доступу : //http://www.uic.edu/cuppa/cityfutures/papers/webpapers/cityfuturespapers/session7_5/7_5changingforms.pdf.
23. The Indicators of Local Democratic Governance Project Concepts and Hypotheses / ed. G. Soos. – Budapest : Tocqueville Research Center, 2001. – 60 p.

Стаття: надійшла до редколегії 21.04.2009
прийнята до друку24.09.2009

MODERN METHODOLOGICAL APPROACHES TOWARDS LOCAL POLITICAL PROCESSES RESEARCH (ON THE EXAMPLE OF CENTRAL-EASTERN EUROPEAN COUNTRIES)

Myroslava Lendel

Uzhgorod National University
Faculty of social sciences, Department of political science
Pidhirna str. 46, 88000, Uzhhorod, Ukraine
e-mail: mlendel@bagel.com.ua

The most wide-spread, in the modern political science' environment, methodological set of instruments towards local political process analysis was dealt upon. The conclusion was made that the combination of neo-institutional and the political culture approaches, and also taking into the account the national political institutional contexts, is the optimal methodological choice for the researchers of the local studies. Proved that the contextual analysis of political-institutional interactions allowed us to see the picture of the interaction and influence of different factors on a political behavior. Part of that analysis was to identify objective features of the context, individual characteristics of actors and institutions and an information component context. The importance of the ascertaining the specific national political-institutional context was explained.

Key words: a local political process, the neoinstytutsionalizm, the contextual analysis, the methodology.

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИССЛЕДОВАНИЮ ЛОКАЛЬНЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ (НА ПРИМЕРЕ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ)

Мирослава Лендьел

Ужгородский национальный університет
Факультет общественных наук, кафедра политологии
ул. Подгорная, 46, 88000, г. Ужгород, Украина
e-mail: mlendel@bagel.com.ua

Рассматривается самый популярный в современной политологии методологический инструментарий для изучения локального политического процесса. Отмечается, что сочетание неоинституционального и политико-культурного подходов, а также учет национальных политико-институциональных контекстов является оптимальным методологическим выбором для исследователей-локалистов. Обосновывается, что контекстуальные анализ политико-институциональных взаимодействий дает возможность увидеть картину взаимодействия и влияния различных факторов на политическое поведение. Составляющими этого анализа является определение объективных характеристик контекста; индивидуальных характеристик актеров и учреждений; информационной составляющей контекста. Разъясняется важность выяснения специфики национального политико-институционального контекста.

Ключевые слова: локальный политический процесс, неоинституционализм, контекстуальный анализ, методология.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 177–187
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 177–187

УДК 32.019.52

ПРИНЦИПИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОСТОРОВО-ЧАСОВИХ ВИМІРІВ ІНТЕРСУБ'ЄКТИВНИХ СТРУКТУР ПОЛІТИКИ

Олександр Сорба

Львівський національний університет імені Івана Франка
Філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна
e-mail: olexander_s@yahoo.com

Досліджено принципи реалізації просторово-часових вимірів інтерсуб'єктивних структур політики з використанням дослідницького інструментарію пост структуралізму та постмодернізму. Введено поняття політичної «межевості», яке позначає ідеальне «між»-відношення розмежованих / межевих / суміжних сутностей неполітичних в політичній взаємодії, і найбільш адекватно відображає суть та природу простір-часу інтерсуб'єктивних структур політики. Головними принципами реалізації простір-часу політичної «межевості» визначено принцип розрізнення референтності / самореферентності. В ході дослідження принципу самореферентності політичної «межевості» здійснене аналітичне розрізнення категорій «позитивна-межевість» і «негативна-межевість». Обґрунтовується високий евристичне значення концепту політичної «межевості» для теорії політичної науки.

Ключові слова: просторово-часовий вимір, інтерсуб'єктивні структури політики, політична «межевість», розрізнення, референтність, самореферентність.

Політична наука від часу своєї інституціоналізації на межі XIX – XX століть розвивалась переважно шляхом акумуляції вузькоспеціалізованих досліджень, спрямованих на розв'язання окремих проблем актуальної політичної дійсності. Така дослідницька стратегія зберігається і сьогодні. Однак попри значні успіхи прикладної політології спостерігається криза в загальній теорії політичної науки, відтак постає необхідність її вирішення.

Проблема виявляє себе на кількох рівнях: *теоретичному* – політична наука зведена до політичної технології і прагне задовольнити передусім соціальні замовлення. У цій фрагментарності та ситуативності, привнесених з політичної дійсності, вона втрачає дослідницький інтерес до самої себе, розчиняється в конкретних завданнях політичного консультування. Сьогодні вкрай мало досліджень, об'єктом яких була б безпосередньо політична теорія або ж політико-аналітичний дискурс. Рідко хто обирає предметом свого дослідження принципи та закони політичного буття, адже наукова рефлексія не може бути підкріплена соціальним замовленням. Розгляд цих питань на рівні підручників та навчальних посібників розв'язує ці проблеми в масштабах навчальної програми, але не спроможний

© Сорба О., 2011

вирішити спеціальні дослідницькі завдання, які потребують глибокого наукового осмислення.

Утвердження принципу соціального замовлення як «останньої інстанції» в питаннях розвитку політології призвело до того, що численні політологічні дослідження позбавлені системної єдності категоріально-понятійного апарату, визначеності критеріїв адекватного застосування методів політологічних досліджень, частина з яких механічно переноситься з інших галузей наукового знання.

Такий підхід може трактуватися як руйнування цілісного концепта простір-часу політико-аналітичного дискурсу. Саме концепта, адже поняття виокремлює та розмежовує, тоді як концепт - це той, що збирає (concipere) разом мислення (intellectus) та умови його здійснення, об'єднує та впорядковує, включаючи поняття як свій власний момент. Відтак, пропонуємо авторський погляд на проблему реконструкції даного концепта та позиціонуємо його у радикальній відмові від методологічно-домінуючої в політичній теорії геополітичної та хронополітичної традицій стосовно проблем політичного простору та часу.

У рамках одного концепта просторово-часових вимірів політики складно поєднати результати різнорівневого аналізу. Аби не втратити органічної єдності отриманих результатів, ми ставимо за **мету** дослідження сформулювати відповідь на питання про природу просторово-часових вимірів політики, у термінах принципів їх реалізації.

Отже, *об'єктом* дослідження визнано просторово-часові виміри політики. *Предметом* вважатимемо принципи реалізації просторово-часових вимірів інтерсуб'єктивних структур політики.

Методи дослідження ґрунтуються на поєднані дослідницького інструментарію постструктуралізму, постмодернізму із категоріально-понятійним апаратом теорії політичної науки.

Уникаючи розгорнутого аналізу історичного аспекту вивчення даного питання, мало цікавого з позиції предмету нашого дослідження, природно звертаємось до новітнього періоду, що об'єднує сучасні нам умови життєдіяльності. В результаті відкриваємо, що такі мисленеві структури (мова, наука, економіка, виробництво тощо) сьогодні все більше замикаються на собі, є внутрішньо детермінованими, знаходять принципи визначення власного буття та закони свого розвитку без звернення до речей трансцендентних стосовно виміру власної природи означуваного об'єкта. Проте не можна стверджувати, що такі механізми самопричинності єдино можливі.

Запорукою отримання правильної відповіді є правильно поставлене питання. Відтак необхідно ввести поняття, у визначенні якого буде операціоналізація метафізичної процедури множення політичного виміру буття і механізм детермінації цього виміру енергією політичного часу. Для цього потрібно зректися сутностей окремих речей (під чим розуміється будь-який предмет пізнання неполітичної природи, включений у систему політичних взаємодій, реальних чи потенційно можливих). По проведенні такого зречення (абстрагування) залишається лише «межевість», під якою слід розуміти не лише розрізнення сутностей, зведених у політичній взаємодії, а й ідеальний виразник самої взаємодії, позбавленої «тілесної» наповненості ідеального «між»-відношення, або, інакше, алгоритму чистої «ме(і)жевості». Така «межевість» ніби привласнює, вбирає в себе означення

розмежованих / межевих / суміжних сутностей, виступаючи розрізненням вищого порядку, тобто розрізненням розрізнень.

Цікавим видається нам проведення експлікації поняття «межевості» політики в контексті її («межевості») концептуалізації. Маємо на увазі наступне: по-перше, «межевість» політики об'єктивується лише в концепт, що її висловлює; по-друге, «межевість» не може бути осмислена поза межами свого концепту. Втім, «межевість» не зливається із концептом, що її визначає, а радше «впирається», неохоче відкриваючи окремі свої аспекти, залишаючи цілісну картину не лише прихованою, а й протиставленою завершеному концепту чи ряду концептів, зберігаючи за собою властивість принципової відкритості та непізнаності; по-третє, «межевість» належить розрізняти із її об'єктивацією в рамках концепту через те, що концепт втілює суб'єктивність авторського досвіду переживання чи осмислення, натомість «межевість» повною мірою знаходить себе на вістрі розрізнення суб'єктивного / позасуб'єктивного (об'єктивне, інтерсуб'єктивне, безсуб'єктне). І, по-четверте, «межевість» постає як атрибут не сущим, а концептам, тобто виступає в ролі предиката, який не є буттям, не визначає буття, він над-буття (інакше, розрізнення розрізнень).

Політична «межевість» не є феноменом, оскільки вона не «дана», а «є». «Межевість» політики не феноменологізується в традиційному сенсі: традиційна термінологія родо-видових відносин зовсім не пояснює необхідності формулювання політичної «межевості». Політична «межевість», сама будучи межею, границею буття сущих політики, маргіналізує останнє, артикулюючи, як не парадоксально, проблему політичної онтології взагалі. Політична «межевість» позбавлена власного онтологічного статусу і в якості «межі», онтологічний статус якої не визначається, а заміщується розрізненням, принципом тощо, розраховуючи лише на об'єктивацію в рамках наукового концепту.

Дуже важливо при цьому розуміти, що сущі (тобто елементи політичної дійсності, виділені мисленням як предмети пізнання) обґрунтовується як сущі (набуваючи власного онтологічного статусу) через посилку до «межевості» в якості референта, і якщо «межевість» як «трансцендентальне означуване» не вичерпує цю референційну функцію, значить, «межевість» можна трактувати (в стилістиці феноменологічних теоретичних конструктів) як певну «інтенційність без інтентума», «референційність без референта», наділену великою силою формалізації, оскільки відношення до «Іншого» (розрізнення) слугує пояснюючою матрицею можливості референціальності та інтенційності як поверхневого ефекту. Бо суще у власній онтичності, явлене у політичному вимірі (тобто визначене в категоріях політичного простір-часу), неодмінно прагне підтвердження й свого онтологічного статусу і тому завжди звертається до розрізнення розрізнень, вимагаючи визначеності не лише в актуальному політичному простір-часі, а й шукає визначень у структурах політичної «межевості».

Проте це звернення ніколи не вичерпується співставленням та співвіднесенням із референтом. Референтом у рамках категоріально-понятійних мереж робочого концепта виступає сама політична «межевість». Референційність останньої утверджується через розрізнення із «Іншим» та (або) із самою собою, тобто власним смислом на межі його втрати. Таким чином, референційність політичної «межевості» не виходить за її власні рамки навіть на межі її самозаперечення. Вона

виступає референтом сама для себе. Іншими словами, головним принципом реалізації «межевості» як онтологічної основи політичного простір-часу (онтології чистої, ідеальної, а отже, звільненої від свого просторово-часового здійснення) виступає принцип розрізнення референтності / самореферентності.

Тут ми зачепили дуже важливий і складний аспект політичної «межевості». Аналізуючи принцип самореферентності політичної «межевості», ми виходили з твердження про можливість розрізнення на межі протиставлення об'єкта із самим собою, вживаючи при цьому поняття самозаперечення. Цей доволі складний механізм потребує детальнішого розгляду, оскільки в такому вигляді загальної, тезової означеності викладені положення видаються доволі суперечливими.

Отже, в своєму аналізі самореферентності ми посилаємося на парадоксальний елемент «без-межності» (як заперечення чи відсутність «межевості», який проникає всюду як смисловий «нонсенс» або як випадкова точка, що діє як квазі-причина і забезпечує повну автономію ефекту. «Без-межність» виступає як відкрита можливість або принципова невизначеність політичної «межевості», з одного боку, і як трансгресивний прорив із актуальної «межевості» в її «без-межну» трансгресію – з іншого.

Йдеться про протиставлення актуальної континуальності політичної «межевості» (де минуле і майбутнє виводяться лише через їх відношення до актуалізованого вольовим напруженням теперішнього) її (політичній «межевості») потенційній нескінченності, її «безмежної без-образності», позбавленій будь-яких просторово-часових означень. Таке потрясіння підвалин реальної політичної дійсності – політичних інтерсуб'єктивних структур, сущих політики тощо, явлених у політичній «межевості» актуальної просторово-часової визначеності, призводить до втрати її референційності. Таким чином сущі політики і весь політичний топос, утворений системою їх відносин та взаємозв'язків, втрачають власні онтологічні основи, настає реальний колапс та політична «без-межність».

За таких умов політична «межевість» втрачає свою внутрішню визначеність, виявляючи суцільну залежність від константи свого просторово-часового виміру. Звичайна ситуаційна екземпліфікація об'єкта витісняє онтологічні основи його самовизначеності. В цій ситуації виявляється ірраціональний (заснований на апараті віри та бездоказовій переконаності) та / або афективний бунт проти соціокультурно обумовленої просторово-часової організованості політичного процесу. Таке відбувається, коли все складносплетіння суб'єкт-суб'єктних та суб'єкт-об'єктних політичних відносин виходять за рамки політичної системи кодифікації дійсності і переноситься на інший, не політичний дискурсивний простір. Відтак, політична «межевість» стає зовнішньо нав'язаною своїй просторово-часовій організації, остання, таким чином, реалізує певну неозначену «без-межність», що, залишаючись у єдиних рамках із політичною «межевістю», уподібнюється до ситуації смислового прочитання «нонсенсу».

Досліджуючи реалізацію політичної «межевості» через принцип розрізнення референтності / самореферентності, пропонуємо виходити з «правила зовнішнього», яке полягає в тому, щоб іти не від зовнішньої означеності об'єкта до його нібито наявного внутрішнього смислу, а від умов його (смислу) можливості до його проявів у реальному об'єкті.

Дослідити цю ситуацію нам допоможе розчленування політичної «межевості» на два різних поняття. Розчленування проводиться штучне і виправдане лише проблемою розуміння та пояснення такого складного феномену, як самореферентність політичної «межевості». В означенні політичної потенційної – «від'ємної-межевості» (вдамося до тимчасової зміни написання терміна «політична межевість» і в частині тексту, присвяченій дослідженню проблеми самореферентності та ситуації політичної «без-межності», будемо вживати терміни «позитивна-межевість» і «негативна-межевість» на позначення політичної «межевості» у першому і другому значеннях (актуальної і потенційної) відповідно. У випадку, коли вживається поняття «політичної межевості» без жодних додаткових означень, будемо наділяти цю категорію значенням, традиційним для нашого дослідження) йдеться про коннекції, що створюють зв'язок внутрішньої цілісності, певний синтез послідовностей, що накладаються на окремі серії станів і рівнів просторово-часових вимірів, та кон'юнкції, через які здійснюється синтез співіснування й координації між кількома розрізненими такими серіями і які безпосередньо несуть в собі відносний смисл цих послідовностей станів та рівнів просторово-часових вимірів політичної «позитивної-межевості».

Усередині «негативної-межевості» відбувається організація позицій просторово-часових станів та вимірів політичної «позитивної-межевості» (як типової екземпліфікації, конкретно-ситуативного втілення «негативної-межевості»). Така організація просторово-часових вимірів «позитивної-межевості» здійснюється відповідно до певних законів чи принципів, які зумовлюють ту чи іншу організаційну конфігурацію. Така глобальна структура, з одного боку, наділяє смислом як «позитивну-межевість», так і конкретні просторово-часові її виміри, з іншого, забезпечує циркуляцію смислів у рамках «негативної-межевості», всередині якої і відбувається синтез прото-смислів сингулярних (революційних, біфуркаційно заряджених) подій у просторово-часовому вимірі «позитивної-межевості» в єдину семантику (макросмисл), що втручається і змінює логіку «негативної-межевості» політики.

Отже, інтегральна «негативна межевість» – це унікальна політична «межевість», просторово-часовий вимір якої становить взаємодія реальних просторово-часових вимірів. Завдяки такій інтегральній властивості, що забезпечується головним принципом розрізнення референтності / самореферентності, політична «межевість» виявляє себе як ціле, реагуючи на виклики окремих станів політичного простір-часу як свій внутрішній момент.

Дію цього механізму можна представити шляхом операціоналізації поняття смислової «без-межності». Його креативна функція виявляє себе за межами просторово-часової визначеності, відкидаючи його у свого роду проміжок між рухом (часом) та спокоєм (простором), що в побутовому мовленні виражається як «раптовість», яка, на відміну від «тепер», позбавлена просторово-часової вкоріненості і є принципово випадковою. Операціоналізацією такого поняття в політичній науці може бути афективний струс вольового напруження (коли ідеться про простір-час політичного виміру буття людини), зміна парадигми (якщо досліджують політичний простір-час на рівні політико-аналітичного дискурсу) або ж втрата тонкого балансу розрізнення референтності / самореферентності політичною «межевістю» (якщо

ставити питання про принципи політичного простір-часу на рівні інтерсуб'єктивних структур).

Загалом тут викристалізовується дуже цікава проблема внутрішньої структурності політичної межевості, яка розкривається в таких принципах. Коли ми звертаємось до принципів та законів розвитку саме політичної межевості (остання вирізняється принципом самореферентності), ми бачимо, що в рамках останньої порядок встановлюється не в результаті команд центру, який у межах класичного структуралізму вважається унікальним вже за означенням і являє собою в структурі саме те, що керує цією структурою.

В якості головної функції такого центру встановлено не лише орієнтувати, балансувати і організовувати структуру – природно, важко собі уявити неорганізовану структуру, - але передусім гарантувати, щоб організуючий принцип структури обмежував те, що можна назвати «вільною грою структури», тобто пошук широкого кола потенційно можливих і водночас принципово нових варіантів структуроутворення виходячи з динамічної системи внутрішніх принципів, що в своїй довільній конфігурації суттєво змінюють підстави структуроутворення. Центр у такому контексті розглядається як своєрідний внутрішній (проте принципово не іманентний стосовно досліджуваної предметності) репрезентант зовнішнього зумовлення: він являє собою в структурі саме те, що керує цією структурою, і водночас сам уникає структурності. Центр парадоксальним чином перебуває всередині структури і поза нею, він перебуває в центрі цілісності, проте не належить їй.

У термінах логіки це означає, що будь-які версії структурного конструювання політичного простору в межах даного концепта виступають як принципово не атрибутивними в змістовному смислі й принципово не завершеними (тут можна вжити термін «нон-фінальності», що широко використовується у філософії постмодерну) та перехідними в статусному вимірі. Така процесійна структурна означеність може бути подана як гештальтна динамічна варіативність самоорганізованої предметності, що виражає принципову зорієнтованість на ідеї нелінійності.

Відмова від презумпції константно-гештальтної організації політичного виміру буття людини конституюється в рамках робочого концепта в категорії «межевої структурності», яка, на противагу «структурі» в класичній науковій традиції, фіксує принципово аструктурний та нелінійний спосіб організації цілісності, залишаючи за собою можливість для іманентної рухомості й, відповідно, реалізації креативного потенціалу самоконфігурування.

Така «межева структурність» є принципово процесійною: вона не починається і не завершується, а залишається в межах незмінного руху постійно змінюваних актуальних станів, параметри яких задаються внутрішніми принципами цілісності. Цей рух ніби закритий у безмежній інваріантності можливих шляхів. При цьому важливо розуміти, що всередині цілісності, яка описується «межевою структурністю», не може виділитися жоден з принципів як структуруючий (ієрархізуючий) елемент системи принципів. Наявність такого елемента зобов'язало б «межеву структурність» шукати шляхи можливого розвитку лише навколо такого центру і визначати їх вірогідність через відношення до центру в якості селективного критерію. Однак наявність такого центру суперечить самому сутнісному визначенню

«межевої структурності», і це дає нам змогу констатувати, що вибір на користь одного з можливих актуальних станів «межевої структурності» детермінується факторами чи подіями, які перебувають усередині досліджуваної цілісності, але заразом не є необхідними моментами «межевої структурності», виступаючи щодо неї як внутрішньо локалізована випадковість.

Таким чином кожний актуальний стан «межевої структурності» конструюється як розпредмечення останньої у формі ситуативної структури, конфігурація та тривалість існування якої визначається як проекція взаємного накладання *умов* виникнення ситуативної структури (комплексу детермінуючих факторів) та принципів політичної межевості. Сам процес безперервної плинності актуальних станів і механізм, що визначає параметри його перебігу, позначаються терміном «межевої структурності». Показово, що еволюційні механізми «межевої структурності» повною мірою повторюють еволюцію політичної межевості й підпорядковані принципу розрізнення референтності / самореферентності як домінантного для просторово-часового виміру політики на рівні інтерсуб'єктивних структур.

В якості ілюстрації сказаного можна вдатися до аналогії проведеного у філософських текстах постструктуралістів порівняння гри в шахи та старовинної східної гри під назвою Го. Традиційний константно-гештальтний підхід до розуміння структурної організації суспільних відносин (як і в шахових комбінаціях) спирається на презумпцію жорсткого координування простору (організацію чітко окресленого поля «грального дошки» як «системи місць», як статусних позицій) і жорстко визначену відповідність між константно значимими фігурами та їх допустимими позиціями – точками розміщення в замкнутому просторі. На противагу до цього, Го пропонує позакодову територіалізацію та детериторіалізацію простору, тобто розсіяння якісних недиференційованих фішок на незамкнутій поверхні (кидання камінчиків на піску надають в кожен момент часу ситуативне значення фігурам та ситуативну визначеність просторової конфігурації ігрового поля) [2].

Такий підхід дає змогу постулювати в якості іманентних властивостей сущих політичного виміру їх здатність до довільного (з позиції системи вищого порядку як зовнішнього визначника) або лише внутрішньо зумовленої детермінації вибору шляхів кооперації в рамках локальних взаємодій. Це означає, що іманентною ознакою кожного елемента системи є його принципова відкритість до будь-яких гіпотетично допустимих взаємодій. Кожне обмеження, що накладається на такий потенціал, походить або з особливостей самого елемента, або з локальної ситуації, учасником і, відповідно, співтворцем якої виступав сам системний елемент, проте в жодному разі не якийсь вищий системний принцип чи закон, тотальність якого співпадала б із визначеністю системи в її цілісності.

Зняття з кожного елемента фактора структурного обмеження або дозвіл розглядати таке обмеження як виключно ситуативне і локально зумовлене веде до висновку про те, що кожен елемент або локальна структура, породжена взаємодією обмеженої кількості елементів системи, мають в собі потенціал, здатний провокувати зміни усієї системи, утворюючи тимчасово актуальні структури, значимість яких у межах системи загалом сягає того рівня, коли конфігурація системо-започатковуючих принципів вибудовується відповідно до даної ситуативно-актуальної локальної структури. Така структура прийшла на зміну попередній і неодмінно поступиться

місцем наступній, незмінною залишається спільна для кожної з них ознака того, що, будучи локальними структурами за походженням, вони поширюють свій непрямий вплив на усю систему. Такий вплив реалізується через зміну інтерпретації конфігурації системних принципів (приведених у відповідність до локальної структури), в межах якої (інтерпретації конфігурації) викристалізовуються функціональні алгоритми загальної системи; останні можна розкривати в термінах політичних інститутів, трактуючи їх услід за М.Вебером як статистично повторювану соціальну взаємодію [1]. Таку інтерпретацію можна пояснити як своєрідний смисловий фон, стиль чи «форму законів» становлення політичного простір-часу. Це єдина визначеність, доступна політичному простір-часу, з огляду на його принципову процесійність, недоконаність, «нон-фінальність».

Однак при цьому важливо розуміти, що ми не намагаємось заперечити регулюючу функцію соціальних та політичних інститутів у суспільстві, не намагаємось закріпити за ними лише статус статистичного узагальнення повторюваних взаємодій. Ми лише наголошуємо на тому, що підстава ефективності регулюючого впливу політичних інститутів на відносини у суспільстві, а також еволюційна зміна самих політичних інститутів закладені не у самих інститутах, а в людині, яка, утверджуючи їх легітимність, хоча б у акті мовчазного неспротиву приймає власну інтерпретацію інституційного змісту політичного виміру свого життя як внутрішній момент власного буття. При цьому інтерпретаційне сприйняття відмінне від буквального прочитання і є переломленням через призму власного життя, тобто пере-живанням у полі власного досвіду. За таких умов пошук принципів еволюційного розвитку політичних інститутів здійснюється не у сфері об'єктивних законів формальної логіки, а у сфері аксіологічної переоцінки законів соціальної інженерії [3, с. 110]. Ідеться про наслідування логіко-аналітичної традиції, яка, зокрема, широко використовується в лінгвістиці. Використовуючи загально-логічні методи індукції та дедукції, ми визначили принципи, які інтуїтивно видаються нам правильними, якщо не на перший погляд, то в результаті рефлексивного розгляду. Аналогічним чином у лінгвістиці для того, щоб розробити теорію граматичної структури мови, необхідно знайти і чітко висловити обґрунтовану систему принципів, які відповідають нашій інтуїції [4].

Такий метод, безперечно, може бути підданий гострій критиці (через що власне він і не був заявлений нами в методологічній частині дослідження, а розглядався як механізм мислення). Але, відповідаючи на можливі закиди, вважаємо за необхідне сказати, що, по-перше, судження, покладені в основу визначення системи принципів сформульованої теорії, пропонуються після ретельного аналізу та співставлення із рефлексією власного життєвого досвіду і не обмежуються первинною інтуїцією. По-друге, щодо засадничих тверджень застосовано метод «рефлективної рівноваги» за аналогією із логікою та лінгвістикою. В разі невідповідності суджень принципам необхідно продовжувати ставити питання не лише з приводу введених принципів, але й з приводу первинних суджень, прагнучи досягнути рівноваги між ними. І, по-третє, виведені принципи повинні відповідати вимогам системної єдності в межах пропонованого концепта.

Наведений опис реалізованого механізму мислення чітко спрацьовує не лише в процесі побудови наукових концептів в межах нормативної політичної теорії, а й розкриває механізм реалізації соціальної інженерії, яка повинна поєднати

раціональність формальних процедур із аксіологію людського сприйняття утворених політичних інститутів, переживання залучення людини у політичні взаємодії. Таким чином, встановлено, що вектор розвитку політичної системи (а отже, становлення її просторово-часової визначеності в кожен актуальний момент) задається не самою системою, а інтуїтивно передбаченою агентом політичних відносин інтерпретацією наступних політичних інститутів та процесів, раціоналізованою у політичних рішеннях та законах [5].

У цьому вкотре виявляється відмінність авторського концепта політичного простір-часу від уявлення, традиційного для класичної політичної теорії. Звичним вважають тлумачення політичної дійсності як структурованої відповідно до розуміння політичного процесу, в основі якого закладено рух по осьовому вектору, для якого топологічно зовнішнє виступає аксіологічно зовнішнім, яким можна зігнорувати без жодних семантичних втрат.

На противагу цьому принципи політичного простір-часу, викладені в рамках авторського концепта, вказують на те, що розуміння руху як дисперсного розсіювання, яке іманентно здійснює інтеграцію зовнішнього, дає змогу знаходити механізми становлення актуального просторово-часового виміру політики на вістрі розрізнення референтності / самореферентності. Структура такого актуального стану політичного простір-часу характеризується іманентною властивістю нон-фінальності, яка не стабільна, ні нестабільна, а радше метастабільна, тобто така, що сприймає зовні визначені детермінанти розвитку як свій внутрішній момент, через, по-перше, відсутність чіткого розрізнення внутрішнє / зовнішнє; по-друге, необхідність довизначення внутрішніх принципів «межевої структурності», яка із втратою референційності втрачає не лише своє змістовне наповнення, а й креативний потенціал самопричинення.

Таким чином, «межева структурність» політичного простір-часу на рівні інтерсуб'єктивних структур володіє енергією самоорганізації, проте лише за умови взаємодоповненості принципів референтності та самореферентності і в своєму розвитку відштовхується від невловимої, рухомої межі їх розрізнення.

При постановці питання про евристичні перспективи використання концепта політичної «межевості», в ході розв'язання теоретичних й емпіричних проблем політології слід зазначити, що такий зв'язок забезпечується жорсткою прив'язкою політичної «межевості» до проблемного поля, в площині якого відбувається вибір рішення, здатного зняти проблему. Власне, політична «межевість» як пізнавальна конструкція розгортається в цьому проблемному полі, структуруючись у своїй просторово-часовій означеності навколо цієї проблеми. Коли ж рішення знімає проблему, вона залишається як «межева» ідея, яка зв'язує проблему з її умовами і організує процес прийняття та впровадження її розв'язку. Без цієї ідеї рішення не мало б смислу в рамках просторово-часової організації політичного виміру, випадала б як випадковість.

Проблематичне в концепції політичної «межевості» являє собою, отже, і об'єктивну категорію пізнання, і об'єктивний вид буття. Рішення не нівелює проблему, а, навпаки, відкриває в ній, через «межеву» означеність проблемного поля, притаманні їй умови, без яких проблема не мала б смислу. Проблема не пригнічується і не зникає, а вперто залишається у всіх відповідях, знаходячи своє належне місце у смисловій конструкції політичної «межевості». Це красномовно

свідчить на користь високого евристичного потенціалу концепції політичної «межевості» для політичної науки загалом.

Список використаної літератури

1. *Вебер М.* Избранные произведения / Вебер М. ; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
2. *Делёз Ж.* Что такое философия? / Делёз Ж., Гватари Ф. ; пер. с франц. С.Н. Зенкина. – М. : Институт экспериментальной социологии ; Спб. : Алетейя, 1998. – 286 с.
3. *Емельянов Ю.* Рождение и гибель цивилизаций / Емельянов Ю. – М. : Вече, 2000. – 544с.
4. *Мамардашвили М.К.* Символ и сознание. Метафизические рассуждения о сознании, символике и языке / Мамардашвили М.К., Пятигорский А.М. ; Ю.П. Сенокосов (ред.). – М. : Языки русской культуры, 1997. – 324с.
5. *Нойштадт Р.* Современные размышления. О пользе истории для тех, кто принимает решения / Нойштадт Р., Мэй Э. ; А.А. Захаров (пер.). – М. : Ad Marginem, 1997. – 384с.

Стаття: надійшла до редколегії 19.05.2009
прийнята до друку24.09.2009

PPRINCIPLES FOR IMPLEMENTATION OF SPACE-TIME MEASUREMENTS INTERSUBJECTIVE STRUCTURES POLICIES

Alexander Sorba

Ivan Franko National University of Lviv, Institute of Philosophy
Department of theory and history of political science
Universytetska str, 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: olexander_s@yahoo.com

Principles of the implementation of space-time measurements of intersubjective structures of the politics, using research tools of the poststructuralism and postmodernism were investigated. The notion of the political "boundary", which means the ideal ratio of differentiated / boundary located non-political entities in political interaction, and most adequately reflects the essence and nature of space-time structures of intersubjective policy, was developed. The main principles of a realization of the space-time political "boundary" defined as the principle of the distinction reference / self-reference. As a result of the study of the principle of the self-reference of the political "boundary" an analytical distinction between the categories of "positive-border" and "negative-border" was provided. Justified high heuristic value of the concept of political "boundary" for the theory of political science.

Key words: the spatial-temporal dimension, an intersubjective structure policy, the political "boundary", the distinction, the referent, a self-reference.

ПРИНЦИПЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОСТРАСТВЕННО-ВРЕМЕННЫХ ИЗМЕНЕНИЙ ИНТЕРСУБЪЕКТИВНИХ СТРУКТУР ПОЛИТИКИ

Александр Сорба

Львовский национальный университет им. Ивана Франко
Философский факультет, кафедра теории и истории политической науки
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail:olexander_s@yahoo.com

Исследовано принципы реализации пространственно-временных измерений интерсубъективных структур политики с использованием исследовательского инструментария постструктурализма и постмодернизма. Введено понятие политической «граничности», которое означает идеальное отношение разграниченных / граничных сущностей неполитических в политическом взаимодействии, и наиболее адекватно отражает суть и природу пространства-времени интерсубъективных структур политики. Главными принципами реализации пространства-времени политической «граничности» определен принцип различения референтности / самореферентности. В ходе исследования принципа самореферентности политической «граничности» проведено аналитическое различение категорий «позитивная-граничность» и «негативная-граничность». Обосновано высокое эвристическое значение концепта политической «граничности» для теории политической науки.

Ключевые слова: пространственно-временное измерение, интерсубъективные структуры политики, политическая «граничность», различение, референтность, самореферентность.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 188–196
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 188–196

УДК 32.303:316.4

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Олександра Купченко

Львівський національний університет імені Івана Франка,
Філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна
e-mail: alex_k88@mail.ru

У статті розкриті особливості феноменологічного аналізу політичних процесів та його предметно-практичне значення. Проаналізована етапність розвитку феноменологічної інтерпретації реальності та її екстраполяція у поле дослідження основ соціальної динаміки. Окреслені основні положення феноменологічної соціології Альфреда Щютца. Розглянута відмінність між розуміючо-історіографічним та пояснюючо-аналітичним підходами в соціальних науках. Проаналізовано специфіку детермінантного впливу символічних структур на динаміку політичних процесів; розгляд політичної системи крізь призму явища інтерсуб'єктивності.

Ключові слова: феноменологія, етнометодологія, інтерсуб'єктивність, символічні структури, системи релевантностей.

На сучасному етапі розвитку науки феноменологічний метод пояснення соціальних процесів стає одним із головних. Визнання реальності як «світу феноменів» зумовило не лише остаточний відхід від панлогізму в мисленні гегелівського типу, а й утвердження логіки інтерпретації реальності іншого ґатунку. Феноменологія повертає нас до пізнання глибинних аспектів свідомості, а отже, до реального, на її погляд, світу, що неповторно конструюється лише індивідуальним cogito під впливом багатоманітності існуючих феноменів.

Можливість екстраполяції феноменологічного методу в політичну науку, тобто констатації факту феномену політичного буття як смислового зрізу «життєвого світу», детермінована практичною негацією тих концептуальних засад динаміки політичних процесів, які існували на той час. Системний, біхевіористський, синергетичний та інші методи, що застосовувалися у політичній науці з поширенням постпозитивізму в науковому конструюванні реальності, не враховували передусім того, що людина, яка включена в механізм соціальних процесів, повинна розглядатися як їх причина, а не наслідок, і навіть не сама людина, а її cogito.

Термін «феноменологія» з'являється в Г.Гегеля, проте утвердження феноменологічного методу, який пов'язаний із означенням феноменології як вчення про феномени, відбулося спершу у філософії – в працях німецького філософа Едмунда Гуссерля. Надалі феноменологічний метод зазнав значних інтерпретаційних трансформацій і набув широкого застосування в психології, теорії етики, естетики, соціології та праві. Феноменологія своїм розвитком завдячує таким визначним учням та послідовникам Е. Гуссерля, як М. Гайдеггер, А. Шютц, М. Шелер, А. Райнах, Р. Інгарден, Л. Бінсвангер, В. Флуссер та ін. Значного впливу гуссерліанства зазнали

© Купченко О., 2011

також і теоретики франкфуртської школи, французькі постструктуралісти, екзистенціалісти, американські прагматисти. Відтак феноменологія виникла як наука про структуру та зміст свідомості, що досліджує суб'єктивність. «Замість позитивістського світу об'єктивних абстракцій Гуссерль пропонував повернутися до життєвого світу людини у всій його конкретній повноті» [2, с. 13]. Центральною проблемою феноменології стає не проблема філософського дослідження світу, який існує самостійно, а проблема «смислопродукування» світу.

Дослідження феноменологічного методу соціальних наук вимагає характеристики первинного смислу специфіки феноменологічної інтерпретації реальності, що актуалізована в творчості Едмунда Гуссерля.

Філософія Гуссерля – це спроба не лише нівеляції об'єктивної реальності й екстраполяції предмета аналізу в площину смислопродукуючих структур, а передусім – намагання побачити «самі речі» реального світу в істинності їх суб'єктивності. Феноменологія досліджує свідомість, але не як засіб філософського аналізу, а як його предмет. Згідно феноменології, не існує безпосереднього доступу до реальності: контакти з нею можливі лише завдяки розуму. На думку Е.Гуссерля, світ може бути лише «продуктом розгортання моєї суб'єктивності, за межі якої мені не дано вийти» [5]. Предметне поле реальності існує для суб'єкта в такій формі, в якій інтенційна свідомість конструює його, відповідно набуваючи змісту, що детермінований актуальним аспектом індивідуального досвіду. Апеляція до досвіду cogito матиме принципове значення для методу феноменологічної соціології та феноменологічного трактування політики. Оскільки реальність нам не дана, вона являється нам у свідомості і конструюється як така відповідно до нашого суб'єктивного досвіду. Інтенціональність такої свідомості передбачає певну селекцію об'єктів сприйняття, а отже, ціннісний відбір індивідуальних конструктів реальності, які, за Е. Гуссерлем, є моделями існуючого світу феноменів постійно діючих «ego cogito». Такий «егологізм» [5] зумовлений очевидною багатоваріантністю феномену реальності в ситуації, коли суб'єкти сприймають її під різними кутами зору, а також за умови очевидної відсутності аподиктичності буття світу.

Значення феноменологічного методу в розвитку науки детерміноване не лише впливом епістемологічної позиції Гуссерля, феноменологічних методів насправді існує стільки, скільки існує феноменологів. Феноменологічні концепції різняться як відмінним розумінням методу дослідження, так і сферою його застосування. «Одні феноменологи (як, наприклад, М. Гайдеггер) цікавилися онтологічними проблемами, інші – проблемами етики та загальної теорії цінностей (М. Шелер, Н. Гартман), треті – естетикою (М. Дюфрен, Р. Інгарден)», – зазначає В.Бабушкін. [2, с. 55]. Попри багатовекторність феноменологічного аналізу, спільним для цих підходів є вихідні принципи феноменологічного методу Е. Гуссерля, які пов'язані передусім із дослідженням інтенційної діяльності свідомості. Загалом усі методи такого аналізу можна диференціювати на дескриптивний, інтенціональний та герменевтичний [2, с. 56]. Натомість М. Гайдеггер, Г-Г. Гадамер, П. Рікер, К.-О. Апель, Е. Бетті вбачають перспективність феноменологічного аналізу передусім як герменевтичного. Основний принцип цього методу, який ще називають методом інтерпретації текстів, відображений у вислові Г.-Г. Гадамера про те, що «буття, яке може бути осмислене, – це мова». Головний акцент робиться на тлумаченні

символічної знакової системи мови з метою віднайти прихований у ній смисл життєвого світу.

Важливим явищем для екстраполяції феноменологічного методу в політичну науку була розробка Альфредом Шютцом концепції та методів феноменологічної соціології. Учень Е.Гуссерля, А.Шютц переосмислив феноменологічний метод в контексті проблематики соціальних наук. Оскільки «реальність завжди є лише ескізом, над яким індивіди постійно працюють, – зазначає Х.Абельс – вони роблять це за допомогою тих засобів, які їм для цього пропонує суспільство» [1], конструювання світу феноменів відбувається на інтерсуб'єктивному рівні, тобто в процесі інтеракції Я з Іншим в умовах певних соціальних реалій. У даному разі йдеться про аналіз соціальних ролей, дій та взаємодій, детермінованих їх смисловим наповненням, що актуалізується в процесі соціальної взаємодії на основі явища інтерсуб'єктивності. Саме цей термін присутній у роздумах Е. Гуссерля і для методу соціальних наук він має основне значення. Для А. Шютца інтерсуб'єктивність знання про світ тотожне поняттю його соціалізованості, яке випливає з того, що «світ є не моїм особистим, а інтерсуб'єктивним» [10, с. 9], тобто Нашим. На основі такої позиції А. Шютц аналізує проблеми соціалізації знання як: 1) «взаємність перспектив, або структурна соціалізація знання; 2) соціальне походження, або генетична соціалізація знання; 3) соціальний розподіл знання» [10, с.14].

З першої проблеми випливає передусім можливість інтерсуб'єктивної реальності. Можливість схожої інтерпретації світу абсолютно різними соціальними індивідами, з абсолютно різним досвідом смислопродукування, детермінована двома постулатами: 1) взаємозамінюваністю точок зору (віра в те, що коли Я поміняюся місцем з Іншим, займаючи його «тут», Я побачу речі так само, як і Він); 2) співпадінням систем релевантностей – Я вірю, що інша людина за певних умов буде оцінювати ці умови так само, як і Я, і буде вибирати та визначати для досягнення певної цілі ті самі засоби.

Аналізуючи явище соціального походження знання, вчений доводить, що «лише невелика частина нашого знання про світ народжується в нашому особистому досвіді» [10, с.65], тобто існують типові смислові конструкції, які співвідносяться із системою релевантностей та конструюються як загальноприйняті в Моїй соціальній групі. Тому Х.Абельс називає типізації «створенням смислової взаємності» [1]. Свого часу Дж. Ст. Мілль, коли аналізував природу людської поведінки й наголошував на співвідношенні типових та нетипових дій, пов'язував перші зі звичаями й традиціями і зазначав, що «традиції та звичаї інших людей показують, чому їх навчив їхній досвід; це слід врахувати. Проте їхній досвід, по-перше, може бути надто вузьким і неправильно осмисленим, по-друге, осмислення може бути правильним, проте воно не всім підходить. Звичаї доречні для типових характерів і типових обставин, проте дані обставини і характер можуть бути не типовими»[8].

Елементи такого аналізу важливі з точки зору дослідження раціональних та позараціональних детермінант політичної поведінки соціального агента, за умов використання типових та атипових смислових конструктів. Метод інтерсуб'єктивного аналізу явищ політичної динаміки, який міститься в працях П. Рікера, Ю. Габермаса, М. Фуко, П. Бурдьє та ін. може бути обґрунтованим актуальністю позицій символічного інтеракціонізму.

Принципи наукового моделювання та аналізу явищ соціальної динаміки, розроблені А. Шютцом засновуються на таких постулатах: 1) *логічної послідовності* (відповідності теорії правилам формальної логіки); 2) *суб'єктивної інтерпретації* («відповідність цьому постулату гарантує можливість зводити усі види людської діяльності або їх результати до суб'єктивного значення таких дій або їх результатів, тобто значень, які надаються самим діючим своїй дії»); 3) *адекватності* (йдеться про символічну доступність конструйованої теорій для повсякденного досвіду будь-якого індивіда).

Феноменологічна соціологія А. Шютца стала основою для конструювання соціальних теорій Т. Бергера, Н. Лукмана, Ю. Габермаса, К.-О. Апеля, Г. Гарфінкеля. Останній є засновником етнометодології. Аналізуючи принципи етнометодології, Р. Бонзак зазначає, що Г. Гарфінкель вплинув на «вирішальний методологічний поворот феноменологічної соціології Альфреда Шютца, яка поряд із соціологією знання Мангайма може вважатися іншою основою етнометодології» [3, с. 181]. Стосовно методологічного підходу Карла Мангайма слід зазначити, що вчений, переосмисливши значення соціолога, вводитить у науковий дискурс поняття «соціогенетична точка зору». За умови такої точки зору аналітика питання про фактичне наповнення істинністю або нормативною правильністю культурних або суспільних фактів «береться в лапки». Така позиція ґрунтується на тому, що сам світ або соціальна реальність є такими, які не піддаються спостереженню, натомість досліджуваними можуть бути лише процеси їх формування, тобто процеси формування смислу феномену реальності. Як зазначає К. Мангайм, «домінуюче значення має не «що?» об'єктивного процесу, а «що?» і «як?» »

До проблеми «як?» в етнометодології Гарфінкел додає феноменологічний метод А. Шютца. Модель, запропонована А. Шютцем, розглядається як «один із найпоширеніших варіантів розвитку постулату Вебера про суб'єктивну інтерпретацію смислу» [3, с. 181]. Йдеться про те, що у феноменологічній соціології дієздатність суб'єктів детермінована тим, що вони типовим чином конструюють проекти дії, раціональні з точки зору визначеної цілі, й орієнтують на ці проекти свої дії. Саме в цьому значенні у А. Шютца визнається можливість конструювання дійсності. Розглядаючи проблему з позицій теорії дії та епістемології, феноменологи залишили поза розглядом деякі складності розуміння Іншого. За дужками залишається також характер мотивів та наділення смислом дії як принциповим конструктом, а також їх залежність від місця спостерігача. Відмінність позицій етнометодологів полягає в наголошенні та тому, що щоденне інтерактивне розуміння засноване на взаємному конструюванні, приписуванні мотивів, і водночас воно має сумнівний характер. Г. Гарфінкел твердить, посилаючись на будь-яке щоденне мислення, про «симуляцію або неправдиве приписування згоди».

Процес формування дійсності категоріями етнометодології є загалом інтерпретаційним, тобто аналіз спрямований на інтерпретаційні процеси в усвідомленні реальності. Предметом етнометодологічного аналізу та критики були також процеси інтерпретаційного формування дійсності як частина процесів прийняття рішень в бюрократичних організаціях та державних контрольних організаціях. Дослідження стосується передусім існуючих у даних процесах конструктів мотивів, біографій, а також сфер життєдіяльності. Проте на сьогодні етнометодологічний аналіз інтерпретаційного формування дійсності залишився на

позиціях саме такої критики методу, та за умов реконструкції інтерпретаційного формування соціальних фактів під впливом бюрократичних процедур та методів суспільних наук . Проте соціальне дослідження сьогодні залишається на рівні об'єктивного смислу та щоденних спостережень «першого порядку» [3].

Відповідно до визнання існування об'єктивної реальності в дусі неопозитивізму, Х. Вельцель виокремлює дві позиції у соціальних науках, які він означує розуміючо-історіографічною та пояснюючо-аналітичною [4, с. 108]. Ця диференціація детермінована дуалізмом між розумінням та поясненням, який присутній в герменевтичному методі Вільгельма Дільтея. Як зазначає Х. Вельцель, «розуміючі та пояснюючі позиції є відмінними у трьох взаємопов'язаних підходах: по-перше, в розумінні аспектів соціальної реальності, «здатних до істини», по-друге, в теоретичному посяганні на пізнання і, по-третє, у їх відношенні до суперечки про ціннісну оцінку» [4, с. 109]. На основі стратифікації наукових шкіл Німеччини, він поділяє думку про диференціацію соціальної теорії на три напрями, серед яких нормативно-онтологічний, історико-діалектичний та емпірико-аналітичний. Зважаючи на двовекторність позицій соціальної теорії, науковець відносить нормативно-онтологічну та історико-діалектичну школи до розуміючо-історіографічної позиції, зазначаючи, що попри «глибокі протиріччя в їхніх уявленнях з приводу суспільно-політичних цілей, в тому, що стосується розуміння науки, вони формують спільний фронт проти емпірико-аналітичної школи мислення» [4, с.108].

В основі принципового розмежування цих наукових позицій лежить визнання або заперечення реальності як феномену із необхідним її смисловим наповненням. «Розуміючі позиції бачать принципову відмінність між реальністю природи та реальністю культури чи суспільства. На відміну від реальності природи реальність суспільства наповнена смислом, що випливає із цілей, мотивів та уявлень людини про необхідне. Смислові відносини формують глибше ядро істини соціальної дійсності» [4, с. 108]. Йдеться про неможливість адекватного дослідження реальності науковими методами на основі стандартизованих технік спостереження і вимірювання, які можуть осягнути лише поверхневість дійсності, проте ніколи – її внутрішній зміст. Розуміючо-історіографічна позиція ґрунтується на тому, що соціальне знання можна отримати за допомогою пояснення смислу, тобто інтерпретаційного пояснення мотивів та цілей соціальної дії. Оскільки сукупність мотивів та прагнень соціальних індивідів імпліцитно міститься в мові як знаковій системі, то більшість прихильників цієї позиції застосовують для такого аналізу герменевтичний метод, який спрямований на «мовне вираження людського духу», тобто як на текстові джерела, про які говорить Х. Вельцель, так і на наслідки дискурсивних практик, що є об'єктиваціями лінгвістичної складової соціальної дії агентів.

Розуміюча позиція, яка заснована на тлумаченні смислу соціальної дійсності, об'єктивно пов'язана із ціннісною оцінкою та постулатами необхідного порядку, що призводить до зосередження наукового дискурсу навколо питань про «добрий порядок», «соціальну справедливість» тощо. Як зазначає Ю. Габермас, «смисл суспільного буття відкривається лише із необхідності, із якої буття набуває легітимності». Дискусія навколо різноманітності конструювання смислу «правильного соціального порядку» зумовлює актуалізацію різновекторних наукових проектів бачення соціальної необхідності. Це детермінує нормативну означеність

наслідків аналізу динаміки соціальних процесів. Вельцель займає дещо категоричну позицію стосовно представників розуміючої парадигми, коли наголошує на тому, що вони «заперечують розподіл між ціннісними оцінками і висловлюванням фактів» [4, с. 11], констатуючи факт порушення вимог до соціального дослідження, які присутні вже у працях М. Вебера. Однак саме М. Вебер, як зауважує Х. Абельс, визначав соціальну науку як розуміючу науки, яка «прагне чітко зрозуміти соціальну дію й відтак у її перебігу дати причинне пояснення» [5,с. 326]. Проте специфіка соціального дослідження М. Вебера в тому, що його соціологія намагається не лише пояснювати, а й розуміти соціальну реальність, що свідчить про певний синкретизм категорій В. Дільтея.

Інша - пояснюючо-аналітична позиція, не зосереджуючись на прихованому смислі соціальних процесів, констатує факт існування суспільних ознак, які підлягають вимірюванню й спостереженню і «відповідно до пояснюючих позицій не є прихованими смисловими відношеннями» [4, с. 111]. Тобто дана позиція акцентує увагу не на поясненні смислів явищ, а на тому, які емпіричні ознаки ці явища можуть мати. Визнається об'єктивність соціальних процесів та необхідність існування позаоціночних методів їх аналізу. Відтак теоретичні дані полягають у генералізації зв'язків між ознаками, що підлягають спостереженню.

Х. Вельцель фактично заперечує необхідність використання розуміючих методів для пояснення явищ соціальної реальності, аргументуючи це потребою позаціннісної та об'єктивної наукової оцінки, яка можлива лише в межах пояснюючо-аналітичної позиції. Проте такий підхід не надто виправданий, адже ціннісна означуваність теоретичних конструктів можлива і в межах пояснюючої позиції, а об'єктивність емпіричних даних може зазнати критики з боку феноменологічного методу, зокрема за відсутність акцентації на інтерсуб'єктивних процесах конструювання реальності, впливу символічної структури соціуму та габітуальної детермінації розуміння дослідника. Якщо спрощувати дослідження процесів соціальної реальності й обмежуватися виключно вимірюванням і спостереженням емпіричних даних, екстраполюючись від смислопродукуючих процесів, критика Х. Вельцеля може претендувати на істинність. Проте не можна погодитися із запереченням ним виняткового значення феноменологічних за своєю суттю підходів, особливо щодо висловлювань на кшталт: «Соціальна наука спрямована на отримання знання, тому повинна розвивати методи набуття даних замість культивувати мистецтво інтерпретації» [4, с.113].

Перевагою якісних методів у межах розуміючої позиції є те, що «увага дослідника спрямовується на індивідуальні та структурні початки кожного окремого випадку. Оскільки мета полягає в тому, щоб зрозуміти кожен окремий випадок із самого себе» [1]. Це, відповідно, веде до заборони використання заздалегідь готових наукових гіпотез. Навпаки, інтерпретативне якісне дослідження намагається сформувати теорію із кожного окремого випадку. «Теорія вкорінена в конкретних умовах, в площині яких особи, що до них відносяться, думають і діють» [1]. Така «обґрунтована теорія» (grounded theory), як її називають А. Штраус і Б. Глейзер, виникає із опису індивідами життєвого світу та середовища, реконструює стратегії, які вибирають представники культурного оточення для того, щоб забезпечити свою ідентичність, свою спільність із Іншими та свою відмінність від Інших. Вона зображає *символічне значення*, яке люди надають своїм діям та об'єктивним умовам

життя. Таким чином, «увага до окремих випадків дає змогу віднайти теоретичні взаємозв'язки. Тому цей метод якісного дослідження, що перебуває на етапі формування, передбачений передусім для нових ситуацій та критичних ситуацій» [1]. За таких умов метод, за допомогою якого отримують знання, називається «аналітичною індукцією».

Як зазначають більшість дослідників, феноменологічна соціологія, що започаткована А. Шютцем, окреслила проблематику якісного дослідження. Особливо це стосується виявлених нею ідеалізацій, за допомогою яких індивіди конституюють та конструюють свій світ. Запитання про глибинні структури формування типів, що є важливим для якісного дослідження, висновується із ідеалізацій «і так далі» та «я зможу знову і знову», які роблять надійними відношення індивіда до свого світу. Відповідними темами є біографія, зразок схеми розуміння та визначення ситуації. В ідеалізації «обмінюваності» точками зору та спільності систем релевантності, які дають діючим особам гарантії спільних дій, для якісного соціального дослідження постає питання про принципи конструювання конкретної дії.

Широке використання якісних методів дослідження, яке спостерігається в наукових колах сьогодні, об'єктивується на противагу обмеженості кількісного інструментарію досліджень, який є радше прерогативою часу панування неопозитивізму. Як зазначає Г. Кляйнінг, «кількісне дослідження більше пов'язане із позитивістським розумінням суспільства та ідеології прогресу, ніж якісне дослідження, оскільки кількісні дані вважаються позаціннісними, об'єктивними та реальними» [1].

Застосування феноменологічного за своєю сутністю наукового підходу до аналізу явищ політичної реальності детерміноване необхідністю інтерпретації смислу політичної дії, варіантів конструювання політичних процесів, ціннісного забарвлення динаміки політичної системи тощо.

Список використаної літератури:

1. *Абельс Х.* Романтика, феноменологическая социология и качественное социальное исследование [Електронний ресурс] / Абельс Х. // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. 1. – № 1. – С. 98–124. – Режим доступу : http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/180296.html
2. *Бабушкин В. У.* Феноменологическая философия науки : критический анализ / Бабушкин В. У. ; АН СССР, ИНИОН ; отв. ред. Б. Т. Григорьян. – М. : Наука, 1985. – 189 с.
3. *Бонзак Р.* Документальный метод : Теория и практика интерпретации с позиций социологии знания / Бонзак Р. // Методические подходы политологического исследования и метатеоретические основы политической теории. Комментированное введение / Сост. Н. Конеген, К. Шуберт. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – С. 180–199.
4. *Вальцель Х.* Научно-теоретические и методические основы политологии / Вальцель Х. // Методические подходы политологического исследования и метатеоретические основы политической теории. Комментированное введение / сост. Н. Конеген, К.Шуберт. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – С 107–133.

5. *Вебер М.* Основные социологические понятия / Вебер М. // Избранные произведения / Пер. с нем., сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – С. 602–643.
6. *Гуссерль Э.* Логические исследования. Пролегомены к чистой логике / Гуссерль Э. – К. : Вентури, 1995. – 256 с.
7. *Гуссерль Э.* Картезианские размышления [Електронний ресурс] / Гуссерль Э. – Режим доступу : http://kosilova.textdriven.com/narod/studia/Husserl.htm.
8. *Милль Дж.* О свободе [Електронний ресурс] / Милль Дж. // Режим доступу : http://humanities.edu.ru/db/msg/41201.
9. *Рикер П.* Герменевтика, этика, політика : Московские лекции и интервью [Електронний ресурс] / Рикер П. – М. : АО « КАМІ», Изд. центр «Academia», 1995. – 159 с. – Режим доступу *:* http://www.ihtik.lib.ru.
10. *Шюц А.* Избранное : Мир, светящийся смыслом / Шюц А. *;* пер. с нем. и англ. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 1056 с.

Стаття: надійшла до редколегії 17.06.2009
прийнята до друку24.09.2009

PHENOMENOLOGICAL ANALYSIS OF SOCIO-POLITICAL PROCESSES

Alexandra Kupchenko

Ivan Franko National University of Lviv, Institute of Philosophy
Department of theory and history of political science
Universytetska str, 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: alex_k88@mail.ru

The article exposed features of phenomenological analysis of political processes and his practical value. Analysed stage development phenomenology interpretation of reality and it extrapolation in the field of research bases social dynamics. Outlined the substantive provisions of Alfred Schütz's Phenomenological Sociology. Considered a difference between understanding-historiographical and explanatory-analytical approaches in social sciences. Analyzed specificity determinate symbiotic structures influence the dynamics of political processes, examined the political system through the prism of the phenomenon of intersubjectivity.

Key words: phenomenology, ethnomethodology, intersubjectivity, symbolic structures, systems of relevance.

ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

Александра Купченко

Львовский национальный университет им. Ивана Франко
Философский факультет, кафедра теории и истории политической науки
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: alex_k88@mail.ru

В статье раскрыты особенности феноменологического анализа политических процессов и его предметно-практическое значение. Проанализированная этапность развития феноменологической интерпретации реальности и ее экстраполяция на поле исследования основ социальной динамики. Описаны основные тезисы феноменологической социологии Альфреда Щютца. Рассмотрено различие между понимающе-историографическим и аналитическим подходами в социальных науках. Проанализирована специфика детерминантного влияния символических структур на динамику политических процессов; рассмотрение политической системы сквозь призму явления интерсубъективности.

Ключевые слова: феноменология, этнометодология, интерсубъективность, символические структуры, системы релевантностей.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 197–203
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 197–203

УДК 32.001 : (911.3 : 32) : 342.26

ПОНЯТТЯ РЕГІОНУ ТА РЕГІОНАЛІЗМУ У ТЕОРІЇ СОЦІОПОЛІТИЧНОГО ПОДІЛУ НА ТЕРИТОРІАЛЬНІЙ ОСНОВІ

Юлія Сокирка

Львівський національний університет імені Івана Франка
Філософський факультет, кафедра політології
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна
e-mail: sjulieta@rambler.ru

Розглянуто дві ключові категорій теорії соціополітичного поділу на територіальній основі – регіон та регіоналізм. Основний акцент зроблено на методологічних підходах до аналізу поняття регіон, визначено характерні риси та індикатори, які виокремлюють регіон від оточення. У статті представлено наукові парадигми аналізу поняття регіоналізму, його види, історичну еволюцію, ідеологічні основи, причини виникнення та передумови поширення. Крім того, окреслено різницю між регіоналізмом та регіоналізацією, а також відмінності від федералізму, децентралізації та деволюції.

Ключові слова: соціополітичний поділ, регіон, регіоналізм, регіоналізація, територіально гетерогенна країна, децентралізація.

Складний шлях становлення української державності, її історична розділеність, а також несформованість гомогенної української політичної нації зумовили актуальність дослідження всього спектру проблем, пов'язаних із соціополітичним поділом на територіальній основі в Україні. Проблема надзвичайно актуальна для України передусім з огляду на існування значних розбіжностей між різними регіонами країни, зокрема, економічних, історико-культурних, геополітичних, етно-лігвістичних, релігійних тощо.

Під територіальною (регіональною) основою соціополітичного поділу розуміємо відмінності між групами людей, які склалися за регіональною ознакою і є основою для наступної інституалізації.

Розпочинати аналіз соціополітичного поділу на територіальній основі, на думку Р. Туровського, необхідно із концепції *територіально гетерогенної країни*, в якій регіональні політичні процеси більш-менш автономні стосовно загальнонаціонального рівня і впливають на перебіг подій на рівні держави загалом. Це ті країни, в яких регіони досить сильні й самодостатні, аби творити як свою власну історію, так і історію своєї країни. До цієї групи входять: 1) *федеративні держави*, а також унітарні держави, що розвивають інститут регіональної автономії (Італія, Іспанія); 2) *"великі" унітарні держави*, в яких виходячи із їхніх розмірів і різноманітності розвивається регіональне політичне життя (Франція, Україна); 3) *поліетнічні держави* (Індонезія) або моноетнічні країни із традиційним розподілом на регіональні клани, тощо (Таджикистан); 4) *держави, що мають у складі особливі етнічні ареали*, де є розвинені сепаратистські настрої (Великобританія) [8, с. 139].

© Сокирка Ю., 2011

У даній статті ми зосередилися на аналізі двох ключових, на нашу думку, категорій для дослідження соціополітичного поділу на територіальній основі – це поняття регіону та регіоналізму.

Слід відзначити, що у політичній науці існує безліч підходів до його визначення, проте особливої уваги заслуговує визначення І. Баджа та К. Ньютона: «*Регіон – це територія, яка є реальною спільністю з географічного погляду, або така територіальна спільність, де існує спадкоємність і чиє населення поділяє певні загальні цінності та прагне зберегти і розвинути свою самобутність з метою стимулювати культурний, економічний та соціальний прогрес*» [6, с. 124].

Ключовими індикаторами поняття «регіон» є, по-перше, певна *територія*, яка географічно виокремлюється зі складу загальної території країни; по-друге, *населення*, яке проживає на цій території і має певні спільні особливі характеристики щодо решти населення цієї країни. Третім індикатором повинна бути *самоідентифікація* або *самоусвідомлення* наявності в цієї групи людей певних особливостей, які відрізняють їх від загалу. Цей індикатор передбачає переважання регіональної самоідентифікації над загальнонаціональною [6, с. 125].

Однозначного визначення терміна «регіон» політичною наукою досі не знайдено, тому доцільно навести декілька підходів до його розуміння. У вузькому значенні, одні дослідники воліють визначати регіон як *господарсько-економічну спільність* (наприклад, український Донбас, німецький Рур, американський Середній Захід, російський Волго-В'ятський регіон тощо), інші – як *географічно-адміністративну одиницю* (область – в Україні, земля – у Німеччині, штат – у США тощо), треті як *культурно-історичну територію* (Гуцульщина – в Україні, Нова Англія – у США тощо) [8, с. 138].

У *глобальному* контексті регіон може бути визначений як група прилеглих країн, що становлять окремий економіко-географічний чи близький за національним складом і культурою, або ж однотипний за суспільно-політичним ладом район світу.

Згідно із механізмами впливу, регіональні парадигми представлені таким чином:

– *регіон як квазікорпорація*: констатація існування регіону як суб'єкта власності та економічної діяльності; він взаємодіє з вітчизняними та транснаціональними корпораціями, стає учасником конкурентної боротьби, що веде до саморозвитку регіону і поліпшення економічного стану сусідніх із ним регіонів;

– *регіон як ринок* (безпосередньо пов'язана з попередньою парадигмою). Оцінка здійснюється не лише з погляду зосередження виробництва, а й з позиції збуту продукції, кваліфікації робочої сили, кон'юнктурних умов та рівня сформованого ринкового середовища;

– *регіон як квазідержава*: процеси децентралізації влади та виникнення федеральних утворень нерідко ведуть до того, що регіони, які скористалися принципом субсидіарності, накопичують у собі додаткові функції, фінансові ресурси, що забезпечує високий ступінь автономності внутрішньої регіональної політики;

– *регіон як соціум*. Із погляду теорії соціального кластера (Андрес Редрігес Посе), саме соціальні умови є показником внутрішнього стану регіонів (соціальна структура, рівень безробіття, рівень доходів населення, динаміка структури зайнятості) [7, с. 19-20].

Дослідники регіоналізму виділяють три необхідні складові, які дають змогу виокремити поняття «регіон» від оточення. Перша — *когнітивна*, тобто населення регіону повинно усвідомлювати існування регіону та його географічні межі. Друга складова — *емоційна*, тобто спосіб сприйняття регіону і ступінь, в якому регіон уможливлює підґрунтя регіональної ідентичності й солідарності в конкуренції з іншими формами ідентифікації (національна, класова тощо). Третя складова — *інструментальна*, тобто можливість використання регіону як основи для політичної мобілізації задля досягнення соціокультурних, економічних та політичних цілей [5].

Європарламент у 1988 році прийняв «Хартію регіоналізації», в якій поняття регіон подано наступним чином: «Регіон – це територія, що з географічного погляду створює політичну цілісність, або комплекс територій, який є закритою структурою і населення якого визначається певними спільними рисами та виявляє бажання й надалі зберігати існуючу цілісність» [6, с. 125].

Основні ознаки, що характеризують поняття «регіон»: комплексність, цілісність, спеціалізація, керованість, тобто наявністю політико-адміністративних органів управління.

Із погляду суб'єкта політичного процесу «регіони» можна розглядати, по-перше, як об'єкт державного управління з єдиним територіальним простором, що вирізняється певними ознаками (географічними, економічними, історичними, етнічними та іншими) і як адміністративно-територіальну одиницю; по-друге, як організований у просторі суб'єкт прийняття політичних рішень, який виступає як суб'єкт самоврядування та самостійний фактор політичного тиску [7, с. 27].

Останнім часом в наукових колах особливої популярності набуває поняття «*регіоналізм*». Це поняття часто ототожнюють із поняттям «*регіоналізація*», проте, на нашу думку, їх слід розмежовувати. Регіоналізм більшою мірою належить до практики перерозподілу повноважень центральної влади з метою надання територіальній (регіональній) владі посередницької ролі у взаємовідносинах між центральними та місцевими органами влади. В той час, як регіоналізація розглядається як процес, у межах якого центральні органи влади задовольняють вимоги регіону. Регіоналізм припускає конкретні політичні дії, регіоналізація ж передбачає певну тактику, курс; регіоналізм виходить із периферії, регіоналізація – це реакція центру у відповідь [2, с. 30].

Е. Томпсон трактує регіоналізм як спосіб, за допомогою якого окремі політичні партії та інші організації сприяють ідеї специфічності (виокремленості) регіону, тобто регіоналізм є водночас і ідеологією, і стратегією, яка виокремлюється з метою забезпечення переваг для регіону. Регіоналізація – це процес передачі повноважень або обов'язків від центрального уряду до рівня регіональних адміністрацій [1, с. 8]. На думку Д. Еванса і Дж. Ньюнхема, поняття "регіоналізм" співвідноситься із поняттям "регіон", як націоналізм із поняттям нація. Регіоналізм виступає як прояв сукупності певних позицій, відносин, що відображують індивідуальні та колективні погляди, думки щодо регіону. Регіоналізм існує як у межах держав, так і між ними. Дж. Еванс і Дж. Ньюнхем розглядають внутрішньодержавний регіоналізм у різних формах прояву: 1) регіоналізм як етнічний націоналізм, політичною метою якого може бути досягнення політичної незалежності, тенденції до сепаратизму; 2) регіоналізм як відображення організаційного прагнення населення регіону з метою підвищення ефективності системи управління, потреба в розширенні повноважень,

політичної й економічної самостійності даного територіального простору, закріплених конституційно-правовими актами [7, с. 32].

Внутрішньодержавний регіоналізм певною мірою є сукупністю різних теоретичних підходів, що відображають сутнісний стан взаємин (зокрема і конфліктний) між центром і регіонами.

На думку Ю. Пахомова, регіоналізація – це реакція на негативні прояви глобалізації, спроба захиститися від її руйнівних наслідків. Основним поштовхом до цього, на думку вченого, стала світова фінансова криза 1995 – 1998 років. Формування регіонів дає їм змогу „закритися" і залишатися самодостатніми в разі якихось потрясінь у зовнішньому світі. З іншого боку, регіоналізацію можна розглядати не як реакцію на глобалізацію, а як її логічне продовження, одну із її зовнішніх форм. «Регіональна інтеграція... обумовлює міцніше зчеплення окремих національних господарств, їх зрощування в єдиний економічний організм і неначе підштовхує процес глобалізації, створюючи для нього зцементовані опорні конструкції» [4].

Основними *причинами виникнення та передумовами поширення регіоналізму* були зміни в суспільних процесах: по-перше, відбувалася безперервна інтернаціоналізація територіальних економік, постійне розмивання міждержавних кордонів через посилення інтеграції повідомлень, ідеологій і стилів організації; по-друге, мобілізація периферії, регіонів і місцевостей проти національних центрів, утвердження вимог меншин із приводу культурної автономії, окремих органів територіального управління і прийняття рішень; по-третє, відбувався інтенсивний розпад старих і формування нових суспільних інститутів значно посилюють трудову і соціальну мобільність індивідів, через що важливого значення набуває «соціокультурне і духовне відтворювання населення на мезорівні» [7, с. 364].

М. Кітинг розрізняє два типи регіоналізму, присутні в актуальному політичному процесі: *традиційно консервативний* («старий») та *модерний* («новий»). Перший регіоналізм побудований на домодерних ідентифікаціях і зазвичай пов'язаний із уявленнями про історичну давнину та ностальгійними почуттями. Консервативний характер цього різновиду регіоналізму пов'язаний з тим, що його прихильники належать до найменш географічно і соціально мобільних верств населення. Вочевидь, традиційний регіоналізм меншою мірою покликаний позиціювати та відстоювати свої інтереси у ширшому надрегіональному контексті.

На відміну від нього модерний регіоналізм, навпаки, знаходить підтримку серед мобільних, соціально активних, урбанізованих індивідів. Регіоналістські партії зазвичай розраховують на підтримку представників середнього класу, зорієнтованих більшою мірою назовні, вважаючи регіон динамічною силою економічних і соціальних змін. Саме тому новий регіоналізм ґрунтується на зв'язках між регіоном та трансрегіональним порядком (державою, світовим ринком, макрорегіоном) [3, с. 81-85].

У політиці регіоналізму розрізняють кілька напрямів та ідеологічних платформ:

– *консервативний регіоналізм,* пов'язаний з ідеєю спільності почуттів всупереч модернізації. Регіоналізм такого гатунку апелює до домодерних реалій і цінностей, маючи тенденцію до ізоляціонізму. В сучасних умовах він вочевидь сприяє реакційним тенденціям;

– «*буржуазний» регіоналізм* індустріальних та економічно розвинених регіонів. Цей регіоналізм закликає до індустріального розвитку і намагається подолати обмеження з боку держави, наполягаючи на створенні сучасних адміністративних та політичних структур. Втім, у сучасній Європі прихильниками цієї політичної лінії стають не стільки підприємці, як представники регіональної технократії, зазвичай пов'язані з управлінням у державному секторі й плануванням як в уряді, так і в місцевих закладах освіти (регіональні інтелектуальні еліти);

– «*прогресивний» регіоналізм***,** заснований на «лівій» ідеології. Представники цього різновиду регіоналізму використовують ідеї національно-визвольних рухів, з метою подолання нерівномірного розвитку й внутрішнього колоніалізму;

– *соціал-демократичний регіоналізм***.** Попри те, що європейська соціал-демократія зазвичай відстоювала ідеї централізованого державного регулювання, починаючи з 60-х рр. відбувається поступовий її перехід на регіоналістські позиції, що пов'язано значною мірою з опозиційним політичним досвідом, сприятливим для пошуку підтримки на місцевому, територіальному рівні, а також із необхідністю адаптуватися до глобальних викликів;

– *правий популістський регіоналізм***,** спрямований проти централізованої держави, іноді проти перерозподілу бюджетних коштів у менш розвинені регіони, проти мігрантів [3, с. 111-113].

У контексті взаємовідносин «держава – регіони» дослідники виділяють такі різновиди регіоналізму: 1) вузький регіоналізм; 2) самоврядування; 3) органічна децентралізація; 4) корпоративна децентралізація.

Вузький регіоналізм притаманний державам унітарного типу (зокрема Україні), де регіональне керівництво є директивним органом центральної влади, яка відводить регіонам певні функції, що не створюють політичних проблем, а лише доповнюють центр. Прикладом може правити Польща, де більшість посадових осіб одержують номінації зі столиці, яка має рахуватися із позицією регіонів.

Самоврядування з XIX – поч. XX ст. визначається англійським терміном «home rule» або німецький «Selbstverwaltury». Вважається, що вищою ланкою регіоналізму є наділення регіонів правом вирішувати низку питань стосовно власного устрою в межах конституційних повноважень або згідно з традицією. Таке самоврядування становить частину державного адміністрування і поєднується з усією політичною системою.

Органічна децентралізація представлена двома різновидами: 1) провінційно видозмінена, коли в провінціях існують поряд центральні органи та директивні самоврядні органи (наприклад, земства в Росії); 2) територіально видозмінена, коли при одноцільовій центральній владі постають середні й місцеві органи, які іноді наділялися значними управлінськими функціями (наприклад, коронні краї в Австро-Угорщині).

Корпоративну децентралізацію іноді називають сутнісною децентралізацією оптимального типу. Тут штати/провінції службово не підпорядковані центру й мають усі права, які не заборонені конституцією чи звичаями [1, с. 10-14].

Крім того, виділяють ще такі різновиди регіоналізму: 1) "bottom-up" – регіоналізм як зростання політичної і економічної активности суб'єктів регіону; 2) "top-down" – регіоналізм як формування державної регіональної політики з врахуванням специфіки розвитку регіонів [5].

Підсумовуючи, слід зазначити, що якщо регіоналізм передбачає практику перерозподілу повноважень між центром та регіонами, то регіоналізація розглядається як процес, у межах якого центральні органи влади задовольняють вимоги регіону, якщо регіоналізм виходить із периферії, то регіоналізація – це реакція центру у відповідь. Регіоналізм також необхідно відрізняти від федералізму, за якого нижчий рівень урядування має свою захищену сферу компетенції, в яку не може втручатися верхній рівень, та від деволюції – передачі з верхнього рівня врядування на нижчий повноважень, які загалом важко повернути.

Отже, регіон є вагомим актором політичного процесу, який впливає на процес прийняття рішень у державі, сприяє представництву регіональних інтересів через різного роду інституції, а також виступає самостійним фактором політичного тиску в межах соціополітичного поділу на територіальній основі.

Список використаної літератури:

1. *Бей О.* Регіоналізм як єдність у різноманітності. До питання еволюції владних структур України / Бей О. // Політика і час. – 2003. – № 5. – С. 7–14.
2. *Береза А.* Регіоналізм і регіоналізація : проблеми теорії і практики / Береза А. // Трибуна. – 2006. – № 11–12. – С. 29–30.
3. *Китинг М.* Новый регионализм в Западной Европе / Китинг М. // Логос. – 2003. – № 6. – С. 81–113.
4. *Попович А*. Интеграция: теоретические аспекты [Електронний ресурс] / Попович А. – Режим доступу : http://fmp-gugn.narod.ru/pop2.html.
5. Регіональний вимір суспільно-політичних процесів в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.niss.gov.ua/book/Krysachenko/7-5-Ukr_Socium.pdf.
6. *Романюк А.* Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи : Монографія / Романюк А. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 391 с.
7. *Татаренко Т.* Регіональний фактор у політичному житті України : Монографія / Татаренко Т. – Луганськ : Вид. «СНУ ім. В. Даля», 2005. – 416 с.
8. *Туровский Р.* Основы и перспективы региональных политических исследований / Туровский Р. // Полис. – 2001. – № 1. – С. 138–156.

Стаття: надійшла до редколегії 11.05.2009
прийнята до друку24.09.2009

CATEGORY OF REGION AND REGIONALIZM IN THE THEORY OF SOCIOPOLITICAL CLEAVAGE ON THE TERRITORY BASE

Yulija Sokyrka

Ivan Franko National University of Lviv
Institute of Philosophy, Department of political science
Universytetska st., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: sjulieta@rambler.ru

This article described two main categories in the theory of the sociopolitical cleavage on the territory base: the region and the regionalism. The main stress was made on the methodological approaches to the analysis of region and it was assigned main characteristics and indicators, that separated the region from an encirclement. Scientific paradigms to the analysis of category of the regionalism, it's types, the historical evolution, an ideological base, reasons of appearance and preconditions of spreading were suggested in the article. Beside that, the difference between the regionalism and the regionalization and also the distinction from the federalism, the decentralization and the devolution were drawn.

Key words: a sociopolitical cleavage, the region, the regionalism, the regionalization, territorial heterogeneous country, the decentralization.

ПОНЯТИЕ РЕГИОНА И РЕГИОНАЛИЗМА В ТЕОРИИ СОЦИОПОЛИТИЧЕСКОГО РАЗМЕЖЕВАНИЯ НА ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ОСНОВЕ

Юлия Сокырка

Львовский национальный университет им. Ивана Франко
Философский факультет, кафедра политологии
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, 79000, Украина
e-mail: sjulieta@rambler.ru

Рассмотрены две ключевые категорий теории социополитического расмежевания на территориальной основе – регион и регионализм. Основной акцент сделан на методологических подходах к анализу понятия регион, определенно характерные черты и индикаторы, которые выделяют регион от окружения. В статье представлены научные парадигмы анализа понятия регионализма, его виды, историческая эволюция, идеологические основы, причины возникновения и предпосылки распространения. Кроме того, определено разницу между регионализмом и регионализацией, а также отличия от федерализма, децентрализации и деволюции.

Ключевые слова: социополитическое размежевания, регион, регионализм, регионализация, территориально гетерогенная страна, децентрализация.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 204–210
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 204–210

УДК 323.15

МЕТОДОЛОГІЯ ВИЗНАЧЕННЯ СТАТУСУ ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТ В УКРАЇНІ: РЕАЛІЇ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Михайло Зан

Ужгородський національний університет
Факультет суспільних наук, кафедра політології
вул. Підгірна, 46, 88000, м. Ужгород, Україна
e-mail: mykhailo_zan@mail.ru

У статті аналізується проблема «хаосу дефініцій» в сучасній українській етнополітології. Автор ілюструє квазінаукову суть поняття «народність» та маніпулятивність довкола категорії «національність». Наголошується на проблемі методологічної непослідовності щодо інтерпретації понять «національна меншина/група», «етнічна / етнографічна група», «субетнос». Автор робить висновок про перспективу створення регіональних етнополітологічних центрів та вироблення чіткої концепції української етнополітики, про потребу детального вивчення та з'ясування статусу етнічних спільнот.

Ключові слова: етнополітологія, національна меншина / група, етнічна / етнографічна група, етнополітологічний центр.

Формування синтезної дисципліни на стику політичної науки та етнології відбувається в Україні суперечливо. На даному етапі можна виокремити три варіанти синтезу конкубінатного тандему «політологія – етнологія». По-перше, це найбільш поширений варіант, окреслений як «етнополітологія». Він є найусталенішим у науковій вітчизняній традиції. Під цим науковим брендом захищені кандидатські та дисертаційні роботи, написані підручники для студентів вищої школи (І. Курас, О. Картунов, О. Антонюк, В. Бородінов) [1; 4; 7; 8]. По-друге, побутує «етнодержавознавство» як сфера вивчення проблем державного конституювання етнічних спільнот (Ю.Римаренко, І.Оніщенко) [18; 19]. Третій підхід представлений самобутнім авторським концептом І. Варзара, визначений останнім як «політична етнологія» [5].

Саме плюралізм в окресленні предмета етнополітологічної дисципліни спричинив своєрідний «хаос дефініцій» в оперуванні основними поняттями науки; невизначеність чіткої концепції етнополітики і, як наслідок, гальмування у вирішенні нагальних проблем етнополітичного буття Української держави.

Джерело подібних інсинуацій має виключно політичну природу. Це «проблеми» політичних лідерів нашої держави, які маніпулюють масовою свідомістю, моделюючи при цьому протистояння за принципом «Схід – Захід» України, реанімуючи напередодні виборчих кампаній проблему надання російській мові статусу державної. Водночас це «проблеми» політтехнологів, консультантів, які обслуговують фрагментований за бізнес-інтересами український політикум, а також «проблеми» теоретиків, які, забуваючи про особливості конституювання української спільноти, апелюють до різного типу квазінаукових дефініцій.

© Зан М., 2011

Відтак проблема методології визначення статусу етнічних спільнот України є *актуальною* як у науково-теоретичному, так і в предметно-практичному сенсі.

Одним із парадоксів української етнополітичної науки є данина радянському суспільствознавству і нехтування європейським досвідом в оперуванні науковими поняттями. Досвід суспільно-політичного розвитку європейських суспільств засвідчує безглуздість вживання деяких квазінаукових категорій.

Квазінаукове поняття «народність». У філософських словниках радянського часу це поняття визначало «одну із форм спільності людей, яка історично слідує за родоплемінною спільнотою і формується в процесі злиття, консолідації різних племен в умовах зміни первіснообщинного ладу приватновласницькими відносинами, появою і розвитком класів» [17, с. 263]. Тому побутування цього терміна в наукових та публіцистичних працях є рудиментом радянської схеми етногенетичних процесів, яка прямо вписувалася в чергування суспільно-економічних формацій.

Якщо «плем'я» відповідало первісному ладу, то «народність» презентувала екстенсивну за часом і простором рабовласницьку та феодальну суспільно-економічну формацію. Поняття «нація» логічно асоціювалось із «регресивною» капіталістичною та «прогресивною» соціалістичною стадіями суспільної динаміки. Власне поняття «народність» виявилося найслабшою ланкою у теоретичному та практичному аспектах. Зокрема концепція «давньоруської народності» за радянських часів виступала в якості «спільної колиски» трьох братніх східнослов'янських народів. По нинішній день на сторінках як загальнодержавної, так і регіональної преси зустрічається термін на кшталт «представники циганської / гагаузької народності». Виникає питання: яким чином ці словосполучення узгоджуються із суспільствами рабовласницького та феодального типу?

Амбівалентність терміна «національність». Поняття «національність» звичайно вживається для окреслення етнічної чи національної належності особи. В це поняття вкладається власне етнокультурне розуміння нації або ж німецька модель поняття «нація». Ще з часів Йоганна Гердера (1744-1803 рр.) у Німеччині під націями розуміли спільноти, яких об'єднує мова, культура, традиції. Слов'янські етноси за доби націоналізму в Східній Європі (друга пол. XIX – поч. XX ст.) стали «націями», відповідно «національність» розуміється як статус особи в рамках національної (етнічно гомогенної) спільноти. З іншого боку, через особливості націогенезу Франції та Англії виникає етатистське розуміння «нації». У цих суспільствах складається усвідомлення «національності» як приналежності до могутнього державного механізму. Національність виражає належність до держави, тобто визначає громадянство. Таким чином сформувалась англосаксонська модель нації й національності як державної лояльності та патріотизму, громадянської ідентичності.

Маніпулювання амбівалентним статусом терміна «національність» очевидна при аналізі етнополітичних процесів в сучасних країнах Центрально-Східної Європи. Безпосередньо спілкуючись із респондентами-українцями повітів Сату Маре та Марамуреш (Румунія), можна спостерігати певне збентеження перед запитаннями про їхню «національність». Місцеві українці, спілкуючись діалектною українською мовою, стверджують, що вони «румуни за національністю, але українці за етнією». Подібна ситуація у Східній Словаччині (Пряшівщина), де місцеве населення переважно зберігає русинський етнокультурний маркер, а нарівні національності

ідентифікує себе зі словацькою спільнотою. Самі респонденти змушені констатувати таким чином, оскільки переписні листи змодельовані за цим критерієм. Така ж ситуація спостерігається й на Закарпатті, де поєднується загальнодержавна (національна), регіональна (етнокультурна чи субетнічна) свідомість. На рівні окремих наукових кіл, місцевого чиновництва, працівників культури та освіти можна констатувати твердження, яке вдало й концентровано представлено в одній науково-популярній праці: «За національністю я українець… але завжди захищатиму русинів від «найвідоміших від свідомих», які бажали б бачити русинів бидлом, а не народом, діють за принципом: «русинів ні в народ, ні в націю не пустимо!» [3, с. 8].

Отже, замість німецької традиції розуміння «національності» як етнокультурного феномену в громадську думку впроваджується англосаксонське тлумачення цієї дефініції, що призводить до певних сепаратистських тенденцій у центрально-східноєвропейському ареалі. В той же час у виключно наукових дослідженнях зустрічаються й створені журналістами, фахівцями PR-технологій слогани, що не витримують жодної критики. Так, характеризуючи міграційні процеси на Закарпатті на початку 90-х років минулого століття, дослідники стверджують «…міграцію осіб кавказької національності» [9, с. 9].

Довільне оперування поняттями «національна меншина», «національна група», «етнічна меншина», «етнічна група», «субетнос», «етнографічна група». Зрозуміло, що можна теоретично обґрунтувати «правильність» вживання будь-якої дефініції. Однак якщо в процесі дослідження підміняються поняття й загострюються кон'юнктурні акценти, такий підхід треба піддавати критичному аналізу.

Існує плюралізм думок щодо зазначених термінів, зокрема щодо терміна «етнічна група». Подібний плюралізм призводить до різночитань, підміни сутності досліджуваних проблем. Так, в одній науковій розвідці автор говорить про закарпатських румунів, угорців, німців, користуючись терміном «національні групи», в іншому дослідженні зазначає, що це – «етнічні групи» [11, с. 210; 13, с. 268; 15, с. 104]. «Національними меншинами» в останньому дослідженні вже виступають русини Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії, України. Автори мотивують це тим, що русини – частина нації поза межами етнічної чи державно-політичної території. В таких умовах дослідники самостійно визначають місце національної меншини закарпатських українців у складі Української держави [15, с. 116]. В одній і тій же праці Іван Минович та Микола Макара спершу зазначають, що етнічні групи – це утворення, що не входять в етносоціальний організм. В іншому місці вказується, що український етнос (як і інші) поділяється на етнічні групи [16, с. 7, 64]. Очевидно, автори мали на увазі етнографічні групи, що кардинально змінює сутність розуміння проблеми.

Подібні казуси трапляються в багатьох інших студіях. Дослідники насамперед оперують терміном «етнічна група», розуміючи під ним етнографічну групу або субетнос. Так, відомий американський учений Пол Роберт Магочій вказує, що «…свою республіку утворила етнічна група гуцулів» [10, с. 107]. Інша варіація – термін «етнічна група» використовується щодо представників усіх етнічних спільнот, включаючи державотворчий етнос, національні меншини, етнічні групи [2; 20]. Використання ж авторами монографії «Циганське населення Закарпаття» терміна «етнічна група» щодо циган краю більш виправдане, аніж «національна меншина», внаслідок об'єктивних чинників їхнього етногенезу [6, с. 3].

Наукові непорозуміння через вживання наукової термінології виникають і через так зване соціологізаторство етнологічної термінології. Так, Олександр Пелін вказує на факт «відпучковування» від українців некодифікованих груп – «русинів» і «закарпатців». Крім цього, русини поділяються на три контрольні групи – етнічні, рекомендовані, активісти національно-культурного товариства [20, с. 76; 21, с. 199, 206]. Такі похідні поняття на основі історичного етноніму або географічної детермінації етнічних явищ і процесів є радше соціологічною моделлю. Таким чином, подібна студія вказує на виключно соціально-політичні орієнтації, процеси етнічної маргіналізації населення, а не етнічну належність опитаних. Такі дослідження ігнорують нетотожність соціальної стратифікації і етнографічної мозаїчності етнічних спільнот. Якщо русини, закарпатці, радянські – окремі «етнічні групи», то можна було б за таким самим принципом поділити циган на табірних циган, ремісників, музикантів і танцюристів; угорців на мадярів і чанго; виділити серед румунів молдаван і т.д.

Дослідник Іван Мигович справедливо зазначає, що в середовищі автохтонів даються взнаки пристрасті довкола етнонаціонального розвитку (соціально-політичні орієнтації). Вчений вказує на виділення (на основі знову ж таки історико-політичної детермінанти) в середовищі українців Закарпаття українців етнічних місцевих, східних, прикарпатських, русинів (6%). Серед названих виділяють українців, русинів-українців, русинів-неукраїнців [14, с. 36]. Політизація цього явища загрожує конфліктами, наголошує вчений. Виникає доречне зауваження: навіщо на науковому рівні робити штучний поділ єдиного етносу? На практиці це означає фактичну рекламу кон'юнктурно сконструйованої «проблеми русинів на Закарпатті».

Субетнічні розмежування виявляються у протиставленні певних традицій, стереотипів, цінностей, звичок представників етнографічно мозаїчних спільнот. Щодо української етнічної спільноти, то мова йде насамперед про русинів-закарпатців, бойків-галичан, гуцулів-буковинців [22, с. 502]. Це звичайне соціокультурне та ментальне явище, яке є характерним для всіх етносів. Цей поділ на побутовому рівні існував і буде існувати в будь-якої етнічної спільноти. В той же час на Закарпатті, як не парадоксально, більшість «субетнічно свідомих» русинів виявилось під час перепису в містах, а не в традиційному сільському середовищі. Це – 59,6 % з 10 063 чол. із числа постійного населення області.

Цікавим прикладом маніпулювання етнологічними дефініціями є особливий статус спільноти, яка ідентифікує себе волохами. Ця група поширена в селах Сімер, Тур'я-Ремета, Тур'я-Пасіка, Порошково Перечинського району, Анталовці, Кам'яниця Ужгородського району, Мирча Великоберезнянського району, Довге Іршавського району Закарпатської області. Це румуномовна спільнота нащадків трансільванських циган, які прибули на Закарпаття в другій половині XVIII ст. Спілкуючись архаїчною румунською мовою і не визнаючи себе циганами, волохи під час перепису населення зафіксовані як «українці». Безперечно, що немає жодних підстав відносити їх до якоїсь особливої групи румунського етносу чи окремої етнічної спільноти. Зовсім інша справа, що вони деградували в плані етноідентичності (втратили етнічну самосвідомість) і представляють своєрідну маргінальну групу циган краю. Саме «білими циганами» називають їх українці, які мешкають поряд. Попри це окремі науковці вживають щодо цієї спільноти термін «невелика етнічна група», що не є методологічно виваженим [12]. Комплексне

наукове дослідження цієї проблеми в Україні та Словаччині декілька років тому проводили співробітники Історичного Музею м. Сату Маре (Румунія), зокрема, етнолог Аліна Асталош. Результати дослідження не були опублікованими, а в звітах про роботу етнологічної експедиції закарпатські волохи презентувались як окрема «румуномовна спільнота».

Отже, можна констатувати, що вітчизняна етнополітологічна наука потребує детального вивчення та з'ясування статусу етнічних спільнот. Першим кроком до вироблення чіткого етнополітологічного тезаурусу постало б створення координаційного центру з вивчення етнополітичних проблем регіонів України. На базі дослідження локальних проблем необхідно підготувати окреме видання, де були б представлені етнографічні та субетнічні аспекти української нації, співвідношення категорій «національна меншина», «етнічна меншина», «корінний народ / етнос» тощо. Така праця дала б змогу оптимізувати прогалини в контексті вироблення наукових рекомендацій в рамках методологічно виваженої концепції етнополітики України.

Список використаної літератури:

1. *Антонюк О.* Формування етнополітики в Україні : теоретико-методологічні та концептуальні засади: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: спец. 23.00.05 «Етнополітологія та етнодержавознавство» / Олександр Васильович Антонюк ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2001. – 29 с.
2. *Бедзір В.* Міжетнічне контактування в Ужгороді в оцінках представників основних етногруп / Василь Бедзір // Соціальні виміри суспільства. Збірка наукових робіт молодих науковців. Випуск 3. – К. : Інститут соціології, 1999. – С. 349–363.
3. *Болдижар М.* Наука вимагає правди / Болдижар М. – Ужгород : Б. в., 1999. – 68 с.
4. *Бородінов В.* Етнополітологія : Навчальний посібник / Бородінов В. – Донецьк : Каштан, 2008. – 396 с.
5. *Варзар І.* Політична етнологія як наука : теоретико-методологічні і наукознавчо-праксеологічні аспекти : автореф. дис. ... д-ра політ. наук: спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / Іван Миколайович Варзар. – К., 1995. – 52 с.
6. *Ємець Г.С.* Циганське населення Закарпаття / Г.С. Ємець, Б.І. Дяченко. – Ужгород : Карпати, 1993. – 64 с.
7. *Картунов О.* Західні етнонаціональні та етнополітичні концепції : теоретико-методологічний аналіз : автореф. дис. ... д-ра політ. наук: спец. 23.00.05 «Політичні інститути і процеси» / Олексій Васильович Картунов. – К., 1996. – 41 с.
8. *Курас І.* Етнополітологія. Перші кроки становлення / Курас І. – К. : Ґенеза, 2004. – 736 с.
9. *Лавер О.* Свої "чужі" і чужі "свої". Етнічні процеси на Закарпатті в радянський час та в перші роки становлення української державності / Лавер О., Макара М. // Карпатський край. – 1996. – № 1–4. – С. 7–9.
10. *Магочий П.* Русинське питання / Магочий П.Р. // Політична думка. – 1995. – № 2–3. – С. 105–115.

11. *Макара М.* Русинство в етнополітичному житті центральноєвропейського регіону / Микола Макара // Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (друга половина 80-х – перша половина 90-х років XX ст.) : Матеріали міжнар. наук. конфер. 26-27 вересня 1996 року. – Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського обласного комітету у справах преси та інформації, 1997. – С. 210.
12. *Макара М.* Ще одна зневажена спільнота / М. Макара, В. Марина // Християнська родина. – 2000. – 27 липня. – С. 10.
13. *Макара М.* Деякі питання сучасних міжнаціональних відносин на Закарпатті / М. Макара // Українські Карпати : Матеріали міжнар. наук. конфер. "Українські Карпати : етнос, історія, культура" (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р.). – Ужгород : Карпати, 1993. – С. 267–278.
14. *Мигович І.* Конфліктність в закарпатському соціумі : етноконфесійний аспект / Мигович І. // Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (друга половина 80-х – перша половина 90-х років XX ст.) : Матеріали міжнар. наук. конфер. 26-27 вересня 1996 року. – Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського обласного комітету у справах преси та інформації, 1997. – С. 29–38.
15. *Мигович І.* Закарпатський соціум : етнологічний аспект / І. І. Мигович, М. П. Макара. – Ужгород : Патент, 2000. – 160 с.
16. *Мигович І.* Слово за русинів / І. І. Мигович, М. П. Макара. – Ужгород : Християнська родина, 1999. – 104 с.
17. Народность // Философский словарь / под ред. М.М. Розенталя. – Изд. 3-е. – М. : Изд-во полит. литературы, 1972. – С. 263.
18. *Оніщенко І.* Основи етнодержавознавства : навч. посібник / Оніщенко І. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2004. – 168 с.
19. Основи етнодержавознавства : підручник / за ред. Ю.Римаренка. – К. : Либідь, 1997. – 656 с.
20. *Пелин А.* Динамика межэтнических отношений Закарпатья 1995-1998 годов / Пелин А.В. // Ученые записки Симферопольского государственного университета. – Симферополь, 1999. – № 11. – С. 76–84.
21. *Пелин А.* Различия между официальной статистикой и результатами социологического исследования по проблемам национальных меньшинств в Закарпатье / Пелин А.В. // Матеріали наук.-практ. конфер. "Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті". – Ужгород : Патент, 1997. – С. 199–213.
22. Субетнос // Етнократологічний словник : Енцикл.-довід. слов. / За ред. О.В. Антонюка, М.Ф. Головатого, Г.В. Фокіна. – К. : МАУП, 2007. – С. 501–502.

Стаття: надійшла до редколегії 12.05.2009
прийнята до друку24.09.2009

METHODOLOGY OF DETERMINATION OF ETHNICAL COMMUNITIES STATUS IN UKRAINE: REALITY, PROBLEMS, PERSPECTIVES

Mykhailo Zan

Uzhgorod National University
Faculty of social sciences, Department of political science
Pidhirna str. 46, 88000, Uzhhorod, Ukraine
e-mail: mykhailo_zan@mail.ru

In the article the problem of the «chaos of definition» in the modern Ukrainian Ethnopolitical Science was analyzed. The author illustrated a non-scientific essence of the definition «folks» and manipulations of the category «nationality». The emphasis was given to highlight the problem of the methodological inconsistency in interpretations of definitions «national minority / group», «ethnical / ethnographical group», «Subethnos». The author made conclusions about perspectives for the foundation of regional Ethnopolitical Science centres and a development of the legible concept of the Ukrainian Ethnopolitical Science and about the necessity of the detailed research and the determination of the status of ethnic associations.

Key words: Ethnopolitical Science, the national minority/group, ethnic/ethnographic group, Ethnopolitical Science centre.

МЕТОДОЛОГИЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СТАТУСА ЭТНИЧЕСКИХ СООБЩЕСТВ В УКРАИНЕ: РЕАЛИИ, ПРОБЛЕМЫ, ПЕРСПЕКТИВЫ

Михаил Зан

Ужгородский национальный університет
Факультет общественных наук, кафедра политологии
ул. Подгорная, 46, 88000, г. Ужгород, Украина
e-mail: mykhailo_zan@mail.ru

В статье анализируется проблема «хаоса дефиниций» в современной украинской етнополитологии. Автор иллюстрирует квазинаучную суть понятия «народность» и манипулятивность вокруг категории «национальность». Делается ударение на освещении проблемы методологической непоследовательности относительно интерпретации понятий «национальное меньшинство / группа», «этническая / этнографическая группа», «субэтнос». Автор делает вывод о перспективе создания региональных етнополитологических центров и выработки четкой концепции украинской етнополитики, о потребности детального изучения и выяснения статуса этнических сообществ.

Ключевые слова: етнополитология, национальное меньшинство/группа, этническая/ этнографическая группа, етнополитологический центр.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 211–218
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 211–218

УДК 323.1:001.12

ТЕОРЕТИКО-ПІЗНАВАЛЬНІ АСПЕКТИ КОНСТИТУЮВАННЯ ЕТНОПОЛІТИЧНОГО МЕНТАЛІТЕТУ В БАГАТОНАРОДНІЙ КРАЇНІ

Роман Варзар

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
Інститут соціальних наук і самоврядування, кафедра організації самоврядування
Фрометівська, 2, Київ-39, 03039, Україна
e-mail: isnis@mail.ru

В статті акцентується увага на етнополітичному менталітеті як окремому виразі народного менталітету. Виявлено його генезис, джерела і структуру у звивах етнополітичної історії абстрактно взятої багатонародної країни. На думку автора явище етнополітичного менталітету можна вимірювати за такими ознаками: а) концепції об'єктивного історичного суверенітету особи, групи та народу Дж. С. Мілля, б) конкретно-ситуаційному вимірі та 3) суб'єктивному „холодному окомірі" М. Вебера. Основним носієм даного зрізу менталітету автор вважає меншинні народи-етноси. Детально викладено питання про форми політичної соціалізації меншинних народів-етносів: елітотворення, автономістське державотворення, партієнаціотворення, ідеєтворення. Останні є своєрідними стадіями конституювання етнополітичного менталітету в багатонародній країні.

Ключові слова: менталітет, етнополітика, народ, етнос, нація, багатонародна країна.

Феномен менталітету давно став об'єктом уваги представників багатьох соціально-гуманітарних наук, зокрема виявлено основні його соціологічні, філософсько-політологічні та етико-культурологічні аспекти буття [1; 2; 12; 14]. Основна увага була приділена людській особі, сім'ї, професійній групі, народонаселенській спільноті. На початку 90-х років XX ст. феномен менталітету стає неодмінним предметом політолого-етнологічних досліджень [3, с. 109, 119, 130; 16**,** с. 297–300]. Цій проблемі також присвячена нещодавня публікація й автора цих рядків [**7**, с. 183–195].

Досі поза увагою перебувала проблема *етнополітичного менталітету* (ЕПМ). Головна аплікація ментальної проблематики – політичне життя меншинних народів-етносів, які є основним об'єкт-предметним носієм усіх характеристик ЕПМ. На думку французького вченого М. Вовеля, саме ментальнісна проблематика формує сьогодні „нову галузь знання, відкриту для постановки нових дослідницьких питань" [9, с. 459].

Етнополітична історія є „ділянкою" загальної історії та окремим „зрізом" політичної історії багатонародної країни. Зрозуміти „механіку" конституювання ЕПМ на зазначених „ділянках" та „зрізах" політичної історії конкретної багатонародної

© Варзар Р., 2011

країни можна лише крізь призму *принципу ситуативної історіології* М.І. Кареєва [15, с. 16] та *історіологічного методу* І.М. Варзаря [3, с. 25, 160–164; 4, с. 516–517].

ЕПМ формується не „одномоментними" актами, діями, зрушеннями, кроками, подіями, він конституюється довготривалим часом у „звивах" ряду різносенсових соціально-політичних процесів. Конституювання ЕПМ проходить природні етапи відомої гегелівської „процесної тріади": а) виникнення із певних передумов, б) становлення феноменальною цілісністю та в) розвитку на власних засадах [10, с. 161].

Як комплексне етносоціополітичне явище ЕПМ і має бути вимірюваним комплексно, плюралістичним чином, – не „одним аршином" і не „з однієї якоїсь позиції" чи „доцільної точки зору". Явище ЕПМ можна вимірювати у потрійній призмі: а) концепції об'єктивного історичного суверенітету особи, групи та народу Дж. С. Мілля [18, с. 641], б) конкретно-ситуаційному вимірі та 3) суб'єктивному „холодному окомірі" М. Вебера [8, с.174–175].

Означені інструменталістські концептуалізми слугують своєрідним планом-„матрицею" подальшого викладу матеріалу, який вибудуємо, за словами американського політолога Х. Дж. Лінца, таким чином, аби чіткіше вималювалася наша мета: „виявлення лише можливостей та тенденцій" у справі конституювання й саморозвитку ЕПМ у багатонародній країні, а не „формулювання абсолютів" на означеному дослідницькому ґрунті [**17**, с. 197].

Відштовхуючись від дефініціальної аксіологічної позиції *що то є, „у принципі"*, *менталітет*, під менталітетом розуміємо органічну сукупність елементів *історичної пам'яті* певного народу (народу-етносу загалом, так і титульного народу-етносу, меншинського народу-етносу й народу-населення), найрельєфніших рис його *соціального досвіду* та непідробних ознак його *специфічної самосвідомості*. У цьому сенсі народний менталітет може бути названим ще й історичним, і соціальним.

За кількістю базових суспільних сфер, у яких народи світу творять свою колективну життєдіяльність, правомірно виділяти і „гніздові галузі" народного менталітету: економічний, духовний, політичний, культурний, етнічний. У житті багатонародної країни, у „стиковій ділянці" між політичною й етнічною сферою утворюється *специфічна галузь етнополітичного менталітету*. Понятійна назва явища обрана нами під враженням застереження Гегеля: „...те, що не може бути виражене у понятті, – те може й у реальності не існувати" [11, с. 65].

Зазначені структурні одиниці народного менталітету – історична пам'ять, соціальний досвід, специфічна самосвідомость, виступають структурними елементами ЕПМ. У даному контексті етнополітика є не позначенням відповідної області державної політики [**5**, с. 107–115], а результативністю об'єктивації (матеріалізації) в багатонародній країні етнічної політики на ґрунті вказаної „ділянки" між сферами політичною та етнічною.

В рамках нашого дослідницького сюжету нагадаємо деякі позиції політичної етнології про політичне єство та етнополітичні реалії багатонародної країни. Лише три офіційні цифри ЮНЕСКО свідчать: у світі існує понад чотири тисячі народів-етносів, які говорять шістьма тисячами мов та проживають у майже двохстах країнах. Стрижневою серцевиною цієї проблематики є *участь та рольові функції* чотирьох тисяч народів-етносів у політичному житті двохсот країн.

Першою виступає *проблема генерування народів як етноісторичних спільнот*. Народ як живий організм переживає вже згадувану гегелівську процесну еволюцію: „виникнення – становлення цілісністю – розвиток на власних засадах". На думку Л.М. Гумільова, народ як цілісна спільнота живе від 1200 до 1500 років [13, с. 12]. Протягом цього досить тривалого періоду *кожен народ має пройти чотири стадії соціалізації*, або ж *цивілізаційного зростання*, *і власне ментального змужніння*: рід, плем'я, народність, нація [3, с. 129–134]. Втім, про відносно цілісний ЕПМ може йтися лише стосовно народу-етносу, який послідовно пройшов (або ж іще проходить) останні три стадії соціоцивілізаційного змужніння. Ця колізія заганяє дослідника у „гносеологічний кут" іншої політолого-етнологічної проблеми: як саме народ-етнос стає соціально-політичним суб'єктом.

Механіка етнометисизації народів вкрай проста: щонайменше представники двох *родів* (він і вона) створюють *плем'я*; представники двох племен – *народність*, представники двох народностей – *націю*. Цілісними організмами типу *ethno-populus* є три останні стадії. Тільки цілісний, послідовно зконституйований народ-етнос здатний створити *свій соціум з адекватною йому моделлю народного менталітету*.

Механіка формування ЕПМ досі ще мало вивчена, що формує поле пошукових презумувань (здогадок, припущень). Цю механіку можна уявити та чітко розтлумачити лише вичерпно відповідаючи на три кардинально значущих політолого-етнологічних запитання: 1) на який *тип масової політики* об'єктивно здатний конкретний народ-етнос, який перебуває на конкретно даній стадії свого соціоцивілізаційного зростання 2) яким є *політико-творчий потенціал* конкретного меншинського народу-етносу в складі конкретної багатонародної країни 3) яким є взагалі *інструментарій пришвидшення/пригальмування процесу формування ЕПМ* як політолого-етнологічного феномену.

Вирішення цих питань не може здійснюватися поза межами політичної та етнічної суспільних сфер. Концептуальних відповідей слід шукати у площині над- і міжсферної ділянки, якою „предметно опікується" політична етнологія [3, с. 66–67, 216]. Якщо етносоціальна ситуація в конкретній багатонародній країні вимагає невпинного руху й безальтернативного вирішення зазначених екстремних проблем, „слід рухатись уперед, навіть якщо і компас, і карта відсутні" [19, с. 113].

Такою картою в Україні мала б бути «Концепція державної етнонаціональної політики», яка розроблена понад десять років тому й досі лежить у парламентському портфелі, чекаючи на свою правову легітимацію. Адекватну науковій істині Концепцію, здатну вирішувати *екстремні політолого-етнологічні проблеми*, має виробляти лише „ефективна *політична держава*, в підвалинах якої – праведна, чесна власна історія" [цит. за: 21]. Наскільки праведною щодо гуманістичної сутності зазначених проблем була попередня, радянська, та й нинішня, просуверенна політична історія, ми з'ясуємо у наступному викладі.

По-перше. ЕПМ „фіксує" лише зрозумілі й пережиті певним народом політичні події, факти, акції тощо, нерідко у міфологемному вигляді. Після наполеонівських війн на початку XIX ст. у Західній Європі були популярними етноміфологеми про „російського ведмедя", „бістро-казачка" та „московські морози", а в самій Росії – анекдоти про „шарамижників" та „шантраповців" і лише одна етнополітизма – про „повзучий шовінізм" (М. Шовен – наполеонівський капрал, керівник геноцидних „зондер-команд" у євроросійських „глибинках" 1812 р.). Сьогочасні політеї незмірно

збагатили ілюстративний арсенал питання. Наприклад, восени 1991 р. ідея козацької республіки „не сподобалася" придунайським циганам-лінгураріям, які перебувають на соціоцивілізаційній стадії зрілості *роду*, – та настільки не сподобалася, що вони просто фізично побили „київського агітатора"; турки-месхетинці з Чернігівської області (вони перебувають на стадії *племені*), десятиліття пасивні, – вмить зактивізувалися навесні 1998 р., коли турецькі власті „точечним манером" стали ліквідовувати окремі племінні оселі їхніх етнородичів в Іракському Курдистані (тогочасні репресалії завершилися пожиттєвим ув'язненням курдського лідера Е. Оджалана); саудівські ваххабіти, що перебувають на стадії *народності*, вже десятий рік є активними учасниками чеченських і дагестанських етновизвольних змагань. І лише один промовистий український приклад, – під знаком „від противного": закарпатські русини, яких у більш як двадцяти країнах світу визнано високорозвиненою *нацією*, не знаходячи спільної мови з правлячим Києвом, вдруге за період Незалежності (у лютому 1992 р. та у жовтні 2008 р.) оголосили себе „незалежною республікою".

Уже з попереднього аналізу подібних прикладів назовні випливає давно відкрита політичною етнологією закономірність: кожній соціоцивілізаційній стадії зрілості народів-етносів адекватний *свій тип політичної демократії*. І варто цю матерію осмислити бодай кільком лідерам даної людності, – як і вся людність динамічно політизується, активізується, „включається в політичну акцію" тощо. Отже, *на стадії роду* люди здатні створити *джінтільний соціум*, якому притаманний **„***вождистський тип***"** неврядованої демократії, що, як правило, заходить у гоббсівський кут „війни усіх проти усіх"; *на стадії племені – трибусіальний тип соціуму*, якому притаманні охлократичні форми політичної активності; *на стадії народності – попораційний тип соціуму*, якому притаманні простонародні форми прямої, „самодіяльницької" демократії та ще й на імітаційних засадах; зрештою, *на національній стадії – інтеретнічний тип соціуму*, якому притаманні, як правило, солідаристські форми активності свідомих політичних громадян [6, с. 85–88].

По-друге. Якби подібні політолого-етнологічні матерії були осмислені на науковому рівні всім суспільством чи бодай солідними елітно-інтелектуальними колами, в практичній державній етнополітиці був би наведений „певний порядок" у справі „правильного" пойменування та ієрархізації самих меншинних народів-етносів даного багатоетнічного суспільства. Поки ж що в Європі відомі лише дві країни, в яких цей „порядок" наведено іще з середини XIX ст., і це зафіксовано в їх конституціях. Це – Австрія та Угорщина: в обох народи-етноси, що перебувають на стадіях роду, племені і народності, віднесено до групи *„етнічні меншини"*, а ті, що перебувають на стадії нації, – до групи *„національні меншини"*. У нинішньому парламенті Угорщини (з 1989 р.) існує спеціальний „уповноважений з захисту прав етнічних і національних меншин". У Законі 1993 р. „Про права національних та етнічних меншин" впроваджено норму про субетнічні диференціації навіть у рамках одного й того ж меншинського народу-етносу. Так, із усіх 1328 органів місцевого самоврядування в Угорщині польська нацменшина має 2 органи, німецька – 4 органи, а циганська – 90 органів [20, с. 189].

У нас такої уваги та диференціації ніколи не було й немає. В СРСР бал правив примітивний кількісний аршин: не-російська людність у кількості до 1 млн. осіб – це автоматично „нацменшина", а ті „не-наші" особи – просто „нацмени". Не набагато

краща ситуація і в суверенній Україні: тут усі не-українські людності просто названо „національними меншинами", ситуативно і безсистемно виділяючи серед них лише кількох „корінних народів" і „етнічних груп". Природно, що дана теоретико-суб'єктивна суміш об'єктивно зумовлює (інколи – й зумисний) хаос у практичній етнополітиці. А за таких умов, уже в суверенні роки, нічого позитивного та конструктивного не могли закріпити в своєму ЕПМ такі „прохачі"-меншини, як кримські татари, закарпатські русини, буковинські румуни.

По-третє. Найуразливішою „ділянкою" ЕПМ в усіх багатонародних країнах є специфіка політичної соціалізації меншинських народів-етносів. Йдеться про не досить звичайні речі, зокрема про надання цим чужоетнічним людностям можливостей (а) самостійно творити і „висувати наверх" свою еліту (елітотворення); (б) мати у своєму етноойкуменному краї бодай якийсь рівень автономності політико-державного та місцево-регіонального життя (автономне політичне державотворення); (в) висувати зі свого середовища „апробовані на місці" соціальні інститути та громадсько-політичні асоціації до складу всекраїнової політичної нації, правлячого політичного класу та структур політичної системи (партієнаціотворення); зрештою, (г) брати посильну участь у справі ідейно-теоретичного збагачення та вдосконалювання чинної Концепції державної етнополітики (ідеєтворення). Аналіз світового політичного досвіду засвідчує: якщо етнонацменшинам надати належні можливості позитивно проявити себе на цій ділянці між політичною та етнічною сферами, навіть титульні люди часом можуть виявлятися „дещо меншими патріотами", аніж не-титульні людності. В разі позитивного спрацювання ЕПМ на цій ділянці й саме багатонародне, тобто полікультурне суспільство „може розглядатися таким, що перебуває у процесі соціалізації, який демонструє комплексність світу, рятуючи його від фантазму „одновимірності" й узагальнюючого підходу" [19, с. 37].

Різноетнічні народи у складі поліетнічних спільнот, країн і суспільств, зазначав Гегель, сильні своїми характером, освіченістю, способом життя, неповторними мовами, унікальними звичаями та чисельністю, і всі ці „сильні риси" синтезуються в „сильну країну із сильною конституцією" [10, с. 57, 60]. Про подібну сильну країну із сильною конституцією і ми сьогодні мріємо. Проте до цих висот немає іншого шляху, окрім вибудовування в цілеосмислену лінію численних конструктивних заходів із зміцнення ЕПМ усіх існуючих в Україні іноетнічних людностей. Політичним кратологам країни й зокрема практичним етнополітикам слід звертати увагу на теоретико-праксеологічну вагу ідеї ЕПМ.

Список використаної літератури:

1. *Антонюк О.* Ментальність етносу / Антонюк О. // Політологічний словник : Навч. посіб. / за ред. М.Ф. Головатого, О.В. Антонюка. – К. : МАУП, 2005.– 792 с.
2. *Бойко О.* Менталітет (ментальність) / Бойко О.Д. // Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. − К. : Ґенеза, 2004. − 736 с.
3. *Варзар І.* Політична етнологія як наука : історіологія, теорія, методологія, праксеологія / Варзар І.М. – К. : Школяр, 1994. – 224 с.

4. *Варзар І.* Історіологізм політолого-етнологічного мислення / Варзар І.М. // Мала енциклопедія етнодержавознавства / відп. ред. Ю.І. Римаренко. – К., 1996. – С. 19–24.
5. *Варзар І.* Державна етнічна політика в політолого-етнологічних аспектах: історіологічний аналіз / Варзар І., Романюк О. // Курасівські читання. – 2005. – Книга 1. – Наукові записки ІПіЕНД. – Вип. 30. – К., 2006. – С. 107–116.
6. *Варзарь И.* К генезису политолого-этнологической теории и науки… / *Варзарь И.М.* // Політолого-етнологічні проблеми розвитку сучасної України : Матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф., м. Київ, 28 лют. 2006 р. / редкол. : М.Ф. Головатий (голова) та ін. ; за наук.ред. І.М. Варзаря. – К. : МАУП, 2007. – С. 118–156.
7. *Варзар Р.* Політолого-етнологічна аксіологія історичного менталітету багатонародної країни / Варзар Р.І. // Політолого-етнологічні проблеми розвитку сучасної України : Матеріали Всеукр. наук.-теорет. конф., м. Київ, 28 лют. 2006 р. / Редкол. : М.Ф. Головатий (голова) та ін. ; За наук. ред. І.М. Варзаря. – К. : МАУП, 2007. – С. 18–20.
8. *Вебер М.* Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Вебер Макс ; пер. з нім. О. Погорілий. – К. : Основи, 1998. – 534 с.
9. *Вовель М.* Ментальность / Вовель М. // 50/50. Опыт словаря нового мышления / под общ. ред. М. Ферро, Ю. Афанасьева. – М. : Прогресс, 1989. – С. 456–457.
10. *Гегель Г.* Философская пропедевтика / Гегель Г. *;* Пер. с нем. – М. : Моск. Тимирязевский научно-исслед. ин-т, 1927. – 258 с.
11. *Гегель Г.* Политические произведения / Гегель Г. ; Пер. с нем. – М. : Наука, 1978. – 438 с.
12. *Головатий М.* Ментальність етнічна / Головатий М. // Малий етнополітологічний словник : Навч. посіб. / Гол. редкол. Г.В. Щокін. – К., 2005. – С. 314.
13. *Гумилев Л.* Чтобы свеча не угасла. Сборник эссе, интервью, стихотворений, переводов / Гумилев Л. – М. : Айрис-пресс, 2002. – 560 с.
14. *Захарченко М.В.* Ментальність / Захарченко М.В. // Соціальна філософія : Короткий енциклопед. словн. / за ред. В.П. Андрущенка, М.І. Горлача. – К. : Х., 1997. – С. 218–219.
15. *Кареев Н.* Историология (Теория исторического процесса) / Кареев Н. – Пг. : тип. М.М. Стасюлевича, 1915. – 320 с.
16. *Козлова О.* Політолого-етнологічні виміри феномену генерування та функціонування народного менталітету / Козлова О.М. // Політолого-етнологічні проблеми розвитку сучасної України. – К., 2007. – С.154–172.
17. *Лінц Х. Дж.* Небезпеки президентства / Лінц Х. Дж. // Глобальне відродження демократії / за ред. Л. Даймонда, М.Ф. Платтнера. – Львів : Ахілл, 2004. – С.178–206.
18. *Міль Дж. Ст.* Про підстави та межі *laisser-faire*, або принципу невтручання / *Міль Дж. Ст.* // Лібералізм : Антологія / упорядн. Олег Проценко та Василь Лісовий. – К. : Смолоскип, 2002. – С. 172–191.
19. *Перотті А.* Виступ на захист полікультурності / Перотті Антоніо. – Львів : Кальварія, 2001. – 128 с.

20. Розширення Європейського Союзу : вплив на відносини України з центральноєвропейськими сусідами / Інститут регіональних та євро інтеграційних досліджень «ЄвроРегіо Україна». – К. : К.І.С., 2004. – 360 с.
21. Урок нинішньому і майбутньому поколінням // Урядовий кур'єр. – 2008. – 20 листоп. – С. 11.

Стаття: надійшла до редколегії 27.05.2009
прийнята до друку24.09.2009

THEORETICAL AND KNOWLEDGE ASPECTS OF CONSTITUTING ETHNOPOLITICAL MENTALITY OF MULTIFOLK COUNTRY

Roman Varzar

The Interregional Academy of Personnel Management (IAPM)
Institute of social sciences and self-government, department of organization of self-government
Frometivska str., 2, Kyiv-39, 03039, Ukraine
e-mail: isnis@mail.ru

The author concentrated his attention on an ethnopolitical mentality as a particular manifestation of the national mentality. The genesis, source and structure of the mentality were indicated by author in the ethnopolitical history of an abstract multifolk country. In our opinion, the phenomenon of EPM can be measured by factors such as: a) the concept of an objective historical sovereignty of individuals, groups and people studied by J. S. Mill, b) the concrete-situational dimension 3) the subjective "cold eye" described by M. Weber. The author suggested that the national minorities in the framework of a country were the main bearers of the mentality. The problem of forms of a political socialization of national minorities was inspected in details that included the process of the creation of elite, the state's autonomy, parties and nations building and forming of ideas. According to the authors opinion all the aforementioned components were stages of the development of an ethnopolitical mentality of the multifolk country.

Key words: a mentality, the ethnopolitics, a folk, an ethnos, a nation, the multifolk country.

ТЕОРЕТИКО-ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ СТАНОВЛЕНИЯ ЭТНОПОЛИТИЧЕСКОГО МЕНТАЛИТЕТА В МНОГОНАРОДНОЙ СТРАНЕ

Роман Варзар

Межрегиональная Академия управления персоналом (МАУП)
Институт социальных наук и самоуправления,
кафедра организации самоуправления
Фрометовская, 2, Киев-39, 03039, Украина
e-mail: isnis@mail.ru

Внимание в статье акцентировано на этнополитическом менталитете как отдельном выражении народного менталитета. Выявлено его генезис,

источники и структуру в этнополитической истории абстрактно взятой многонародной страны. По мнению автора явление ЭПМ можно измерять по следующим признакам: а) концепции объективного исторического суверенитета личности, группы и народа Дж. С. Милля, б) конкретно-ситуационного измерения и 3) субъективном "холодном глазомере" М. Вебера. Основным носителем данного среза менталитета автор считает меншинные народы-этносы. Подробно изложены вопросы о формах политической социализации меншинних народов-этносов: елитоформирование, автономистское государствостроительство, партиенациостроительство, идееформироание. Последние являются своеобразными стадиями становления этнополитические менталитета в многонародной стране.

Ключевые слова: менталитет, этнополитика, народ, этнос, нация, многонародная страна.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 219–226
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 219–226

УДК 30.93

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ 20-30-х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ

Ігор Вдовичин

Львівська комерційна академія
Юридичний факультет, кафедра теорії держава і права
вул. І.Франка, 68, 79011, м. Львів,
e-mail: vdovychyn.i@gmail.com

Проаналізовано націоналістичний, консервативний, націонал-демократичний, соціалістичний (лівий) напрями української політичної думки 20-30 рр. XX ст. В рамках цих напрямів розглянуто такі поняття як свобода, плюралізм, особа, індивідуальність. З'ясовано питання семантики термінів «націоналізм» та «інтегральний націоналізм». Проаналізовано основні стереотипи, поширені в літературі про українську політичну думку 20-30-х років XX століття, а також запропоновано можливі шляхи нової інтерпретації доктрин основних ідеологічних напрямів.

Ключові слова: українська політична думка, націоналізм, консерватизм, свобода, особа.

Більшість дослідників виокремлюють такі напрями тогочасної політичної думки – націоналістичний, консервативний, націонал-демократичний, соціалістичний (лівий) [7; 9; 17; 18]. Певні розбіжності в класифікації спостерігаються вже в самому середовищі цих ідеологічних напрямів. Радянське суспільствознавство загалом визнавало такий поділ при певному ідеологічному забарвленні [19, с. 43-44].

Найдискусійнішою залишається проблема відношення до тогочасного націоналістичного напряму. Його роль була настільки вагома, що радянська суспільно-політична думка увесь спектр опозиційних до неї політичних думок окреслювала як «націоналістичні», хоча усвідомлювала існування ідеологічних відмінностей між ними. Для об'єктивного аналізу передусім необхідно з'ясувати питання семантики терміна «націоналізм». В Оксфордському політичному словнику під націоналізмом розуміється «перетворення відданості своїй нації у тверді принципи та програми... Загальною рисою універсальних принципів націоналізму є утвердження пріоритету національної ідентичності над вимогами класу, релігії та людства загалом» [5, с.432-433].

І. Лисяк-Рудницький пропонує вживати стосовно українського організованого націоналізму термін «інтегральний націоналізм» [9, Т. 2, с. 76]. Такої ж точки зору дотримується і О. Зайцев: «щоб уникнути термінологічної плутанини, на означення цієї форми націоналізму я вживатиму термін «інтегральний націоналізм», запозичений українськими дослідниками з англо-американської історіографії» [4, с.103]. У свою чергу, Я. Дашкевич застерігає: «Наступний метод — це фальшиве інтерпретування текстів, деколи з міною, що не розуміють їхнього справжнього змісту. Тому підсовують власне неграмотне або

© Вдовичин І., 2011

замовне розуміння. Яскравим прикладом цього стало перекручення терміну «чинний націоналізм», тобто «активний», «дійовий» на «інтегральний» («всюди проникаючий», «єдинодопустимий» — семантика даного прикметника в цьому конкретному випадку не є ясна, що й використовують автори, які ним хизуються, ще й через його нібито високонаукове, бо чужоземне звучання). Дехто знайшов у Д. Донцова ще й «тоталітарну спрямованість» і подає це як велике відкриття. Відкриття, без сумніву, бо й сам Донцов не знав про таку спрямованість своїх поглядів» [2, с.8].

Проте доречнішим видається інший підхід: «Націоналізм (від лат. nation – народ) – теорія і практика етнічних і соціально-політ. відносин у сус-ві, які ґрунтуються на самоідентифікації нації у розв'язанні політ., держ., екон., соціокультурних проблем сусп. розвитку і які реалізуються у різноманітних формах діяльності, зумовлених рівнем рівнем соціально-екон., політ. і духовно-культурного розвитку країни, традиціями, станом сусп. психології та специфікою довколишнього соціосередовища" [15, с.384]. Цілком обгрунтованою була позиція націоналістичного напряму, спрямована на забезпечення духовно-культурної ідентичності. «Він же (ритуал – *І. В.*) є «інструментом» постійного підтримування цього буття, світотворчою акцією, без якої світ людини зникне, без якої згасають очі людські, без якої закрито шлях до транценденції» [11, с.189].

Критики радикального напряму в українському національно-визвольному русі не звертали уваги на чіткі заяви Д. Донцова стосовно зловживання «прогресивною» термінологією. «Фразою є для нас розмова про «реакцію», бо коли обстоювання нашим селянством своїх етичних, родинних і соціальних ідеалів проти руйнуючої моралі комунізму, є реакціонерство, то з гордістю повинні ми носити це ім'я» [13, с.2].

Розповсюджений закид стосовно організованого націоналістичного руху – його ксенофобія, національна обмеженість і тому подібні непривабливі риси. Ця міфологема не має під собою жодних підстав. Радше навпаки - свідомий, нехай і доброзичливий, критицизм щодо українців. Немає жодного приписування їм надзвичайних чеснот, а критика тих рис характеру, які не дозволяють здійснювати свободу, не дають бути людиною, власне людині притаманна здатність керувати своєю долею, визначати мету і діяти, спираючись на самоусвідомлену волю. Саме таких рис бракує українцям. «Чи Вам не впало в око, що всюди там, де бачимо в нас незвичні для нашої національної вдачі явища, отже – скорість рухів і думання, політичну активність, активний спротив, революційні чини, агресивність – там майже з правила потрапите в проводі на – расово нечистих українців, кровних мішанців із іншими расами, а то й зовсім чужої крови» [10, с.125]. В. Мартинець наводить приклади: Б. Хмельницький, М. Драгоманов, Л. Українка, І. Франко, В. Липинський, Д. Донцов, … в т. ч. і в проводі ОУН [10, с.127-130]. Отже, жодних підстав для обвинувачень у ксенофобії чи расизмі немає, радше є критика пасивності українського народу. Тому необгрунтованими є такі закиди: «Буржуазний націоналізм увібрав в себе, зокрема, ксенофобію, тобто почуття племінної та расової упередженості до людей іншої раси» [19, с. 40].

На принциповій важливості внутрішнього усамостійнення для європейської людини наголошує український дослідник В. Денисенко: «Ця особистість не має обов'язків окрім тих, які сама пропонує та якими координує власні дії. Рівність її з іншими особами втримується лише на нерівності, єдиною

формою існування якої є визнання та повага унікальності іншого. Така система рівності відтворює себе лише в єдиному виді діяльності – спілкуванні. І ніякі норми, ні авторитети, ні інституції над таким спілкуванням не владні – воно настільки ж унікальне та індивідуальне, як і самі особи» [3, с. 16]. Відтак основне завдання українського націоналізму полягало в наданні якомога виразнішої індивідуальності як спільноті, так і особі, оскільки лише в такому разі можлива наповненість внутрішнього і зовнішнього життя. «Завдяки знаходженню сенсу власного буття особистість вивільняє свій суб'єктивний потенціал і може виступати повноцінним творцем свого життя» [14, с. 77].

Беззаперечний захисник ліберальної моделі К. Поппер так само наголошував на небезпеці чіпляння за слова, терміни. На його думку, жодної «науковості» чи «об'єктивності» в гонитві за максимальною точністю немає. «У науці ми дбаємо про те, щоб твердження, які ми висловлюємо, по суті, *не залежали* від значення наших термінів. Навіть там, те терміни визначені, ми не прагнемо виводити яку-небудь інформацію з визначення чи вибудовувати на ньому докази. Через те наші терміни майже не завдають нам клопоту. Ми не переобтяжуємо їх. Намагаємося прив'язати до них якнайменше ваги. Не сприймаємо їх «значення» надто серйозно. Ми завжди усвідомлюємо, що наші терміни трохи розпливчасті (оскільки ми навчилися застосовувати їх лише на практиці), й досягаємо точності не шляхом розвіювання півмороку їхньої розпливчастості, а скоріше дотримуючись його, старанно вибудовуючи наші фрази так, щоб можливі відтінки значення наших термінів не мали ваги. У такий спосіб ми уникаємо суперечки про слова» [16, Т.2. с.26]. Відсутня «науковість» і в посиланнях на ті чи інші цитати, вирвані з конкретно-історичного та змістовного контексту.

Усі ці довгі цитати наводять на невтішні висновки. Впродовж років незалежності інтелектуального стрибка не відбулося, спостерігається певний анти-поступ, який викликаний розповсюдженням нігілізму (надто в колах, які претендують на інтелектуальну вищість). «Нігілізм — це заперечення особливого ґатунку, він відкидає наявні цінності, не визначаючи натомість ніяких інших, із чого він постає? Зі злості, ненависті, відчаю, розчарування, покори, байдужости, нудьги. Це позиція того, хто відкидає все суще, хоча водночас неспроможен бодай припустити, ніби щось може змінитися на краще, — й тому неминуче приходить до знищення або самознищення» [6, с. 9.]. Страх окреслити власну позицію неминуче робить інтелектуальні зусилля безплідними.

Українська дослідниця А. Носова зазначає, що для сучасного, нового стилю «наукового» мислення характерним є зростання популярності герменевтики, феноменології, екзистенціоналізму, психоаналізу, що зумовлено прагненням вийти за рамки абсолютизації раціональних методів пояснення світу, які не дають адекватного уявлення навіть щодо природничих знань. Відбувається їх доповнення гуманістичними концепціями із притаманною їм принциповою нечіткістю й описовістю, застосуванням культурних вимірів історичного і суспільного процесів [14, с.4].

Для гуманітарного знання головним є інтерес, передусім до людської індивідуальності. Його завдання - зрозуміти причини появи конкретного розмаїття, яке є системною основою людського буття.

Не менше стереотипів заважають об'єктивному аналізові української політичної думки консервативного спрямування. У «Політичному енциклопедичному словнику» зазначено: «Консерватизм – політ. ідеологія і практика сусп-політ. життя, що орієнтуються на збереження і підтримку існуючих форм соціальної структури, традицій, цінностей і морально правових засад» [15, с.271]. Український консерватизм не повністю підпадає під такі ознаки. Він орієнтував на зміни – соціально-політичні, ідеологічні, ціннісні. Без радикальних змін в усіх сферах тогочасного життя українського суспільства його ідеї не могли бути реалізовані. Найбільш революційною, радикальною була ідея незалежності, яка повинна була спричинити глобальні зрушення в усіх інших сферах життя суспільства. Здобуття незалежності, на думку представників українського консерватизму, вимагало глибоких змін суспільної свідомості, системи управління, системи господарювання. Суспільство закликали не до консервації, а до змін, і передусім до зміни пасивного сприйняття дійсності на активну, свідому діяльність, перетворення із об'єкта в суб'єкт. Розглядаючи українську спільноту як цілісність, консерватизм насамперед наголошував на усвідомленому праві на свободу людини, на закріплені за особою прав політичних, економічних, особистих. Українська консервативна концепція не просто державотворча чи модернізаційна, а найголовніше – цивілізаційно-формуюча.

Стосовно українського консерватизму можна погодитись з твердженням І. Лисяка-Рудницького: «Однією з несподіванок у недавній історії України був раптовий розквіт консервативної думки у міжвоєнний період. Такий розвиток проходив на західноукраїнських землях поза межами СРСР і серед української діаспори в Західній Європі та Північній Америці» [9, Т. с.72]. На його думку, такий інтелектуальний прорив українського консерватизму значною мірою зумовлений впливом В'ячеслава Липинського (1882-1931).

В. Липинський наголошував на визначальній ролі самодіяльності громадян у процесі забезпечення функціональності суспільства. Він не визнавав погляду, в основі якого визнання патерналістського обов'язку держави. Держава лише в тому випадку життєздатна, якщо має за основу ініціативу особи.

«Тільки на місцях: по селах і волостях, тільки в продукуючих класах: в селянстві, в робітництві, в культурнім працюючім поміщицтві, в технічно творчім міщанстві — виробляться й найдуться організатори держави. Забезпечити цю природню й єдине раціональну людську селекцію якнайширшою децентралізацією й якнайбільшим збереженням чистоти класового принципу — ось велике завдання будучої Української Держави» [8, с.45].

В. Липинський був центральною постаттю серед видатних інтелектуалів, які заслуговують персональної згадки: історик Д. Дорошенко (1882-1951), С. Томашівський (1875-1930) та В. Кучабський (1895-1945).

Український консерватизм міжвоєнного періоду в багатьох виявах є ще недостатньо дослідженою політичною доктриною. Це передусім питання про погляди українського консерватизму на політичні й особисті права та свободи. Поширена хибна думка, що консервативний напрям обстоював насамперед збереження існуючих соціальних переваг задля пануючого стану чи навіть повернення до станового поділу, характерного для минулих століть.

Насправді погляди консерваторів були набагато глибшими, вони наголошували на поступові шляхом посилення вимог до еліти суспільства як стану,

що продукує інтелектуально-духовні цінності. В. Липинський окреслює ряд проблем – руйнівний характер більшовицького режиму, здатність демократії зберігати стійкість без опертя на духовні чинники, а відтак формувати нові соціальні й політичні відносини.

Захист свободи можливий лише за поєднання багатьох факторів, серед яких визначальними є функціонування певного інституційного механізму, що дає змогу втілювати індивідуальне прагнення до свободи, та наявність свідомих своїх прав і обов'язків громадян. Характеризуючи першу загрозу свободі, Арістотель так само окреслював цю проблему: «А ще демагоги, притягаючи до суду посадових осіб, наголошують на тому, нібито судити їх повинен народ (демос). Останній охоче вислуховує їхні пропозиції, через що роль державних інституцій зводиться нанівець» [1, с. 107]. Відтак декларативно максимально "вільний" громадянин в будь-який момент може виявитись беззахисним перед лицем емоційної стихії, нерідко вміло підігрітої. Свобода особи вимагає відповідальності. Вона можлива за умови, коли громадянин має інституційно закріплене, з певною процедурою, право на владні повноваження, і він ці права і свободи не бажає втратити, він прагне нести тягар відповідальності свободи. Спільнота, чий політичний механізм вже "інфікований" демократичними процедурами, повинна виходити з таких засад: «Нас створила природа, і створюючи, наділила владою змінювати світ, передбачати і планувати майбутнє. Ухвалювати далекосяжні рішення, за які ми несемо моральну відповідальність. Таки відповідальність, бо рішення потрапляють у світ природи тільки з нами» [16, Т.1. с.77]. У політичній сфері інший підхід заводить у глухий кут, оскільки поза прийняттям індивідом рішень він не може існувати. Ті політичні доктрини, які прямо чи опосередковано заперечують свободу особи, неминуче призводять до деградації спільноти, що вимушено чи добровільно взяла їх собі як засадничі.

У країнах із західною політичною культурою плюралізм сприймають як річ самозрозумілу. Однак в українській думці наголошування В. Липинським на плюралізмі було радикальним нововведенням. Народники XIX ст. бачили українське суспільство моністичним, у дусі Руссо, не усвідомлюючи, що «наслідком рівноваги є співвідношення різного, інформаційний обмін між різностями (у фізичному світі він, нагадує, завжди такий, що водночас має форму силової, речовинно-енергетичної взаємодії), який результується в інформаційному збагаченні обох контрагентів взаємодії. А останнє, в свою чергу, через "вкарбованість" інформації в речовинно-енергетичні носії, матеріалізується як ускладнення структури того, що взаємодіє» [11, с.108].

Український консерватизм гостро критикував моністичні, редукціоністські ідеології, які визначали великі частини населення України як «класових ворогів» або ж «етнічно чужі елементи», тим самим узаконюючи неповноту нації, а відтак її постійну бездержавність. Тому він висунув концепцію територіального патріотизму, дотримуючись європейської традиції його розуміння.

Не менш складним є дослідження української політичної думки лівого спрямування, яка була представлена широким спектром політичних партій, в межах яких існували певні відмінності. Попри те домінуючими для них були стереотипи марксизму, які змушували їх підпорядковувати окрему особу ідеї майбутнього досконалого суспільства, перетворювати її у гвинтик механізму, керований ззовні, обмежували здатність до незаідеологізованого аналізу

буття: «Наші фашисти заключили в 1936 році пакт з ундовцями і клерикалами, щоб не зачіпати бундівської політики, а за те мати попертя від бундівських політиків. Ті фальшиві націоналісти (105%) разом з тим пропагують фашизм, виступаючи проти всякої демократичної думки і відбираючи таким чином свіжий воздух українському народові» [20, с. 37].

Основна полеміка спрямована на формування емоційно-негативного сприйняття українських політичних сил, що стоять на виразно державницьких позиціях і послідовно піддають критиці радянський тоталітаризм. Водночас жодних аргументів щодо помилковості позиції українських партій національно-визвольного характеру не запропоновано, а лише емоційні звинувачення, прикрашені епітетами.

Автор статті в часописі «Живе слово», офіційному органі УСРП, критикує спроби пропаганди культу М.Міхновського і робить виключно політично умотивоване твердження: «З того всього ясне, що наші фашисти неправдиво звуть себе націоналістами, бо їх правдиве ім'я повинно бути фашисти. Зрештою вони в українській історії не можуть покликатись на ніяку традицію. Так як нинішній демократичний рух має своїх духовних попередників – Шевченка. Драгоманова, Івана Франка, Павлика, Грушевського. Наші фашисти в українській історії є без традиції, бо вони є плодом чужих рухів і чужих ідеологій» [12, с. 36]. Продовження тієї ж практики - приниження постатей, чия безкомпромісна позиція в питанні незалежності України очевидна. Ті постаті й політичні сили, як повставали проти масових репресій, ігнорувань прав і свобод, були оголошені фашистами. В Україні, через її бездержавний характер, соціальна боротьба перетворювалась у свою протилежність, що підтверджувало, хоча і занадто дорогою ціною, підпорядкованість соціальних вимог ширшим політичним проблемам, втілення яких набуває реальних обрисів і стає ефективним лише в умовах політичної незалежності.

Аналізуючи народно-демократичний, зорієнтований на ліберальні цінності напрям, виникає проблема недостатнього ідеологічного, теоретико-світоглядного забезпечення своєї позиції. Представник українського консерватизму С. Томашівський звернув на це увагу, розглядаючи програмні засади УНДО. Він критично оцінював як практичну діяльність УНДО, так і її практичні зусилля, завважуючи: «Отже, нас не дивує, що брошура (III. Народний з'їзд Українського Народно Демократичного Об'єднання 24-25 грудня 1928. – *І.В.*) густо посипана такими само похвальними солодощами, яких поза Італією, ні одна партія в Европі не вживає: приміром, що "УНДП, найбільша українська партія на всіх українських землях під Польщею … нетілько національна, але й незалежна, соборна і загальнонародна… інтереси всіх кляс і станів пічинює найвищому ідеалові нації … всі клясові чи станові суперечності розв'язує демократичним способом і зі становища доцільності тієї розвязки для реалізації найвищого національного ідеалу» [21, с.13]. Томашівський звертає увагу на застосування загальних фраз, формально "прогресивних", а при ближчому розгляді банальних і навіть небезпечних для самореалізації свободи особи, оскільки вони можуть створити передумови для маніпуляцій свідомістю суспільства. "Зокрема, що можна сказати про таке впевнювання: "всі клясові чи станові суперечності (партія) розв'язує демократичним способом"? Хіба те, що в нього можна вложити все до вподоби: і "граб награблене" і "бий інтелегентів", і вибір, приміром, епископів на вічу в салі Лисенка, і багато инших "демократичних ідеалів"» [22, с. 20].

Отже, значна частина досліджень тогочасної політичної думки засновувалась на шаблонах і упередженнях, а не на вивченні текстів та історико-політичного контексту епохи, а тому потребує сучасного осмислення.

Список використаної літератури:

1. *Арістотель*. Політика / Арістотель ; пер. з давньогр. та передм. О. Кислюча. – К. : Основи, 2000. – 239 с.
2. *Дашкевич Я.* Передмова / Дашкевич Я. // Донцов Д. Твори. Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці / Донцов Д. – Львів : Кальварія, 2001. – С. 6–17.
3. *Денисенко В*. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії / Денисенко В. – Львів : ПАІС, 1997. – 274 с.
4. *Зайцев О.* Український націоналізм і фашизм (1920-30-ті роки) / Зайцев О. // Українські варіанти. – 1998. – №1. – С. 102–109.
5. Короткий оксфордський політичний словник / пер. з англ. ; за ред. І. Макліна, А. Макмілана. – К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2005. – 789 с.
6. *Краус В*. Нігілізм сьогодні, або терплячість світової історії / Краус В. – К. : Основи, 1994. – 24 с.
7. *Кухта Б.* З історії української політичної думки : [Текст лекцій: навчальний посібник] / Кухта Б.Л. – К. : Ґенеза, 1994. – 368с.
8. *Липинський В*. Листи до братів-хліборобів / Липинський В. – Відень, 1926. – 540 с.
9. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе / Лисяк-Рудницький І. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – 531с. ; Т. 2 – 571с.
10. *Мартинець В*. За зуби й пазурі нації / Мартинець В. – Париж : Видання «Українського слова», 1937. – 144 с.
11. *Метельова Т.* Людина в історії : пошук системних закономірностей / Метельова Т.О. – К. : Укр. книга, 2002. – 447 с.
12. *М.С.* Як творять фальшиві легенди / М.С // Живе слово.– 1939.– Ч.2. – С.36 – 46.
13. Наші цілі // Заграва. – 1923. – Ч. 1. – С. 2–3.
14. *Носова А*. Людина у цивілізації : Захід і Схід / Носова А. – К. : Візант, 1998. – 96 с.
15. Політологічний енциклопедичний словник / Упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Ґенеза, 2004. – 736 с.
16. *Поппер К*. Відкрите суспільство та його вороги / Поппер К. – К. : Основи, 1994. – Т.1 – 44с. ; Т.2. – 494 с.
17. *Потульницький В*. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній істотко-політичній науці) / Потульницький В.А. – К. : Либідь, 1992. – 232с.
18. *Потульницький В.* Теорія української політології : Курс лекцій / Потульницький В.А. – К. : Либідь, 1993. – 192с.
19. *Римаренко Ю.* Буржуазний націоналізм та його «теорія» нації / Римаренко Ю.І. – К. : Наукова думка, 1974. – 384с.
20. *Стахів М.* Демократія, соціалізм та національна справа / Стахів М. – Львів, 1936. – 88 с.

21. *Томашівський* С. Наша чільна партія у власному зеркалі / Томашівський С. – Львів, 1929. – 64с.
22. *Хазратова Н.* Психологія відносин особистості й держави : Монографія / Хазратова Н.В. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 276 с.

Стаття: надійшла до редколегії 20 травня 2009
прийнята до друку24 травня 2009

FEATURES OF RESEARCH OF THE UKRAINIAN POLITICAL IDEA OF 20-30 Y. OF THE XX CENTURY

Igor Vdovychyn

Lviv Commercial Academy
Faculty of Law, Department of theory of law
Ivan Franko st., 68, 79011, Lviv, Ukraine
e-mail: vdovychyn.i@gmail.com

The nationalistic, conservative, national-democratic, socialist (left) directions of the Ukrainian political idea 20-30 years XX c. was analysed. Within the framework of these directions such concepts as a freedom, a pluralism, a person, an individuality were considered. The question of semantics of terms «nationalism» and «integral nationalism» was found out. The attention focused on basic stereotypes widespreaded during consideration of the Ukrainian political idea and possible ways of the new interpretation of the doctrine of basic ideological direetions were offered.

Key words: the Ukrainian political idea, the nationalism, the conservatism, the freedom, the person.

ОСОБЕННОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ УКРАИНСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ 20-30 гг. XX ВЕКА

Игорь Вдовычин

Львовская коммерческая академія
Юридический факультет, кафедра теории государства и права
ул. И.Франко, 68, 79011, г. Львов, Украина
e-mail: vdovychyn.i@gmail.com

Проанализированы националистическое, консервативное, национал-демократическое, социалистическое (левое) направления украинской политической мысли 20-30 гг. XX ст. В рамках этих направлений рассмотрены такие понятия как свобода, плюрализм, особа, индивидуальность и т. п. Выяснен вопрос семантики терминов «национализм» и «интегральный национализм». Проанализированы основные стереотипы, распространенные в литературе относительно украинской политической мысли 20-30-х годов XX века, а также предложены возможные пути новой интерпретации доктрин основных идеологических направлений.

Ключевые слова: украинская политическая мысль, национализм, консерватизм, свобода, личность.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 227–236
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 227–236

УДК 32.329.11

АНТРОПОЛОГІЧНІ ЦІННОСТІ КОНСЕРВАТИЗМУ У ФОРМУВАННІ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Михайло Гордієнко

Національний університет державної податкової служби України
вул. К. Маркса, 31, 08201, м. Ірпінь, Київська обл.,Україна
e-mail: gordienko@mail.ru

Досліджуються проблеми розвитку людини, формування її громадянської позиції, виховання патріотичної свідомості крізь призму консервативних цінностей. Автор вважає, що політичну особистість, громадянина відкритого суспільства мають формувати власні національні традиції, вітчизняна культура, духовність, релігія у поєднанні з демократичними цінностями. Робиться висновок, що фундаментальні ідеї консерватизму визначають національні перспективи, забезпечують всебічний розвиток людини і побудову громадянського суспільства. Вивчення консервативних складових природи людини є корисним для оптимізації соціальних відносин у практичній площині політики.

Ключові слова: консерватизм, антропологічні цінності, прагматизм, ідентичність.

За всіх часів людина прагнула до панування, пізнання довкілля і самої себе. Саме завдяки активній діяльності людини відбуваються глибокі зміни світу, його радикальні трансформації й удосконалення. У процесі самопізнання людина досягла значних успіхів, однак остаточно з'ясувати свою сутність їй ще не вдалося. Про це переконливо говорить відомий дослідник проблем людини П. Тейяр де Шарден. «Із суто позитивістського підходу людина – найтаємничіший та найбезглуздіший об'єкт науки, - зазначає вчений. – І треба визнати, що в своїх зображеннях універсуму наука дійсно ще не знайшла їй місця… Людина в тому вигляді, в якому її вдається відтворити сьогоднішній науці, – тварина, схожа на інших» [15, с. 135]. *Політичну науку цікавить людина в соціальному вимірі, її ідейно-світоглядні орієнтації, національно-державна ідентичність. Сукупність цих чинників визначає концептуальні засади політичної науки.* Політологія вивчає людину комплексно, в усіх виявах її громадянських атрибутів.

Вихідним постулатом у дослідженні унікальної природи людини є її опосередкованість соціальним простором, комунікацією і взаємодією з іншими індивідами. Політичне буття людини відбувається в системі суспільних відносин і пов'язане з її свідомим, цілеспрямованим ставленням до навколишнього світу, прагненням до перманентного удосконалення соціальної реальності. Національно свідомі громадяни задають вектор демократичного поступу, вони є творцями історії, носіями життєвих потреб, світоглядних орієнтацій, вербальної комунікації, духовно-культурних цінностей, політичної взаємодії. «Національна боротьба шляхетна, вона сповнює страждання гідністю, вказує людині обнадійливий напрям, у якому їй слід

© Гордієнко М., 2011

докладати зусиль» [13, с. 124], – зазначає англійський професор політичних наук К. Майноуг. Відтак людина завжди прямо або опосередковано включається в політичне життя, будучи об'єктом впливу владних структур чи суб'єктом політичної діяльності. Серед численних політичних доктрин найбільш адекватне розуміння людини репрезентує консервативна парадигма, онтологічно-світоглядні аспекції якої відображають трансцендентальний характер людського життя у поєднанні з традиційними цінностями народу. Антропологічна складова є неодмінним атрибутом і важливою аксіологічною домінантою консервативної модальності.

Пріоритетною субстанцією в системі консервативних цінностей, яка визначає буття, спрямовує помисли і дії людини, є Бог. Ісус сказав своїм учням: «Бо Божеє Царство всередині вас!» [5], визначивши тим самим богоподібність людини. Бог створив людей за образом і подобою Своєю, дав нам розум, мову, свідомість, волю і безсмертну душу для того, аби, пізнаючи Бога й уподібнюючись Йому, ми все більше удосконалювалися, ставали добрішими й успадкували вічне блаженне життя з Богом. Імперативи консерватизму тотожні християнській моралі: якщо людина живе без віри в Бога, порушує заповіді Господа, то її існування на землі втрачає сенс. Вічні й незмінні постулати релігії, що іманентно притаманні консерватизму за будь-яких умов, гарантують його життєздатність і актуальність в суспільній практиці та політичній науці.

Сакральний дух наскрізь пронизує екзистенцію людини у консервативному вимірі й органічно поєднується із культурним, історичним, державотворчим досвідом народу. Засвоєння і усвідомлення цих цінностей як окремими індивідами, так і широкими верствами громадян визначає формат політичної системи суспільства, характер владних відносин, рівень демократії та інші атрибути цивілізації. Консервативна парадигма має значний потенціал для розвитку людини, формування її громадянської позиції, виховання патріотичної свідомості. У перехідні етапи розвитку **с**успільства ця система цінностей є найбільш *дефіцитною* і підноситься до рангу пріоритетних завдань політики. *Метою* нашого дослідження є обґрунтування наукового імперативу про те, що патріотична особистість, *громадянин відкритого суспільства органічно соціалізується з допомогою рідної мови, власних традицій, культури, духовності, релігії*. Ці чинники визначають консервативну парадигму політичної науки і мають активно використовуватися для всебічного розвитку і виховання людини на основі духовно-ментальних та національно-патріотичних модусів.

Політична діяльність у більшості випадків має доцільний характер і спрямована на досягнення суспільного блага через задоволення інтересів кожної людини. У кінцевому підсумку *благополуччя держави вимірюється соціальною забезпеченістю і комфортними умовами життя окремого індивіда*. Відриваючись від цього алгоритму, політика набуває деструктивного характеру. Те, що людина залежить від суспільства, що вона є політична істота, переконливо доводив ще Арістотель. Виходячи з його логіки людина природою (а у консервативному розумінні – Богом) призначена жити в суспільстві, а за його межами вона стає просто біологічною істотою. «Той, хто в силу своєї природи, а не внаслідок випадкових обставин, живе поза державою, – на думку Арістотеля, - або недорозвинута в моральному сенсі істота, або надлюдина» [1, с. 443]. Для греків індивід був лише частиною космічної дійсності, цінність якого у суспільстві визначалася мірою

залучення останнього до політичних відносин. Тому в *античну добу більше цінувалися політичні процеси і суспільні відносини, а не конкретний індивід*.

Соціально-політичні відносини на різних етапах існування цивілізації формують інституційно-світоглядне підґрунтя і сутнісні атрибуції для життєдіяльності людини. *В первісному суспільстві антропоцентрична домінанта знаходилася на соціальному маргінесі, оскільки існування людей визначалося природою, а не державно-політичним середовищем*. Утім, не слід цілком відкидати вплив ранньої історії людства на соціалізацію особи. Вже на цьому етапі генетично передавалися ключові структури соціального життя індивідів: компліментарність, віра, егоїзм, зло, гідність, обов'язок.

Кожна наступна епоха – явище глибоко синкретичне, що народжується завдяки революційним процесам в економічній, політичний, духовній сферах й утверджує принципово *новий тип людини та її світогляду. У римлян людина була розчинена в юридичній формальності громадянства і патерналізмі держави*. Для Середньовіччя притаманна більша соціальна структуризація на основі станового поділу, де соціальний статус людини визначався не її природними здібностями чи внутрішнім потенціалом, а місцем у соціальній ієрархії суспільства. *За доби Ренесансу починає утверджуватися ідея людини як самодостатньої цінності*, що уособлює не лише природну субстанцію, а й соціальну дійсність. Водночас нова епоха, на думку В. Ільїна, це «відродження традицій культури минулого, які на певний час втратили своє значення… Вона повертається до минулого і відштовхується від нього, надає нового змісту його ідеям, і в цьому розумінні відроджує їх… Доба Ренесансу для найпередовіших країн Європи – це не лише епоха зародження нових відносин, утворення національних держава і абсолютних монархій, епоха глобальних соціальних конфліктів, а й повернення до гуманістичних традицій античності» [8, с. 58]. На основі цих роздумів випливає така константа: увесь прогресивний поступ людства здійснюється через тяглість і засвоєння концептуальних здобутків минулих поколінь.

Руйнування феодально-теологічних зв'язків розширило сферу свідомого самовизначення індивіда, увиразнило необхідність реабілітації творчого потенціалу людської природи, її можливості й покликання. Доба Відродження мала яскраво виражений *антропоцентричний характер*, котрий протиставляє середньовічному теоцентризму інтерес до людини в її відношеннях зі світом, а не в контексті «гріхопадіння» чи «спасіння». Людська природа конституюється як гармонійне поєднання божественного і природного, духовного і тілесного начал. Здійснення людиною свого призначення вимагає не боротьби з власною природою (подолання «гріховності»), а навпаки – слідування природі. *Звернення до внутрішнього світу людини є проявом ірраціональної тенденції, котра уособлює методологічне підґрунтя новоєвропейської консервативної традиції.*

Прагматичне розуміння людської істоти започатковує Н. Макіавеллі. Він вважає, що політична діяльність людини обумовлюється поставленою метою, задля досягнення якої прийнятні будь-які засоби. Розмірковуючи про вплив влади на справи людей, вчений зазначає: «Ми бачимо, що люди діють по-різному, намагаючись досягнути мети, яку кожен ставить перед собою, тобто багатства і слави: один діє обережністю, інший натиском; один – силою, інший – мистецтвом; один – терпінням, інший – протилежним способом, і кожного його спосіб може привести до мети» [14,

с. 75]. Рефлексії Макіавеллі промовисто засвідчують, що постсередньовічна людина мусить самоутверджуватися на основі раціонального прагматизму, досягати поставлених цілей незважаючи на моральні застереження.

Досліджуючи політичні особливості формування індивіда, більшість консервативних мислителів виходять із того, що людина за своєю природою є складним, багатовимірним створінням. Її структура містить біологічні, фізичні, психологічні, інтелектуальні, соціальні і духовні елементи. У межах консервативної доктрини ці природні елементи людини не спрощуються і не узагальнюються, вони радше набувають *упорядкованості й розглядаються як клітини державного організму, що акумулюють сукупний досвід для ефективного управління*. В цьому контексті англійський політичний діяч і мислитель, основоположник сучасного консерватизму Е. Берк зазначає: «Наука управління є практичною за своєю природою,… яка вимагає досвіду, часом набагато більшого, ніж окремішня людина…; отож необхідно з безмежною осторогою відважуватися на повалення будівлі, яка упродовж століть цілком успішно слугувала загальним цілям суспільства, або ж на її радикальне оновлення, не маючи перед очима моделей чи зразків, корисність яких доведено… Природа людини загадкова; чого прагне суспільство, визначити надзвичайно складно; і тому дуже важко спрямувати дії влади так, щоб вони задовольняли природу людини і її ділові потреби. Коли я чую, що в якійсь новій конституції ця проблема розв'язана просто і її за це вихваляють, то зразу ж приходжу до висновку, що її творці або повні невігласи в цій справі, або зовсім знехтували свій обов'язок» [2, с. 284]. На противагу ліберальній концепції необмеженої свободи індивіда, *консервативна парадигма проголошує, що суспільство ефективно функціонує за умови поступового поліпшення людини* засобами виховання, освіти, культури, сім'ї, релігії, історичного досвіду.

Консерватори досить песимістично дивляться на людину. Цей песимізм виявляється у трьох вимірах: *по-перше,* людина є істота обмежена, залежна, недосконала, приречена на певні вади і завжди потребує захисту; *по-друге*, вона морально вразлива, егоїстична, жадібна до влади; *по-третє,* раціональність людей не може впоратися зі складністю світу, тому *консерватори завжди схильні до прагматизму, намагаються удосконалити як політичні реалії, так і саму людину.* Р. Керк, патріарх американського консерватизму, зазначає: «Людина – істота недосконала, і таким же недосконалим є будь-який суспільний лад, який будь-коли був створений. Внаслідок своєї невгамовності люди схильні до бунтарства під впливом якихось утопій… Пориватися до утопій означає закінчити нещастям; консерватор говорить: ми не створені для досконалих речей. Все, на що ми можемо розумно розраховувати, – це суспільство, в якому порядок, справедливість і свобода є тільки стерпними (tolerably) – суспільство, куди якісь різновиди зла, недоброякісної злагодженості і страждання продовжують приховано проникати. Приділяючи увагу поміркованим реформам, ми здатні зберегти та вдосконалити цей стерпний порядок. Але якщо старі установлення та моральні обереги нації відкидають, то анархічні імпульси в людині вириваються на волю – «ритуал стримування зла зруйновано» [10, с. 80]. Консерватизм є прагматичним у тому сенсі, що він заперечує утопічні ідеї і натомість *пов'язує свої концептуальні імперативи з розсудливістю, поміркованістю, емпіричним досвідом.* Тому на консервативні цінності спираються багато теоретичних концепцій, соціальних проектів, державотворчих парадигм.

Поняття самодостатнього індивіда з'являється в епоху Просвітництва, коли, з одного боку, людина розумілася як окрема, неподільна субстанція, а з іншого – як суб'єкт політики, якому притаманні конкретні і неподільні риси характеру, поведінки, національні ознаки. Консервативна парадигма робить акцент на тому, що *національно-державне середовище (культура, духовність, традиції) формують особистість людини*. Тобто характер людей, їх політична свідомість визначається переважно тим культурно-історичним простором, в якому вони проживають. Саме *духовно-культурні і політичні архетипи* створюють ролі, категорії, символи з допомогою яких *здійснюється самоідентифікація людини і генерується її особистість*. Консерватори розглядають людей як частину якогось суспільства і епохи, тому їх природа є переважно продуктом певної культури і традицій. Особистість залежить від історії і традиції, в яких вона сформувалася, які визначали її життєві цінності. «Люди, звичайно, можуть відкинути деякі традиції, що сформували їх, але тільки деякі, – говорить Д. Кекес. – Вони тісно пов'язані зі своїми родинами, рідною мовою, освітою та вихованням. І коли вони відкидають якусь традицію, то не звільняються від традицій: здебільшого вони відмовляються від однієї традиції задля іншої. Традиції для людського життя – однаково, що країни для землі. Покинувши одну, ви перебираєтеся до іншої» [9, с. 194]. Простіше кажучи, люди за своєю сутністю – історичні істоти. Консерватори переконані: бути людиною значить бути українцем чи киянином нашого часу, або англійцем, лондонцем поч. XX ст., а не просто бути «віртуальною людиною».

Важливим імперативом консерватизму є обґрунтування визначальної ролі *традиції* у формуванні природи людини. Те, що *визначає сутність особи в консервативному вимірі, детермінується переважно досвідом свого народу, його звичаями, традиціями, релігійною вірою, способом політичного устрою держави* тощо. Класик українського консерватизму В'ячеслав Липинський наголошує: «Кожна суспільна група, що хоче будувати, організувати суспільство, мусить черпати свої сили сама з себе. Тільки її власна внутрішня сила, її удільна вага, рішає про її здатність притягання, про її вплив на ціле суспільство. Для того, крім спільного економічного інтересу, вона мусить ще мати спільну традицію, тобто певну суму історичного досвіду, здобутого її попередніми поколіннями в боротьбі за існування й переданого «з молоком матері», з вихованням, поколінням слідуючим» [11, с. 70]. Спираючись на ідеї В. Липинского, ми стверджуємо, що за відсутності цілеспрямованого виховання людей на засадах власних традицій чи в разі їх відчуження від історичної і духовно-культурної спадщини свого народу відбувається виродження національного організму. Консерватори застерігають: якщо замість органічної любові до своєї Вітчизни і пошани до себе пропагується рабська покірність іншим панам або ж нав'язується політичний чи мовний сепаратизм, це ознака деградації індивідуальності й загибелі держави.

Для національної традиції притаманні містичні й ірраціональні модуси, як і для самої свідомості людини, на яку вона опирається. Якщо ж стати на позиції раціонального мислення і почати формувати нову людину з чистого аркуша, то це може призвести до руйнування структури архетипу особистості. *За відсутності в системі цінностей громадян автентичних традицій, досвіду попередніх поколінь важко досягнути суспільного консенсусу, ствердити національну ідентичність народу, здійснювати конструктивне державотворення.* Роль традицій у

консерватизмі вдало обґрунтовує Дж. Кекес: «Моральна ідентичність визначена системою традицій, що утвердились протягом його історії. Вони утвердились, бо люди й далі брали участь у них, а брали завдяки своїй неперервно підтверджуваній вірі, що участь у цих традиціях зробить їхнє життя кращим, ніж воно могло б бути за інших обставин. Традиції виконують роль посередника між індивідами та суспільством, у якому вони живуть… Індивіди пропали б без традицій, бо не знали б, як жити, якщо вони вже забезпечені всім життєво необхідним. Індивіди дізнаються з традицій про життєві можливості, й те, наскільки добре їхнє життя, залежить від того, які можливості певних традицій вони вибрали. Люди роблять життя добрим для себе, *беручи участь* у традиціях… Ось чому добре суспільство прагнутиме захистити не тільки мінімальні вимоги на універсальному рівні й моральну ідентичність на соціальному рівні, а й традиції на індивідуальному рівні політичної моралі» [9, с. 197]. Звідси витікає стурбованість консерваторів проблемами радикальних змін, оскільки *будь-які масштабні переміни підривають існуючу ідентичність*. Іншими словами, люди завжди втілюють у собі певний час і місце проживання, тому для консерваторів традиція і національна належність мають пріоритетне значення.

Стрімкі зміни сучасного світу, що розпочалися з утвердженням «духу капіталізму» (М. Вебер), нівелюють традиції народу, його етнічну самобутність і посилюють меркантильний індивідуалізм. Його різко критикують представники російської дореволюційної політичної думки. За словами М. Бердяєва, сьогодні ми є свідками кризи епохи Ренесансу, що сформувала людину як цілісну, креативну і духовну істоту. У наш час людина відмовляється від цієї спадщини, стаючи на шлях самоствердження. *Намагаючись утвердити індивідуальність, людина насправді знищує, заперечує себе, втрачає образ вищої Божественної природи.* Тому, на думку М. Бердяєва, «людина не в змозі утримати себе, захистити свою цінність, знайти внутрішню точку опори, і вона хапається, як за рятувальний якір, за колективи комуністичні чи національно-расові, за державу, як земний абсолют… Людина втратила свою цілісність, розірвалася на шматки. Із війни вийшли на арену історії людські колективи, маси, які випали із органічного устрою життя, втратили релігійну санкцію свого життя і потребують примусової організації, щоб не настав цілковитий хаос і розпад» [4, с. 321]. Філософ песимістично оцінює існуючий світ, вважаючи, що він переживає агонію, подібну до кінця світу античного. І сьогодні проблема антропологічна глибша за проблему соціологічну, оскільки людина перестає бути найвищою цінністю, вона підміняється іншими цінностями, нижчими за людські.

Комфортні умови життя посилюють біологічну дефектність людини, обмежують її інстинкти, на відміну від тварини, озброєної ними відразу після народження, що допомагає їй швидко адаптуватися до умов свого існування. Ліберали розуміють людину як вільну, раціональну, рефлективну субстанцію, яка не повинна пристосовуватися до обставин життя (аби не опускатись до тваринного рівня), а здійснювати активне перетворення і освоєння навколишнього світу. У цьому її допомагає здатність мислити, інтелект, автономне життя. «Якщо автономне життя – це вища цінність, тоді певний ряд прийнятих можливостей є також внутрішньою цінністю» [17, с. 203], - слушно зауважив Рац. Опонуючи цьому, консерватори заявляють, що людина не включена так, як тварина, у природні процеси та їх порядок, проте впродовж історії сформувала інститут держави і права, удосконалює техніку, розвиває мистецтво, культуру, релігію, таким чином *створивши другий символічний*

світ, що має власний порядок, ставить перед людиною свої вимоги, обмежує спонтанність її життя.

Антропологічна цінність консерватизму виявляється у захисті тих сторін життя людини, які сьогодні надто легко ігноруються і деградують під впливом нівелюючих глобалізаційних процесів. Вони орієнтують людину до вимог індивідуального буття, що з часів Бергсона дістало назву «*homo faber*» – *людина діяльна*. Такий тип людини керується в житті переважно мотивами доцільності, користі, вигоди, що звужує її духовно-мистецькі, креативні концепти, вихолощує гуманність і шляхетність. Однак в інформаційну добу саме гуманність визначає людську сутність і тлумачиться, за А. Швейцером, як «справді добре відношення людини до свого ближнього… Гуманність спонукає нас в малих і великих справах дослухатися до голосу серця і йти за його велінням… Веління серця вище за поради здорового глузду. Воно вимагає від нас дотримуватися глибинних рухів нашої духовної сутності» [16, с. 508]. Поняття гуманізму, моральності, релігійності в системі консервативних цінностей протиставляються людському егоїзмові.

Процес сакралізації суспільства, тобто залучення людей до культури, духовності, гуманізму, ми узагальнюємо назвою «*homo sacralios*». Ця понятійна сентенція доволі адекватно рефлексується у філософії І. Ільїна. Мислитель зазначає: «Людині негоже перебувати в безпорадді й пасивності, покладаючись на свою незрозумілу «долю» з покірливістю немовляти. Людина має розуміти свої помилки і хиби, вільно міркувати про них…. Людина призначена підпорядковувати свою душу та її слабкості, звільняти себе від стану духовної сліпоти і творчо будувати свою нову долю перед обличчям Божим… І насамперед потрібно зосередитися на тому, що ми втратили. Людство намагалось за останні два століття створити культуру без *віри*, без *серця*, без *споглядання* і без *совісті*; і нині ця культура є безсилою і переживає свій крах» [7, с. 290]. Людина майбутньої епохи має відмовитися від хаосу духовного затемнення, примиритися зі своєю совістю, відновити віру в Бога і творити нову реальність.

Людині нашого часу стає все важче органічно вписуватися в систему духовних координат. Тому вона постає у своєму бутті головним чином як «*homo faber*», керується мотивом усе більшого підкорення світу задля своїх меркантильних інтересів. Невпинним стимулом цього є шалені успіхи науково-технічного прогресу. Урівноважити цей нівелюючий соціальний детермінізм може *консервативний формат буття людини – «homo sacralios», за якого індивід спроможний переживати і відчувати благоговіння перед життям і бути відкритим тому, що міститься по той бік раціонального розуміння й технічних можливостей***.** Якщо інтерпретувати цю сентенцію аргументами В. Липинського, то вона набуде такого змісту: «Досвід історії вчить, що силою, піддержуючою і культивуючою містицизм, може бути тільки релігія і така авторитетна церква, в якій дана релігія знаходить свою організацію, свою традицію, свою тяглість і свої людські знаряддя послуху і дисципліни… Тільки тоді, коли життя матеріальне, державне, керується незмінними і вищими од людських законами Бога, і коли віра в Бога і любов до Нього не дозволяють людям знайти всю ціль свого існування в матеріальному, земному, тілесному можна весь час в людській матеріальній боротьбі за поширення життя, за владу, за державу, містичне захоплення піддержувати» [12, с. 30]. Сьогоднішні

тенденції підміни істинного Бога модерними сектами формують підґрунтя для духовного варварства людства.

Процес еволюції цивілізації супроводжується вивільненням особистості від монопольного впливу на неї державних і владних інститутів, удосконаленням політичного простору буття людини через формування громадянського суспільства. Облаштовуючи своє автономне буття, людина прагне здобути максимальну свободу, позбутися бюрократичного тиску, однак вона не повинна дистанціюватися від Бога. За логікою Е. Берка, «людина в основі своїй є релігійною твариною», тому безвір'я суперечить нашому розуму та інстинктам і воно не може тривати довго. Саме на цьому методологічному підґрунті слід конструювати модель громадянського суспільства. Наше твердження резонує з поглядами Е. Берка, який вважав: «Освячення держави через релігійне усталення необхідне для того, щоб вселити здоровий трепет шанобливості її вільним громадянам… Ось чому релігія, поєднана із державою та з обов'язком громадян стосовно неї, стає навіть необхіднішою для цих вільних громадян, аніж у тих суспільствах, де народ обмежено самим його уярмленим становищем… Усі особи, наділені хоч якоюсь часткою влади… за свою поведінку мають складати звіт перед єдиним великим Володарем, Творцем і Засновником суспільства» [3, с. 409]. Отже, *людина, що керується консервативними імперативами, не схильна до хаосу чи анархії, проте збагачена духовністю, вона має почуття патріотизму і відповідальності.* Сукупність таких людей створює належні умови для функціонування відкритого, демократичного суспільства.

Без врахування вищезгаданих аплікацій консервативного розуміння людини складно побудувати адекватну політичним реаліям теоретичну модель в політичної науки. *Консерватори у своїх поглядах на природу людини поєднують соціальний детермінізм з інстинктивізмом.* Тобто вони визнають, що людська свідомість має деякі успадковані тенденції (інстинкти), які визначають характер і волю як окремої людини, так і нації загалом. На підставі цих рефлексій можна сформулювати *такий консервативний модус:* визначальні риси людей, що проживали в різні історичні епохи, лишаються майже незмінними, оскільки характер їхніх інстинктів відзначається стабільністю та стійкістю у часі й просторі. Ми схильні вважати, *що фундаментальні ідеї консерватизму є площиною перетину основних політичних контроверсій***.** С. Еванс наголошує: «…практика консерватизму, започаткована глибокою недовірою до людини та людей у всеозброєнні державних атрибутів, може добре прислужитися цілям свободи» [6, с. 297]. Отже, вивчення консервативних складових природи людини має не лише важливе теоретико-світоглядне значення, а й корисне для оптимізації соціальних відносин у практичній площині політики.

Список використаної літератури

1. *Аристотель*. Политика / Аристотель // Мыслители Греции. От мифа к логике : Сочинения. – М. : ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс ; Харьков : Изд-во Фолио, 1999. – С. 439–699.
2. *Берк Е.* Права людини / Берк Е. // Консерватизм : Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. –К. : Смолоскип, 1998. – С. 281–285.
3. *Берк Е.* Релігія і громадянське суспільство / Берк Е. // КОНСЕРВАТИЗМ : Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2008. – С. 407–412.

4. *Бердяев Н.* Философия свободного духа / Бердяев Н. – М. : Республика, 1994. – 480 с.
5. Біблія або книги святого письма старого й нового заповіту. – Ukrainian Bible, 1990. – 213 с.
6. *Еванс С.* Проблема людини в консерватизмі / Еванс С. // КОНСЕРВАТИЗМ: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2008. – С. 290–297.
7. *Ильин И.* Путь к очевидности / Ильин И. – М. : Республика, 1993. – 431 с.
8. *Ільїн В.* Апологія ірраціональності. Філософія для себе / Ільїн В. – К. : Вид-во Європ. ун-ту. – 2005. – 232 с.
9. *Кекес Д.* Консерватизм : підставові переконання / Кекес Д. // КОНСЕРВАТИЗМ : Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2008. – С. 178–202.
10. *Керк Р.* Основи і принципи консерватизму / Керк Р. // КОНСЕРВАТИЗМ : Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : ВД «Простір», «Смолоскип», 2008. – С. 76–88.
11. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму / Липинський В. – Київ ; Філадельфія, 1995. – 470 с.
12. *Липинський В.* Релігія і церква в історії України / Липинський В. – К. : ПБП «Фотовідеосервіс», 1993. – 128 с.
13. *Майноуг К.* Анатомія націоналізму / Майноуг К. // НАЦІОНАЛІЗМ : Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 119 – 155.
14. *Макиавелли Н.* Государь / *Макиавелли Н.* – М. : Планета, 1990. – 84 с.
15. *Тейяр де Шарден П.* Феномен человека / Тейяр де Шарден П. – М. : Наука, 1987. – 240 с.
16. *Швейцер А.* Благоговение перед жизнью / Швейцер А. ; Пер. с нем., сост. и посл. А. А. Гусейнова ; Общ. ред. А. А. Гусейнова, М. Г. Селезнева. – М. : Прогресс, 1992. – 576 с.
17. *Raz J.* The Morality of Freedom / Raz J. – Oxford : Clarendon Press, 1986. – 203 p.

Стаття: надійшла до редколегії 26.05.2009
прийнята до друку24.09.2009

ANTHROPOLOGICAL VALUES OF CONSERVATISM IN FORMING OF METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF POLITICAL SCIENCE

Mykhailo Gordienko

National university of State tax service of Ukraine
K. Marx str., 31, 08201, Irpin, Kyiv region, Ukraine
e-mail: gordienko@mail.ru

The problems of a development of man, forming the civil position, an education of a patriotic consciousness are explored through the prism of conservative

values. The author considered that the political personality, own national traditions, domestic culture, spirituality and religion must form the citizen of the opened society in a combination with democratic values. Conclusion was drawn that the fundamental ideas of conservatism determined national prospects, provided the comprehensive development of man and a construction of the civil society. A study of conservative constituents of the nature of man was useful to an optimization of social relations in the practical plane of politics.

Key words: conservatism, anthropological values, pragmatism, identity.

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ КОНСЕРВАТИЗМА В ФОРМИРОВАНИИ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ

Михаил Гордиенко

Национальный университет государственной налоговой службы Украины
ул. К. Маркса, 31, 08201, г. Ирпинь, Киевская обл.,Украина
e-mail: gordienko@mail.ru

Исследуются проблемы развития человека, формирования его гражданской позиции, воспитание патриотического сознания сквозь призму консервативных ценностей. Автор считает, что политическую личность, гражданина открытого общества должны формировать собственные национальные традиции, отечественная культура, духовность, религия в сочетании с демократическими ценностями. Делается вывод, что фундаментальные идеи консерватизма определяют национальные перспективы, обеспечивают всестороннее развитие человека и построение гражданского общества. Изучение консервативных составляющих природы человека является полезным для оптимизации социальных отношений в практической плоскости политики.

Ключевые слова: консерватизм, антропологические ценности, прагматизм, идентичность.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 237–243
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 237–243

УДК 322

ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЛІГІЇ І ЦЕРКВИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТОЛОГІЇ

Іванна Ломака

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Інститут історії і політології, кафедра політології
вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76025,Україна
e-mail: dekanat_istor@pu.if.ua

Досліджено вплив церкви і релігійної свідомості на політику й політичну свідомість в умовах розбудови української державності, коли інтенсивність політичних та релігійних процесів значно прискорилась і їх взаємодія посилюється. Висвітлено також проблему дослідження релігії та церкви в сучасній українській політології. Обґрунтовано хибність думки, сформованої у суспільстві, що релігія й церква перебувають поза політикою. Зазначено, що церква виступає активним учасником політичного процесу в сучасному суспільстві і, виконуючи свої головні функції, змушена вступати з інститутами суспільства в політичні відносини.

Ключові слова: релігія, церква, релігійна свідомість, політична свідомість.

Під впливом історичних змін, що сталися в 1991 році після проголошення незалежності України, відбуваються глибокі процеси переосмислення суспільної ролі релігійно-церковних установ. Після проголошення незалежності та започаткування демократичних перетворень роль церкви та релігії набула принципово нових рис за всю історію існування християнства на території України. Найістотнішими кроками влади незалежної України було визнання на законодавчому рівні церкви як вагомого інституту суспільства. Це, зокрема, прийняття Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації", який забезпечив соціальну справедливість, захист прав і законних інтересів громадян незалежно від їх ставлення до релігії, визначив обов'язки держави стосовно релігійних організацій, а також обов'язки релігійних організацій перед державою і суспільством.

Прийняттям цього Закону держава поставила перед собою мету подолати негативні наслідки державної політики минулих років стосовно релігії й церкви. Правове регулювання як суспільних відносин загалом, так і якоїсь їх частини має ґрунтуватися на чіткій, добре продуманій загальній концепції, якою визначено мету, пріоритети й сферу цього регулювання. Як наголошує релігієзнавець Віктор Єленський, в Україні "при кардинальній зміні державної політики щодо Церкви порівняно з комуністичними часами мало змінилося розуміння самої філософії взаємин цих двох інституцій" [3,с.13]. Якщо зміну ставлення держави можна досить точно датувати за конкретними державними актами і подіями (зокрема, прийом у квітні 1988 р. М.С. Горбачовим патріарха Пимона й членів Св. Синоду РПЦ під час підготовки до святкування 1000-річчя Водохрещення Русі), то зміна ставлення

© Ломака І., 2011

суспільства до релігії й церкви – процес триваліший у часі й не однаковий у різних регіонах [2, с.39]. Цей процес розпочався зі зростанням в людей інтересу до релігії, спершу боязкого й епізодичного, а згодом усе ширшого висвітлення цієї проблематики в засобах масової інформації, що стали активніше формувати суспільну думку в цьому напрямі. Можна виділити позиції, що характеризують зміну ставлення суспільства до релігії й релігійних організацій.

По-перше, зміна в суспільній свідомості оцінки історичної й сучасної ролі релігії та релігійних організацій, передусім традиційних в Україні конфесій, підвищення їх престижу, індексу довіри до релігійних організацій в очах суспільної думки. Це породило певні суспільні очікування, які частково виправдалися, а частково були перебільшені, про здатність церкви (релігійних організацій) сприяти подоланню кризи українського суспільства.

По-друге, зміна ставлення суспільства до релігії й церкви набувала вираження у зверненні до релігії, у прийнятті віри значними масами населення і зростанні рівня релігійності, тобто частки віруючих у загальному складі населення, та підвищенні ступеня релігійності, тобто глибини віри, інтенсивності релігійних переживань та культових дій.

Нова політична реальність дала потужний поштовх для науково-дослідницької праці. Особливу увагу фахівців привертають питання свободи совісті, специфіка православної релігійності, національні традиції віри і церкви. Зокрема, помітну зацікавленість викликає церковно-релігійний ренесанс та його вплив на національну свідомість, державотворчі процеси. Саме в цей період як окремий напрям політико-релігієзнавчих та церковно-правових студій започатковано дослідження суспільно-церковних відносин з урахуванням релігійної ситуації, що виникла в Україні впродовж 90-х років ХХ ст. Відповідна тематика дістає висвітлення у працях О. Білоуса, М. Головатого, В. Єленського, Е. Кардоша, Ф. Кирилюка, М. Колодного, І. Кураса, В. Марчука, М. Михальченка, М. Москалюка, В. Панібудьласки, В. Пащенка, В. Ребкала, М. Рибачука, О. Рублюк, Ф. Рудича, Д. Степовика, Л. Филиповича, А. Юраша, О. Шуби та інших вітчизняних дослідників.

На сучасному етапі історичного розвитку Української держави, коли попередня державна ідеологія зазнала краху, а нові ідеології не завоювали довіри в людей, великого значення на шляху духовного відродження України набувають релігія як форма суспільної свідомості й Церква як важливий інститут громадянського суспільства, його політичної системи. Досліджуючи політичне співвідношення релігії та громадянського суспільства, варто звернути увагу передусім на світоглядну, нормативно-оцінювальну, регулятивну функції релігії та політичну функцію церкви.

Процеси формування і розвитку громадянського суспільства в Україні мають риси, які роблять їх в чомусь схожими на процеси, що відбувались в інших країнах та відбуваються в усьому цивілізованому світі, Водночас українське громадянське суспільство індивідуальне, неповторне, специфічне саме для України, що обумовлено особливостями її історичного розвитку, конфесійним різноманіттям, етнічним складом населення, процесами змін її соціального й політичного ладу за останнє двадцятиріччя.

Оцінюючи релігійно-церковну складову формування і розвитку громадянського суспільства в Україні, слід брати до уваги наявність в країні різних

релігій, конфесій, релігійних напрямків, їх кількісне співвідношення й взаємини між собою, їх історичну вписаність у суспільство або регіон та їх взаємини з суспільством і його групами. Зазначені характерні риси конфесійного простору України констатують факти, підтверджувані даними Держкомітету в справах релігій про реєстрацію релігійних об'єднань, матеріалами соціологічних досліджень та простими повсякденними спостереженнями. На 1 січня 2008 р., Держкомітет у справах релігій визначив статистичні підсумки минулого року в Україні та з'ясував, що в Україні зареєстровано 32081 релігійних громади, крім того, існують ще 1832 незареєстрованих релігійних організацій, що становить 33913 організацій, які представляють понад сто різних релігійних течій, церков, деномінацій. Ця цифра включає, 421 монастир (6598 насельників), 192 духовних навчальних закладів (19 365 слухачів), 333 місії, 74 братств. У різних конфесіях було 29 441 священнослужитель (із них 773 – іноземці). Працювало в 2007 р. при громадах 12 689 недільних шкіл, виходило друком понад 383 часописи і газети [4, с.14].

Загалом конфесійний простір сучасної України надзвичайно насичений, багатобарвний і різнорідний. Однак збільшення насиченості й різнорідності конфесійного простору в Україні не є лише питомою особливістю, а являє собою об'єктивно обумовлену світову тенденцію. Цей процес не лише в Україні, а й в інших країнах дістає неоднозначну оцінку з боку громадськості, урядів, представників традиційних релігій, зокрема спостерігаються спроби адміністративними, а подекуди й законодавчими заходами стримати його розвиток, закрити доступ у свої країни тим чи іншим нетрадиційним релігіям і культам.

Церква в демократичному суспільстві не втручається в політику, проте вона є вагомим суспільним інститутом, що поряд з іншими суспільними утвореннями бере участь у суспільно-політичному житті. Розглядаючи роль та місце церкви в системі інститутів громадянського суспільства, не можна оминути функціональний аспект участі церкви та сповідуваних нею релігій в суспільному житті. У вітчизняній літературі визначилося два підходи до розуміння функцій церкви та релігії. Перший з них полягає в тому, що дослідники намагаються визначити, виділити "специфічно релігійну" функцію, функцію "фіктивного регулювання", пов'язану з помилковим тлумаченням і ілюзорним заповненням дійсності. Д. Угринович вважає, що "специфічною для релігії" є функція ілюзорно-компенсаторна. При цьому зазначається, що певний тип суспільства, певні соціальні системи мають потребу в "фіктивному регулюванні" або ж в "ілюзорному заповненні". А. Сухов вважає, що всі функції релігії мають характер "специфічно релігійний". Зокрема, "ілюзорно-компенсаторна" функція, яку релігія реалізує як ілюзорний засіб, полягає у зм'якшенні реального безсилля людей перед природою й суспільними силами. Однак, як відомо, таку ж функцію можуть виконувати твори мистецтва. Ця функція притаманна й нерелігійним помилковим ("фіктивним") ідеям, цінностям, нормам. Подібна "неспецифічність" притаманна й іншим функціям релігії, зокрема світоглядній.

Достовірніше виглядає другий підхід, суть якого полягає не в "специфічних для релігії" функціях, а в специфічності виконання релігією тих чи інших соціальних функцій, які обумовлені потребами суспільства, соціальних груп та індивідів. Дотримуючись методики другого підходу, розглянемо сутнісні характеристики основних функцій церкви та релігії, зокрема такої важливої, як світоглядна функція.

Релігія містить у собі певне світорозуміння (пояснення світу, місця людини в ньому, природи людини тощо), світовідчуття (емоційне відбиття зовнішнього світу й самовідчування людини), оцінку світу, світовідношення. Релігійний світогляд реалізується в поведінці й відносинах віруючих, у структурі релігійних організацій. Особливість релігійного світогляду випливає із самого функціонального підходу до релігії, покликаного визначити ті завдання, які вирішує релігія в суспільній системі.

Стабільність забезпечується на основі інтеграції, об'єднання й погодженості зусиль людей, соціальних груп, інститутів та організацій. Функцію інтегратора суспільного організму і його стабілізатора, з погляду функціоналістів, виконує саме релігія. Однак інтегративна функція не реалізується в суспільстві автоматично. Вона вимагає наявності в суспільстві соціальних сил і умов, що сприяють його інтеграції. Так, В. Гараджі вважає, що труднощі, з якими зіштовхується функціоналізм, інтерпретуючи релігію як фактор інтеграції суспільства, полягають в тому незручному для інтегративних теорій і все-таки очевидному факті, що релігія може викликати конфлікти й сприяти дезінтеграції суспільства, на макросоціологічному рівні включно. Йдеться передусім про міжрелігійні конфлікти, релігійну ворожнечу й нетерпимість. Боги стародавніх греків постійно ворогували й воювали між собою. Вже в цій елементарній боротьбі богів М. Вебер вбачав "одну із цінностей" [1, с. 98].

Історичні процеси, що відбуваються в Україні на початку XXI століття, дають змогу констатувати глибоку трансформацію всіх сторін суспільного життя: культурної, політичної, економічної, соціальної. Безсумнівну важливість становить проблема церковно-державних відносин у сучасному суспільстві, звідси така увага з боку як політичної влади, так і громадськості до взаємовідносин даних інституцій, зокрема й до відповідного законодавства, що регулює ці відносини. Піддаючи концептуальному аналізу відносини церква-суспільство-держава, необхідно дослідити основні законодавчі акти, які регламентують та легітимізують існування релігії й церкви в суспільстві, зокрема забезпечення ступеня свободи совісті й віросповідання окремих індивідуумів та діяльність релігійних організацій. Із законодавчих актів можна вивести, що державно-церковні відносини – це відносини влади з: а) релігійними організаціями; б) релігійними громадами; в) управліннями та центрами релігійних об’єднань.

Механізми взаємодії держави, суспільства та церкви в науці розглядають в культурологічному, історичному, соціальному, юридичному аспектах. З позиції політичної науки, громадянське суспільство, як складова держави, є такою моделлю суспільного розвитку, яка пропонує збалансований взаємоконтроль і взаємообмеження державних органів та недержавних утворень (інститутів громадянського суспільства) для того, щоб діяльність державних органів завжди перебувала в полі зору недержавних структур, які, в свою чергу, мають співвідносити власні дії із законами та враховувати об’єктивні потреби держави. У політологічних дослідженнях (зокрема, О. Онищенко) вирізняються три моделі взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства: конфронтаційна, патерналістська та консенсусна. [5, с. 12-15].Очевидно, що найоптимальнішою є остання.

Серед наукових підходів до вивчення питань, пов’язаних з суспільно-церковними відносинами, виділяють три:

1. Конфесійний (від лат. Confessio - церковний, віросповідний), тобто релігійний. Цей підхід з точки зору конкретних конфесій (церков, релігій) відображає

картину розвитку релігії, відносин церкви з суспільними інститутами. Порівнюючи й зіставляючи різні релігійні вчення, зазначимо, що діяльність та політичний вплив різних церков мають кінцевою метою затвердити істинність своєї релігії, довести перевагу своєї церкви над іншими. Проте спостерігається й інше: розглядаючи історію релігії як історичний процес, вони взагалі не включають у загальний огляд відомості про "свої" релігії, вважаючи, що вона повинна розглядатися окремо, поза загальним плином історії, за особливою методологією. Такий підхід іще можна назвати апологетичним (від гр. apoiogetes – захисний).

2. Атеїстичний, або натуралістичний підхід. Цей підхід розглядає віру людей в Бога як помилку, тимчасове, але певне явище, що займає в історії своє місце. Дотримуючись такого підходу, дослідники розглядають церкву виключно як установу, покликану підкоряти людей діючій владі. Для цього підходу важливішим є не так сама релігія чи церква, як історія її виникнення в людській свідомості. Як правило, дослідники, що перебувають на атеїстичних позиціях, приділяють велику увагу соціальній, економічній, політичній стороні релігійного життя, тонкощі ж віровчення їх цікавлять набагато меншою мірою, або ж вони їх повністю ігнорують.

3. Феноменологічний (від гр. phainomenon – явище, даність) підхід, з погляду якого релігія й церква описується і вивчається поза зв'язком із проблемою буття або небуття Бога. Велика роль у феноменологічному вивченні релігії належить історикам культури, археологам, етнографам, мистецтвознавцям, тобто дослідникам, сфери інтересів яких природно стикалися з релігійним життям як у стародавні часи, так і сьогодні. Історична роль церкви в суспільстві, яку вони вважають на певних етапах реакційною, може розглядатися і як така, що заважає людському прогресу, і як позитивна й прогресивна, або ж нейтральна до суспільства.

Усі ці підходи мають свої слабкі й сильні сторони, проте їх не можна вважати абсолютно непримиренними. Історики, етнографи, культурологи, соціологи, що належать до всіх трьох груп, створили змістовні й важливі праці, які допомагають при вивченні поставленої проблеми.

Порівняльний аналіз релігієзнавчого та політологічного підходів до вивчення проблем суспільно-церковних відносин дає змогу зробити висновок про те, що перший підхід зазвичай зосереджується на питаннях віровизнання та культової практики, тоді як другий – на вивченні законодавства щодо функціонування церковних інститутів, їх відносин із центральними та місцевими органами влади, політичними партіями та рухами, участі у виборчих кампаніях тощо.

Політологічні дослідження, на відміну від природничих чи математичних, не можуть уникати ціннісних аспектів, а отже, певних упередженостей. Проте це не знімає потреби в науковій об’єктивності та пізнавальній вимогливості. Торкаючись безпосередньо наукового аспекту поняття “суспільно-церковні відносини”, зазначимо, що наявні правові, соціологічні та релігієзнавчі підходи зазвичай виокремлюють специфічну ознаку явища, характерну для тієї чи іншої галузі науки. Проте на сьогодні бракує політологічного визначення цього поняття. Серед найвдаліших слід виділити визначення поняття “суспільно-церковних відносин” П. Фещенка, який розглядає суспільно-церковні відносини як сукупність форм суспільно-політичних, правових, економічних і морально-етичних норм і зв’язків, які регламентують стосунки між інститутами громадянського суспільства та церквою, в основі яких усталені традиції і звичаї, характерні для кожного народу, а також

сучасна міжнародна практика, яка справляє вплив на процеси лібералізації та гуманізації цих відносин.

Нині в суспільстві сформувалась думка, що релігія й церква перебувають поза політикою. Більшість церковних ієрархів старанно підтримують цю думку. Однак історичний досвід та політологічні дослідження засвідчують, що це судження далеке від істини. Насамперед церква як ієрархічна структура, і як будь-яка інша організація, має свою внутрішню й зовнішню політику. Церква виступає активним учасником політичного процесу в сучасному суспільстві. Сутність політизації церкви полягає в самій природі феноменів "суспільство" й "церква" та неідеальності реального суспільства. Виконуючи свої головні функції, церква змушена вступати з інститутами суспільства в політичні відносини. Постійна боротьба за думки та душі віруючих змушує церкву вступати в політичну боротьбу не лише з іншими конфесіями, але й з політичними силами. Тому сьогодні релігійно-церковна складова життя сучасного українського суспільства активно досліджується в українській політології.

Список використаної літератури:

1. *Вебер М.* Избранные сочинения / Вебер М. – М. : Наука, 1990. – 764 с.
2. *Войтенко Т. О.* Громадянське суспільство в Україні : аналіз соціального конструювання. Наукова збірка / Войтенко Т. О., Гончарук О. С., Привалов Ю. О. ; відп. ред. Ю. Саєнко. – К. : Стилос, 2002. – 210 с.
3. *Єленський В*. Конституцію прийнято. Що далі? : Про напрями розвитку української системи церковно-державних відносин / Єленський В. // Людина і світ. – 1996. – № 9. – С. 10–13.
4. *Колодний А*. Церкви України : цифри, факти, тенденції / Колодний А., Саган О. – Режим доступу : http://proua.com/
5. *Онищенко О.* Громадянське суспільство: тенденції становлення / Онищенко О. // Наука і суспільство. – 2002. – № 1,2. – С. 12–15.

Стаття: надійшла до редколегії 12.06.2009
прийнята до друку24.09.2009

RESEARCHES INTO RELIGION AND CHURCH IN MODERN UKRAINIAN POLITOLOGY

Ivanna Lomaka

Vasyl Stefanyk PreCarpathian National University
Institute of history and political science, department of political science
Shevchenko st., 57,76025, Ivano-Frankivsk, Ukraine
e-mail: dekanat_istor@pu.if.ua

This article deals with the influence of church and the religious consciousness on the politics and political consciousness under the condition of developing of the Ukrainian state. The intensions of the political and religious process grow higher and their cooperation improved. The paper cover the problem of

investigations of the religion and church in modern Ukrainian politology. Fallaciousness of idea, formed in society, that religion and church are out of policy was described. It was marked that a church comes forward as the active participant of political process in modern society and, executing the main functions, forced to enter with the institutes of society in political relations.

Keywords: religion, church, religious consciousness, political consciousness.

ИССЛЕДОВАНИЕ РЕЛИГИИ И ЦЕРКВИ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНСКОЙ ПОЛИТОЛОГИИ

Иванна Ломака

Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефаника
Институт истории и политологии, кафедра политологии
ул. Шевченко, 57, 76025, г. Ивано-Франковск, Украина
e-mail: dekanat_istor@pu.if.ua

Исследовано влияние церкви и религиозного сознания на политику и политическое сознание в условиях перестройки украинской государственности, когда интенсивность политических и религиозных процессов значительно ускорилась и их взаимодействие усиливается. Отражена также проблема исследования религии и церкви в современной украинской политологии. Обосновано ошибочность мысли, сформированной в обществе, что религия и церковь находятся вне политики. Отмечено, что церковь выступает активным участником политического процесса в современном обществе и, выполняя свои главные функции, вынуждена вступать с институтами общества в политические отношения.

Ключевые слова: религия, церковь, религиозное сознание, политическое сознание.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 244–251
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 244–251

УДК 321

„ПОЛІТИЧНИЙ ТЕМПЕРАМЕНТ" ЯК ПРОБЛЕМА ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Сергій Дорошенко

Національний університет „Львівська політехніка"
Інститут гуманітарних та соціальних наук, кафедра політології
вул. С. Бандери, 12, 79012, м. Львів, Україна
e-mail: doroshenko@mail.ru

Розкриваються психологічні та соціологічні детермінанти, які у нових обставинах, що склалися на межі другого і третього тисячоліть, спричинили зміну деяких принципових показників політичного темпераменту, притаманного французьким парламентарям. Нові виклики, об'єктивно визначені розвитком політичного плюралізму, а також швидкоплинністю трансформаційних процесів в економічній, соціальній, культурній сферах, які в умовах демократичного розвитку суспільства визначають і відповідно скеровують інтереси його політичної еліти, спричинили суттєве порушення деяких якісних показників відомої біполярної конструкції (праві-ліві). Зроблено висновок, що політичний темперамент – це змінна величина.

Ключові слова: політичний темперамент, французькі парламентарі, політологічне мислення, типи темпераменту.

„Соціальним обличчям" політики є особистість, якій притаманне прагнення бути залученою до сфери управління суспільними процесами. Постійний розвиток природної здатності пізнавати дає змогу такій особистості адекватно оцінювати мінливі обставини життя й впливати на навколишню дійсність. Проте людина – це не лише концентрований вияв розмаїття політичної участі. Це також суб'єкт історичного процесу, відзначений особисто-емоційними демонстраціями ініціативності, творчості, які притаманні кожному цілеспрямованому організаторові, пройнятому вагомістю справи суспільного управління. Успішність виявлення специфічних за змістом і масштабних за наслідками індивідуально-психологічних властивостей такої особи також зумовлюється поєднанням результатів освоєних в процесі соціалізації теоретичних і практичних напрацювань різних наук, використання яких забезпечує перспективу прагматичного втілення доступного і раціонально осмисленого політичного знання.

Українські суспільні реалії відзначають суперечливістю механізмів політичного впливу, в основі якої протиріччя інтересів представників різних груп еліт і на центральному, і на місцевому рівнях. Політичний плюралізм – це радше плюралізм заперечення чужих поглядів і позицій замість щоденного використання мистецтва утвердження оптимального способу вирішення актуальної проблеми, мотивованого доброю волею, скерованою на досягнення консенсусу. Соціально-психологічну основу утвердження влади народу, демократії повинна визначати стійка традиція політичного діалогу, практичним виявом якої є раціонально вмотивоване

© Дорошенко С., 2011

бажання не лише слухати, а й почути опонента, сприйняти аргументацію іншого, забезпечити взаєморозуміння, обрати ефективні й цілеспрямовані способи вирішення нагальних суспільних завдань.

Активне використання досягнень теоретичної науки зумовило впровадження зазначеного механізму в країнах сталої демократії. Щоденне застосування цих досягнень розглядається як умова оптимального функціонування сфери політичних відносин. Звернення до випробуваних часом і, значною мірою, теоретично обґрунтованих здобутків соціогуманітарної науки сприятиме виходу української політології на вищий рівень розвитку.

Метою цієї статті є уточнити змістовне наповнення наукової категорії „політичний темперамент", розглянути антропологічний вимір політичних мислення і дії, який забезпечує політологам перспективність використання аналітичних даних соціології і психології.

Як відомо, Франція належить до числа небагатьох країн, які дали життя ідеям політичної свободи. Революція XVIII століття відкрила дорогу для їх втілення у відповідні доктрини. Символізуючи на рівні законодавчого органу „розрив з попереднім ієрархічним соціальним порядком, збудованим по вертикалі, згори вниз", і приймаючи горизонтальний вимір конструктивної опозиційності, поляризованої між правою та лівою сторонами парламенту [4, с. 296], ці доктрини покликані обґрунтувати реальні форми життя нації, визначені з огляду на зростання рівня усвідомлення громадянами демократичних ідеалів облаштування свого колективного існування.

Системне дослідження головних політичних ідеологій у Франції започаткували Жорж Вейль, Андре Зігфрід, Альбер Тіборде, Франсуа Гогель. Принципову складову методу, покладеного ними в основу наукових пошуків, що припали на першу половину XX століття, становить антропологічний підхід. Одним із його важливих наслідків стало введення в обіг категорії „темперамент", який відносився до апарату науки про закономірності виникнення і діяльності психіки людини. Активне використання згаданої категорії збагатило й урізноманітнило результати висвітлення історико-політичної проблематики. Та лише у 1992 році побачило світ об'ємне дослідження групи авторів під керівництвом політолога Жана-Франсуа Сірінеллі, в якому на основі комплексного поєднання історії політичної думки з політичною культурою і політичною психологією [Див.: 9] зокрема, розглядалася проблема бінарної шкали політичних ідеологій. Виходячи з того, що опрацювання фундаментальних категорій політичної антропології висвітлює прогалини в теоретичному обґрунтуванні методу термінологічного аналізу і що можливості зазначеного методу висвітлення політики „використовуються далеко не повністю" [7, с. 20], французькі фахівці дійшли таких принципових висновків. По-перше, феномен ідеологічного протистояння правих і лівих суб'єктів політичного мислення відомий з кінця XVIII ст. По-друге, зміст феномену бінарної, або двополюсної, шкали політичних ідеологій, обґрунтований на основі традиційної схильності громадян конституційної Франції до вирішення назрілих суспільних проблем політичними методами, а не на барикадах, залишається актуальним впродовж наступних двохсот років. По-третє, вводячи в науковий обіг поняття „політичний темперамент", політолог Ален-Жерар Слама скористався

антропологічним виміром політичного мислення, поляризованого в межах традиційної, як для французьких парламентарів, бінарності [11, с. 795, 797, 798, 806].

Історичні, культурні, а також політичні засади висновків французьких фахівців представлено українській науковій громадськості у 2002 році [1, с. 45-46, 50]. В словнику-довіднику політологічних термінів (Львів, 2006) зміст нової, як для української політології, термінологічної конструкції ширше викладено таким чином. Політичний темперамент – це прагматично зорієнтована людська думка, різновид раціональної діяльності, який полягає у спонуканні індивідуального володаря темпераменту, його носія до специфічної дії і специфічної пам'яті, які відображають здатність суб'єкта свідомо й водночас пасіонарно формулювати головні пріоритети, з допомогою яких член політичного суспільства забезпечує власну свободу. Політичний темперамент тісно пов'язаний з історичною епохою і залежить від функціональності політичних відносин у суспільстві, а також від рівня освіти політичного лідера; місце такого темпераменту – на межі людської природи та культури. Зазначений темперамент притаманний суб'єкту раціонального мислення, громадянину, який з'явився в Західній Європі в епоху Великої французької революції і був носієм ціннісних характеристик, представлених різноманітними політичними ідеологіями, котрі формулюють пріоритетні цінності для широких верств населення країни. Політичний темперамент – це *незмінна* величина, яка опосередковано впливає на спосіб висловлення раціонально обґрунтованих прагнень представників „правих" і „лівих" ідеологій на найвищому рівні влади у Франції. Характерною рисою політичного темпераменту „правих" сил визначено ухиляння від насильницьких дій, тоді як для „лівих" – це активізація таких дій [5, с. 157-158]. При цьому обидві сторони єдині в головному: понад усе ставити завдання забезпечення процвітання французького народу.

На нашу думку, така інтерпретація не враховує аспектів тлумачення проблеми політичною наукою, актуальність яких зумовлена, по-перше, новітніми досягненнями соціології та психології, а, по-друге, неадекватністю ідеологічно обґрунтованих політичних цінностей викликам третього тисячоліття.

Сучасна соціологічна думка помітне місце відводить теорії соціальної установки, обґрунтованої понад півстоліття тому. В ній особистість становить результат впливу установок, що їх формує суспільство унаслідок постійного тиску на індивіда. За вказаних обставин структура особи представлена як чотирирівнева ієрархія диспозицій діяти певним чином. Зокрема, третій рівень такої ієрархії визначається диспозиціями, в яких фіксується загальна спрямованість інтересів особи відносно визначеної сфери соціальної активності (в нашому випадку – політичної). Найвищий, четвертий рівень диспозицій створено системою ціннісних орієнтацій особистості. Серед таких орієнтацій: ставлення особи до цілей життєдіяльності, а також засобів задоволення цих цілей. При цьому життєва позиція особи визначається як стала схильність індивідів до певної поведінки в багатовимірних соціальних умовах, тоді як соціальна установка – це емоційно-психологічне переживання індивідом цінності, значення й сенсу того чи того соціального об'єкта, яким (переживанням) також характеризується рівень усвідомлення індивідом суспільної вартості певної цінності [6, с. 236, 238].

Отже, в середині XX ст. соціологія обґрунтувала фактичне зростання впливу психологічних факторів на розвиток соціально-політичних процесів. Специфічність

такої оцінки конкретизують наслідки процесу соціалізації, участь у якому забезпечує розширення спектру взаємодій особистості та соціального середовища. Для психології емоційний вимір природно супроводжує кожну взаємодію індивіда і соціального середовища. Перше й друге важливо враховувати політичній науці, яка повинна уважніше оцінювати різноманітні виміри поведінкової активності представника влади, позначені певною емоційною насиченістю, забезпеченою, насамперед, властивостями темпераменту.

Темперамент (від лат. tempero – належне співвідношення частин, співвимірність) – це індивідуально своєрідна сукупність динамічних проявів психіки. Темперамент впливає не лише на виявлення почуттів чи швидкість переключення уваги, а й на інші психічні процеси, а також на виявлення рис характеру, на поведінку представників різних соціальних верств (зокрема політичної еліти), на їх реакцію в складних ситуаціях, на перебіг і результати різних видів діяльності.

Згідно поглядів фізіологів і психологів, основні нервові процеси головного мозку – це збудження і гальмування. У різних людей вони відмінні за силою, врівноваженістю і рухливістю. Поєднання зазначених особливостей нервових процесів зумовлює формування відмінних типів нервових систем, виразом яких і є темперамент. Сильний, збудливий, неврівноважений тип – це фізіологічна основа холеричного темпераменту; сильний, рухливий, врівноважений – сангвінічного; сильний, малорухливий, інертний тип лежить в основі флегматичного; слабкий тип – в основі меланхолічного темпераменту. Попри те, що властивості типу нервової системи справляють помітний вплив на динаміку поведінки, високий рівень досягнень у різних видах людської діяльності можливий на різному типологічному фоні. При цьому рівноцінні досягнення виявляються лише тоді, коли система впливу на особу в процесі навчання індивідуалізована відповідно до типологічних характеристик її темпераменту.

Проте практика засвідчує, що люди, не однакові у співвідношенні темпераментів, по-різному пристосовуються до умов практичної діяльності. При цьому педагогічний вплив, раціональна організація діяльності можуть вплинути на виявлення того чи іншого темпераменту [2, с. 425-426].

Зазначені вище спроби дослідників політики обґрунтувати категорію „темперамент” засновуються на: а) бінарному розмежуванні ідеологічного комплексу французької політики, б) незмінності політичного темпераменту. Водночас новітні оцінки темпераменту психологією відкидають більш ранні його трактування, обґрунтовані понад півстоліття тому назад, які пояснювали зазначене явище таким, яке не підлягає зміні ані внаслідок вікових показників, ані впливу набутого досвіду, ані трансформації суспільних обставин. Наголошується на принципово іншій обставині: незмінні або постійні характеристики темпераменту необхідно шукати в його „безумовній орієнтованості на зміни”. Такі зміни насамперед зумовлюють вікові показники людини, нові об’єктивні (економічні, соціально-політичні) обставини її життя [8, с. 776-777].

Другою характерною особливістю темпераменту, на якій наголошує сучасна психологія, є зростання значення емоційної складової. Насправді, не виробляючи енергії (її постачають процеси травлення і метаболізму), емоції, які не залежать від національності, культури і соціально-економічних обставин життя, рівня освіти, „організують і скеровують вироблену енергію, створюють специфічні і достатньо

визначені тенденції, що скеровують на дію, і саме тому ми набуваємо права розглядати емоції в якості джерела енергії для поведінки. […] Так, наприклад, одні емоції краще за інші забезпечують приплив крові в мускули, задіяні в інструментальній активності". Цьому також сприяє поміркований рівень такої важливої емоції як інтерес, „необхідний для енергетичного забезпечення поведінки, більш довготривалої діяльності" [3, с. 126, 132, 134].

Висновки соціології і психології так само корисні й для політологів, які на їх основі можуть адекватно коригувати оцінку змістовного наповнення політичного темпераменту. Адже емоції, які виконують надзвичайно важливу мотиваційну функцію і не залежать від національності, культури і соціально-економічних обставин життя, рівня освіти особи, справляють дуже своєрідний вплив на політичних діячів. Новизну ж і зміни в кожному суспільстві необхідно розцінювати як універсальні активізатори всіх емоцій, зокрема емоції інтересу, спрямованої на забезпечення когнітивної активності політика. Серед факторів, які впливають на соціалізацію емоції інтересу, тобто на процес, завдяки якому емоційна експресія суспільного діяча мотивує поведінку його, а також людей, котрі з ним взаємодіють, особливу роль відіграє багатство навколишнього середовища; тоді як бідність, яка залишає менше місця для інтелектуальних, творчих та інших форм активності, не пов'язаних із задоволенням основних потреб людини, навпаки – цьому не сприяє.

Таким чином, після того, як у другій половині XIX ст. психологія відділилася від філософії і приступила до практичних експериментів, було визначено, що темперамент – це індивідуально-типологічна характеристика людини, що виявляється в силі, напруженості, швидкості та зрівноваженості перебігу психологічних процесів і накладає відбиток на всі сторони її психічного життя та практичної діяльності. До середини XX ст. зміст темпераменту загалом визнавався незмінним. Лише світогляд, характер, освіта, виховання, напружений ритм професійної діяльності людини могли спричинити деякі зміни її темпераменту. Це дало змогу представникам політичної науки у Франції теоретично обґрунтувати зміст поняття політичного темпераменту, специфічного для ідеологічно визначених правих та лівих сил у парламенті країни. Ален-Жерар Слама довів, що такий темперамент не можна вважати вродженим, оскільки він є психічним твором; лише специфічність умов діяльності у вищому законодавчому органі нації (дотримання ідеологічно визначених політичних пріоритетів, солідарність у колі однодумців, раціоналізм прийняття рішень, прагматична скерованість на перемогу) вимагала його (темпераменту) суттєвої вольової регуляції. Впродовж двох століть основу незмінності такого темпераменту визначала обов'язкова умова: засвоєння парламентарями комплексу гуманітарних, а також демократично-політичних здобутків французької нації. Тому таке знання, покладене в основу щоденної діяльності політиків, давало змогу законодавцям, коли цього вимагали інтереси нації, обирати шлях досягнення консенсусу.

На межі XX - XXI століть спадок Революції, який раніше забезпечував силу й незмінність політичних, соціальних, культурних зв'язків, поширених у середовищі правих і лівих Франції, нівелюється. Нові виклики, об'єктивно визначені розвитком політичного плюралізму, а також швидкоплинністю трансформаційних процесів в економічній, соціальній, культурній сферах, які в умовах демократичного розвитку суспільства визначають і відповідно скеровують інтереси його політичної еліти, спричинили суттєве порушення деяких якісних показників відомої біполярної

конструкції. Сучасний історик політичної думки Жан-Жак Рейналь пояснює значення нових обставин функціонування політичної сфери кризою ідеологічного обґрунтування діяльності як французьких правих, так і лівих сил. Якщо французькі праві виявили особливе зацікавлення політичним забезпеченням такого рівня свободи приватного підприємництва, який давніше асоціювався з періодом „дикого" капіталізму, то ліві, починаючи з 1983 року, навпаки, відмовилися від продовження політики активних соціальних реформ, обравши шлях конформізму [10, с. 150, 151, 152, 153, 154]. Це можна класифікувати, по-перше, як активізацію (праві), або, навпаки, „затухання" (ліві) рівня пасіонарності, раніше традиційного для кожного з відомих суб'єктів – носіїв політичного темпераменту; по-друге, як зміну якісних показників політичного темпераменту французьких парламентарів; по-третє, як незмінність основної емоційної складової темпераменту, визначену як прагматична зацікавленість збереженням суспільного спокою і процвітання Франції.

Подальші дослідження політичного темпераменту як проблеми політичної науки варто проводити з урахуванням емоційних складових. Вони надають своєрідних значень діяльності представників політичних еліт різних демократичних країн і, зокрема, України.

Список використаної літератури:

1. *Денисенко В.М.* Особа та ідеї свободи в бінарній шкалі політичних ідеологій Франції Третьої республіки / Денисенко В.М., Дорошенко С.І. // Вісник СевГТУ : Вип. 42 : Політологія : Зб. наук. пр. / Редкол. : Ю.А. Бабінов (відп. ред.) та ін. ; Севастоп. нац. техн. ун-т. – Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2002. – С. 41–50.
2. *Дьяченко М.* Психологический словарь-справочник / Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. – Мн. : Харвест ; М. : АСТ, 2001. – 576 с.
3. *Изард К.Э.* Психология эмоций / Изард К.Э. – СПб. : Питер, 2002. – 464 с.
4. *Сапиро Ж.* О применении категорий „правые" и „левые" в литературном поле / Сапиро Ж. // Республика словесности. Франция в мировой интеллектуальной культуре / Сапиро Ж. Пер. с фр. – М. : Новое литературное обозрение, 2005. – С. 294–336.
5. Словник-довідник політологічних термінів / Бучин М.А., Волинець О.О., Волощук С.М., Гетьманчук М.П. і ін. – Львів : Військовий інститут Національного університету „Львівська політехніка", 2006. – 228 с.
6. Соціологія (Навчальний посібник) / упорядник Марчук П.П. – Тернопіль : Астон, 1998. – 300 с.
7. *Balandier G.* Anthropologie politique / Balandier G. – 2-e éd. – Paris : Quadrige ; Presses Universitaires de France, 1991. – 240 p.
8. Grand dictionnaire de la psychologie / Sous la dir. de Henriette Bloch, Roland Chermama, Alain Gallo, Pierre Leconte, Jean-François Le Ny, Jacques Postel, Serge Moscovici, Maurice Reuchlin et Éliane Vulpillot. – Paris : Larousse, 1992. – 862 p.
9. Histoire des droites en France / Sous la direction de Jean-François Sirinelli. En 3t. – Paris : Gaillimard, 1992.
10. *Raynal J-J.* Histoire des grands courants de la pensée politique. 2-éd. / Raynal J-J. – Paris : Hachette, 2006. – 159 p.

11. *Slama A.-G.* Portrait de l"homme de droite. Littérature et politique / *Slama A.-G.* // Histoire des droites en France / Sous la direction de Jean-François Sirinelli. En 3t. T3: Sensibilités. – Paris : Gaillimard, 1992. – P. 787–835.

Стаття: надійшла до редколегії 20.05.2009
прийнята до друку24.09.2009

„THE POLITICAL TEMPERAMENT" IS HOW PROBLEM OF POLITICAL SCIENCE

Sergij Doroshenko

National University of "Lvivs'ka Politechnika"
Institute of Humanities and Social Sciences, Department of Political Science
Stepan Bandera st., 12, 79012, Lviv, 79012, Ukraine
e-mail: doroshenko@mail.ru

Psychological and sociological determinants, which were formed in the new circumstances folded on the verge of the second and third millenniums and entailed the change of some of principal indicators of the political temperament inherent to the French members of parliament, were highlighted. New challenges objectively caused by the development of political pluralism and by the transience of transformation processes in economic, social and cultural spheres which in the conditions of democratic development of society were determined and accordingly directed interests of its political elite and entailed the substantial violation of some qualitative indicators of the well-known bipolar construction (left-right). The conclusion was that political temperament had been a variable quantity.

Key words: political temperament, members of parliament of France, political science thought, types of temperament.

ПОЛИТИЧЕСКИЙ ТЕМПЕРАМЕНТ" КАК ПРОБЛЕМА ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ

Сергей Дорошенко

Национальный университет «Львовская политехника»
Институт гуманитарных и социальных наук, кафедра политологии
ул. С. Бандеры, 12,79012, г. Львов, Украина
e-mail: doroshenko@mail.ru

Раскрываются психологические и социологические детерминанты, которые сложились в новых обстоятельствах на грани второго и третьего тысячелетий, и повлекли изменение некоторых принципиальных показателей политического темперамента, присущего французским парламентариям. Новые вызовы, объективно определенные развитием политического плюрализма, а также быстротечностью трансформационных процессов в

экономической, социальной, культурной сферах, в условиях демократического развития общества определяют и соответственно направляют интересы его политической элиты, повлекли существенное нарушение некоторых качественных показателей известной биполярной конструкции (правые-левые). Сделан вывод, что политический темперамент – это переменная величина.

Ключевые слова: политический темперамент, французские парламентарии, политологическое мышление, типы темперамента.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 252–258
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 252–258

УДК 321.01

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ «АНАЛІТИКИ ВЛАДИ» М.ФУКО

Руслан Дробот

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет, кафедра політології
вул. Володимирська, 64, 01601, Київ, Україна
e-mail: drobot_ryslan@ukr.net

Проаналізована методологія дослідження політичної влади, розроблена представником постструктуралістської науки - М. Фуко. Розглядається принципи аналізу влади, сформульовані філософом. Автор зазначає, що М. Фуко пропонує аналізувати владу спираючись не на суверенність, державний апарат й ідеології, а ґрунтуючи дослідження на основних рисах влади. Значна увага приділяється різним проявам влади, які формуються за різними технологіями. Наголошується, що юридичне поняття влади досить привабливе для дослідників, але воно не пояснює розмаїтості влади. Роз'яснюється поняття дисциплінарної влади та її здатність розкрити різноманітність, що перебуває за межами правового дискурсу.

Ключові слова: влада, дисциплінарна влада, дискурс влади, М. Фуко, постструктуралізм.

На сьогоднішній день в науковій літературі існує понад 300 визначень поняття влади. Існування багатьох концепцій влади є свідченням, з одного боку, постійних творчих пошуків дослідників, а з іншого – методологічної неузгодженості у дослідженні цієї проблеми. Досі точаться дискусії не лише щодо визначення поняття, а й щодо якісних та функціональних характеристик, притаманних феномену влади.

У межах модерних політичних теорій існує низка принципів, пов'язаних з методологічним аналізом влади в її різних формах та виявах. Кожен з цих підходів дає власне тлумачення поняття влади, відповідно до якого пропонується набір методологічних практик для його вивчення. Однак більшість модерних теорій виявили свою суперечність і вже непридатні для аналізу владних процесів, що пов'язано зі зміною самої сутності та джерел влади упродовж останньої половини минулого століття.

Однак усі ці дослідження, присвячені розгляду феномену влади, зазвичай передують концепції влади М. Фуко. Безпосередньо проблемами аналізу теорії влади М. Фуко в західній політичній науці займалися передусім Юрген Габермас та Жан Бодріяр.

Серед російських дослідників цю проблему розглядали такі вчені, як В.П. Візгін, І.П Ільїн, Д.Є. Гаспарян, В.М Каплун, А.Ю. Мамічев та ін. Більшість цих досліджень присвячені висвітленню поглядів М. Фуко на історичні моделі влади, вони розглядають проблеми покарання та принцип «паноптикуму» й пропонують

© Дробот Р., 2011

власне тлумачення поглядів М.Фуко на проблеми взаємодії держави та влади, влади та ідеології тощо. Однак у їхніх працях не акцентується увага на проблемах систематизації та виокремлення методологічного підходу М. Фуко до аналізу влади.

Тому в даній статті ми ставимо завдання розглянути теорію влади М. Фуко як, з одного боку, методологічну спробу реанімації теорій аналізу політичної влади, а з іншого – подолання деяких з них загалом, а також систематизувати методологічні принципи дослідження влади, запропоновані французьким ученим.

Інтерпретацію феномена «влади» в концепції М.Фуко в західній політичній науці прийнято називати дискурсом влади. Важливість такого дискурсу виявляється в домінуванні конкретного поняття покарання в певний історичний період. Так можна зауважити, що сучасність М. Фуко пов'язує із природним зародженням дисциплінарного дискурсу. Останній збігається з розповсюдженням карного ув'язнення як найпоширенішої форми покарання. Час до сучасності, тобто періоди Середньовіччя й Реформації, для нього пов'язані з юридичним дискурсом влади. У зв'язку з цим М. Фуко ставить собі за мету розробити тлумачення сучасного дискурсу влади та сучасного покарання за допомогою дисциплінарного, а не юридичного дискурсу. Для виконання цього завдання Фуко пропонує такі методологічні принципи аналізу влади: 1) аналізувати не централізовану форму влади, а техніки її реалізації та функціонування; 2) аналізувати не мотиви влади, а конструкцію суб'єктів соціального та політичного поля, що її реалізують; 3) аналізувати владу як розповсюджену по всьому соціальному тілу, а не сконцентровану в руках володаря; 4) аналізувати владу не на макро- (державному), а на мікрорівні; 5) аналізувати співвідношення влади й знання [див.: 8, с. 95-102].

На основі цих методологічних принципів Фуко критикує юридичну інтерпретацію влади, називаючи її негативною, і пропонує альтернативу існуючим технічній та стратегічній владі. Він постулює, що дослідники, відповідно до юридичної моделі, залишають поза увагою велику кількість мереж владних відносин, що перебувають поза сферою впливу держави. Тому одним з перших та основних завдань Фуко є заперечення юридичного пояснення влади, що все ще переважає в нашому мисленні. Натомість він пропонує своє, дисциплінарне пояснення цієї проблеми, яке виключає використання юридичних термінів: "Ми повинні піти від обмеженого поля юридичної суверенності й державних інституцій, і замість нього, аналізуючи владу, опиратися на техніки й тактики домінування" [6, с. 102].

Аналізуючи трансформацію покарання від Середньовіччя до зачатків сучасності, зокрема до XVIII ст., Фуко приділяє велику увагу проявам влади, які формуються за різними технологіями. Він виокремлює три історичні періоди, яким відповідають різні типи влади: Середньовіччя – монархічна влада, доба Просвітництва – суверенна влада, модерний період –дисциплінарна влада.

Монархічний і суверенний типи влади Фуко називає юридичною концепцією влади. Це означає, що обидва втілення влади перебувають у рамах юридичного дискурсу. Володар сприймається як монарх або встановлений за громадською згодою суверен.

Згідно Фуко, у юридичному дискурсі владу описували негативними термінами – вона вважалася основним юридичним механізмом, що мав обмежуючий, заборонний характер і виступав у ролі цензури. Така влада постає як репресивна та монотонна, що не має альтернативних джерел свого існування і перебуває під

постійною загрозою. Єдина сила, якою вона володіє, має негативний характер, встановлює межі. При цьому суспільний договір також має негативний юридичний характер: індивід може діяти лише в рамках, не заборонених законом. Така влада є централізованою.

Монархічна форма суверенності, за Фуко, надавала володареві "приголомшливу, необмежену, особисту, норовливу й нерівномірну" владу. При цьому важливого значення набуває питання володіння та розпорядження владою. Право карати опирається на суверенну владу. Влада карати сконцентрована лише в особі правителя: вона не втілюється в сутності знаряддя здійснення влади. Так, наприклад, кат, будучи лише знаряддям правителя, не мав влади правителя, або ж правитель передав владу осуду судам, проте "сам від неї не відмовився".

Така централізація влади підкреслює її симетричність. Очевидно, що влада діє через симетрично розташовані поля – „суверен - суб'єкт" – або, у випадку злочину, – „суверен - злочинець". Така однобічність напрямку впливу влади виникає через її концентрацію лише в руках одного правителя.

Суверенна влада, конституйована в юридичному полі, формально визначається великим рівнем стабільності. Як наслідок, підкреслюється аспект слухняності підлеглих. Влада належить найвищим прошаркам суспільства, які найменш зацікавленні в будь-яких змінах існуючого стану речей. Така консервативна позиція безпосередньо пов'язана з розумінням влади як власності, через що можновладці прагнуть до найбільшого придбання влади та подальшого її утримання. Іншим важливим аспектом розуміння юридичної влади, за Фуко, є її ірраціональний характер.

Влада вирізняється нераціональним розрахунком: суверенна влада змогла "схопити малу пропорцію злочинців", і така "форма влади була занадто дорога порівняно з її результатами" [8, с. 155]. І хоча в добу Просвітництва покарання стає раціональнішим, однак Фуко не називає її абсолютно раціональною. У цьому контексті влада визначена як юридична, оскільки на її форму діє лише юридичний дискурс. Тому влада такого роду підкреслює проблеми обґрунтованості легітимації влади. Фуко вважає, що концептуалізація юридичної влади є недостатньою системою пояснення, оскільки вона розкрита як вузька модальність влади, сконцентрована у владі.

Фуко хоч і зазначає, що юридичне трактування влади переважало довгий час, однак його погляд стосовно такої системи пояснення є критичним. Зокрема, він трактує владу за допомогою негативних термінів, що акцентують її неспроможність охопити всі проблеми влади. Як альтернативний Фуко пропонує дисциплінарний дискурс влади.

Дисципліна існувала ще в античні часи, однак дисциплінарний дискурс став поширеним у західному суспільстві на межі XVIII - XIX ст., тобто, згідно Фуко, від зародження Сучасності. Водночас дисциплінарна інтерпретація влади не узгоджується зі зв'язками суверенності. Влада, обумовлена дисциплінарними термінами, є "антитезою механізму теорії суверенності".

Фуко пропонує аналізувати владу опираючись не на суверенність, державний апарат й ідеології, а ґрунтуючи дослідження на основних рисах влади, виокремлених в його працях.

По-перше, владу можна визначити як позитивну. Вона діє не за допомогою заборони чи заперечення, а за допомогою технологій контролю, впорядкування, догляду, які є продуктами нових дискурсів. У теорії Фуко влада намагається прищепити індивідові навички, необхідні йому для самоконтролю та «нормальної», прийнятої поведінки в межах тієї чи іншої політичної спільноти. Іншими словами, влада виконує добре відому в сучасній політичній науці соціалізаторську функцію, включаючи індивіда в контекст суспільства. Водночас, попри репресивні елементи влади, Фуко стверджує, що її не слід вважати репресивною чи негативною. Така влада намагається не лише обмежити своїх громадян, а й розширити можливості їхньої діяльності, наділивши їх знанням про правила гри в «соціальному» та «політичному» полях.

Наприкінці XVII – поч. XVIII сторіччя з формуванням буржуазного суспільства відбувається докорінна зміна у ставленні до механізмів влади. Останні зміщуються зі сфери контролю законом та сувереном за власністю і життям громадян до неінституціональної сфери. На противагу традиційним механізмам починають розвиватися механізми вигнання, апарат спостереження, засоби впливу на сексуальність та злочинність. Усе це Фуко назвав „мікрофізикою влади", яка становить значний інтерес для буржуазії [див.: 6, с. 82-84]. Саме тому нові механізми влади почали активно застосовуватися з того моменту, як була усвідомлена їх політична й економічна користь для буржуазії.

По-друге, влада за Фуко є дисперсна. Він заперечує локалізацію влади в центрі структури або інституції. Навпаки, вона поширена в соціальному тілі: "влада локалізується не в державному апараті; у суспільстві нічого не зміниться, якщо механізми влади, що перебувають ближче до рівня буденності й функціонують зовні, знизу й поруч із державним апаратом, також не будуть змінені"[8, с. 60]. Звідси влада, в сучасному суспільстві, на думку Фуко, перебуває не понад соціальними відносинами, а розчинена всередині них.

По-третє, пропонована Фуко модель водночас асиметрична. Фуко заміняє юридичну концепцію влади на стратегічну модель відносин протиставлених асиметричних сил. Відносини влади переплітаються з іншими відносинами - родинними, відносинами знання, сексуальністю тощо. Влада перебуває всюди не тому, що вона всеохоплююча, а тому, що вона виникає з різноманітних джерел.

По-четверте, постійна поява нових осередків влади означає, що вона нестабільна. Одним із джерел нестабільності влади в теорії Фуко є трактування влади в неекономічних термінах: влада – це не власність або здатність, яку можна придбати або захопити. Влада діє у відносинах, які "визначають безліч незліченних точок зіткнення, джерел нестабільності, кожне з яких є по-своєму конфліктне, бунтарське і може хоча б тимчасово змінити співвідношення сил" [8, с. 34]. В іншій роботі Фуко зазначає, що "ні в тому випадку, коли хтось інший почне контролювати державні апарати, ні при створенні нових (або усуненні старих) інституцій, ніщо не вкорінюється навіки"[10, с. 17]. Аналіз цих положень, дає змогу дійти висновку, що оскільки сучасна політична влада не може існувати без протистояння, вона постійно змінюватиметься.

Індивідів, що опираються впливу влади, Фуко називає вільними. Звідси виникає ще один принциповий момент, важливий для подальших методологічних досліджень феномену влади в сучасній політичній науці, зокрема і на вітчизняних

реаліях. Він полягає в такому: позиція, згідно з якою використання влади вимагає волі її суб'єктів, означає, що ефективність використання влади не вимагає усунення волі. Навпаки, якби не було можливості протистояти існуючому державному та політичному режиму, не було б зв'язків влади. Суб'єкти влади можуть вплинути на дії один одного, тому влада є нестабільною і має змінний характер. З огляду на це, у Фуко влада визначається як аналог воєнного стану. Проте це не героїчна війна. Учасниками цієї війни є місцеві технократи, бюрократи та олігархи, локалізовані в різних інституціях, їхньою зброєю стали різноманітні проекти, стратегічні програмки розвитку та інші документи, що насправді не відстоюють інтереси жодної з груп.

По-п’яте, Фуко вважає, що влада, з’явившись разом із Сучасністю, а отже, з індустріальними, демографічними й іншими змінами, стає раціональною. Трактована таким чином влада стає доцільною, втрачає свій суб'єктивний характер. Така влада ґрунтується на розрахунку. При цьому вона, з одного боку, залишається анонімною, а з іншого – проникає в кожного індивіда за допомогою контролю. Завдяки цьому сучасна політична влада діє постійно та з найменшими витратами.

Фуко, характеризуючи владу як раціональну, передусім мав на увазі заперечення її ідеологічного характеру. На його думку, влада впливає на нас радше безпосереднім і конкретним чином, аніж за допомогою нераціональних переконань. Фуко стверджує, що раціональні схеми в'язниць, лікарень, психіатричних лікувальних закладів або інших дисциплінарних установ не можуть бути показані лише з точки зору історичної ретроспективи. Він постулює, що намагався “показати, що раціональність висновку не була результатом прямого розрахунку інтересів, але вона виникла із тотального контролю над поведінкою і формуванням людини, технологій індивідуалізації елементів соціального тіла” [9].

По-шосте**,** Фуко вважає, що дія влади не може бути пояснена за допомогою юридичного дискурсу – його заміняє “нормалізація”, тобто влада пояснюється за допомогою інших дисциплінарних дискурсів, таких як соціологія, кримінологія тощо.

Попри те, що Фуко критикує юридичний і дисциплінарний дискурси влади, виходячи з його методологічного підходу не можна стверджувати, що в сучасному західному суспільстві домінує лише один з них. Таким чином, юридичне поняття влади, обґрунтоване юридичними аргументами, все ще привабливе, хоча й не пояснює розмаїтості влади. Натомість дисциплінарна влада здатна розкрити цю різноманітність, що перебуває за межами правового дискурсу. Тому можна стверджувати, що сучасне суспільство визначається, з одного боку, правовим дискурсом, а з іншого – дисциплінарним насильством, мета якого – гарантувати “зчеплення” та збереження соціального тіла. Ґрунтуючись на цьому поясненні, владу не можна відокремити від знання й правди. Це діючі одночасно, взаємозалежні процеси.

Список використаної літератури

1. *Гаспарян Д.Э.* Эффект диверсификации имманентного в «микрофизике власти» Мишеля Фуко [Електронний ресурс] / Гаспарян Д.Э. – Режим доступу : http://anthropology.ru/ru/texts/gasparyan/effect.html

2. *Ильин И.* Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа [Електронний ресурс] / Ильин И.П. – Режим доступу : http://www.lib.ru/CULTURE/ILIN/postmodern.txt
3. *Ильин И.* Постмодернизм. Словарь терминов [Електронний ресурс] / Ильин И.П. – Режим доступу : http://www.zipsites.ru/books/postmodernizm_slovar_terminov/
4. *Рыклин М.* Сексуальность и власть: Антирепрессивная гипотеза Мишеля Фуко / Рыклин М. // Логос. – 1994. – № 5. – С. 197–206.
5. *Фуко М.* Археологія знання / Фуко М. ; пер. з фр. В. Шовкун. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 326 с.
6. *Фуко М.* Воля к истине. По ту сторону знания, власти и сексуальности. / Фуко М. ; пер. с фр. С. Табачниковой ; под ред. А. Пузырея. – М. : Магистериум–Касталь, 1996. – 448 с.
7. *Фуко М.* Интеллектуалы и власть : статьи и интервью, 1970–1984 : В 3 ч. / *Фуко М.* Избранные политические статьи, выступления и интервью. Часть 2 / Фуко М. ; Пер. с фр. И. Окуневой ; под общ. ред. Б. М. Скуратова. – М. : Праксис, 2005. – 318 с.
8. *Фуко М.* Надзирать и наказывать / Фуко М. ; пер. с фр. В. Наумова ; под ред. И. Борисовой. – М. : Ad Marginem, 1999. – 478 с.
9. *Фуко М.* Ницше, генеалогия, история / Фуко М. // Ступени. – 2000. – № 1 (11). – С. 103–123.
10. *Фуко М.* Правительственность (идея государственного интереса и ее генезис) / Фуко М. ; пер. И. Окуневой // Логос. – 2003. – № 4/5. – С. 4–22.
11. *Фурс В.* Полемика Хабермаса и Фуко и идея критической социальной теории / Фурс В. // Логос. – 2002. –№ 2. – С. 120–152.

Стаття: надійшла до редколегії 22.05.2009
прийнята до друку24.09.2009

METHODOLOGICAL CRITERIA «ANALYSTS OF POWER» M. FUKO

Ruslan Drobot

Taras Shevchenko National University of Kiev
Institute of Philosophy, Department of political science
Volodymyrs'ka St., 64,01601, Kyiv, 01601, Ukraine
e-mail: drobot_ryslan@ukr.net

The research methodology of political power, developed by the representative of the poststrukturalist science M. Fuko was analyzed. The principles of the power analysis that were formulated by the philosopher had been described. The author noted that M. Fuko offered analysis of power based not upon a sovereignty, a state apparatus and an ideology but upon study of basic features of power. The attention was paid to the various manifestations of power, which were formed by different technologies. It was stated that the legal concept of power had been very attractive to researchers,

but it did not explain the diversity of the power. It was explained concepts of the disciplinary power and its ability to discover the diversity that was outside the legal discourse.

Key words: the power, the disciplinary power, the discourse of power, M. Fuko, the poststrukturalizm.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ «АНАЛИТИКИ ВЛАСТИ» М. ФУКО

Руслан Дробот

Национальный университет «Львовская политехника»
Институт гуманитарных и социальных наук, кафедра политологии
ул. С. Бандеры, 12, 79012, г. Львов, Украина
e-mail: drobot_ryslan@ukr.net

Проанализирована методология исследования политической власти, разработанная представителем постструктуралистскои науки М. Фуко. Рассматриваются принципы анализа власти, сформулированные философом. Автор отмечает, что М. Фуко предлагает анализировать власть опираясь не на суверенность, государственный аппарат и идеологии, а сосредотачивая исследования на основных чертах власти. Значительное внимание уделяется различным проявлениям власти, которые формируются разными технологиями. Отмечается, что юридическое понятие власти весьма привлекательное для исследователей, но оно не объясняет разнообразия власти. Разъясняется понятие дисциплинарной власти и ее способность раскрыть разнообразие, которое находится за пределами правового дискурса.

Ключевые слова: власть, дисциплинарная власть, дискурс власти, М. Фуко, постструктурализм.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 259–269
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 259–269

УДК 323.01

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ КОЛІЗІЇ В УКРАЇНІ ЯК ПРЕДМЕТ ПОЛІТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Галина Матвєєва

Луцький національний технічний університет
вул. Львівська, 75, м. Луцьк, 43018, Україна
e-mail: Matvejeva@mail.ru

Досліджено принципи взаємовпливу політики та правової сфери. Визначено, що в основі політичної культури українського суспільства лежить, передусім, рішення особи та її воля. Наголошено на такій особливості політичних та правових інститутів в Україні як їх тотальна персоніфікація. Це засвідчує необхідність підвищення ролі права та правосвідомості у впливі на політичну культуру українського суспільства. Охарактеризовано процес трансформації як конфліктогенний фактор функціонування політико-правових інститутів, який активізує старі і породжує зовсім нові для українського суспільства конфлікти. В таких умовах роль права як стабілізуючого чинника, регулятора політичних конфліктів зростає. Наголошено на необхідності синхронізації розвитку права із динамікою соціально-політичного життя та економічних процесів у суспільстві.

Ключові слова: політико-правові колізії, політична криза, політичні інститути, правова система.

Політико-правові колізії в Україні навесні-влітку 2007 та восени 2008 років засвідчили, що сфера взаємовідносин між політикою і правом є актуальною політологічною і правовою проблемою. Питання стабільності, рівноваги політичної системи, ефективного функціонування і взаємодії політичних і правових інститутів, інституціалізації соціальних і політичних конфліктів, політичної і правової культури суб'єктів політичного процесу набули особливого значення з точки зору збереження цілісності держави та соціальної злагоди в Україні.

Стан взаємодії політики і права можна визначити як суперечливий, амбівалентний, де панує часто довільне, ситуативне тлумачення права відповідно до політичної кон'юнктури та досягнення особистих (групових) політичних інтересів, аполітична доцільність ставить під сумнів необхідність дотримання юридичних і правових норм у суспільстві. Відтак це призводить до розбалансованості гілок влади, суперечливості здійснення принципу конституціоналізму, проблемності визначення, легітимності владних інститутів, урядових рішень, указів Президента. На тлі специфічного поєднання відображення досвіду попередніх формацій запозичення чужоземних політичних практик та адаптованого до рівня вітчизняної ментальності розуміння цінностей і норм західної демократії роблять політичний процес в Україні мало прогнозованим.

Найвищі органи державної влади стали ареною боротьби політичних сил та їхніх лідерів, вони вже не виконують повною мірою своїх прямих суспільно-необхідних функцій. Надмірна персоніфікація влади, об'єктивних функцій держави

© Матвєєва Г., 2011

при завищеній самооцінці власних можливостей нинішньою елітою, їхні надмірні ілюзії щодо простоти управління державою призводять до дисфункцій влади, кризи некерованості. Неспроможність еліти консолідувати українське суспільство задля досягнення загальнонаціональних цілей є наслідком їхньої амбітності, владолюбства, непрофесіоналізму.

Якщо на Заході легально-раціональна влада припускає віру в законність і раціональне прийняття рішень, то в українському суспільстві переважає віра у політичних лідерів-вождів. Там підкоряються не стільки окремим керівникам і підпорядкованим їм інститутам, як безособовим і загальним правилам, що організують соціальне життя суспільства. Якщо у західній політичній культурі в основі правопорядку лежить юридична норма й закон, то в Україні – передусім рішення особи та її воля. Все це засвідчує необхідність підвищення ролі права та правосвідомості у впливі на політичну культуру українського суспільства.

Політика як соціальне явище застосовує широкий арсенал засобів, які можна умовно поділити на дві групи: вербально-символічні та нормативно-правові. Саме в перехідних суспільствах політика вдається більшою мірою до вербально-символічних засобів, що пов'язано з необхідністю швидкого залучення до політичних акцій широких верств населення, активізації, мобілізації громадян-виборців. Комунікативно-інформативні засоби перетворюють політику у видовище, що розвивається за законами шоу-бізнесу, тоді як право залишається далеко на периферії суспільної свідомості і політичної культури зокрема. Надмірна любов політичних сил до яскравих карнавальних дійств та театральних ефектів перетворює українську політику в "політичний перфоменс". На противагу європейській традиції, де домінують раціональні, прагматичні засоби впливу над ідеологічними та афектними, в українській політичній культурі переважає любов до політичного вертепу та театральних ефектів.

У цьому контексті особливої ваги набуває неупереджений, об'єктивний політологічний аналіз суспільних процесів, чесна і виважена позиція представників політичної науки. Внаслідок своєї специфіки політологія найбільше серед інших суспільних дисциплін безпосередньо торкається інтересів впливових політичних сил, представників влади, через що має не завжди комфортні умови для свого розвитку. Досліджуючи владу як політичне явище і водночас будучи частиною суб'єктно-об'єктних владних відносин, представники політичної науки постійно перебувають під вираженим тиском, що часто породжує компліментарність щодо суб'єктів влади, апологетику дійсного, самоцензуру і є однією із причин заангажованості та кон'юнктурності в політології. Соціальний запит на об'єктивні політологічні дослідження передусім з боку громадянських структур, незалежних суспільних інститутів, які в Україні не набули достатнього розвитку, є слабким. Можливо, це і пояснює, чому проблема конфліктності у політико-правовій сфері України не отримала належного предметного розгляду.

Політична криза в Україні, яка вже набула перманентного характеру, спричинена слабкістю і дисфункціональністю політико-правових інститутів. Як відомо із загальної теорії систем, міцність будь-якої із них визначається міцністю її найслабшої ланки. Слабкими ланками в українській політичній системі є такі фундаментальні інститути демократії, як парламент, політичні партії, судова система, через що унеможливлюється стабільність і рівновага політичної системи, не

функціонує принцип поділу, противаги та взаємостримування влад, не забезпечується ефективне управління державою.

Саме "міра інституціалізації суспільства свідчить про тип його політичної системи та досконалість політично-правових механізмів, про рівень політичного розвитку соціуму і досвід його асоціативного життя, про наявність свободи формування політичних та інших угруповань" [10, с. 103].

В умовах розвиненої демократії саме на політичні та правові інститути покладається дотримання і гарантія прав людини, забезпечення умов для сталого економічного розвитку, виходу суспільства із криз. В країнах Заходу політичні та правові інститути є історичною формою організації та регулювання суспільного життя. Маючи за собою багатовікову традицію функціонування, вони стали природною складовою соціальної системи, в хорошому розумінні "священними коровами", "стовпами" західної політичної культури. Тому важко уявити ситуацію, за якої громадяни розвинутих країн Заходу брали б в облогу Конституційний суд чи будь-який інший інститут вищої судової влади з метою впливу на прийняття його рішень чи намагались штурмувати місцеві парламенти через недовіру до їх діяльності.

Натомість українська політична культура на рівні широкого загалу – це сукупність формально-ритуальних уявлень щодо демократичних інститутів, норм і процедур, в діяльність яких цілком допускається втручання суб'єктів політичного процесу під кутом політичної доцільності і кон'юнктури. Громадська думка здебільшого терпима до волюнтаристських дій з боку того чи іншого високопосадовця, лідера опозиції, якщо вона йому щиро симпатизує чи співчуває. Тобто "політичні цінності та емоції, якими керуються люди, безпосередньо визначають зміст і характер політичної культури, отже й моделі політичної поведінки" [10, с. 79]. Виходячи із власного історичного досвіду та ментальних особливостей (традицій), ми частіше звикли покладатись на волю та рішення особи (лідера), ніж на закон і право.

Однією із особливостей сприйняття політичних та правових інститутів в Україні сьогодні є їх тотальна персоніфікація, не лише партій – іменних блоків, а й інститутів президентства, парламентаризму, конституційного суду тощо. Персоніфікація має свій зворотний бік, коли різко негативне ставлення до конкретних представників того чи іншого інституту влади переноситься громадянами у їхній свідомості на сам інститут. Екстраполяція незадоволення, неповаги, негативізму у ставленні до конкретних персоналій (народних депутатів, президента, суддів конституційного суду) на політичні і правові інститути як такі призводить до пониження розуміння ролі і значення функцій цих установ. Тому одна частина суспільства бореться за відміну інституту президентства, інша – за скорочення до мінімуму чисельності депутатів Верховної Ради, відміну депутатської недоторканості тощо. Насправді в умовах трансформації, порівнюючи причини успіхів і невдач інших країн, науковці дійшли дуже важливого висновку, що вирішальним був саме інституційний чинник (інституційні реформи) [6, с. 19-22].

Як відомо, *процес трансформації є конфліктогенним фактором функціонування політико-правових інститутів*, який активізує старі і породжує зовсім нові для українського суспільства конфлікти. Відсутність в політикуму і суспільства досвіду розв'язання правових і конституційних конфліктів породжує

хибну практику "революційної правосвідомості", а відтак кризу некерованості. Публічна політична конкуренція має сенс тоді, коли вона регламентована і регульована правом. Першим кроком на шляху до розв'язання, управління конфліктом є його інституціалізація. Поки що спостерігається радше практика деінституціалізації конфліктів, перехід на особистості, тобто відбувається персоніфікація конфліктів, що робить їх конструктивне розв'язання менш вірогідним. Сьогодні у політичній культурі українського суспільства вкрай необхідно утвердження розуміння демократії як правової форми організації та реалізації влади, а в політиці варто надавати перевагу нормативно-правовим засобам перед вербально-символічним.

Як засвідчує багаторічний досвід, кінцевий пункт соціальних перетворень може зовсім не збігатись із задекларованим на початку перетворень (всенародна приватизація, політична реформа, програмні передвиборчі зобов'язання тощо), а потенційні наміри реформаторів і революціонерів суттєво корегуватись соціальною практикою. Своєрідність перехідних процесів в Україні на нинішньому етапі не дає можливості передбачити, чим ця трансформація закінчиться і чи не стане нестабільність природним станом суспільства на тривалий час. *В таких умовах роль права як стабілізуючого чинника, регулятора політичних конфліктів зростає, якщо саме право не стане надмірно залежним від політики.*

Українська держава перебуває лише на початку тривалого історичного етапу переходу від авторитаризму до демократичного типу організації суспільства і влади. З початком розгортання цього процесу інноваційна соціальна взаємодія мала б отримувати вчасне правове забезпечення. Проте насправді продовжує функціонувати стара правова та законодавча системи на тлі динамічного і суперечливого політичного та економічного розвитку суспільства. Тому одним із об'єктивних факторів, що спричинив конфліктність у взаємодії права і політики, можна вважати відсутність синхронного розвитку політичної та правової сфери.

Мета даного дослідження – глибше зрозуміти природу права і політики, з'ясувати причини і сутність найгостріших політико-правових конфліктів, висвітлити питання, пов'язані з ментальними особливостями сприйняття права і держави (політики) в нашому суспільстві, що сприятиме укоріненню на рівні масової свідомості та владних еліт основних здобутків сталої демократії.

Політика і право тісно пов'язані між собою і мають непросту історію взаємовідносин і взаємопроникнення. Політика і юридичне право виникають майже водночас із появою перших держав. Звичаєве право виникло раніше за державу й політику як певний специфічний спосіб саморегуляції первісних спільнот. Згодом звичаєве право частково акумулюється юридичним правом, частково продовжує діяти у формі традицій, ритуалів, звичаїв, табу.

Проблема співвідношення політики і права, права у політиці і політики у праві (політична доцільність) веде свою історію з часів полеміки Конфуція і легістів, римської юриспруденції, специфічного бачення місця моралі і законів в епоху Відродження в концепції політики Н. Макіавеллі, у формуванні ліберальної концепції права Нового Часу, де держава – нічний сторож із мінімумом політики та максимумом права, сумної практики "революційної правосвідомості" Великої французької революції та перших радянських десятиліть. Відповідно і в різних типах цивілізацій та національних культурах традиція співіснування права і політики має

свою специфіку та розуміння. Під цивілізацією зазвичай можна розуміти "широку цілісність вартостей, до яких входять такі елементи, як культура, знання, віра, мораль, право, звичаї, мистецтво і технологія. Стрижнем кожної цивілізації є її інтелектуальна еліта, яка постійно створює нові вартості" [4, с. 64]. Кожну цивілізацію, соціальну систему визначає свій особливий спосіб сприйняття світу, світорозуміння, який не завжди однаково тлумачить право і політику, їх місце та роль у суспільстві. Вже А. Тойнбі звернув увагу на те, що з двадцяти однієї цивілізації, які він виділив у історії людства, вижили лише п'ять, які спромоглися створити світові релігійно-етичні цінності та системи права.

У дослідженні "Феномен права та правова традиція" Ю. Лобода зазначає, що "слід враховувати варіативність сутності права у його конкретно-історичних формах, котра виявляється, зокрема, в тому, що право як спосіб нормативної регуляції у різних народів та в різні епохи, у різних правових системах чи їх сім'ях може відігравати не однакову роль, мати різну "питому вагу" у реальному регулюванні суспільних відносин або й у вузьких межах не мати ніякої" [7, с. 159].

У сучасних демократичних суспільствах, де принцип верховенства права існує апріорі, ніде і ніким публічно не заперечується, оскільки є фундаментальною підвалиною демократії, політика і право ґрунтуються на універсальних людських цінностях, цивілізаційних та глибинних національних традиціях, історичному досвіді та архетипічних ментальних і культурних особливостях народу-нації, тобто мають спільну культурно-цивілізаційну основу. Право, політика і мораль, яка в ціннісному контексті різною мірою корелюється із правом і політикою, є основними регулятивними та стабілізаційними інструментами суспільних відносин.

Наступним фактором конфліктності у взаємодії права і політики є те, що в так званих транзитних, перехідних спільностях, де відбуваються принципові світоглядні зміни, переоцінки цінностей на всіх рівнях суспільної свідомості, *спостерігається моральний релятивізм, регулятивна функція моралі різко знижується*. Радикальне реформування політичної системи, модернізація публічної політики, зміна політичних цінностей і настанов, запекла боротьба за ствердження та закріплення політичного панування серед еліт роблять політику ситуативною, де тактика домінує над політичною стратегією, а політичну стабільність умовною. За таких обставин право (держава як суб'єкт права) вимушене брати ініціативу на себе, чого в Україні так і не відбулося.

Як зазначає А.Козловський, "право як порядок у соціумі є водночас антиподом, антисилою безпорядку і хаосу і цим забезпечує своє практичне значення… Право тому і зберігає свій сенс (навіть, коли воно довго не реалізується), що рано чи пізно суспільство прийде до нього, зрозуміє його об'єктивну необхідність і реалізує … У цьому розумінні право – це вираз об'єктивної потреби суспільства у певному порядку самоорганізації. Об'єктивність потреби породжує примусовий характер певного типу самоорганізації суспільства. Отже, нав'язувальний характер порядку свідчить про силову природу права. Безсиле, безвладне право так само не право, як і ненормативна влада – не влада" [5, с. 254-255].

Функціонування правової системи в демократичному суспільстві сприяє впорядкуванню зв'язків та відносин між соціальними групами на засадах принципів формальної рівності (рівність усіх перед законом, рівність закону для усіх) та взаємозалежності різнорівневих соціальних суб'єктів. Призначення позитивного

права – визначити, впорядкувати та охороняти існуючі суспільні відносини та порядки. Правовий порядок має характеризуватись певною сталістю, рівновагою, постійністю правових відносин. Розвиток права має забезпечувати збереження системності і цілісності існуючого суспільства на новому рівні функціонування. З іншого боку, будь-яка правова теорія, як і будь-яка інша соціальна теорія, ґрунтується на певних соціальних цінностях і є обумовлена інтересами певних соціальних груп.

Як стверджують Ю. Шемшученко та О. Ющик, "… право взагалі, як нормативний регулятор суспільних відносин, становить загальнолюдську цінність; натомість політика є лише специфічною формою реалізації вказаних відносин, яка обумовлює особливу – юридичну – форму суспільного управління (державність) і відповідну історичну форму права (юридичне право) на певному етапі розвитку. … Право, відтак, виступає як визначальний фактор щодо політичної форми соціального управління. Іншими словами, у співвідношенні "політика – право" політика визначає історичну форму права і, разом з тим, визначається його нормативною природою" [13, с. 7]. Тобто можна дійти висновку, що держава виступає лише як суб'єкт права (юридичний суб'єкт). У *демократичній системі* держава стає юридичною особою, де право регулює відносини між індивідом і державою.

Важливим є питання співвідношення суверенітету права із суверенітетом держави. Зокрема, представники формальної школи в юриспруденції Г. Кельзен і Х. Крабе ототожнювали державу й правопорядок і стверджували, що вища компетенція належить лише самому суверенному порядку в єдності нормативної системи, а не якійсь особистості чи комплексу влади, тобто суверенним є право, а не держава, або має місце суверенітет права над суверенітетом держави. Саме Ганс Кельзен як головний ліберальний теоретик державної думки підтримує юридичну теорію, яка б логічно підтримувала, виправдовувала і не наполягала б на вартостях, що є поза сферою права. Основою для системи права є якесь припущення, що схвалене більшістю спільноти.

Проте в крайньо ліберальних економічних системах, і в нашій зокрема, хоча вона має змішаний характер, є можливість надбагатим людям (кого сьогодні умовно називають олігархами) прямо чи опосередковано контролювати або впливати на парламент та уряд у державі, що *веде до встановлення плутократії демократичним способом, а відтак до зміни політичного режиму та системи права*.

Право як феномен є багатомірним і складним явищем. Як справедливо зазначає П. Рабінович, право – це зважування (узгодження) інтересів різних учасників суспільного життя, це певні інтереси тих чи інших суб'єктів соціуму. З іншого боку, право – це "особливі почуття, емоції чи інші ірраціональні психічні явища, притаманні суб'єктам" [11, с. 3], що вказує на ментальну складову права. Право – це "вимоги суб'єктів стосовно отримання якихось цінностей, благ, звернені до суспільства, держави чи до інших осіб або їхніх об'єднань" [11, 3]. Така багатоманітність структури права веде до плюралістичності у праворозумінні, що пов'язано з певними групами причин, до яких "належать ті фактори, що коріняться у соціальній неоднорідності суспільства, тобто у закономірному його поділі на різноманітні частини – нації, класи, професійні верстви, ідеологічні угрупування тощо. Дається взнаки, ясна річ, і біологічний поділ людей (віковий, статевий)" [11, с. 6]. Цілком зрозуміло, що кожна група схильна вважати *правом* насамперед те явище,

яке полегшує, а не ускладнює її існування, яке сприяє, а не перешкоджає задоволенню її потреб та інтересів.

Аналізуючи державно-правову дійсність в Україні, не можна не торкнутися проблем демократії та демократичної культури суспільства. Соціально-юридичні функції права дуже важливі у системі демократії як формі здійснення та реалізації влади. Демократія як влада народу так само може мати правовий та неправовий характер. Один із центральних принципів демократії – виборність влади. Самі вибори насправді повинні об'єднувати, а не роз'єднувати країну.

Однією з умов стабільності політичних систем є наявність потужних політичних інституцій, оскільки саме їм належить здатність забезпечення ефективного управління сучасним суспільством [12, с. 21]. Поки що інституційна модель української держави перебуває в суперечності із фактичним станом українського суспільства.

Однією з найважливіших інституцій демократичного суспільства є парламент як місце досягнення згоди, суспільного консенсусу, вироблення стратегії демократичних змін у країні. Прийняття рішень щодо самих інституційних змін знову ж таки відбувається у парламенті. Саме в парламенті має відбуватись збалансування, врівноважування та вирівнювання інтересів найрізноманітніших верств населення відповідно до їх чисельності, місця та ролі у суспільстві, незалежно від їх ідеологічної спрямованості, етнічної приналежності, регіонального розташування, віку, статі, віросповідання. Кожна соціальна група має право на захист та репрезентацію своїх інтересів у парламенті. Однак в українській суспільній думці склалась традиція сприйняття парламенту передусім як законодавчого, аніж представницького і колегіального органу влади.

Політична і правова культура суспільства значною мірою залежать від генетично й історично сформованих ментальних особливостей, що утворюють культурну матрицю, свідомо – підсвідомий фундамент світосприймання. Політична культура в Україні до проголошення суверенітету держави формувалась під впливом таких вирішальних чинників, як індивідуалістичні риси української ментальності, тривалий період бездержавності, тривале панування комуністичної ідеології та радянської політичної системи. Формування політичної культури є тривалим і складним процесом.

Право і правосвідомість є стійкішою, консервативнішою сферою суспільної свідомості. Політика ж є явище динамічне, живе, де зміна соціального статусу, ролі у суспільстві, трансформація політичних інтересів міняє політичну свідомість суб'єкта політики дуже інтенсивно. Особливо це стосується транзитних суспільств, де право не встигає констатувати, описувати, формалізувати нову політико-соціальну реальність, тому конфлікт між право- та політичною свідомістю має об'єктивні підстави. Індивідуальна свідомість людини нероздільна за своєю суттю, різноманітні сфери та рівні її не просто пов'язані між собою, а постійно взаємодоповнюються. Постійне співставлення очікуваного та дійсного провокує конфлікт та двозначність у ставленні до навколишнього світу, політичної і правової реальності. В міру можливості необхідно синхронізувати розвиток права відповідно до суспільних трансформацій, що буде позитивно впливати на політичну свідомість. Ще з часів М.Вебера відомо, що раціональні публічні інтереси властиві лише особам, які мають чітко визначені приватні інтереси. Невміння чітко формулювати та

усвідомлювати свої приватні інтереси викликає суто емоційну політичну орієнтацію на особистість політика, перетворюється на безкінечний процес суспільного пошуку харизматичного лідера. Політика в такому разі стає ареною протиборства особистостей, привабливих політичних постатей, які почасти є просто віртуальними образами вдалих політичних технологій.

Держава як правова форма функціонування публічної політичної влади має забезпечити принцип верховенства права, взаємовідповідальність і партнерські відносини між громадянами та державою. *Правовій державі має відповідати демократія*, де функціонує режим конституційного правління, розвинена і несуперечлива правова система, ефективна і незаангажована судова влада, реальний розподіл функцій влад та ефективні механізми взаємоконтролю і взаємостримування. Універсальним принципом Конституції України є вища цінність людської особистості, верховенство права, розподіл влади, невідчужувані права та свободи людини. Венеціанська комісія загалом дала високу оцінку українській конституції та відзначила її відповідність європейським нормам права. Із січня 2006 року в Україні розпочалась політична реформа. Треба зазначити, що зміни до Конституції, за всієї необхідності і доцільності, мали вноситися у стабільній політичній обстановці, за умови консенсусу між основними політичними силами і суспільства загалом. Поспішність і непродуманість дій у грудні 2004 року щодо змін до Конституції стали підґрунтям для майбутньої затяжної політичної кризи. Це стало класичним прикладом політичної доцільності, яка взяла гору над правом. Можна визнати, що ідея класичного парламентаризму (ефективного представницького правління) є передчасною для України, до чого виявились не готовими як парламент, політикум, так і суспільство загалом. Опосередкованим підтвердженням цьому є поразка на дочасних парламентських виборах 2007 року О.Мороза і партії соціалістів. О.Мороз програв не лише через особливості особистої позиції під час перебігу кризової ситуації та передвиборчої компанії, а не меншою мірою як послідовний прихильник парламентаризму.

Суперечності в існуючій Конституції можна було знімати шляхом відповідних положень Конституційного Суду України за умови його політичної незаангажованості. Відсутність міцних демократичних традицій, розвиненої багатопартійності (в адекватному розумінні), сильної і справді незалежної судової гілки влади, кроки у бік парламентської форми правління сьогодні несуть загрозу крайньої політичної нестабільності та поразки демократії.

Дуалізм виконавчої влади (тобто її поділ між урядом та президентом) є звичайним явищем більшості сучасних західноєвропейських держав і не лише зі змішаною формою правління. Він цілковито не сприймається більшістю українського суспільства як на рівні буденної свідомості, так і частини політико-управлінської еліти. Сьогодні більшість схильна вважати, що попередній потенціал чинної Конституції не був використаний повною мірою, суперечності можна було б знімати через відповідні положення Конституційного Суду України за умови його політичної незаангажованості.

Нинішню модель державного управління в Україні, поза всяким сумнівом, необхідно вдосконалювати у процесі подальшої конституційної реформи, зокрема з метою зміцнення незалежності суду, принципу верховенства права, вдосконалення системи місцевого самоврядування, гарантій реалізації прав людини.

Поки що ж, як зазначає колишній голова Конституційного Суду В. Маляренко, "сьогоднішня політична криза в Україні, панування правового хаосу, який дедалі поглиблюється та набуває хронічних ознак, значною мірою є наслідком слабкості судової влади, … яка має, крім багатьох інших функцій, виконувати функцію стримування законодавчої та виконавчої влади від намагань порушувати Конституцію та закони, обмежувати права громадян" [8, с. 34]. Судова система дедалі більше політизується, що найпомітніше на прикладі Конституційного Суду України. Значна частина проблем, що виникають у системі влади, взаємовідносин між державою і народом, є наслідком нерозуміння сили права, правосуддя, слабкості судової системи.

Саме праву належить одна із провідних ролей у забезпеченні стабільності і сталості функціонування політичної системи. Необхідна синхронізація розвитку права із динамікою соціально-політичного життя та економічних процесів у суспільстві. Призначення правової держави полягає в створенні міцних юридичних передумов становлення і розвитку громадянського суспільства як сфери приватного, різноманітних об'єднань, громадських рухів і публічної комунікації. Наявність принципу верховенства права зумовлює взаємодію правової держави і громадянського суспільства як однакових за своєю природою систем соціально-політичного організму. Взаємовідповідальність, партнерські відносини між громадянами та державою є оптимальним способом взаємовідносин. Правовій державі має відповідати демократія, де функціонує режим конституційного правління, розвинена і несуперечлива правова система, ефективна і незалежна судова влада, реальний розподіл функцій влад та механізми взаємоконтролю та взаємостримання. Наукові розробки філософської, політичної, юридичної науки мають сприяти становленню й розвитку демократії в Україні та *ефективному й раціональному функціонуванню влади у суспільстві*.

Список використаної літератури

1. *Баландьє Ж.* Політична антропологія / Ж. Баландьє ; пер. з фр. О. Гуджен і О. Хоми. – К. : Альтерпрес, 2002. – 252 с.
2. *Бачинін В.* Філософія права / Бачинін В.А., Журавський В.С, Панов М.І. – К. : Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. – 472 с.
3. *Горбатенко В.* Політичне прогнозування : Теорія, методологія, практика / Горбатенко В.П. – К. : Генеза, 2006. – 400 с.
4. *Данилів В.* Солідарність і солідаризм / Данилів В.Ю. ; з нім. пер. І.Андрущенко, Д.Павлюк. – К. : Видавничий дім "КМ Academia", 2000. – 152 с.
5. *Козловський А.* Право як пізнання : Вступ до гносеології права / Козловський А.А. – Чернівці : Рута, 1999. – 295 с.
6. *Кресіна І.О.* Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти / Кресіна І.О., Цвєтков В.В., Коваленко А.А. ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К. : Вид. дім "Ін Юре", 2003. – 495 с.
7. *Лобода Ю.* Феномен права та правова традиція / Лобода Ю. // Антропологія права : філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи).

Статті учасників Другого Всеукр. круглого столу (м. Львів, 1 – 2 грудня 2006 року). – Львів, Край, 2007. – С. 163–164.
8. *Маляренко В.* Про роль суду в розв'язуванні політичної кризи в Україні / Маляренко В. // Політика і час. – № 7. – 2007. – С. 34–38.
9. Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні : Монографія / Кресіна І.О., Матвієнко А.С., Оніщенко Н.М., Перегуда Є.В. та ін. ; За редакцією І.О. Кресіної. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – 304 с.
10. Політико-правові інститути сучасності : структура, функції, ефективність / За ред. *М.І. Панова, Л.М. Герасіної.* – К. : Концерн ''Видавничий дім ''Ін Юре'', 2005. – 384 с.
11. *Рабинович П.* Сутність праворозуміння / Рабинович П. // Право України. – № 9. – 2007. – С. 3–7.
12. *Хантингтон С.* Политический порядок в меняющихся обществах. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
13. *Шемчученко Ю.* Політика, право, Конституція / Шемчученко Ю., Ющик О. – Право України. – № 8. – 2007. – С. 6–8.

Стаття: надійшла до редколегії 18.05.2009
прийнята до друку24.09.2009

POLITICAL AND LEGAL COLLISIONS IN UKRAINE AS THE ARTICLE OF POLITICAL SCIENCE RESEARCHES

Halyna Matvejeva

Lutsk National Technical University
Lvivska st, 75, Lutsk, 43018,Ukraine
e-mail: Matvejeva@mail.ru

Principles of influence of policy and law were investigated. Was declared that the decision and will of a person made the basis of a political culture of Ukrainian society. It was marked such feature of political and legal institutes in Ukraine as their total personification. It certified the necessity of increasing the role of law for influence on the political culture of Ukrainian society. The process of transformation as a factor of functioning of political and legal institutes, which activates old and generates new conflicts for Ukrainian society, was described. In such conditions role of law as a stabilizing factor, regulator of political conflicts was growing. It was marked the necessity of the synchronization of development of law with the dynamics of a socio-political life and economic processes in the society.

Key words: political and legal collisions, political crisis, political institutions, a legal system.

ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ КОЛЛИЗИИ В УКРАИНЕ КАК ПРЕДМЕТ ПОЛИТОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Галина Матвеева

Луцкий национальный технический университет
ул. Львовская, 75, г. Луцк, 43018, Украина
e-mail: Matvejeva@mail.ru

Исследовано принципы взаимовлияния политики и правовой сферы. Определенно, что в основе политической культуры украинского общества лежит, прежде всего, решение особы и ее воля. Отмечено такую особенность политических и правовых институтов в Украине как их тотальная персонификация. Это подтверждает необходимость повышения роли права и правосознания в процессе влиянии на политическую культуру украинского общества. Охарактеризован процесс трансформации как конфликтогенный фактор функционирования политико-правовых институтов, который активизирует старые и порождает новые для украинского общества конфликты. В таких условиях роль права как стабилизирующего фактора, регулятора политических конфликтов растет. Отмечено необходимость синхронизации развития права с динамикой социально-политической жизни и экономических процессов в обществе.

Ключевые слова: политико-правовые коллизии, политический кризис, политические институты, правовая система.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 270–277
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 270–277

УДК 321.329.1/.6

ДО МЕТОДОЛОГІЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТРАНЗИТНОГО ШЛЯХУ ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ ІЗ НАДР СОЦІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ДО СТРУКТУР ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Віктор Лещенко

Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова
вул. Пирогова, 9, м. Київ, 01601, Україна
e-mail: leschenko@ukr.net

У статті розроблено три нові політологічні ідеї про те, що: 1) будь-яка політична партія не має бути «призначеною зверху», а мусить виникати в надрах низовонародної соціальної системи; 2) на шляху до статусу інституціоналізованої структури політичної системи будь-яка партія має пройти апробацію на площинах трьох політичних полів (місцевого або «низовонародного», середнього або «публічної політики», верхнього або «легітимної політики»); 3) будь-яка партія мусить мати квадратну конструкцію (соціальна база, політична платформа, політична програма, політична ідеологія). Із цих «структурно комплексних» ідей автор складає каркас сучасної партієтворчої концепції.

Ключові слова: протопартія, політична партія, громадянське суспільство, соціальна система, політична система.

В країні, де на обидвох рівнях суспільної свідомості – буденному й теоретичному – плутають «державу» і «суспільство», «немає жодної позадержавної сфери діяльності ... всі соціальні процеси можливі лише як державні, а всі державні стосунки ототожнюються із суспільними" [9, с. 436]. На тлі цієї картини виокремлюється й наша дослідницька мета. За М. Вебером, „мета – це таке уявлення про результат, яке стає причиною дії..." [7, с. 229]. Отже, метою статті є з'ясувати: 1) чому в таких країнах відсутній дуалітет політичної та соціальної систем, які, взаємодіючи, й „викликають до життя" політичні партії" [1, с. 69–70]; 2) обґрунтувати, що сама держава є соціальним інститутом (не лише за генезою, а й через адекватну/неадекватну життєдіяльність політичних партій [9, с. 336–338]; 3) довести, що у цивілізованому соціумі політичні партії не призначаються державою «згори» та «під конкретних лідерів», а народжуються у народних низах та у гущині повсякденних буденних справ поточного життя.

Процес пізнання у будь-якій науковій галузі, зазначав А. Грамші, „тісно пов'язаний із прогресом інструментів дослідження, тобто з методологією..." [11, с. 296]. Методологічний інструментарій становлять три дослідницькі гносеологеми. Це – 1) генетична тріада, 2) функціональна тріада (обидві – з „Науки логіки" Гегеля [10, с. 166–168, 200–201]), 3) веберівська концепція „ідеального типу". Апробувавши образ політичної партії в даному трикутнику, говорячи словами М. Вебера, «ми зможемо осягнути його з усією концептуальною чіткістю *лише у вигляді ідеального типу*...» [7, с. 44].

© Лещенко В., 2011

Для висвітлення бодай поверхових, прелімінарних теоретичних концептів нашої теми окреслюється такий дослідницький ланцюг: 1) генетична тріада Гегеля пояснює *першостадійну фазу започаткування протопартії* у надрах соціальної системи певної країни; 2) функціональна тріада Гегеля принципово окреслює, користуючись термінологією І.М. Варзаря, „транзицію протопартії полем публічної політики до правом легітимованого поля всієї політичної сфери" [4]; 3) викладена вище *„концепція ідеального типу"* М. Вебера пунктирно вимальовує образ партії як самодостатнього політичного суб'єкта.

(а) *Соціальна система* – це самосформовані муніципальні структури, територіальні громади, громадсько-культурницькі, господарсько-діяльнісні, релігійно-етичні, професійно-самодіяльницькі та інші організації, об'єднання, асоціації, утворення тощо. В цьому мікросередовищі народжуються різноманітні політико-партійні феномени та процеси. Якщо в певній країні «наявний» мінімальний набір означених соціальних протополітичностей, у ній вже існує зріле (чи зріюче) *громадянське суспільство*. За відсутності зазначених умов в тій країні є лише „просте населення", якому можна нав'язати („призначити зверху") „атрибуції цивілізованості": конституційний лад, тип політичного режиму, модус державного устрою, форму політичного правління, модель управління суспільними справами та будь-яку партійно-політичну систему.

(б) *Політична сфера* – це царина суспільного життя, в якій люди задовольняють свої політичні потреби та реалізують свої політичні інтереси, на підставі чого вони мають змогу свідомо ставити перед собою відповідні цілі, завдання і проблеми політичного ґатунку на перспективу. Найбільш цілісним та найефективнішим „об'єктиватором" цих політичних матерій є політична партія **[**2, с. 68, 101]. Три парні сутності, які люди переслідують у політичному житті (потреби – інтереси, цілі – мотиви, завдання – проблеми), зумовлюють потрійну елементну структуризацію самої політичної сфери. На думку І.М. Варзаря, це, *по-перше*, *відносини* людей з приводу найважливішого для них у політичній сфері (наприклад, політико-громадянські свободи, права людини, свобода пересування, право на освіту та інформацію, право на об'єднання у партії та організації тощо). *По-друге*, це *інститути*, що їх люди створюють задля «фіксації на свою користь» прийнятних для них відносин у політичній сфері. Провідними та формоутворюючими політичними інститутами є: 1) держава як чиновно-бюрократичний апарат, 2) трикутник політичних властей (законодавчої, виконавчої і суддійської), 3) політична опозиція і 4) політичні партії [5, с. 37–38]. Цей квадрат інституцій „і становить [згадане] поле легітимної політики", куди прямують протопартії на шляху становлення інституціоналізованими в політичній сфері політичним, а не напівсоціальним феноменом [4]. *По-третє*, це *ідеї або ж погляди людей* на свої відносини та інститути у політичній сфері **[**2, с. 65–66].

Усе життя у політичній сфері, зазначав М. Вебер, „роблять головою, а не якимось іншими частинами тіла або душі" [**7**, с. 174]. Відтак можна стверджувати: 1) на всьому шляху від соціальної системи до політичної системи члени одної якоїсь партії мають свідомо втілювати концентровану розумність, аби являти собою світові „спільноту однодумців, здатних до однотипової діяльності" в політичній сфері; 2) доки протополітичні групи і об'єднання з „громадянськими відтінками" в програмі й ідеології (наприклад, „Громадянська партія „Пора" в Україні та „політична партія

дурнів" у Росії) ще побутують у сфері соціальної системи, доти вони не є інституційними елементами політичної системи; 3) система місцево-регіонального самоврядування, автентично життєдіючи в лоні соціальної системи, об'єктивно не може претендувати на право інституціалізації як елемент політичної системи, навіть якби вона „у кокоповому стані" містила зародки десятка/сотні гіпотетичних політичних партій. В такому випадку було б знищено й усю соціальну систему, що й реально відбувається у тоталітаризованому суспільстві).

Викладене дає змогу вказати на „інтелектуальні прогалини", закладені у право-критерійні підвалини Закону „Про політичні партії України" від 5 квітня 2001 року.

(в) *Генетична тріада* Гегеля створює об'єктивне підґрунтя для заснування партій ще у низовонародному суспільстві середнього рівня соціально-політичного розвитку та неодмінно в сфері соціальної системи. Тріада по-своєму ілюструє тезу засновника партології як галузі політичної науки М.Я. Острогорського: будь-який народ „успішніше за все стає політичним суб'єктом" через посередництство своїх політичних партій, які – „згодом та ситуаційно" – висувають зі свого середовища кадри державників – парламентаріїв, адміністраторів і чиновників [14, с. 81–82]. Звідти „партологічне прочитування" ст. 5 Конституції України, яка проголосила народ єдиним джерелом політичної влади та носієм політичного суверенітету країни.

Логістика тріадних конструкцій має лише три динамічні проекції: лінійну, колоподібну (перспективну та ретроспективну) і хаотичну. Ця генетична тріада Гегеля має послідовно-лінійну динаміку, яка чудово втілює думку великого діалектика: у політичній сфері, як і взагалі в політичному світі, усе має виникати та конституюватись не дискретно або ж стрибкоподібно, а послідовно і „невимушено", на місцево-автентичному, а не „завезеному" ґрунті.

На абстрактному прикладі простежимо логістику генетичної долі тієї партії (попервах іще протопартії) у транзитній еволюції просторами низовонародного поля, поля публічної політики і аж до поля легітимної політики. У структурі гегелівської генетичної тріади основні її концепти розташовано в такій лінійній динаміці:

1) Гіпотетична протопартія має поступово виникати за наявності в своєму регіоні/місцевості певної сукупності об'єктивних і суб'єктивних умов. На думку В. Липинського, її «вихідним осередком» мають бути «групи місцевих активістів», які по-справжньому вболівають за долю своєї «малої батьківщини». Спочатку різноманітні чесноти гіпотетичної протопартії втілюють «активісти» і «батьки-засновники». З-поміж інших вирізняються, за В. Липинським, дві їхні риси – «завойований на місці авторитет територіального патріота» та «сила самоорганізації» [12, с. 64–65]. Ці якості протопартія мусить повсякчас демонструвати практичною участю в поточному житті конкретної місцевості, «причому в буденній та безумовній роботі на позитив і конструктив, – та ще й без надії на безпосередній успіх чи відчутну винагороду» [3, с. 46–47].

2) Другим своєрідним етапом генерування протопартії є її природне становлення одним із місцевих соціальних інститутів, попри амбіції її „батьків-засновників" та елітних „активістів". Становлення є тривалим процесом, який матеріалізується в контексті місцевих об'єктивних і суб'єктивних умов. Проте на цьому етапі до „загального пейзажу" додається вже сутнісна деталь: протопартія мусить виявити свою „окремішність" на тлі інших соціальних інститутів, у змагальній

взаємодії з ними та на очах у пересічного люду – не завжди індиферентного спостерігача, а й первинного актора місцево-регіонального політичного поля.

Перша „апробація на якість" для протопартії відбувається під час місцевих політичних виборів всекраїнового значення, мінімум – регіональних плебісцитарних акцій обмеженого геополітичного масштабу (наприклад, референдумів із приводу якихось місцевих етнокультурних чи міжрегіональних питань). Під час змагань і виділяються, за В. Парето, елітні групки „левів" і „лисиць" [13, с. 255]. Цілком можливо, що за цих умов вони, створюючи у нетривких структурах протопартії групки фракціонерів, дисидентських „хобі-клубників" та інших „незалежницьких" фігур, тим самим і „виводять" протопартію на рівень *поля публічної політики*, де вона отримує шанс стати вже автентичною політичною партією.

Уже на цьому полі вирішуються іміджеві і сутнісні політико-культурницькі питання „хто є хто у публічній політиці". Вважаємо, що, ще перебуваючи „середньому" полі, але позитивно витримавши апробацію в контексті міжрегіональних, всекраїнових та транскордонних політичних і геополітичних кампаній (центральні та місцеві вибори, великорегіональні політичні та плебісцитарні акції, транскордонні проекти в рамках „єврорегіонів" та навіть і такі „не-політичні" міжкраїнові акції, як „російський газ – через Україну – до Заходу Європи" чи „єврофутбол-2012" тощо), партія може подати заявку на юридичну інституціоналізацію як політичний суб'єкт всекраїнового масштабу.

Для партії, яка стала „цілісністю" та неповторно впізнаваним політичним суб'єктом на даному провінційному „середньому полі", не обов'язково „всім тілом" залишати рідну політичну ойкумену та щосили прямувати до центру країни. Контекстними зразками можуть слугувати німецький „християнсько-демократичний союз" (Баварія), норвезька „партія Венстре" (Нарвик), австрійська „Народна партія" (Карінтія) та ін. Звісно, це не стосується окремих „левів" і „лисиць" із середовища тих „провінційних партій". Очевидно, вони, як висловився В.М. Литвин, і організовують та інспірують „чергові спроби легітимізувати феодальну політичну систему, перекроювати країну під політичний момент і під конкретні особистості" [8].

3) Третя фаза гегелівської генетичної тріади – *розвиток* партії на власних феноменальних засадах. Це стадія еволюції партії вже як „визнаного" центром і колегами політичного суб'єкта *поля легітимної політики*. На даний, вищий щабель політичної діяльності всекраїнового масштабу партію підносять конкретна та конструктивна участь у соціумо- і державотворчих акціях, поточних політичних і соціально-економічних подіях, а найвідчутніше – електоральні та плебісцитарні процеси та кампанії (вибори, референдуми, акції „прямої демократії", „проблемні" опитування, періодичні переписи тощо).

Під час свідомої організації та стихійного перебігу означених різносенсових „форм політичної участі" партія „проходить процес внутрішньої самоаксіології". А саме: 1) „перевіряється на адекватність" членська база партії; 2) визначається „ресурсне коло джерел" самого існування партії як самодостатнього політичного суб'єкта; 3) уточнюються та неодноразово коригуються програмно-політичні, платформенні позиції та візії перспективного розвитку партії; 4) гнучко апробуються попередні оцінки політико-державницьких, соціально-економічних, правових та світоглядних основ подальшої розбудови країни за конкретної участі в цьому самої партії.

На межі „нижнього" (суто соціального) і „середнього" (соціально-політичного) партійно-діяльнісних полів ледь помітна „риска відмінності" між соціальною системою і політичною системою одного й того ж суспільства в одній і тій країні. Партії, які не пройшли період генезисного загартування у надрах соціальної системи, не мають належних шансів стати „монолітно цілісними політичними організаціями", „союзами єдиномислячих і єдинодіючих суб'єктів" [14, с. 501]. Можна, йдучи за В. Парето, презумувати й таке: вони ризикують надовго залишатися тимчасовими, ситуаційними та проблемними, „групами тиску" і неприродними „шлюбними контрактами" випадкових спільнот „левів" і „лисиць". Будучи уламками або й творцями певних протопартій/блоків псевдопартій, вони, як зазначає російський соціолог О.В. Осипова, „виявляють схильність до маніпулювання масами за допомогою хитрощів та омани („лисиці"), або ж відзначаються здатністю до застосування насильства („леви")"; у підсумку ці „доцивілізовані псевдопартійці" являють собою „два типи правління, які, в свою чергу, міняються місцями внаслідок загальної деградації еліт..." [13, с. 256]. Продовжуючи думку В.М. Литвина в аплікації до сьогоденної України, можна констатувати: ці квазі-партії, що не мають навіть реального уявлення про якусь „соціальну систему" та „народні маси країни", фактично „прискорюють процес автономізації й атомізації всіх інститутів країни", „примушують її жити за інерцією, перебувати в хаосі" [8].

За третьою фазою генетичної тріади Гегеля, сама поточна політична історія країни немов відкриває для певної партії лише „зовнішню завісу" над усією „сценою великої політики". Логіку ж життєдіяльності та „правила" політичного мислення і поведінки на тій сцені вимальовує друга гегелівська методологічна конструкція – *функціональна тріада*. Партіям, які щойно вийшли із надр соціальної системи, тріада – нехай „пунктирно" – окреслює контури фаланг чинної в країні партійної системи („ліві" – „праві" – „центристи"). Напередодні чергових політичних виборів та плебісцитарних кампаній – центральних і місцевих – лідерському складу „новоприбулих" партій вона „підказує" гіпотетику реформаційних перспектив для партії, а після них виявляє їх дійсний (а не ілюзорний) соціо- і державотворчий потенціал самих цих партій.

Загальна цінність пізнавального потенціалу функціональної тріади виявляється під час короткої дескрипції основних її ступенів самоконструкції. Зокрема:

– на першій стадії виявляється принципова *побудова* новоствореної партії, передусім її організаційно-кадрові засади, ідейно-світоглядні орієнтири „масових" членів партії, етичні настанови активу, кількісно-якісні характеристики місцево-регіональних структур партії, локалізація мережі ЗМІ та PR-служби партії;

– на другій стадії з'ясовуються *внутрішні джерела саморозвитку* партії, – параметри її соціальної бази, якісний склад лідерів партії та їх перспективні амбіції, рівень інтелектуалізму серед пересічних членів партії та професійні „барви" лідерського активу партії в центрі та на місцях, ідейно-теоретичний креатив лідерів партії „першого ешелону" тощо;

– на третій стадії викристалізовується *система взаємозв'язків партії* з навколишнім – внутрішнім та зовнішнім – середовищем. Його становлять різносенсові історико-генетичні, етнокультурні та соціально-політичні суб'єктності, зокрема: 1) місцево-регіональні земляцькі людності, які мешкають на етноойкуменній площині першогенезування партії; 2) активістські угруповання з лона системи

місцево-регіонального самоврядування, які разом із кадровими започатками партії колись перебували в статусі елементів та інститутів низовонародної соціальної системи; 3) соціопоколінські та елітно-професійні групи, що й досі слугують партії „електорально-симпатичним етнокультурним ареалом"; 4) симпатики та опоненти у середовищі нині чинної, живої партійно-політичної системи країни; 5) соціокультурні та етнополітичні суб'єкти транскордонної геополітичної площини за межами країни та ін. На соціолюдських „стовпцях" цього політико-культурного середовища базується „верхнє поле легітимної політики" [4], на площині якого та в координатах якого життєдіє віднині певна політична партія.

Спряжіння теоретико-методологічних потенціалів двох тріад Гегеля – генетичної та функціональної – вимальовує, за М. Вебером, певний синтезно-підсумковий „ідеальний тип" сучасної політичної партії. Це її „мислений образ", який ми створили „шляхом абстрагування низки характерних соціальних явищ епохи..." [**7**, с. 243]. Цим абстрагуванням ми хотіли б відрізнити веберівський ідеальний тип, „який може, звичайно, набувати якнайрізноманітніших форм" [**7**, с. 244], від тієї форми, яка за наших транзитних умов набула домінуючого становища, від „призначеної зверху" квазі-партії.

Ідея партії, яка поступово та невимушено виникає у надрах соціальної системи, в мережі „майже не-політичних" процесів та такої формації, що – через три „політичних поля – транзитує аж до площини та структур політичної системи" [4], підказана нам двома роботами І.М. Варзаря 2001 і 2009 років [4; 6, II, 3. 13]. Повертаючись до термінологічної мови М. Вебера, зазначимо, що корелювання цієї ідеї із наявними в нас „компонентами історичної реальності, з яких можна абстрагувати відповідний цій ідеї ідеальний тип", створює по-своєму „складну мислену конструкцію" [**7**, с. 244].

Отже, сучасна політична партія – за транзитних умов розвитку нашого посттоталітарного суспільства – мусила б мати модельну конструкцію *„партологічного квадрата"*. У такої партії є:

– лише їй адекватна *соціальна база* – сукупні людські групи та утворення в надрах низовонародної маси, чиї потреби, інтереси, зажадання та уподобання дана партія зобов'язується репрезентувати в політичній сфері суспільства;

– лише їй притаманна *політична платформа* – умоглядна соціально-політична височінь, з позицій якої партія – неодмінно конструктивно та в аплікації до суспільних зажадань – оцінює всю *політологічну атрибутику цивілізованої країни*: форму держави, конституційний лад, форму правління, модель управління суспільними справами, модус громадянського суспільства, тип політичного режиму тощо та пропонує свої позитивні альтернативи;

– лише їй характерна *політична програма* – стислий виклад основних конструктивних політичних цілей та перетворюючих завдань, які партія ставить перед собою на гіпотетичну перспективу в ім'я об'єктивації/реалізації суспільно значимих потреб, інтересів, зажадань, уподобань тощо;

– лише нею „сповідувана" *політична ідеологія* – система теоретично засадничих ідей, поглядів та ціннісних орієнтацій, якими партія виражає життєві потреби, корінні інтереси, поточні та перспективні зажадання людських компонентів своєї соціальної бази.

Із поверхового корелювання створеної нами моделі політичної партії та побутуючої в Україні партієтворчої моделі (зафіксованої Законом „Про політичні партії України" від 5 квітня 2001 р.) зрозуміло, що країна перебуває в кризі в партійних аспектах буття. Своєрідними відповідями на виклики часу були б *розробка нової партієтворчої концепції*, прийняття нової редакції законів про політичну реформу, про політичні партії і громадські організації, про мови і громадянство, про етнонацменшини й етнічну політику, про міграційну політику і біженців тощо. Усе це „підвело б під мур" необхідності оновленого „прочитування" запропонованого тут „партологічного квадрата" саму партієтворчу концепцію.

Список використаної літератури:

1. *Бодуен Ж.* Вступ до політології / Бодуен Ж. ; пер. з франц. – К. : Основи, 1996. – 174 с.
2. *Варзар І.* Політична етнологія як наука : історіологія, теорія, методологія, праксеологія / Варзар І.М. – К. : Школяр, 1994. – 224 с.
3. *Варзар І.* Про політичну науку слово правдиве промовимо, – не апологетичне, а історіологічне... / Варзар І.М. // Нова політика. – 1997. – №3. – С. 46–50.
4. *Варзар І.* Друге явлення опозиції народу / Варзар І.М. // Україна і світ сьогодні. – 2001. – 31 березня – 6 квітня. – 9 с.
5. *Варзар І.* Радикальні реформи – єдиний порятунок для України / Варзар І.М. // Політичний менеджмент. – 2009. – №1 (34). – С.34–48.
6. *Варзар І.М.* Політична етнологія. Пропедевтичний курс. Авторський підручник / Варзар І.М. – К. : МАУП, 2009. – 243 с.
7. *Вебер М.* Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Вебер Макс ; Пер. з нім. – К. : Основи, 1998. – 534 с.
8. Відповідь на історичний виклик зобов'язана формувати еліта. З виступу Голови Верховної Ради України, віце-президента НАНУ Володимира Литвина на загальних зборах Національної академії наук України 15 квітня 2009 року // Голос України. – 2009. – 18 квіт. – 7 с.
9. *Гавриленко І.* Соціальний розвиток : Навч. посібн. / *Гавриленко І.М., Мельник П.В., Недюха М.П.* – Ірпінь, Академія ДПС України, 2001. – 195 с.
10. *Гегель В.* Наука логики : В 3-х томах / Гегель В. *;* Пер. з нем. – Том 1.– М. : Мысль, 1970. – 452 с.
11. *Грамши А.* Избранные произведения / Грамши Антонио ; Пер. с итал. – М. : Прогресс, 1980. – 422 с.
12. *Липинський В.* Україна на переломі. 1657–1659 Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім століттю / Липинський В. // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 144–152.
13. *Осипова Е.* Парето Вильфредо / Осипова Е.В. // Современная западная социология. Словарь / рук. авт. колл. Ю.Н. Давыдов. – М. : Политиздат, 1990. – 432 с.
14. *Острогорский М.* Демократия и политические партии / Острогорский М.Я. ; Пер. с франц. – М. : РОССПЭН (Российская политическая энциклопедия), 1997. – 640 с.

Стаття: надійшла до редколегії 14.05 2009.
прийнята до друку 24.09.2009

ACCORDING TO THE METHODOLOGY OF INTERPRETATION OF THE TRANSIT OF POLITICAL PARTY FROM THE SOCIAL ORGANIZATION INTO THE STRUCTURE OF POLITICAL SYSTEM

Victor Leschenko

National Pedagogical Dragomanov University
Pyrohova st., 9,Kiev, 01601, Ukraine
e-mail: leschenko@ukr.net

New three political approaches have been elaborated in the article: (1) no political party can be organized "from the top", it should be created at the "bottom" level of the social system; (2) on its way from the state of the institutionalized structure of the political system any political party should be probated at three political levels (local-"bottom", medium-"public" and upper- "legal"); (3) any political party should be of "square" structure (social basis, political platform, political programme, political ideology). According to this "structural-integrated" approach the author of the article presents a modern political party.

Key words: preparty, political party, civil society, social system, political system.

К МЕТОДОЛОГИИ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ТРАНЗИТНОГО ПУТИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ ИЗ СОЦИАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ К СТРУКТУРАМ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

Виктор Лещенко

Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова
ул. Пироговая, 9, м. Киев, 01601, Украина
e-mail: leschenko@ukr.net

В статье разработано три новые политологические идеи о том, что: 1) каждая политическая партия не может быть «назначена сверху», а должна возникать в недрах низовонародной социальной системы; 2) на пути к статусу институционализированной структуры политической системы каждая партии должна пройти апробацию в плоскостях трьох политических полей (местного или «низовонародного», среднего или «публичной политики», верхнего или «легитимной политики»); 3) каждая партия должна иметь квадратную конструкцию (социальная база, политическая платформа, политическая программа, политическая идеология). Из этих «структурно комплексных» идей автор составил каркас современной нациесозидательной концепции.

Ключевые слова: протопартия, политическая партия, гражданское общество, социальная система, политическая система.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 278–283
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 278–283

УДК 328.001

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ

Дарія Зубрицька

Львівський національний університет імені Івана Франка
Філософський факультет, кафедра політології
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна
e-mail: dara4032@mail.ru

Досліджено загальні теоретико-методологічні основи діяльності політичної опозиції. Розкрито питання суті і змісту поняття „політична опозиція" у межах окремих підходів, висвітлено основні характеристики опозиції як політичного інституту у демократичному суспільстві, розкрито різні типи і форми діяльності політичної опозиції, класифіковано функції опозиції в політичному процесі. У статті також аналізуються особливості партійної системи, у якій діє політична опозиція. Детально розкриваються правила взаємовідносин влади і опозиції, які повинні складатися на основі закону і дозволяти останній діяти повноцінно, на рівні з іншими політичними інститутами. Наводиться приклад зарубіжного досвіду визначення правового статусу інституту політичної опозиції.

Ключові слова: політична опозиція, політичний режим, партійна система, коаліційна більшість, законодавчий процес, парламентський контроль.

Термін «опозиція» (з лат. «протиставлення») у широкому значенні - це сукупність поглядів і дій, що мають характер інакомислення та невдоволення існуючим режимом. У вузькому розумінні - це перенесення політичної опозиції в рамки політичної системи, в якій вона торує шлях до інституалізації. Під опозицією як політичним інститутом розуміють регламентовану чи нерегламентовану чинним законодавством діяльність партій та рухів, що змагаються за здобуття влади.

У демократичних країнах не повинно бути проблем із визначенням суті і змісту політичної опозиції, якщо ж така проблема існує, то, очевидно, не достатньо демократичних передумов. Відтак, виходячи з об'єктивних умов дослідження стану опозиції, проаналізуємо теоретико-методологічні засади вивчення політичної опозиції. Предметом аналізу у статті є процес становлення і функціонування політичної опозиції в історичній ретроспективі, об'єктом - основні принципи, закони і закономірності процесу становлення й інституалізації політичної опозиції. Використовуємо такі методи дослідження: історичний, структурно-функціональний, системний і логічні (метод індукції та дедукції).

Існує два підходи до визначення опозиції. У ширшому розумінні виділяють усі прямі і побічні вияви суспільного мислення та незадоволення існуючим режимом, у вужчому - опозиція розглядається як політичний інститут, переважно як сукупність усунутих від влади партій, організацій і рухів. Опозиція як політичний інститут у демократичному суспільстві — це результат зіткнення інтересів груп населення,

© Зубрицька Д., 2011

політичних пріоритетів електоральної більшості, яка перемогла на виборах, та поглядів меншості, що зазнала поразки. Дії опозиції класифікують відповідно до того, чи вони здійснюються в межах існуючої системи чи поза нею і певною мірою становлять для неї загрозу. Аналізуючи опозицію, враховують кінцевий результат опозиційних дій, що не виключає і насильницьких форм.

У політичній практиці виділяють різні типи і форми політичної опозиції: 1) стосовно системи влади: лояльна і нелояльна; 2) за місцем дії: парламентська, позапарламентська, кланова, внутрішньо кланова, внутрішньопартійна; 3) за місцем у спектрі політичних сил: ліва, права, центристська; 4) за способом дії: легальна, ситуаційна, нелегальна; 5) за характером: демократична (конструктивна), недемократична (фундаментальна, революційна), а також позитивна (конструктивна) і негативна (деструктивна). Виділяють також системну як відповідальну і позасистемну – невідповідальну, а Дж. Сарторі додає ще й „частково відповідальну". „Позитивна вартість опозиції передбачає принципову відмову від насильницьких дій, будь-яких революційних форм, заперечує можливість досягнення „абсолютної свободи" та „абсолютної справедливості". Негативною вартістю керуються, як правило, ті лідери, які вдаються до фізичного насильства як засобу досягнення мети. Системність опозиції означає її відповідальність політико-правовим нормам, прийняття нею правил політичної боротьби в рамках політичної системи. Позасистемність, у свою чергу, передбачає застосування засобів боротьби, що виходять за конституційні рамки" [5, с. 59-60].

Х. Лінц, виділяючи лояльну, напівлояльну та нелояльну опозиції, виділив „односторонню опозицію, що знаходиться з урядом сам-на-сам, без огляду на решту партій, що їй протистоять, та двосторонню як опозицію до уряду ліву, чи праву" [4, с. 40-41].

Журнал „Компаньйон" пропонує таку типологію української опозиційності: 1) „опозиція ніжна, легка, вона водночас підкреслює фігуру її носія; 2) опозиція „місцями", слугує для прикриття окремих „частин тіла", політичного реноме носія; 3) опозиція ділова, її носій демонструє наявність альтернативних проектів під час прийняття парламентських рішень і голосувань; 4) опозиція в стилі „хіпі", фасон її носія не піддається логічному описові. Така опозиція не лише „протестує проти існуючого стану", а й суперечить самому опозиціонерові" [1, с. 9].

Функції опозиції в політичному процесі: основний канал вираження соціального незадоволення існуючим станом речей, важливий фактор майбутніх змін і політичного оновлення суспільства. Критикуючи офіційний курс уряду, беручи участь у законотворчому процесі, опозиційна партія має змогу досягати принципових поступок від адміністрації, що стоїть при владі, і коригувати її політику, підтримувати в належному тонусі правлячу партію, надавати розвиткові країни необхідної динаміки, обмежувати зловживання владою, порушення громадянських і політичних свобод населення, перешкоджати зміщенню курсу уряду занадто вліво чи вправо від політичного центру, гарантувати підтримку соціальної стабільності, ведення діалогу правлячої й опозиційної партій.

Слід уникати і небезпек, пов'язаних з існуванням нестійкої багатопартійної системи. Наявність опозиції може бути також фактором політичної нестабільності, особливо за умов відсутності діалогу між владою і опозицією. Невиправданий пресинг держави стосовно інститутів громадянського суспільства спонукає опозицію

використовувати радикальні методи. Характерно, що вихована в таких умовах опозиція, приходячи до влади, переймає репресивні методи попередників (як це було, зокрема, з більшовицькою партією). Крім того, відсутність законодавчо визначених меж діяльності опозиції робить уразливими самі основи демократії. Може виникнути ситуація, коли тоталітарні партії, використовуючи інститути демократії, знищують їх. Вузько партійні інтереси так само можуть брати гору над загальнодержавними. Тотальна критика дій уряду не зажди відповідає об'єктивній картині, а часто є засобом приходу до влади, завоювання симпатій електорату популістськими заявами, використовуючи негативістські настрої. Безперервна боротьба з популістсько-агресивною позицією може спричинити розпорошення сил уряду, відволікання від вирішення завдань, які стосуються його компетенції, а це призведе до погіршення економічної і політичної ситуації в країні.

Опозиція і влада мають оволодіти цивілізованими правилами взаємовідносин, будувати їх на основі закону. В цьому контексті важливо зробити політику влади публічною, насамперед у визначенні стратегії розвитку країни в економічній, соціальній, науково-освітній та інших сферах життя. Опозиція може і повинна пропонувати свої погляди на стратегію країни, на хід економічних і політичних реформ, доводити населенню їх раціональність і, ґрунтуючись на цьому, боротись за представництво в законодавчій і виконавчій владі.

Не можна вважати нормальною ситуацію, коли виборці сьогодні голосують за тих чи інших людей, а завтра оцінюють їх із позиції стороннього спостерігача, начебто не мають відношення до результатів виборів. Політично зрілий народ не повинен дозволяти маніпулювати собою, продавати свої голоси, ставати іграшкою в руках політичних авантюристів. Опозиція так само є результатом рішення народу – або історичного вибору, коли одні політичні сили втратили довіру, зганьбили себе своєю діяльністю і втратили історичну перспективу, або коли політичні сили не здійснили своїх передвиборних обіцянок і були замінені іншими політичними силами. Опозицію формує народ, відмовивши в довірі на владу. Тому опозиція не має права виступати від імені всього народу, а має лише повноваження від тієї частини населення, яка її підтримує. Опозицію здебільшого підтримує менша частина народу, поки та на виборах не завоює право представляти більшість.

Влада і опозиція можуть мати різні погляди на діяльність політичних та економічних інститутів, на джерела формування і розподілу бюджету. Але якщо в основі їх поглядів лежать національні інтереси, досягти порозуміння їм буде значно легше, ніж коли кожна сторона відстоюватиме лише свою позицію, яка може бути далека від національних інтересів [2, с. 274].

У світовій практиці склалися декілька моделей політичної опозиції, її правовий статус та роль у політичній системі суспільства можуть виражатись по-різному: рельєфніше в умовах парламентської демократії, менше — при президентській формі правління. Прикладом є «лояльна опозиція» її величності у Великобританії. Національною громадською думкою вона сприймається як повноцінний інститут, що наділений рівними юридичними правами з урядом, її основні сили сконцентровані в рамках однієї провідної опозиційної партії. Діяльність британської («вестмінстерської») моделі в її традиційному вигляді ґрунтується на двопартійній системі. Керівництво найбільшої опозиційної партії постійно перебуває на авансцені

політичного життя. Починаючи із 1937 р. пост лідера опозиції є офіційним і оплачується з державної скарбниці.

Різновид опозиції, до якої західні політики відносять «зелених» в Німеччині і Нідерландах, італійських радикалів, а останнім часом також ряд комуністичних партій — Франції, Італії, Фінляндії, — особливий тип опозиції. Непартійна опозиція — це інші інститути — профспілки, політичні організації і рухи, а також ЗМІ нерідко є нестійкими політичними утвореннями, які швидко виникають і зникають. У США, де в повоєнний період відбулось помітне послаблення впливу партій у політичному процесі, групи за інтересами все активніше відіграють роль зв'язку між інститутами влади і суспільством. Складовою частиною блоку опозиційних сил можуть ставати окремі партії урядової коаліції або угруповання всередині правлячої партії, що не збігається з офіційним курсом. «Політичну опозицію» з правлячою партією об'єднує спільність стратегічних цілей. Разом з тим вона по-іншому уявляє собі шляхи і методи їх досягнення. Керівництво партійних фракцій у законодавчих органах влади США і Західної Європи переважно надають своїм депутатам відносну свободу дій при обговоренні «нових» соціокультурних і моральних проблем. Водночас воно наполягає на дотриманні дисциплінарних норм під час голосування з питань, що стосуються традиційної соціально-економічної політики партій.

Розподіл влади між правлячою партією і опозицією у Франції, Німеччині, Італії та ін. західноєвропейських державах не такий контрастний. Так, втративши більшість у національних зборах в результаті виборів 1986 р., однак утримавши пост президента країни, французькі соціалісти до 1988 р. перебували у досить невизначеному становищі одночасно правлячої і опозиційної партій. Після березневих виборів 1993 р. у парламент Французька соціалістична партія (ФСП), що перебувала при владі від 1981 р., зазнала поразки, опинившись в опозиції. Вдруге після періоду 1986—88 рр. у країні склалась ситуація «співіснування» президента-соціаліста з правою парламентською більшістю та урядом [6, с. 487-488].

У повоєнний період в країнах Західної Європи склались принципи і культура взаємовідносин між урядом і опозицією, що мають характер не так протиборства, як конструктивного діалогу. Це найрельєфніше виявляється в період гострих внутрішньополітичних криз. Згідно з соціологічними дослідженнями, в суспільній думці Німеччини й Нідерландів міцно вкоренилось уявлення про те, що основна функція опозиції — тісно взаємодіяти з урядом і активно підтримувати основні напрями його політики, але не вдаватись до конфронтацій із ним та порушення досягнутої політичної злагоди [3].

Упродовж останніх десятиліть у розвинутих країнах Заходу відбулось помітне розширення спектра опозиційних сил, з'явились нові партії і соціальні рухи. Вони стали помітним фактором суспільно-політичного життя Західної Європи, складовою частиною парламентської опозиції в законодавчих органах влади різного рівня, поставивши традиційні партії в інші умови діяльності.

Досвід унормування прав парламентської опозиції в європейських країнах засвідчує, що найчастіше законодавчо гарантовані такі її основні права: право на представництво у керівництві законодавчого органу; право на контроль діяльності парламентської більшості і, відповідно, уряду; право на парламентське оприлюднення власної політичної позиції. Реалізація відповідних прав забезпечується кількома способами: через включення відповідних норм до конституції і до парламентського

регламенту; лише до регламенту; через прийняття закону про парламентську опозицію або без правового унормування – силою політичної традиції.

По-перше, наявність опозиції свідчить про те, що є чітка одностайна позиція кваліфікованих професіоналів стосовно функціонування політичної системи; по-друге, це свідчить про те, що існує альтернатива діючій владі, і якщо опозиційні сили набирають певний відсоток голосів і проходять у парламент, це є ознакою того, що заданий курс діючої влади подобається не всім, а в опозиційних силах бачать краще втілення і вираження власних інтересів. По-третє, наявність опозиції засвідчує, що існує інший підхід до вирішення суспільних проблем, а це означає, що міг бути по-іншому сформований бюджет, по-іншому розподілені кошти по сферах, регіонах і т. д., а це робить інші акценти у сфері оподаткування, інший вектор орієнтації на соціальні верстви, класи, прошарки. По суті, саме вони і приводять до влади певні сили. Якщо у державі налагоджений механізм демократичного переобрання органів влади, то біля «керма» перебувають саме ті сили, яких потребує суспільство. І, найголовніше, партії повинні бути виразниками суспільних інтересів і створюватися на їх основі, а не під вибори.

Список використаної літератури:

1. *Адамский О.* Этой ярмарки краски (о модних цветах и идеях в украинской политике) / О. Адамский // Компаньйон. –1998. – № 3. – С. 8–11.
2. *Дюверже М.* Политические партии / М. Дюверже ; пер. с франц. – М. : Академический Проект, 2000. – 538 с.
3. Классический французький либерализм : Сборник / пер. С фр. М.М. Федоровой. – М. : РОССПЭН, 2000. – 591 с.
4. *Линц Х.* Крушение демократических режимов. Кризис, разрушение и восстановление равновесия / Х. Линц // Проблемы Восточной Европы. – Вашингтон, 1993. – № 39–40. – 221 с.
5. *Шведа Ю.* Методологічні застереження Дж.Сарторі щодо аналізу партійних систем / Ю. Шведа // Нова політика.– 1998. – № 5. – С. 28–33.
6. *Oberreuter H.* Opposition – zur Wiederentdeckung eines Forschungsgegenstandes im Zeitalter von Transformation und Globalisierung / Oberreuter Heinrich. // Heinrich Oberreuter / Armin A. Steinkamm / Hanns-Frank Seller (Hrsg.) 2004 : Weltpolitik im 21. Jahrhundert. Perspektiven zur neuen internationalen Staatenordnung. – Wiesbaden, 2004. – S. 487–489.

Стаття: надійшла до редколегії 3.06.2009
прийнята до друку24.09.2009

THEORETICAL-METHODOLOGICAL BASIS OF ACTIVITY OF POLITICAL OPPOSITION

Daria Zubrytska

L'viv National Ivan Franko University
Institute of Philosophy, Department of political science
Universytets'ka Str., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: dara4032@mail.ru

The general theoretical and methodological basis of the political opposition was investigated. Issues of the substance and content of the notion of "political opposition" in the frames of certain approaches were explored, the main characteristics of the opposition as a political institution in a democratic society were highlited and various types and forms of political opposition were described, the functions of an opposition in the political process were classified. The article also provided analysys of the features of the party system in which political opposition was functioning. The rules of relationships between the power and the opposition, which should be based on law and allow the opposition to act fully on par with other political institutions were outlined in details. An example of foreign experience defining the legal status of the institute of political opposition was given.

Key words: political opposition, political regime, party system, coalition majority, the legislative process, parliamentary control.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ОППОЗИЦИИ

Дария Зубрицкая

Львовский национальный университет им. Ивана Франко
Философский факультет, кафедра политологии
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: dara4032@mail.ru

Исследовано общие теоретико-методологические основы деятельности политической оппозиции. Раскрыт вопрос сущности и содержания понятия „политическая оппозиция" в пределах отдельных подходов, отражены основные характеристики оппозиции как политического института в демократическом обществе, раскрыты разные типы и формы деятельности политической оппозиции, классифицированы функции оппозиции в политическом процессе. В статье также анализируются особенности партийной системы, в которой действует политическая оппозиция. Детально раскрываются правила взаимоотношений власти и оппозиции, которые должны формироваться на основе закона и позволять последней действовать полноценно, на уровне с другими политическими институтами. Приводится пример зарубежного опыта определения правового статуса института политической оппозиции.

Ключевые слова: политическая оппозиция, политический режим, партийная система, коалиционное большинство, законодательный процесс, парламентский контроль.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 284–292
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 284–292

УДК 316.37

МАНІПУЛЯЦІЯ ЯК ЯВИЩЕ: ЛЮДИНА ПЕРЕД НЕБЕЗПЕКОЮ ЧИСЛЕННИХ ВПЛИВІВ

Світлана Лозниця

Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України,
вул. Трьохсвятительська 4, 01001, м. Київ, Україна
e-mail: svitlana.loznytsia@gmail.com

Розглянуто ідею маніпуляції свідомістю в її історичному розвитку через дослідження явища маніпуляції, яке за своєю суттю є пануванням однієї людини над іншою через непрямі, опосередковані методи впливу. Зокрема, наголошено на негативному впливі раціоналістичної настанови Просвітництва, прикметною ознакою якої стало відношення до людини як до об'єкта, що призвело до відчуження особистості. Виявлено умови появи та поширення масової свідомості, наслідком чого стало засилля тоталітарних рухів. Акцентовано на можливості маніпуляції свідомістю в демократичних суспільствах через імітацію бажаності тих чи інших ідей. Запорукою від впливу будь-яких маніпулятивних проявів постає самостійність мислення.

Ключові слова: маніпуляція свідомістю, стратагеми, масова свідомість, тоталітаризм.

Набуття Україною незалежності дало можливість осмислити реальний стан процесів, що відбувалися на терені нашої держави та в світі. Водночас сучасна ситуація в Україні засвідчує, що набуття незалежності не дало змоги враз змінити ситуацію ідеологічного контролю та примусового владарювання. Більше того, осмислення процесів створення ідеологем продемонструвало прадавність цієї традиції: починаючи від стратагем Давнього Китаю, теорій і практик Давньої Греції й до сучасних політичних режимів спостерігається воля до владарювання над ідеологічними переконаннями громадян. У сучасному суспільстві України маніпулятивні технології набули широкого розповсюдження. Наразі мало не кожна царина, чи то реклама товарів, чи ж репрезентація ідей тих чи інших політичних лідерів, апелюють до важливої складової для кожної людини — відповідності потребам споживача. Для цього товарам чи ідеям надаються ознаки якостей, які є найбільш бажаними чи очікуваними, проте не завжди відповідають цим критеріям. Перше місце у цій боротьбі посідає телебачення як якнайдоступніший та наймасовіший засіб комунікації та одержання інформації. Недоліком засобів масової інформації є однобічність подачі інформації, відсутність «зворотного зв'язку», що створює сприятливі умови для маніпулювання громадською думкою. Тенденція до владарювання знаходить вияв не лише в царині політики, вона значно поширилася на всі царини людського життя, зокрема на культуру й мистецтво. Мистецькі твори замість свого основного призначення — виховувати й приносити естетичну насолоду — слугують поширенню тих чи інших ідеологічних концептів. Апеляція за часів

© Лозниця С., 2011

радянської дійсності до «довіри» інформації суттєво вплинула на ступінь довіри пересічних громадян до засобів масової комунікації, що негативно позначилося на сучасному суспільстві України. Ввести в оману співрозмовника або ж ціле суспільство сьогодні має характер тотального «всепоглинаючого» мистецтва, сприятливим чинником для якого став тріумфальний поступ науково-технічного прогресу. Поєднання світової спільноти в єдиний «глобальний» простір дає змогу миттєво реагувати і на позитивні зрушення, і на оманливі маніпулятивні дії.

Головним в дослідженні проблеми маніпулятивних технологій є не стільки показати наявність тих чи інших практик, як виявити причини, що зумовили виникнення відповідного ставлення однієї людини до іншої, за якого людина сприймає іншу не як суб'єкт, а як об'єкт своїх дій, що призводить до відчуження особистості.

Якщо західна культура позиціонує негативне ставлення до маніпулятивного підходу, то східна культура розробила цілу систему створення маніпулятивних технологій, які називаються стратагемами: «стратагемність мислення та поведінки є прикметною особливістю саме китайської цивілізації, досягненням її філософської й політичної думки і знайшла відображення в політичній та суспільній культурі таких східноазійських країн, як Японія, Корея, В'єтнам» [10, с. 6]. Хоча стратагеми існують у всіх народів, проте на Заході немає такого зведення стратагем, які впродовж майже трьох тисячоліть визначають традиційне китайське мислення і відомі кожному китайцеві з дитинства, великою мірою зумовлюючи його поведінку в різних життєвих ситуаціях. Це пояснюється тим, що на Заході під впливом релігійної моралі цей феномен суспільного життя офіційно був приглушений, хоча й існував у реальному житті, тоді як у Китаї для розвитку стратагемності існувала цілковита свобода [10, с. 14].

У Китаї побутує думка про позаціннісність самих стратагем: «Стратагеми — це лише засоби. А засоби вирізняє не моральна «благонадійність» чи «неблагонадійність», а «корисність» чи «некорисність». Із стратагемами справа виглядає так само, як із кухонним ножем, яким зручно різати овочі. Ми оцінюємо ніж лише за тим, чи гостро він заточений, а отже, чи придатний він для використання. Адже ніхто не говорить, що це морально благонадійний ніж, якщо вживати його для нарізування овочів, але при цьому він залишається морально неблагонадійним, якщо скоїти ним злочин», - зазначає Юй Сюебінь. Не стратагема як така, а саме конкретна мета, якій вона слугує, підлягає моральній оцінці. Отже, в моральній оцінці стратагеми вирішальне значення відіграє моральна оцінка чи спонукання для застосування стратагеми [5, с. 18]. Можливо, виходячи саме з цього принципу, стратагеми й набули значного поширення навіть у таких царинах, як виховання дітей, спорт, військове мистецтво. Для цього в Китаї створено низку журналів, які навчають методикам та практикам застосування стратагем у взаєминах між людьми.

У західній культурі упродовж культурно-історичних періодів існували різні, іноді цілком протилежні, думки стосовно підходу до людини; навіть у одного мислителя. В працях Платона, поряд з його концепцією досконалого надчуттєвого світу, спостерігається цілком інша тенденція: обман на користь суспільного блага він вважав припустимим і навіть необхідним. Платон визнає існування «двох правд» — однієї для держави, іншої — для її громадян: «правителям держави слід застосовувати брехню як проти ворогів, так і проти своїх громадян на користь свої

держави, проте всім іншим вдаватись до неї не варто» [11, с.74]. Він створює міф про три верстви людей, які зроблені з золота (філософи), срібла (стражники), заліза та міді (рільники й ремісники). Оскільки, згідно з пророцтвом, держава буде зруйнована тоді, коли її оберігатиме залізний або мідний стражник, Платон висуває обмеження на перехід зі стану в стан. Хоча повірити в цей міф стражники не зможуть, однак у цьому можна переконати їхніх синів, а згодом і їхніх нащадків [11, с.104]. Зіставляючи цю теорію Платона із достеменними фактами історії, Бертран Рассел доходить висновку, що Платон мав рацію, вважаючи, що через два покоління можна створити віру в певний міф. Вчений підтверджує свою ідею прикладом Японії. Так, з 1868 року японців учили, що мікадо походить від богині-сонця і що Японія була створена раніше, аніж решта світу. Будь-якого університетського професора, який, навіть у науковій праці, висловить сумнів у цих догматах, звільняють за антияпонську діяльність [13, с.141].

Платон чітко вибудовує концепцію ідеальної держави, принципом якої стала справедливість та досягнення Блага для всієї держави, проте він поєднує її з непридатним засобом втілення — через примус. Відтак в ідеаліста Платона простежується, по суті, тоталітарна система, яка виправдовує тактику примусу і соціального терору, спрямовану на досягнення примарного щастя мешканців держави. При цьому Платон людину, яку він підніс догори, надавши їй безсмертної душі, завдяки якій вона стає причетною до божественного, кидає донизу і вбудовує її в соціальну машину, яка зветься державою. У цій державі за людиною залишається лише соціальна функція, яку вона повинна виконувати задля досягнення щасливого життя для всіх. Таким чином, співець надчуттєвого світу, спускаючи своє царство вічних досконалих ідей на землю, зраджує своєму принципові, застосовуючи жорсткі методи втілення ідеї досконалого світу. В ідеальній державі Платона вже з'являються ознаки тоталітарної, яку він уважав найгіршим з-поміж існуючих устроїв. Окрім зображення існуючих видів держав, а саме тимократії, олігархії, демократії та тиранії, характеристики яких і на сьогодні не перестають дивувати своєю влучністю, Платон продемонстрував принцип, який згодом використовуватимуть тоталітарні держави, вдаючись до примусу в організації державного управління та послуговуючись обманом як важливим засобом управління. Ця думка Платона знайшла підтвердження і в XX сторіччі.

У часи Середньовіччя Августин, виходячи з християнської моралі, вважав неприйнятною будь-яку форму обману. Обман, згідно із християнським ученням, є гріхом, моральним злом. На відміну від Платона та неоплатоніків, які визнають існування добра і зла, що, певною мірою, спонукало до виправданості лихих вчинків, підтверджуючи це прикладом зіпсутості людської природи, Августин схиляється до принципово іншого підходу. Люди, як і всі творіння Бога, є за своєю природою добрими; лихими вони стають, відхиляючись від Бога, від доброчесного життя, споконвічно встановленого Божественним ладом, що є результатом свобідної волі людини: «Все, що існує, добре, а зло, джерела якого я шукав, — не є субстанцією», — розмірковує Августин у «Сповіді» [2, с.118]. «Зло не є певною сутністю; але втрата добра дістала назву зла», — твердить Августин у «Двох градах» [1, с.476]. Концепція морального підходу поширювалася не лише на людину, а й на природу.

У часи Середньовіччя основною думкою було те, що людина як творіння Бога за своєю природою добра, а єдиним джерелом моральних норм та оцінок,

«творцем вічного закону» є Бог. Будь-які «відхилення» від заповідей Бога сприймалися як вияв «злої» волі людини, а отже, були неприпустимими. Природа – це творіння Бога, і будь-яке дослідження її є справою гріховною. Такий погляд на людину зберігатиметься упродовж усього Середньовіччя, поступово зазнаючи змін у добу Відродження.

Епоха Відродження виявилася не лише в побудові концепцій ідеальної, гармонійної людини та створенні визначних пам'яток культури і мистецтва, не лише творчо піднесено, а й іноді нелюдяно і деструктивно. Епоха Відродження породила не лише великих героїв, а й антигероїв. Олексій Лосєв назвав це явище «зворотним боком титанізму». Пороки і злочини були у всі епохи людської історії, були вони й у Середні віки. Але тоді люди грішили проти своєї совісті й після скоєння гріху каялися в ньому. В епоху Ренесансу настали інші часи. Люди самі скоювали дикі злочини і жодним чином в них не каялися, і чинили вони так тому, що останнім критерієм для людської поведінки вважалася людська особа, яка почувалася ізольованою. Ця структура, на думку О. Лосєва, полягала в стихійно-індивідуалістичній орієнтації людини, яка мріяла бути рішуче звільненою від усього об'єктивно значущого, визнаючи лише свої внутрішні потреби [9, с.136-137].

За доби Просвітництва важливе місце посідають раціоналістичні цінності, що істотним чином позначилось не лише на науковому пізнанні й розумінні світобудови, а й на концепції людини та суспільства. Прагнення до раціоналізації, притаманне культурній настанові Просвітництва, позначилося на усталенні необмеженого панування над природою, а також на раціоналізації міжлюдських взаємин.

Якщо в добу Середньовіччя людина благоговійно ставилася до природи, сприймаючи її як творіння рук Божих, то за доби Нового часу природа зробилася винятково об'єктом підпорядкування та використання. Така настанова у поєднанні зі стрімким розвитком науково-технічного прогресу викликала занепокоєння серед інтелектуалів. Про негативний вплив техніки застерігав, зокрема, Мартін Гайдеґґер, для якого техніка означала особливий тип зв'язку зі світом, за допомогою якого здійснюється прагнення до експлуатації та панування. Світ для людини постає матеріалом для задоволення своїх потреб, способом трансформації якого є техніка, саме ж буття людини, якій притаманний такий «технологічний» світогляд, перетворюється на форму й умову людського існування. Загрозу для людини Мартін Гайдеґґер вбачає не в можливій згубній дії технічних пристроїв, а в самій сутності людини. Людина, використовуючи природу, є, здавалося б, «володарем речей», але насправді ці «речі» підкоряють собі виконавця, перетворюючи його на раба своїх власних знарядь. Покладаючись на техніку, людина стає річчю в світі речей, її людська сутність відчужується; саме в цьому відчуженні й полягає небезпека для людини. Проте, на думку Гайдеґґера, загроза людині йде не від згубної дії машин та різноманітних пристроїв. Справжня загроза підступила до людини вже в самій її сутності. Оскільки загроза міститься в сутності людини, вирішення проблеми через обмеження технічного розвитку не є правомірним; порятунок може бути знайдений не через відмову від техніки, а через зміну «технологічного» світогляду [12, с.107]. Щоб технічна цивілізація не йшла далі шляхом дегуманізації, потрібен «поворот» («Kehre»), який, на його думку, полягає у стихійному виникненні нової духовної атмосфери, поширення якої в сучасному світі спонукало б людину по-іншому поглянути на своє місце серед усього сущого, на характер зв'язків із буттям, на

справжнє значення й зміст техніки. У праці «Час картини світу» Гайдеґґер розглядає машинну техніку лише як одне з п'яти явищ, суттєвих для Нового часу. Окрім неї він відзначає й науку, до якої відносить історичну науку, естетизацію творів мистецтва, інтерпретацію людського діяння як культури та розчаклування світу [15, с.143].

Досліджуючи історію цивілізації в її розвитку, Макс Горкґаймер та Теодор Адорно проблему сучасного світу вбачають у просвітництві. Поняття «просвітництво» вони застосовують не на позначення культурно-історичного явища доби Просвітництва, а в найширшому його значенні: у авторів «Діалектики просвітництва» міфологічна свідомість вже є «просвітницькою». В основі їхньої концепції лежить ідея раціональності Макса Вебера, яка зазнала істотних змін і позначилась на термінології: поняття «раціональність», яке застосовує Вебер, у Горкгаймера й Адорно дістало назву «просвітництво». Сам процес просвітництва чи раціоналізації світу, стосунків між людьми є ні чим іншим, як процесом підпорядкування цього світу волі до влади. Прагнення до раціонального підпорядкування природи, вважають Горкґаймер і Адорно, могло виникнути в людини за умови протиставлення себе природі. Лише за умови визначення фізичної природи як неживої людина могла нав'язати їй своє значення, підкорити її своїй волі. Вже перші спроби раціонального опанування природою, на думку авторів, передбачали «розпад» цілісності природи, перетворення її у співвідношення «суб'єкт-об'єкт», а також виникнення установки, за якою людина силоміць підпорядковує собі природу [4, 79-83].

Наслідком такої настанови стала деіндивідуалізація світу та перетворення його лише для своїх потреб; сам принцип такої раціоналізації, яка полягає у нічим не обмеженому пануванні над природою, співпадає з принципом волі до влади. Раціоналізація є негативною тенденцією, що спотворює людину й людство загалом і вносить розбрат у міжлюдські стосунки та у стосунки «людина-природа». Людина, збільшуючи свою владу над собою, своїми взаємовідносинами із навколишнім світом, зрештою, відчужується від усього того, над чим забезпечена ця влада; цей процес знаходить свій вияв у загальній деградації людської природи. Поняття «просвітництво» застосовується вченими для позначення таких прикметних ознак сучасності, як «раціональність» та «панування». У цьому значенні просвітництво охоплює ідеологію, техніку та економіку. В «Діалектиці просвітництва» Горкгаймер та Адорно розвивають думку про ідеологію як уречевлену свідомість, що породжується розвитком науки та техніки. Суспільний розвиток в умовах пізньокапіталістичного суспільства спонукає до цілковитої маніпуляції свідомості, яка ототожнюється з «просвітництвом». Маніпуляція здійснюється, зокрема, через сучасну «індустрію культури», за допомогою якої свідомо фабрикується пропагандистська продукція, яка активно розповсюджується мережею численних засобів масової комунікації, справляючи потужний, систематичний та цілеспрямований вплив на мислення людей. Основою цієї «індустрії культури й псевдоінформації» та основним засобом духовного терору є, на їхню думку, ідеологія, яка наполегливо втовкмачується в голови людей [14, с. 169, 173].

Ідея маніпуляції є антиподом ідеї досконалості. Якщо досконалість покликана якнайповніше розвинути всі творчі здібності людини, то маніпуляція зосереджена на уніфікації, стандартизації, на «людині маси». Досконала людина маніпулятора – це та, яка якнайповніше може втілювати його задуми, для чого необхідною умовою є

відсутність прагнення до самостійного мислення. Маніпулятор залюбки надає обивателеві «готовий продукт», таким чином нібито «полегшуючи» завдання пересічного громадянина у пошуках прийняття необхідного рішення чи здійснення вибору тієї чи іншої продукції, нав'язуючи свої приховані мотиви.

Сприйнятливість до тих чи інших ідей Гюстав Лебон пов'язує з тим, що «більшість людей, особливо в народних масах, не мають виразних та більш чи менш чітких понять за межами свого фаху. Такі люди не можуть управляти собою, і вожак стає їхнім керівником» [8, с. 236]. Ці рядки були написані ще в 1895 році, задовго до засилля тоталітарних режимів. Дієвість впливу на людей вчений пов'язує не з істинністю та аргументованістю положень, які висуває оратор, а з умінням «вгадати» потреби: «натовпом не можна керувати за допомогою правил, що ґрунтуються на суто теоретичній справедливості, потрібно знайти те, що може справити вплив та захопити натовп» [8, С.154].

Важливою складовою політичного панування над масами є створення атомізованого суспільства. Перед засиллям масових рухів прикметними були соціальна атомізація і крайня індивідуалізація, що приваблювали цілковито неорганізованих людей, типових «неприєднанців», які з індивідуалістичних міркувань відмовлялися визнавати суспільні зв'язки чи обов'язки. Окрім природного походження певних прошарків людей, схильних до атомізації, тоталітарними вожаками застосовувалися цілеспрямовані примусові дії, спрямовані на атомізацію суспільства. Масової атомізації в радянському суспільстві було досягнуто вмілим застосуванням періодичних чисток, що незмінно передують ліквідаціям груп. З метою зруйнувати всі соціальні та родинні зв'язки, чистки здійснювались таким чином, щоб однаково погрожувати звинуваченому й усім, хто має з ним стосунки, від випадкових знайомих до найближчих друзів та родичів. Наслідком засобу «провини за асоціацією» стало те, що як тільки людину обвинувачено, її колишні друзі одразу перетворювалися на її найзапекліших ворогів: аби врятувати себе, вони пропонували інформацію та поспішали з викриттями, постачаючи неіснуючі свідчення проти обвинуваченого.

Тоталітарні рухи — це масові організації атомізованих, ізольованих індивідів. Їх найприкметніша зовнішня риса, порівняно з усіма іншими партіями та рухами, — це вимога від своїх окремих членів тотальної, безумовної та незмінної відданості. Цю вимогу ватажки тоталітарних рухів висувають іще до захоплення влади. Проте там, де тоталітарне правління не було підготовлене тоталітарним рухом, він має бути організований після захоплення влади. Для цього необхідно штучно створити відповідні умови, щоб стала можливою тоталітарна відданість як психологічна основа тотального панування: «такої відданості можна сподіватися лише від цілком ізольованої людської істоти, яка в разі відсутності будь-яких інших соціальних прихильностей — до сім'ї, друзів, колег зі служби чи навіть просто до знайомих — черпає почуття міцності свого місця у світі виключно зі своєї приналежності до руху, зі свого членства в партії» [3, с.372-373].

Для сучасного суспільства, на противагу тоталітарним методам управління, є характерним застосування методів «непрямої дії», якими забезпечується так звана добровільна підпорядкованість. Оскільки людина потребує постійного одержання інформації як однієї з найважливіших умов її повноцінної життєдіяльності, то подаючи так чи інакше інформацію, можна впливати на її рішення.

У ЗМІ часто практикуються такі способи «зворотного зв'язку», як дзвінки в студію, однак цей спосіб комунікації часто перетворюється на ефективний засіб маніпуляції, який досягається шляхом «фільтрації» дзвінків чи зумисне підібраними питаннями, що мало б забезпечити формування тих чи інших стереотипів і переконань, які нібито побутують серед пересічних громадян.

Найтиповішим засобом виступає така маніпулятивна технологія, як формування і поширення образів, сутність якої полягає у формуванні та поширенні заздалегідь сконструйованих образів як певних людей, так і фірм, товарів та ін., що недостовірно відображають їх реальні характеристики, дезорієнтуючи таким чином людей. Здійснення інформаційно-психологічного впливу відбувається шляхом формування політичного іміджу через конструювання й поширення образу привабливого політика, якого позитивно сприймає більшість населення, і, на противагу, формування негативного іміджу опонента.

Мистецька практика так само скористалася можливістю впливу на прийняття людиною рішення. Якщо за радянських часів для залучення якомога більшої кількості людей до виробництва акцент робився на робітничих професіях, то, приміром, сучасний російський кінематограф всіляко наголошує на значущості фаху військового, подаючи низку позитивних образів як сучасності, так і звертаючись до історичних постатей минулого.

Ще одним потужним чинником дії на свідомість людини постає релігія. Негативним у цьому контексті для України виявився, зокрема, тривалий період денаціоналізації та викорінення релігії, що позначилося на дезорієнтації громадян. Відлучення від свого коріння, політика віросповідної «відкритості кордонів», із недостатньо прописаним законом про релігію щодо створення та діяльності різноманітних релігійних організацій, дало можливість безперешкодній діяльності численних, зокрема й заборонених у світі, неокультів. Відомо, що не кожна релігійна громада одразу позиціонує себе релігійною: при залученні своїх адептів спершу мова може йти про «прослухання курсу лекцій», «систем оздоровлення» тощо, і лише згодом людина дізнається, куди потрапила. Зазвичай, у таких організаціях людину з першої хвилини оточують небувалою любов'ю та увагою. А оскільки потреба бути потрібним, визнаним є базовими потребами людини, то, впливаючи на людину таким чином, не важко досягти бажаного результату.

Запорукою від впливу маніпулятивних технологій є «самостійність мислення», яку Імануїл Кант називає «виходом із стану неповноліття»: «Неповноліття є неспроможність користуватися своїм розумом без керівництва зі сторони когось іншого» [7, с. 27]. Важливість вміти користуватися своїм розумом підтверджує, зокрема, Евальд Ільєнков на прикладі навчання сліпоглухонімих дітей. Важливим, на його думку, є уважне ставлення до найменшого прояву самостійності дитини. Непомірний керуючий натиск дорослого, який не рахується із самостійністю дитини, що вже сформувалася, лише гальмує процес психічного розвитку, сповільнює його і відкладає його початок на далеко пізніший час, на інші, складніші види діяльності [6, с.38]. Е. Ільєнков наголошує на шкідливості виконання дорослими робіт, які дитина б могла виконуватии сама, цим самим залишаючи її руки й мозок у бездіяльності та продовжуючи наполегливо керувати нею й тоді, коли це зайве, а отже, й шкідливо. Недоцільним також є ненадання дитині цілковитої відповідальності за прийняте рішення, за розпочату справу, виправдовуючи себе тим, що дорослі самі зроблять все

скоріше, розумніше і краще, аніж зуміє вона. Таке «оберігання» дитини, на його думку, може призводити до формування людей, «якими зручно керувати», безініціативних, пасивно-безвольних та надто «слухняних», які бояться і не вміють приймати самостійні рішення. Людина так і залишиться безвольним слухняним знаряддям чужої волі та чужого розуму, не набувши своїх власних [6, с.38-39].

Отже, ідея маніпулювання людиною людини або ж цілою групою людей була відома вже в найдавніших цивілізаціях. Ця настанова дещо меншою мірою притаманна добі Середньовіччя, за якої обман, неправда вважалися гріхом, моральним злом. Із настанням Нового часу утверджується настанова, за якої людина є «володарем речей» і тому панування над природою – явище допустиме. Такий підхід мав своїм наслідком поширення відповідного ставлення і до людини — людина почала сприймати іншу як об'єкт, що призвело до відчуження особистості. XX століття визначається поширенням, за висловом Гюстава Лебона, «доби мас», для якої необхідною умовою є створення атомізованого суспільства, наслідком чого стали тоталітарні рухи. В демократичному суспільстві тоталітарні засоби управління заміщують «методи непрямої дії», мета яких в ненав'язливій формі переконувати у тих чи інших ідеях.

Список використаної літератури:

1. *Августин Блаженный*. Творения. Том третий. О граде Божием. Кн. I-XIII. / Августин Блаженный. – Спб : Алетейа ; К. : УЦИММ-Пресс, 1998. – 596 с.
2. *Августин Святий*. Сповідь / Августин Святий. – К. : Основи, 1999. – 319 с.
3. *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму / Арендт Х. ; Пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2002. – 575 с.
4. *Давыдов Ю.* Критика социально-философских воззрений Франкфуртской школы / *Давыдов Ю.* – М. : Наука, 1977. – 319 с.
5. *Зенгер Х. фон*. Стратагемы. О китайском искусстве жить и выживать / Зенгер Х. фон. Том 2. – М. : Изд.-во Эксмо, 2004. – 1024 с.
6. *Ильенков Э.* Философия и культура / Ильенков Э.В. – М. : Издательство политической литературы. – 1991. – 464 с.
7. *Кант И.* Ответ на вопрос: что такое просвещение? / Кант И. // Кант И. Сочинения в шести томах / Кант И. ; под общ. ред. В.Ф. Асмуса и др. – Т. 6. – М. : Мысль, 1966. – 430 с.
8. *Лебон Г.* Психология народов и мас / Лебон Г. – СПб : Макет, 1995.– 355 с.
9. *Лосев А.* Эстетика Возрождения / Лосев А.Ф. – М. : Мысль, 1978. – 415 с.
10. *Мясников В.* Антология хитроумных планов / Мясников В.С. // Зенгер Х. Фон. Стратагемы. О китайском искусстве жить и выживать. Знаменитые 36 стратегем за три тысячелетия. – М. : Прогресс, Культура, 1995. – 384 с.
11. *Платон*. Держава / Платон ; пер. з давньогр. Д. Коваль. – К. : Основи, 2000. – 355 с.
12. *Порус В.* Філософія техніки: огляд проблематики / Порус В.Н. // Філософська думка. – 1988. – № 4. – С.107–111.
13. *Рассел Б.* История западной философии // Рассел Б. – Ростов н/Д. : изд-во «Феникс», 1998. – 992 с.
14. Социальная философия Франкфуртской школы (критические очерки). – М. :

Мысль ; Прага : Свобода, 1978. – 357 с.
15. *Хёсле В*. Философия техники М. Хайдеггера / Хёсле В. // Философия Мартина Хайдеггера и современность. – М. : Наука, 1991. – с.138–154.

Стаття: надійшла до редколегії 20.09. 2009
прийнята до друку 24.09.2009

MANIPULATION AS A PHENOMENON: MAN IN DANGER OF NUMEROUS INFLUENCES

Svitlana Loznytsia
H. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Science of Ukraine,
4, Triokhsviatytel'ska street, 01001, Kyiv, Ukraine
e-mail: svitlana.loznytsia@gmail.com

The article examines the idea of manipulation of consciousness in its historical development through the study of phenomenon of manipulation, which basically is a domination of one person over another through indirect methods of influence. In particular it emphasizes the negative impact of the rationalistic guidelines of Enlightenment, distinguishing feature of which was treatment of a man as an object that led to alienation of the individual. Conditions of the emergence and spreading of mass consciousness that resulted in the dominance of totalitarian movements are revealed. The article draws attention to the possibility of manipulation of consciousness in democratic societies through imitation of the desirability of certain ideas. Independence of thought becomes a shield against any manipulative attempts.

Key words: manipulation of consciousness, stratagem, mass consciousness, totalitarianism.

МАНИПУЛЯЦИЯ КАК ЯВЛЕНИЕ: ЧЕЛОВЕК ПЕРЕД ОПАСНОСТЬЮ МНОГОЧИСЛЕННЫХ ВЛИЯНИЙ

Светлана Лозница
Институт философии имени Г.С. Сковороды НАН Украины
ул. Трехсвятительская, 4, 01001, г. Киев
e-mail: svitlana.loznytsia@gmail.com

Рассмотрена идея манипуляции сознанием в её историческом развитии через исследование явления манипуляции, которое по сути есть властвование одного человека над другим через косвенные, опосредствованные методы влияния. В частности, подчеркнуто негативное влияние рационалистической установки Просвещения, характерным признаком которой стало отношение к человеку как к объекту, приведшее к отчуждению личности. Обнаружены условия появления и распространения массового сознания, следствием чего стало засилье тоталитарных движений. Акцентировано внимание на возможности манипуляции сознанием в демократичных обществах через имитацию желанности тех или иных идей. Залогом ограничения влияния каких-либо манипулятивных процессов является самостоятельность мышления.

Ключевые слова: манипуляция сознанием, стратагемы, массовое сознание, тоталітаризм.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 293–302
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 293–302

УДК 323.32

ДО ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ

Антоніна Сіротова

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
вул. Володимирська, 64, 01601, Київ, Україна
sirotova@ukr.net

Розглянуто методологічні аспекти дослідження явища інтелігенції. Автор пропонує три основні підходи до цього питання (звернення до функцій інтелігенції в суспільстві («соціологічний» підхід), наголос на історичному значенні цієї верстви («історичний»), звернення до індивідуальних рис людей, яких відносимо до інтелігенції («філософсько-психологічний») та намагається шляхом синтезу наповнити поняття «інтелігенції» новим змістом. Наголошено на різних кількісних і якісних відмінностях груп інтелігенції в одиному періоді. Тому в конкретних історичних умовах спостерігається відсутність взаєморозуміння між різними групами інтелігенції, що набуває непримиренних форм під час створення політичних партій. Вказано також на актуальність дослідження цього явища для становлення державної (національної) ідеї України.

Ключові слова: інтелігенція, національна ідея, інтелектуальна еліта, духовність.

Загальновідомо, що діяльність інтелектуальної еліти або ж інтелігенції має важливе значення, передусім для народів, які не здобули власної держави. Саме їхня діяльність веде до культурного, а згодом національного відродження й боротьби за створення власної держави. Культура має безпосередній зв'язок із національним самоусвідомленням народу: зростанням освіченості населення, творенням національної літератури, виробленням єдиної національної мови, розвитком мистецтва, вона виокремлює народ з-поміж інших народів, формує єдність та усвідомлення потреби у власній державі.

На сучасному етапі незалежної України питання самоусвідомлення нації, національного змісту і наповнення освіти, підвищення рівня культури й надалі залишається актуальним. Вище керівництво намагається, не завжди ефективно, подолати радянську «інтернаціональну» свідомість, що успішно насаджувалася 70 років.

У наукових дослідженнях тема інтелігенції значно поступається темам, присвяченим політичним партіям, виборам, політичним конфліктам, різноманітним інститутам та ін. Серед вітчизняних науковців ще досі панує ленінсько-сталінський погляд на інтелігенцію, яка тривалий час не лише не досліджувалася, а й витіснялася на маргінес як у суспільстві, так і в науці. Було прийнято обмежуватися лише класовим підходом до визначення явища інтелігенції – її як клас протиставляли класу робітників, а за основний критерій виділення брали виключно характер праці та вид

© Сіротова А., 2011

продукту, що виробляється. Формаційний підхід до розуміння історії, а відповідно, і до розподілу ролей в суспільстві простежується й надалі. Так, у доповіді І.Ф. Кураса, виголошеній 1999 року на конференції «Інтелігенція – гуманна об'єднувальна сила сучасного суспільства», спостерігався поступовий перехід від старої до новітньої методології. «Спочатку слід нагадати, що історію – як національну, так і світову – роблять люди. Ті самі люди, які творять матеріальну й духовну культуру, конструюють нові машини, матеріали та технології, керують виробничими комплексами і державами. Саме вони своєю повсякденною працею спрямовують глобальний розвиток людства, визначаючи вектори еволюції матеріального буття, суспільно-політичних моделей соціальних відносин, морально-ціннісних орієнтацій…Зараз ми керуємося не традиційним уявленням про інтелігенцію як про певну соціальну групу індустріального суспільства, зайняту переважно розумовою працею, духовною творчістю. Сучасна інтелігенція – це люди нової постіндустріальної формації, люди які своїм інтелектом створюють нові науково та інформаційно насичені виробничі технології та нову високохудожню культуру, люди, для яких сучасна науково-технологічна революція не абстрактне поняття, а органічний спосіб їхнього мислення, діяльності, укладу життя. Якраз ці люди і є основною, визначальною силою нової постіндустріальної доби…» [3, с. 5].

Основним завданням сучасної політичної науки є передусім вироблення нової методології, наповнення новим змістом заідеологізованих за комуністичних часів понять та пропозиція цих розробок суспільству для застосування в практичній діяльності.

Розглядаючи проблему інтелігенції, національної ідеї, їх взаємозв'язку, слід насамперед дати визначення такій сфері людської життєдіяльності, як духовність, аби уникнути методологічних непорозумінь. Отже, пропонуємо наступне визначення: «Духовне життя суспільства – це об'єктивна система, процес відносин та взаємодій людей, пов'язаний з духовною діяльністю, виробництвом, поширенням духовних форм життя суспільства (звичаїв, норм, цінностей, знань) та сукупного продукту духовної діяльності людей. Духовне життя суспільства виникає в духовному досвіді окремих людей, завдяки індивідуальним та суспільним духовним потребам, на основі існуючих в суспільстві духовних цінностей. Підсистемами духовної сфери є ідеологічне, наукове та художньо-естетичне життя. Кожна з цих підсистем має свої елементи. Як певний загальний підсумок та результат індивідуальної діяльності людини, духовне об'єктивується в суспільній свідомості. Таким чином, духовне життя суспільства стає життям суспільної свідомості в різноманітних її формах: політичній, правовій, моральній, естетичній, філософській, релігійній та науковій» [2, с. 24-25]. Дане визначення акцентує увагу на двох важливих аспектах: кореляції індивідуального і суспільного та на існуванні об'єктивних духовних потреб у людей.

Існує багато визначень інтелігенції, проте всі вони стверджують причетність саме інтелігенції як явища до створення, збереження та розповсюдження надбань духовного життя суспільства. Тобто можна говорити про дію інтелігенції в трьох метаісторичних вимірах: минулому (збереження звичаїв, знань, накопичених попередніми поколіннями, цінностей), теперішньому (розповсюдження цих цінностей серед сучасників, своєрідне «виховання» власного суспільства) та майбутньому (продукування нових цінностей, ідей, які будуть конституювати вже майбутнє буття суспільства). Олександр Гелла [6, с. 235] звертає увагу на три підходи до визначення

інтелігенції: 1) перший звертається до функцій цієї верстви суспільства (назвемо це «соціологічним» визначенням); 2) другий звертається до історичного значення цієї верстви («історичне» визначення); 3) третій звертається до індивідуальних рис людей, яких відносимо до цієї верстви («філософсько-психологічне» визначення).

Дефініція функціональна описує інтелігентів як осіб, які вмілі у творчості, дистрибуції культурних благ. Дефініція історична трактує інтелігентів як неповторне явище, яке виникло в даному місці і в даний час. Дефініція атрибуційна ідентифікує інтелігентів за тими суспільними стосунками, які виявляються між ними та рештою суспільства [6, с. 235]. Однак перше визначення розглядає інтелігенцію як певний клас і оперує марксистськими формулюваннями. Друге визначення безпосередньо звертається до кореляції між розумом (інтелектом) та приналежністю до цієї «верстви», тому змушує чітко розмежувати такі поняття, як «інтелігент» та «інтелектуал». Третє – апелює до внутрішніх основ людини, виходить за межі освіти, професії та інших обмежувальних критеріїв.

Проте, на думку О. Гелли, саме історична дефініція інтелігенції є найоб'єктивнішою [6, с. 236]. Звичайно, в історичному вимірі не існувало поняття «інтелігенція», оскільки не було в ній потреби. Питома вага людей, які займалися розумовою працею, була невелика, їх називали просто майстрами грамоти, філософами, поетами, митцями та ін. На ранніх етапах історії це були люди зі специфічною сферою діяльності, які задовольняли духовні вимоги того рівня, як-от шамани, жерці, і вже згодом з'явилися службовці релігійного культу.

Інтелігенція в різні історичні періоди має кількісні та якісні відмінності. Історичні етапи її розвитку пов'язані зі становленням певних традицій. Адже це етапи одного цілісного розвитку. Крім того, відмінності існують і між різними групами інтелігенції в певний період. Поєднують їх високий рівень інтелекту та інтелектуальні заняття, моральне переживання про долю суспільства, участь у громадському житті. Роз'єднувати їх можуть різні уявлення про майбутнє людства та його благо, тобто соціальні та політичні ідеали. Тому в конкретних історичних умовах спостерігається відсутність взаєморозуміння між різними групами інтелігенції, світоглядні розбіжності, взаємні звинувачення й боротьба, що набуває непримиренних форм під час створення політичних партій.

Історична дефініція інтелігенції зумовлює виділення двох важливих аспектів: відмінність розуміння цього поняття в різних країнах світу (а звідси і семантика) та походження самого слова (етимологія). Термін «інтелігенція» в тлумачних словниках різних країн, енциклопедіях та бібліографіях тлумачиться настільки відмінно, що складається враження про східно- та центральноєвропейське походження цього явища [2, с. 235].

Зміни в семантиці слова «інтелігенція» в різні історичні періоди та в різних мовах досліджені німецьким філологом О.В. Міллером. «Богословсько-космогонічне значення цього слова в середньовічній латині («небесні інтелігенції», що управляють ходом світил) поступово переосмислювалося, і воно стало вживатися як синонім високих розумових якостей, нібито притаманних королям, князям церкви та феодальній еліті. З часом воно поступово втрачало своє суто емоційно-психологічне значення і в XIX столітті все ширше стало вживатися на позначення нової, народженої капіталізмом соціальної категорії». Міллер пояснює цю останню модифікацію поняття «інтелігенція» політичними подіями 30-40-х років XIX століття

в Європі та конституційними теоріями, що висували освітній ценз як необхідний елемент виборчого права. Оскільки освіта була привілеєм лише заможних верств суспільства, освітній ценз зливався з майновим цензом, а поняття «інтелігенція» отримало значення соціального привілею, що дає право займати високі державні посади. Водночас це поняття набуло й іншого, демократичного змісту, – позначало борців за культуру, носіїв просвіти та прогресивних ідей» [2, с. 10].

Стосовно походження самого терміна «інтелігенція» в науковій літературі немає одностайності. Існують різні версії, зокрема прийнято вважати, що термін «інтелігенція» впровадив у 60-х роках XIX ст. письменник П.Д. Боборикін, і з російської він перейшов в інші мови [2, с. 11]. Проте є й інші точки зору. Так, І.І. Осинський зазначає: «Одні автори пишуть про російське його походження, другі – про французьке, треті – про польське… Професор Л.Н. Коган стверджував: термін «інтелігенція» з'явився у Франції в XVIII столітті, його використовував ще Наполеон. Вона як соціальна група є елементом соціальної структури будь-якого цивілізованого суспільства» [2, с. 11]. В.Р. Лейкіна-Свирська в історіографічному огляді проблеми інтелігенції в питанні про походження категорії «інтелігенція» розрізняє її застосування в соціальному та психологічному значеннях. «В Росії слово «інтелігенція» в значенні соціальної категорії ввійшло у вжиток в 60-х роках XIX століття, а в психологічному (розум, інтелект) було відоме раніше» [2, с. 10]. В.Р. Лейкіна-Свирська також твердить про можливість польського та французького походження використання поняття «інтелігенція», посилаючись на іноземних авторів [2, с. 10-11]. Щоправда, в країнах Західної Європи, як зазначає автор, в соціальному понятті «інтелігенція» не було додаткового психологічного сенсу, як це історично склалося в Росії. Посилаючись на О.В. Міллера, вона відмічає, що там і «сам термін не втримався у мові та зник приблизно наприкінці XIX століття. В країнах, де ранні буржуазні революції знищили станові привілеї, буржуазія, велика, і дрібна буржуазії, стали більш-менш освіченим класом. Професіонали розумової праці, що виходили із цього середовища, залишалися в своєму ж «середньому класі», не виокремлюючись в особливу соціальну верству. В Англії, наприклад, не було поняття «інтелігенція», а її представники називалися *professionals* [2, с. 12]. Освічена еліта складалася переважно в галузі науки, філософії, літератури. Згодом вона дістала назву інтелектуалів, що розповсюдилася в XX столітті. Проте це слово все-таки зберігало елітарний сенс і не відповідало тим професіям, пов'язаним з розумовою працею, які називалися інтелігенцією в Росії.

Як зазначає Р. Пайпс [2, с. 17], слово «інтелігенція» прийшло в англійську мову в 20-их роках XX ст. з російської. Російська мова, в свою чергу, запозичила його з Франції та Німеччини, де терміни «*intelligence*» та "*inteligenz*" набули розповсюдження в 1830-1840 рр. на позначення освічених, «прогресивних» громадян. У Європі термін незабаром вийшов з ужитку, в Росії ж, навпаки, став популярним у другій половині XIX ст. не стільки на позначення освіченої еліти, скільки для визначення тих, хто виступає від імені невеликої більшості, –на противагу спадковим правлячим колам (чиновництво, поліція, військові, дворяни, духовенство).

Історична дефініція, в свою чергу, тісно пов'язана з аналізом економічного становища інтелігенції як верстви, і подекуди переходить в соціологічне її трактування. М.Т. Петров твердить про особливе відношення до поняття інтелігенції, коли його використовують історики: «Історик, що звертається до вивчення

інтелігенції колишніх епох, обов'язково повинен достить визначено сформулювати це поняття і для себе, і для своїх читачів. Адже інакше явною буде незрозумілість у виділенні його критеріїв та нечіткість у постановці, а отже, у вирішенні поставлених завдань» [2, с. 18]. Через комплексність поняття «інтелігенція» «питання інтелігенції в історичному аспекті вирішуються по-різному. Залежно від підходів до загальної проблеми зародження інтелігенції відноситься то ледве не до первісних етапів розвитку людства, коли виділився особливий невеликий прошарок людей – керівників та ідеологів (племінні вожді, шамани, знахарі), то до початкових етапів цивілізації (царі, жерці, пророки, поети, співаки, лікарі), то до нового часу, до моменту виходу на історичну арену буржуазії. У всіх випадках на історичний матеріал проектуються – і не може бути інакше – різні критерії поняття «інтелігенція». Тут особливо спостерігається залежність історичної концепції від теоретичної інтерпретації» [2, с. 18].

М.Т. Петров наводить своє оригінальне визначення інтелігенції «через її місце в суспільному розподілі праці, тобто через роль в суспільному виробництві» [2, с. 19]: «Інтелігенція – це прошарок населення, основними функціями якого є: а) проектування безпосереднього виконання серійних матеріальних продуктів; б) проектування та безпосереднє виконання серійних ідеальних продуктів; в) безпосереднє виконання несерійних ідеальних продуктів». У запропонованому формулюванні «три взаємопов'язані опозиції: матеріальний продукт – ідеальний продукт; серійний – несерійний; безпосереднє виконання – проектування. Таким чином, акцентується предметність та продуктивність діяльності інтелігенції. Вона – учасниця створення суспільно значимих продуктів, але характер цієї участі залежить від характеру продукту. В галузі матеріального виробництва, де створюються тиражовані матеріальні предмети <...> основною функцією інтелігенції є не безпосереднє виконання, а його проектування. Проектування у даному випадку – це і керівництво, і організаторство, і конструювання, тобто всі форми діяльності, крім допоміжних <…>. При цьому якщо в роботі низових осередків виробництва домінує як специфічна інтелігентська функція проектування самого матеріального продукту та стадій його вироблення, то в міру підвищення ієрархічного рівня управління самою діяльністю (тобто планування, прийняття стратегічних рішень, контроль) стає специфічною інтелігентською функцією <…> В галузі виробництва ідеальних несерійних продуктів основна функція інтелігенція – безпосереднє виконання. Тут саме вона – головний та прямий творець. Продуктами цієї галузі є творіння, відкриття, винаходи, які несуть в собі нові знання, ідеї, цінності. Творча функція може реалізуватися не лише в галузі духовного, але й в галузі матеріального виробництва, однак при створенні індивідуальних несерійних ідеальних продуктів вона основна» [2, с. 19]. Визначення інтелігенції, за М.Т. Петровим, допомагає зрозуміти її місце та функції в різноманітних галузях суспільного виробництва, як матеріального, так і духовного. Сенс діяльності інтелігенції М.Т.Петров вбачає у «впливі на людину, окремі колективи та групи, суспільство в цілому. Такий вплив є двояким. З одного боку, це задоволення загально значимих людських потреб (крім виключно матеріальних): в інформації, в правопорядку та дотриманню законів, в знанні і тощо (журналісти, юристи, педагоги), з іншого – розповсюдження норм, цінностей, що мають тенденцію до загальної значимості (наприклад, вчитель не

просто дає знання, а й формує ті якості особистості, які необхідні суспільству, тим самим створюючи певну норму)» [2, с. 20].

Пояснення появи поняття «інтелігенція», що описувало певну соціальну верству в період виникнення капіталістичних відносин на Заході, а невдовзі зникло в цьому значенні з ужитку, дає і польський автор Р. Чепуліс-Растеніс. Він вважає, що зникнення в подальшому із лексики західноєвропейських мов групового поняття «інтелігенція» відображало фактичну втрату цією групою у другій половині XIX ст. її відокремленості. «Економічний розвиток цих країн та економічне розшарування робітників розумової праці, що його супроводить, призводили до того, що заможніша їх частина зливалася з вищими та середніми верствами буржуазії, тоді як менш забезпечені представники професійної інтелігенції зливалися з дрібнобуржуазним середовищем. Здібний інженер, відомий лікар або адвокат міг, завдяки своїм високим прибуткам, швидко стати пайщиком великого підприємства або володарем значного нерухомого майна, що зближувало його в економічному плані з буржуазією. Якщо ж у своїх економічних контактах з буржуазією він не наштовхувався на істотні бар'єри в аспекті культури, то входив до кіл її представників в плані громадського та «світського» життя, втрачаючи при цьому свою інтелігентську специфіку… Подібний процес зближення між менш забезпеченими колами інтелігенції та міщанства теж мав місце. Така втрата специфіки інтелігенції як групи можлива в країнах, де, принаймні, частина працівників розумової праці мала шанси на високі прибутки і де частина буржуазії за рівнем освіти та культурних інтересів наближалася до інтелігенції» [2, с.13]. Інтелектуалів Заходу часто відносять до середнього та вищого класу. Крім того, в наш час з'явилося поняття «новий клас», яке ввів в 1975 р. західнонімецький соціолог І. Шельський на позначення західнонімецької інтелігенції лівих переконань і яке сьогодні використовується в західній соціологічній літературі ширше і без того відтінку, який був у Шельського. Під «новим класом» мається на увазі певного роду інтелігенція, яка займає активні соціальні позиції.

Р. Чепуліс-Растеніс висловлює ще одну причину явища, пов'язаного з відсутністю консолідації інтелігенції в особливу групу в країнах Західної Європи XIX ст. Цю причину він пов'язує із відсутністю на той час боротьби за національну незалежність. Тоді інтелігенція, на його думку, виконувала в європейських умовах функції двоякого роду – соціальну та національну: «народи Західної Європи, особливо після об'єднання Німеччини та Італії, розвивали своє культурне та політичне життя, а управляли ними їхні власні державні установи. В таких умовах роль інтелігенції у створенні національної культури та організації політичного життя не була особливо помітною, бо зводилася лише до виконання своїх професійних обов'язків; ця роль не вимагала жертв, не викликала репресій іноземної влади, не представляла собою якої-небудь надзвичайної місії, а виглядала однією з галузей суспільного розподілу праці». Водночас він зазначає, що в «соціологічному значенні це поняття функціонувало в першій половині XIX століття в Західній Європі, що в соціальній історії Франції та Німеччини вже тоді було помітна групова відокремленість освічених людей, джерелом існування яких була розумова праця, що саме там були висловлені перші думки стосовно цієї групи <...> їй, зокрема, приписувалася схильність до бунтівних ідей та елітаризму, що, до речі, буде згодом повторюватися в консервативних характеристиках польської та російської інтелігенції» [2, с. 14].

У зв'язку із відсутністю єдиної національної системи установ, за допомогою яких могла б реалізуватися інтелектуальна діяльність у тих чи інших її проявах, а також із розвитком національного руху за звільнення від іноземного панування пов'язує виникнення інтелігенції в Болгарії в XVIII столітті Н.Драгова: «…Культурні центри болгарського відродження склалися поза країною і були розкидані на великому просторі: від Відня, Лейпцига до Петербургу, Москви, Одеси та Харкова. Роль своєрідних координаторів відігравали фактично періодичні видання та книгодрукарські об'єднання, що випускали літературу болгарською мовою. Болгарське відродження – процес, який тривав понад 100 років…Але упродовж цього часу одна ознака залишалася панівною та незмінною: формування інтелігенції визначалося національним рухом, а національний рух очолювала інтелігенція» [2, с. 14].

Суто соціологічний погляд на інтелігенцію демонструє і К. Мангайм у праці «Ідеологія та утопія». Проблема становища інтелігенції в сучасному суспільстві постає для К. Мангайма в контексті пошуку відповіді на злободенне питання про можливість існування політики як науки, через пошук «носія синтезу» соціального (а отже, політичного) знання. Як представник західної політичної наукової традиції, він надає «західного» розуміння інтелігенції – через критерій знання. Проте було б логічніше окреслювати те, про що твердить німецький класик соціологічної думки, як «інтелектуалів», а не «інтелігентів». Автор «Ідеології» усвідомлював, що суспільство вже досягло такого ступеня розвитку, який дає змогу не лише адекватно осмислити вплив знання на соціальні процеси, а й використовувати знання у партикулярних політичних цілях.

К. Мангайм зауважує, що синтез знання про політику повинен сприяти «прогресивному історичному розвитку» [5] і «максимально зберегти культурні надбання і досягнення соціальної енергії попередніх епох» [5], а тому має стати «перетворюючою силою», яка б не зробилася засобом монопольного панування певного класу. Таким чином автор підводить до думки, що жоден соціальний клас не в змозі зайняти настільки гнучку в пізнавальному сенсі позицію, яка була б вільна від власного соціального становища (інтересів, історії становлення, норм та настанов у розумінні світу та соціуму). Звідси випливає прийняте для соціолога рішення про наявність у модерному суспільстві такої соціальної групи чи прошарку, який би годився на роль носія синтезу знання завдяки специфічній соціальній позиції. «Таку перманентно експериментуючи позицію, завдяки якій розвивається соціальне відчуття і сприйняття, позицію, орієнтовану на динаміку та цілісність, може займати не клас, котрий посідає місце десь посередині, а лише той прошарок, який порівняно мало пов'язаний з будь-яким класом і не має надто міцного соціального коріння» [4, с. 17]. В «Ідеології» інтелігенція (або ж інтелектуали) визнається «прошарком без твердого місця і відносно слабкими зв'язками з будь-яким класом» [4, с. 17], тому вона зрозуміла лише з пізнавальних позицій соціології знання. Таким чином Мангайм, вирізняючи освіту як головний конституюючий зв'язок, обходить складність визначення інтелектуалів стосовно їхньої соціальної бази та стосунку до економічних процесів. Освіта, на думку автора, нівелює розбіжності походження, майнового та професійного становища та створює певне «гомогенне середовище». К. Мангайм визнає сучасну освіту «сферою зіткнення» різноспрямованих інтересів та тенденцій, що борються у соціальній сфері, а це позбавляє суспільство монополії на

духовну діяльність, притаманної традиційним суспільствам. Тому інтелігенція набуває соціального стану верстви, яка «вільно кружляє над соціальним простором і постійно оновлює свій склад, рекрутуючи нових представників зі своєї щоразу ширшої соціальної бази» [4, с. 17]. Цим представникам притаманні дуже цінні соціальні риси: інтерес до всіх процесів, думок, прагнень, гостра соціальна чутливість, схильність до теоретичних узагальнень, не зумовлених класовим становищем чи інтересами.

Свобода інтелектуалів залишає їм лише два шляхи соціальної стратегії: «приєднатися до якогось з класів, що ведуть між собою боротьбу», або «спробувати збагнути власну природу, з'ясувати власну місію, яка полягає в тому, щоб виражати духовні інтереси загалу». Мангайм спонукає до другого варіанту - до усвідомлення інтелектуалами «сенсу і цінності своєї позиції» [4, с. 18] в суспільстві, що уможливлює не лише політику як науку, а й науку взагалі. Інтелектуалів звеличує не марксистський заклик приєднатися до «історично-прогресивного класу», не культивування ідеологічних розбіжностей та викриття утопічних елементів свідомості опонентів, а цілісна орієнтація в суспільстві та для суспільства.

Таке розуміння «інтелігенції» К. Мангайма видається дещо обмеженим, адже акцентує на науковій та побіжно заторкує ідеологічну сфери духовного життя, проте не звертається до художньо-естетичної. Категоричне розмежування двох світів – світу культури, творчості, креативності та світу політики, системності, раціональності – видається недоцільним, адже в розмові про інтелігенцію «йдеться, передусім не про характер професійної діяльності, а про певну моральну настанову чи, точніше, позицію, що визначає місце інтелігента стосовно сфер, через які людина реалізує власну сутність. Щодо останнього, донедавна ми звичайно говорили про людину як поєднання двох сфер – біологічної, яке визначає спорідненість людини з усім живим світом, та соціальної, що вирізняє її в цьому світі. В такій схемі втрачається найголовніший компонент – духовність, що з давніх давен небезпідставно вважалася вирішальною в сукупності сфер, які визначають сутність людського буття. Йдеться про простір, в якому людина реалізує не свої біологічні особливості як індивід, не соціальні – як представник великих і малих груп, з яких складається суспільство. Тут вона дістає змогу реалізувати власну родову сутність. Цей простір творить культура як сфера, де людина одержує можливість жити по-людськи. З огляду на сказане, інтелігент – це «культурна людина», яка реалізує певне ставлення до світу, живе відповідно до певних моральних настанов. Інтелігентність визначається не належністю до якоїсь професії, а «особливою настановою душі» [1, с. 23]. Виходячи з того, що саме культура надає людині «людськості», кореляція між нею та політикою очевидна, адже політика – це відносини між людьми, і саме від них залежить її якість, раціональність, системність.

Спробуємо визначити інтелігенцію, спираючись на філософське сприйняття світу як такого. Як зазначає професор В.С. Горський: «Людина живе у світі і в процесі життєдіяльності реалізує певні відношення, певні настанови, щодо оточуючих її людей, світу та суспільства. Таке відношення може реалізуватися через протиставлення себе як суб'єкта до світу як об'єкта пізнання. Зазначена настанова реалізується в процесі наукової діяльності, наприклад. Але людина не лише пізнає світ. Вона оцінює його з огляду власних потреб і намагається змінити так, щоб сприяти розвиткові факторів, що відповідають її інтересам, і нейтралізувати дію

несприятливих для неї процесів. Тут людина протиставляє себе оточуючому світові, що є для неї засобом досягнення її мети. Але крім співвідношення, що ґрунтується на протиставленні людини світові – чи то як об'єкту пізнання, чи то як засобу досягнення певних цілей, існує ще одне, специфічно людське співвідношення, в якому людина не протистоїть світові, а співставляє себе з ним, вступає в діалог з оточуючою її дійсністю». В цьому розумінні інтелігента вирізняє здатність сприймати власною душею, пропускати крізь власне серце радощі і горе не лише «ближнього», а й «дальнього» свого. Вірніше сказати, інтелігент – це той, для кого «дальнього» просто не існує. Інтелігент – це той, хто здатний не лише почути, а й співчувати іншому» [1, с. 24].

Отже, аналіз різних підходів до визначення інтелігенції, сприятиме прояву більшої уваги до інтелектуалів з боку держави, яка почне дослухатися до їх поки ще тихих, але доречних голосів, а колеги-політологи натомість намагатимуться долучитися до процесу кристалізації національної ідеї.

Список використаної літератури:

1. *Горський В.* Проблема виховання «нової інтелігенції» в сучасному українському суспільстві / Горський В.С. // Інтелігенція – гуманна об'єднувальна сила сучасного суспільства. – К. : Стилос, 1999. – С. 22–27.
2. *Климова М.* Интеллигенция как проводник духовной традиции / Климова М. – Днепродзержинск, 2006. – С. 9–81.
3. *Курас І.* Інтелігенція в сучасному світі / Курас І.Ф. // Інтелігенція – гуманна об'єднувальна сила сучасного суспільства // Курас І.Ф. – К. : Стилос, 1999. – С. 5–8.
4. *Нечипоренко В.* Соціологічна теорія формування ідей в «Ідеології та утопії» Карла Мангайма / Нечипоренко В. // Мангайм Карл. Ідеологія та утопія / Мангайм Карл ; Пер. з нім. – К. : Дух і Літера, 2008. – С. 9–18.
5. *Мангайм К.* Ідеологія та утопія / Мангайм К. *;* Пер. з нім. – К. : Дух і Літера, 2008. – 370 с.
6. *Jerzy Mikulowski-Pomorski*. Inteligencja wobec nowych czasów / Jerzy Mikulowski-Pomorski // Inteligencja, tradycja i nowe czasy/ pod redakcją Hanny Kowalskiej. – Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2001. – С. 233–266.
7. *Jedlicki Jerzy*. O czym się mówi, gdy się mówi o inteligencji? / Jedlicki Jerzy // Inteligencja, tradycja i nowe czasy/ pod redakcją Hanny Kowalskiej. – Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2001. – С. 11–15.

Стаття: надійшла до редколегії 25.06.2009
прийнята до друку24.09.2009

TO METHODOLOGY OF THE "INTELLIGENTSIA" AND ITS ROLE IN THE POLITICAL AND SOCIAL PROCESSES

Antonina Sirotova

Taras Shevchenko National University of Kiev
Volodymyrs'ka st., 64, Kyiv, 01601, Ukraine
e-mail: sirotova@ukr.net

The article was dedicated to methodological aspects of the research of the "intelligentsia". The author offered tree main explanations of this term (regarding to the functions of intelligentsia in society ("sociological"approach), making an accent on the historical value of this social layer ("historical" approach) and appealing to the individual features of people who has been a part of the intelligentsia ("philosophical-psychological" approach)) and by synthesis of three of them made an attempt to provide the new meaning to "intelligentsia". It was marked the different quantitative and high-quality differences of groups of intelligentsia in one period. Therefore there was an absence of the mutual understanding between the different groups of intelligentsia which acquires irreconcilable forms during creation of political parties in historical terms. Attention was also paid to the actuality of the research of this issue for the development of the states (national) idea, which is so important for Ukraine.

Key words: an intelligentsia, a national idea, an intellectual elite, the spirituality.

К ВОПРОСУ О МЕТОДОЛОГИИ ИССЛЕДОВАНИЯ РОЛИ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ

Антонина Сиротова

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко
ул. Владимирская, 64, Киев, 01601, Украина
e-mail: sirotova@ukr.net

Рассмотрены методологические аспекты исследования явления "интеллигенции". Автор предлагает три основных подхода к этому вопросу (рассмотрение функций интеллигенции в обществе ("социологический" подход), историческое значение этого слоя ("исторический"), обращение к индивидуальным чертам людей, которых относим к интеллигенции ("философско-психологический") и пытается путем синтеза наполнить понятие «интеллигенции» новым содержанием. Отмечено разные количественные и качественные характеристики групп интеллигенции в одном периоде. Поэтому в конкретных исторических условиях наблюдается отсутствие взаимопонимания между разными группами интеллигенции, которая приобретает непримиримые формы во время создания политических партий. Указано также на актуальность исследования этого явления для становления государственной (национальной) идеи Украины.

Ключевые слова: интеллигенция, национальная идея, интеллектуальная элита, духовность.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 303–310
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 303–310

КОМУНІКАТИВНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИКИ

УДК 32.019.5

ВПЛИВ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА НА ФОРМУВАННЯ КАТЕГОРІАЛЬНОГО АПАРАТУ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ: ІНФОРМАЦІЙНА ДЕМОКРАТІЯ ЯК ПОЛІТИЧНА КАТЕГОРІЯ

Ніна Ржевська

Національний авіаційний Університет
пр. Космонавта Комарова 1, Київ, 03680, Україна
e-mail: rzhevska@ua.fm

На основі «інформаційної демократії» як нової категорії політичної науки, що виникла в умовах становлення інформаційного суспільства, показано формування категоріального апарату політичної науки. В умовах розвитку систем глобальної комунікації та поширення інформації саме демократія потребує вдосконалення і вирішення питань, які не були розкриті попередніми моделями демократичного розвитку. Сучасний технологічний розвиток вдосконалив політичний процес, політичну систему, прийняття політичних рішень та надав сучасним демократичним режимам більшої "відкритості" і доступності для громадян, моделюючи нові форми участі громадян у політиці.

Ключові слова: інформаційна демократія, інформаційне суспільство, партисипаторність, деліберативність.

Третє тисячоліття демонструє усьому світові реальність, яку теоретики називають "інформаційним" або "постіндустріальним " суспільством. Зміни, що приходять із настанням цієї епохи, настільки вражаючі, що їх вплив на суспільство ототожнюють із процесами неолітичної революції.

Пізнання нової реальності необхідне для створення можливостей часткового контролю над ситуацією, яка має тенденцією до швидких змін і загрожує нестабільністю, а відтак глибокою кризою в усіх сферах суспільного і особистого життя. Ця нова інформаційна ера здатна вирішити багато суспільних проблем, проте вона, часто вирішуючи стару проблему, породжує нову. Зокрема, недопустимим є нехтування того, що суспільні зміни завжди пов'язані з науковим поступом, з тим, що наука в такі моменти завжди теоретично збагачувалась, активно формуючи нові поняття й категорії, в яких виникає постійна потреба.

Зміна ролі та обсягів інформації і технології щодо її поширення та трансформації по-новому привернули увагу до соціальної сфери. Це стало основою для формування нової загальної теорії суспільного розвитку, а також її політичної складової, яка ґрунтується на тому, що на сьогодні найпривабливішою у сенсі ідеалів, цінностей та реальних можливостей може бути демократична модель. Проте в

© Ржевська Н., 2011

сучасних умовах, із розвитком систем глобальної комунікації й поширенням інформації, саме вона потребує вдосконалення і вирішення тих питань, що не змогли розкрити попередні моделі демократичного розвитку.

Нова демократія логічно отримала назву "інформаційної", різноманітні аспекти якої висвітлюються у рамках так званих теорій "е-", тобто "електронний уряд", "електронне голосування", "електронна держава" тощо.

Становлення нової категорії політичної науки й практики стало можливим завдяки появі, формалізації й удосконаленню загальної соціологічної теорії розвитку, що отримала назву інформаційного суспільства, а також завдяки тому, що сучасний технологічний розвиток дав змогу вдосконалювати політичний процес, політичну систему, прийняття політичних рішень, надаючи сучасним демократичним режимам більшої "відкритості" та доступності для громадян, пропонуючи, в свою чергу, нові форми участі громадян у політиці. Саме аспекти нової політичної теорії є предметом нашого дослідження, зокрема місце й роль інформаційно-телекомунікаційних технологій у сучасному політичному процесі та становлення поняття "інформаційної демократії" як політичної категорії.

Розвиток новітніх інформаційних технологій і глобальної комунікаційної мережі великою мірою позначається на політичній сфері. Теорія і практика їх застосування в реалізації громадянських цінностей, реформуванні та трансформації політичних інститутів, що представляють державу, соціальні спільноти та окремих індивідів, свідчить про позитивний характер пристосування цих технологій до політичного життя, що виявляється як на глобальному, так і на національних рівнях.

Із розвитком кабельного телебачення і комп'ютерів з'явилися проекти, автори яких пропонували долати притаманні сучасному суспільству тенденції до приватизму і партикуляризму організацією опитувань і прямої участі громадян через мережу "Інтернет" та електронну пошту в обговоренні найзлободенніших проблем і голосуванні. Виникла спеціальна термінологія, за допомогою якої описували нові можливості прямої демократії (демократії участі) – "телекомунікаційний простір", "віртуальне співтовариство", "кібернетичний поліс", "комунікаційна демократія" (networked democracy).

Наступним кроком було становлення та формалізація нової теорії, що виходила з розуміння сучасного способу розвитку як впливу знання на саме знання, що стає головним джерелом суспільної продуктивності. Іспанський дослідник М. Кастельс назвав цю теорію, а згодом і парадигму нової епохи, інформаціональною, зробивши акцент на її специфічності, відмінності від попередніх епох, що полягає у зміні джерел суспільних відносин, у розвитку технології генерування знань, обробки інформації та у символічній комунікації. Ця парадигмальна система набуває чітких ідеологізованих рис, створюючи умови для трансформації суспільної свідомості у бік нового мислення, нових соціальних (мережевих) організацій, нового змісту і типу суспільних відносин.

Усе це разом – парадигма, що формується, і сам розвиток новітніх інформаційно-комунікаційних технологій створюють підгрунтя для формування специфічного дискурсу суспільства, зокрема політики. Крім того, він набуває характеру дискурсивної теорії демократії нового типу, заснованої на дослідженні інформаційних інтеракцій у політичному просторі.

Цей дискурс передбачає певну діалоговість, інтерактивну зануреність у політичну реальність, трансценденцію віртуальності і ґрунтується на функціонуванні інформаційних потоків, масивів знань в умовах зростання їхніх обсягів та становленні систем глобальної комунікації. В інформаціональному дискурсі наголошується на його принциповій відмінності від попередніх досліджень, яку створюють новітні інформаційно-комунікаційні технології. Інформаційні інтеракції як основа цього дискурсу в сучасних умовах набувають універсального характеру, вони великою мірою визначають феноменологічний зміст людського буття, інтерперсональної комунікації, взаємодії людини і природи. Даній проблемі присвячена велика кількість робіт сучасних вчених у галузі філософії, суспільство- та природознавчої науки. Цей дискурс відкриває широкі можливості для розуміння й інтерпретації сучасних суспільно-політичних процесів, проте через недостатню фундаментальну розробленість нових категорій і методології він ще не набув загальнонаукового значення, зокрема в сфері політичних відносин та реалізації влади.

Сьогодні в науці та практиці транзитних країн спостерігається певна редукція нових понять і категорій, що пов'язано передусім із відсталістю наукових фундаментальних розробок від реального технологічного прогресу, зі спробами інтерпретації сучасних трансформацій мовою застарілих парадигм і теорій, а також з деякими суто кон'юнктурними аспектами (модою, лінгвістичними бар'єрами тощо, замість ґрунтовних наукових імплікацій та глибокого системного аналізу тощо).

Становлення поняття і моделі інформаційної демократії пов'язане передусім з ментальними аспектами людського буття, і актуалізується на рівні зрушень свідомості та формуванні особистісної і масової культури. Тому не можна зводити модель інформаційної демократії лише до технологічних інновацій, процесів комп'ютеризації та поширення масових комунікацій, хоча їх роль у становленні нової теорії незаперечна.

Сучасність та постсучасність (у вигляді можливого інформаційного суспільства) досить гостро ставлять питання сталості розвитку. Сталість глобального інформаційного суспільства ґрунтується на стимулюючих розвиток людини демократичних цінностях, таких як вільний обмін інформацією і знаннями, взаємна терпимість і повага до особливостей інших людей [4]. Це також актуалізує питання розробки політичної теорії інформаційного суспільства, на що претендує саме інформаційна демократія.

Урахування цих обставин і відображає поняття «інформаційна демократія», реалізація якого стала можливою для сучасних суспільств завдяки поширенню інформаційних технологій на соціально-політичний простір. Цей тип народовладдя за сутністю процесу прийняття рішень має партисипаторний (демократія участі) та деліберативний (демократія обговорення) характер, що відкриває нові горизонти реалізації політики в будь-якій країні та в системі міжнародних відносин. Така "міцна демократія" потребує міцних діалогових зв'язків між державою і громадянським суспільством, між урядом і керуванням. Саме новітні інформаційно-комунікаційні технології відкривають перспективи національної і локальної державної політики, що доходить до громадян через Інтернет, електронну пошту і суспільні кіоски інформації, підтверджується певними західними експериментами з електронним голосуванням, електронними посібниками виборця, журі громадянина тощо [6].

Партисипаторність нової демократії полягає в тому, що новітні інформаційно-комунікаційні технології завдяки своєму інструментальному характеру відкривають можливості для реалізації людських прав, волі та інтересів, що є основою прямої демократії. Завдяки новітнім технологіям індивід завжди може отримати будь-яку суспільно- чи індивідуально значиму інформацію та взяти участь у прийнятті політичних рішень. З іншого боку, така демократія апріорі є елітарним типом, оскільки передбачає наявність певних знань, вмінь та навичок, без яких неможлива робота з інформаційно-комунікаційними засобами. Ця проблема може бути вирішене двома шляхами – або певною елітизацією, інтелектуалізацією мас, або традиційним делегуванням повноважень до вузької меритократичної (найкращої, компетентної в цьому випадку) еліти.

Другий аспект ухвалення рішень в інформаційній демократії стосується деліберативності, тобто процедури якнайширшого обговорення суспільно-значущих питань. У світлі сучасних фундаментальних розробок [2, с.48] це не стільки консенсусна теорія демократії, скільки в загальнішому плані теорія конструктивізації міжперсонального (людська комунікація) та трансперсонального (владна комунікація) діалогу на основі високого рівня інформованості суб'єктів щодо суспільно-значимих питань та вироблення й імплементації найоптимальнішого на даний час політичного рішення. У свою чергу, виділення критеріїв оптимальності та ефективності вже належить до галузі кібернетики. Ці поняття загалом становлять систему характеристик і екзистенцій інформаційної демократії як категорії політичної науки та прикладної моделі політики.

Аналіз інформаційної демократії, передбачає з'ясування питання про спільне та відмінне між нею та іншими типами демократій. Інформаційна демократія – це синтетична теорія, яка увібрала в себе найкраще із політичних досягнень людства, за що її критикують як надто ідеалізовану.

В економічному плані цей тип демократії ґрунтується на засадах неолібералізму: балансі вільного ринку та регулюючої ролі держави як медіатора та гаранта дотримання "правил гри". З іншого боку, інформаційна демократія народжувалася в лоні теорії конвергенції, відтак у ній явно простежується поєднання позитивних здобутків капіталізму, теорії соціалізму та соціал-демократії, комбінація егалітаризму та меритократії [1, с. 44].

По-іншому розглядають теорію національної демократії. Розвиток новітніх телекомунікаційних технологій створив умови для розмивання національних кордонів, наділив транскордонними якостями міцні й динамічні культури, ідеї, цінності, що завойовують нові території. Цей розвиток не заперечує національних культурних особливостей, проте гостро ставить питання їхнього виживання, певним чином екзаменує нації на стійкість. Вирішення проблеми – в діалозі культур, певній акультуризації, сприяти якій повинні самі національні держави. Сьогодні неможливий інший вихід, оскільки ізоляціонізм із розвитком комунікацій неодмінно призведе до дисбалансу всередині держави та наступної асиміляції, коли ослаблена культура не зможе адекватно відповідати на виклики глобалізму і бути гідно представленою на мапі майбутнього світу.

Інформаційну демократію можна визначити як елітарний тип народовладдя, що має високий інтегральний характер і ґрунтується на інтелектуальному ресурсі власних суб'єктів та об'єктів. Вона передбачає ефективну організацію

інтерперсональної комунікації на всіх рівнях реалізації влади, є харизматичним типом правління, підкріпленим використанням нових технічних можливостей [5], що відкрилися з появою і розвитком інформаційно-комунікаційних технологій.

Саме ця багатозначність та широта даної політичної категорії зумовлює певні труднощі її визначення, розуміння та інтерпретації. Зазначена категорія практично відсутня в сучасних пострадянських інтерпретаціях глобального інформаційного суспільства, а отже, відсутні підходи щодо її визначення та певної формалізації. Часто її використовують для підсилення загальної теорії інформаційної цивілізації, не даючи чіткого розуміння даного терміна або ж зводячи його лише до відомих "е-".

Інший підхід присутній у західній науці, де цій категорії приділена велика увага в питаннях розробки національних стратегій і тактик переходу до нової цивілізації. Розробляються спеціальні ресурси (сайти, інформаційні кіоски тощо), виходять друковані видання, проте через лінгвістичні бар'єри та недостатню увагу науковців перехідних суспільств до цього питання ми практично не знайомі із цими здобутками.

На Заході згадана теорія зазнає диференції, зокрема, виділяють окремі її компоненти та елементи, проте, зосереджуючись на концепціях окремого елемента, вчені не згадують або ж деформовано трактують саму загальну політичну теорію інформаційної демократії. В західній науці стали загальноприйнятими терміни «е-демократія», «теледемократія», тобто електронна чи цифрова демократія як основа ширшої демократії інформаційної, і їх часто ототожнюють, виділяючи всередині цієї теорії такі питання, як електронний уряд, електронне керування тощо. Це вказує на вибірковий характер, проте ми дотримуємося якомога ширшого трактування інформаційної демократії з огляду на її новий інформаційно-комунікаційний зміст.

Передусім слід відокремити наявні визначення інформаційної демократії від її різновидів або ж елементів. Вони можуть бути позиціоновані за семантичною ознакою: інформаційна демократія як еклектична теорія стосується ментальних особливостей, інтелектуальних ресурсів як мети і засобу водночас; інші категорії – електронна демократія, електронний уряд і т. ін. - наголошують на інструментальному характері цих категорій. Ці поняття мають частковий характер, висвітлюючи лише деякі аспекти нової демократії, тоді як категорія інформаційної демократії є холічним поняттям, яке включає в себе всі аспекти.

Інструментальний аспект нових категорій важливий для загального розуміння феномена інформаційної демократії. Ці поняття пов'язуються із заходами розширення політичної участі громадян, щоб з'єднати їх один з одним та з їхніми представниками в уряді саме через нові інформаційні та комунікаційні технології [6].

Соціального змісту набуває теорія теледемократії, в широкому трактуванні, через такі функціонально-правові складові: 1) боротьба з небезпекою посилення тенденцій до поляризації і фрагментації суспільства, до використання можливостей контролювати громадян; 2) боротьба з новою дискримінацією, заснованою на обмеженні доступу до комп'ютерних мереж, і на боротьбу з пов'язаними з цим обмеженнями на волю, на політичні і соціальні можливості громадян; 3) свобода слова і зборів у віртуальному просторі (наприклад, в Інтернет); 4) можливість брати участь в економічному житті з використанням комп'ютерних мереж як засобу виробництва; 5) право на приватність: інформація не повинна циркулювати без

дозволу й існує право на заборону доступу до інформації; 6) право споживачів на захист від неправдивої інформації [3].

Головною цінністю демократії такого типу є інформація, критерієм демократичності – доступ до інформаційних баз даних, вільної, правдивої, неупередженої та об'єктивної інформації. Гарантом цього виступає система права, заснована на інформаційних чинниках, яка набуває в інформаційну епоху нових рис. Реалізація цього права надає людині інформаційного суспільства нового статусу та можливостей, апріорі рівних для всіх.

Повне визначення електронної демократії дав канадійський вчений Стівен Кліфт. На його погляд, е-демократія є використання інформації, технологій зв'язку і стратегій демократичними акторами (державними інституціями, парламентарями, медіа, політичними організаціями, громадянами/виборцями) в межах політичного й управлінського процесів локальних суспільств, країни загалом і на міжнародній арені. Е-демократія припускає, що участь громадянина стала ширшою та активнішою завдяки Інтернету, мобільному зв'язку та іншим технологіям представницької демократії, зокрема через більш партисипаторні чи прямі форми участі громадянина у розв'язанні суспільних проблем [7]. Така інтерпретація наголошує на тактичних, технологічних моментах теорії інформаційної демократії, і засоби політичної комунікації набувають такого яскраво інструментального характеру, як засіб реалізації людських потенціалів та їхніх спільнот.

Інформаційна демократія – це багатовимірна, багатоаспектна теоретична конструкція, що детермінується ментальними та технологічними зрушеннями сучасності, глобальними процесами удосконалення процесів виробництва, обробки, систематизації і використання інформації та її масивів, формуванням глобальної інформаційно-комунікаційної інфраструктури світу, держави, людського буття. Породжена технологічним прогресом і сповнена глибокого соціального змісту, категорія "інформаційна демократія" є ефективним і оптимальним втіленням новітніх інформаційних та комунікаційних засобів у політичну сферу на засаді демократичних ідеалів, цінностей і норм як найпрогресивніших соціальних досягнень людства.

Інформаційна демократія є ідеальною гіпотетичною моделлю політичної складової майбутньої цифрової епохи, яка заснована на цінностях інформації в поєднанні з "соціалізованими" технологіями автоматизації і комунікації. Ці технології і комунікації означають вільний доступ кожного громадянина до будь-якої суспільно-політичної інформації з використанням політико-інформаційного сервісу; дійсне право та реальну можливість розпоряджатися всіма благами і глобального, і локального суспільства та брати участь в ухваленні важливих політичних рішень; структуру, в якій, завдяки цим технологіям, забезпечується реалізація рівності усіх перед законом і взаємна відповідальність соціально-політичних елементів системи.

Такий тип демократичного розвитку не набув глобального характеру, оскільки йому притаманні риси домінуючої парадигми політики. Проте на сьогодні це досить реальна альтернатива поступу в майбутнє, місія із реалізації якої покладена на сучасне покоління дослідників, які повинні забезпечити цей процес науковим та обґрунтованим змістом, та громадян країни, яка хоче бути гідно представленою у глобальному світовому просторі. Ці аспекти інформаційної демократії детермінують мобілізаційні процеси трьох рівнів у сучасному суспільстві: макрополітичному, медіаційному та мікрополітичному. На рівні макрополітики вони пов'язані з

провідною роллю держави як правового гаранта та ефективної виконавчої системи позитивної стратегії розвитку суспільства. Медіаційний рівень є окремою науковою спільнотою, що виконує посередницькі функції, і, по-перше, дає об'єктивне наукове обґрунтування суспільно-політичної стратегії, генеральної лінії якої повинна дотримуватися держава, а, по-друге, на ґрунті виробленої теорії описує та інтерпретує сучасні трансформаційні процеси для рівня мікрополітики. Для цього рівня характерні зрушення на рівні свідомості окремого громадянина, певної інтенціонально-політичної рефлексії та саморефлексії у загальних буденних категоріях, що їх редукує для цього рівня наука. Лише в збалансованому, гармонійному поєднанні та функціонуванні цих рівнів можливий якісний перехід до стійкого глобального інформаційного суспільства, яке визначається рівними можливостями розвитку всіх його підсистем, від людини до держави та суспільства в цілому.

Викладене дає змогу стверджувати про достатню репрезентативність нової політичної теорії суспільного розвитку, що може стати відповіддю на довготривалу системну кризу, в якій опинився сьогодні весь світ і яка дедалі більше посилює цифровий розрив між різними акторами світового політичного процесу. Не враховувати цього – величезна помилка, особливо для перехідних систем, яка означає надовго закріпити за собою місце аутсайдера, що все більше залежить від інших політичних систем та культур, поступово асимілюючись і зникаючи як культурно-політична одиниця з нової мапи світу, що її креслить сучасна глобалізація.

Список використаної літератури

1. *Бунге М.* Холотехнодемократия : альтернатива капитализму и социализму / М. Бунге // Вопросы философии. – № 6. – 1994. – С. 42–46.
2. *Бусова Н. А.* Делиберативная модель демократии и политика интересов / Н. А. Бусова // Вопросы философии. – № 5. – 2002. – С. 44–54.
3. Информационное общество и демократия [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.iatp.org.ua/cen/libr/kuzmenko.html.
4. Окинавская Хартия Глобального Информационного Общества [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.iis.ru/ events/okinawa/charter.ru.html.
5. Современное государство и вызовы постиндустриального общества [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.law.net.ru/stat_is/2a.htm.
6. e-democracy Programme [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.edemocracy.gov.uk/eDemocracy.htm.
7. *Steven Clift* [Електронний ресурс] / Steven Clift. – Режим доступу : http://www.publicus.net/

Стаття: надійшла до редколегії 3.06.2009
прийнята до друку24.09.2009

THE INFORMATIONAL SOCIETY INFLUENCE ON THE FORMATION OF THE POLITICAL SCIENCE CATEGORICAL APPARAT: INFORMATIONAL DEMOCRACY AS A POLITICAL CATEGORY

Nina Rzhevska

National Aviation University
Kosmonavta Komarova ave. 1, Kiev, 03680, Ukraine
e-mail: rzhevska@ua.fm

The example of informational democracy as a new category of political science which appeared in time of the information society formation was used. Is also showed the process of the categorical apparat of political science formation. Nowadays in time of the global communication and the spread of information one should know that democracy has to be developed. Moreover some problems are to be solved. There are such unsolved problems which couldn't properly show some previous models of democracy development. The modern technological development gave an opportunity to improve the political process, political system, taking new political decisions. And at the same time the modern democratic regimes have a chance to became much more open and accessible for the citizens. So, the citizen can have some new forms and opportunities of taking part in politics. These very aspects of the new political theory we were trying to clear up.

Key words: informational democracy, informational society, participation, deliberating.

ВЛИЯНИЕ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА НА ФОРМИРОВАНИЕ КАТЕГОРИАЛЬНОГО АППАРАТА ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ: ИНФОРМАЦИОННАЯ ДЕМОКРАТИЯ КАК ПОЛИТИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ

Нина Ржевская

Национальный авиационный Университет
пр. Космонавта Комарова 1, Киев, 03680, Украина
e-mail: rzhevska@ua.fm

На основе «информационной демократии» как новой категории политической науки, которая возникла в условиях становления информационного общества, показано формирование категориального аппарата политической науки. В условиях развития систем глобальной коммуникации и распространения информации именно демократия требует совершенствование и решения вопросов, которые не были раскрыты предыдущими моделями демократического развития. Современное технологическое развитие усовершенствовало политический процесс, политическую систему, принятие политических решений, и предоставило современным демократическим режимам большей "открытости" и доступности для граждан, моделируя новые формы участия граждан в политике.

Ключевые слова: информационная демократия, информационное общество, партисипаторность, делиберативность.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 311–320
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 311–320

УДК: 321.7/ 02

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА В ТЕОРІЯХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА: ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ТА СТРУКТУРИ

Оксана Дащаківська

Львівський національний університет імені Івана Франка
Філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна
e-mail: dashchakivska@yahoo.com

У статті визначені особливості політичної еліти в контексті теорії інформаційного суспільства. Проаналізовано зміни у політичній сфері, які призводять до трансформацій у політичній еліті, які передусім пов'язані зі зміною ролі знання у суспільстві. Розглянуті особливості розуміння політичної еліти в теорії О. Тоффлера – адхократія, і А. Барда і Я. Зодерквіста – нетократія та у концепції М. Кастельса. Визначені структура та особливості політичної еліти у кожному з підходів.

Ключові слова: інформаційне суспільство, політична еліта, адхократія, нетократія.

Поширення інформаційних технологій, збереження демократичних інститутів, цінності прав та свобод громадянина – все це ознаки сучасних сталих суспільств. На перший погляд, усі це аспекти підтверджують один одного і є взаємодетермінованими. Однак, як засвідчує практика, традиційні демократичні інститути не встигають за потребами громадян. Інститут виборів уже не забезпечує належної легітимності, змагання програм відходить на другий план, зникають чіткі орієнтири майбутнього суспільства та ускладнюється процедура прийняття урядових рішень. Суспільство зазнає постійних змін, що відображаються у структурі економіки, політичній системі, соціальних мережах тощо. Більшість дослідників вважають, що змінюється суть суспільної організації, її центром стає інформація.

Інформаційне суспільство, що прийшло на зміну індустріальному, вимагає нових форм організації політичної дійсності й водночас пропонує нові способи її конструювання. Однак, чи готові суспільства прийняти нові механізми політичного врядування? Які нові правила, механізми політичних змагань слід приймати? На ці питання немає однозначних відповідей, однак вони потребують нагальної реакції суспільства. Роль політичної еліти в умовах поширення технологій та розгалуження спеціалізації соціально-політичного буття особливо важлива, саме від типу еліти, її складу, цінностей залежать стратегічні напрями розвитку суспільства.

Проблеми змін політичного поля у інформаційному суспільстві вже давно цікавлять дослідників. Незважаючи на те, що багато з них (Д. Белл, Г. Веблен) вважають його майбутнім, інші (М. Кастельс, О. Тоффлер) – реальністю, кожен намагається визначити, характер змін та їх носія. Прибічники теорії інформаційного суспільства пов'язують його становлення з домінуванням четвертого після сільського господарства, промисловості та сфери послуг – інформаційного сектору економіки.

© Дащаківська О., 2011

Український дослідник Валерій Хмелько вважає, що становлення інформаційного суспільства відображає зростання частки інформаційного виробництва. Постіндустріальне суспільство, що прийшло на зміну дисциплінарному, французький філософ Жиль Дельоз характеризує як "суспільство контролю", сфера влади в якому – це фіксація кожного елемента соціальної системи у відкритому просторі в кожний конкретний момент. Суспільство будується за моделлю мережевої корпорації, що перебуває в процесі постійної модуляції. Так само в процесі постійної модуляції перебуває і система соціальних мотивацій, стимулів та примусів. Специфічні відносини, в які вступають люди у сфері інформаційного виробництва, посідають дедалі впливовіше місце в системі виробничих відносин загалом. Основним процесом, а також засобом і стратегічним ресурсом виробництва нової інформації є творче мислення людини, що зумовлює необхідність розвитку людини як усебічно розвиненої особистості, її так званих психологічних знарядь праці. Відтак виробництво людини як творчої особистості передбачає розвиток усіх сфер духовної діяльності, в яких створюються умови творчості: природничих та гуманітарних наук, мистецтва, всіх видів людської комунікації й особливо освіти.

Дослідники інформаційного суспільства зазначають, що встановити всі його особливості неможливо, тому термін «інформаційне суспільство» слід уживати як аналітичну конструкцію, певну соціальну схему.

До основних характеристик інформаційного суспільства належать: 1) роздроблення масового суспільства, поява малих соціальних груп, які диференціюють інтереси, товари, засоби масової інформації; 2) перехід від економіки виробництва товарів до економіки послуг, поділ великих на дрібні підприємства; 3) поділ населення за родом занять: перевага професійно-технічного класу, зміна соціальних цінностей відбувається через клас "білих комірців", які менш консервативні; 4) зростання суспільної ролі теоретичного знання як джерела нововведень та політичних формулювань; 5) контроль технології та технологічної оцінки з метою збереження ресурсів для майбутнього; 6) прийняття рішень через створення нової "інтелектуальної технології", скорочення часу на їх прийняття; рішення інтегровані і стосуються декількох сфер суспільного буття.

Вирішальним фактором економічного і соціального життя стають телекомунікації. Тому не останню роль у новітніх політтехнологіях відіграє саме контроль телекомунікацій. Показниками розвитку держави є об'єм і якість інформаційних ресурсів, а також організаційні можливості їх використання.

У політичній сфері інформаційного суспільства так само відбуваються зміни. Поява в суспільстві багатьох меншостей, які мають різні інтереси та прагнення, призводить у політиці до девальвації принципу демократії – прийняття рішень більшістю на основі консенсусу. Політика стає сферою суперечки груп, кожна з яких уперто бореться за свої вузькі, часто тимчасові принципи й ідеї.

Управління суспільством можливе через децентралізацію влади, врахування транснаціональних інтересів. Децентралізація стосується не лише передачі влади від центральних структур до органів місцевого самоврядування, а й розподілу департаментів на більш автономні центри. Так само можуть утворюватися тимчасові структури, комітети, команди проектів.

Прийняття політичних рішень базується на теоретичних знаннях, центрами прийняття рішень стають аналітичні, консультаційні експертні групи, до складу яких

входять представники різних галузей. Проблемою політики інформаційного суспільства може стати велика кількість рішень, які швидко поширюватимуться серед громадян. Представницька демократія стає неефективною, оскільки через велику кількість інтересів еліти не можуть керувати й передбачити наслідки власних дій. Влада є невпорядкованою, і в кожен окремо взятий момент незрозуміло, хто має реальні повноваження і як довго ними володітиме. Слабкість представницької демократії спостерігається вже сьогодні: зменшується кількість громадян, які вірять, що можна вплинути на політику, взявши участь у виборах.

Представницька демократія, за прогнозами Е. Тоффлера, може бути замінена на напівпряму демократію. На його думку, це може відобразитися у реструктуруванні парламенту: половина представницького органу обиратиметься електоратом, половина шляхом випадкової вибірки серед громадян [4].

Держава в інформаційному суспільстві залишається важливим політичним інститутом, який регулює суспільні відносини. На думку Д. Белла, держава повинна забезпечувати громадянам рівність доступу до інформації. В. Хмелько зазначає, що держава постає ідеальним варіантом органічної солідарності, який організовує інформаційне суспільство [3].

У політиці, як і в інших сферах суспільного життя, важливими є комунікаційні й інформаційні технології. Саме вони визначають швидкість прийняття політичних рішень, їх поширення у суспільстві, визначають громадську думку, сприяють формуванню національних та транснаціональних інтересів.

Роль політичної еліти в інформаційному суспільстві та в процесі переходу до нього вивчалася здебільшого в контексті прийняття політичних рішень. Дослідники інформаційного суспільства вважають, що політичні рішення прийматиме обмежена група осіб, однак ця група буде різнитися за своїм соціальним походженням, соціальною поведінкою, способами прийняття рішень.

Підвищення якості життя в інформаційному суспільстві залежить від технічних спеціалістів, які оформилися в професійну групу, окремий клас, пропонують суспільству нововведення, а суспільство стає усе залежнішим від їхнього теоретичного знання. Однак ця група відповідно до умов інформаційного суспільства змушена змінювати власну організацію, набуваючи нових якостей. Теоретики використовували різні поняття для окреслення особливості структурної організації управління. Так, рекламодавець Л. Вандерман зазначав, що групи інтелектуалів працюватимуть як десантні загони; теоретик організацій Тоні Джадж вважав, що це буде структура одиниць, що самокоординуються між собою. За словами Леонарда Сейлза, матрична структура "повторно використовує старі організації, а не створює нові для нових цілей і проблем".

Е. Тоффлер вважає, що в умовах інформаційного суспільства з функцією управління суспільством найкраще впорається адхократія. Адхократія (з лат. ad hoc – для цього, тобто призначений лише для даної мети, і грецьк. kratos – влада) – влада інтелектуалів, які мобілізуються з певною метою. Це команда професіоналів, які об'єднуються задля досягнення конкретної мети. Адхократія – модель організації із гнучкими підрозділами, які вільно діють поза структурними рамками для розв'язання спеціальних завдання. Цей термін запроваджений Ворреном Беннісом у праці "Тимчасове суспільство", проте більшого поширення набув завдяки книзі Елвіна Тоффлера "Шок майбутнього". Термін також використовував канадський професор

Генрі Мінцберг у своїй роботі “Структура в кулаці”. З ним так само працювали Роберт Вотерман, Чарльз Хенді.

Учений Генрі Мінцберг визначає адхократію як команду працівників, яка найбільш схильна до інновацій, оскільки вона здатна об’єднати різних спеціалістів, що можуть злагоджено функціонувати. Основним координаційним механізмом є взаємне узгодження. Адхократія відзначається органічною та функціональною структурою, вибірковою децентралізацією, горизонтальною спеціалізацією. Однак така складна структура подекуди утруднює ефективність її діяльності. Г. Мінцберг виділяє два види адхократії: операційну та адміністративну. Операційна адхократія здійснює інноваційну діяльність і вирішує завдання безпосередньо за дорученням виборців, громадян. У такій організації планування невіддільне від виконання. Адміністративна адхократія реалізує проекти задля власних цілей, тут чітко розділене формування завдання та їх виконання. Команди, які виконують поставленні завдання, ізольовані від організації [5].

Головним завданням адхократії й водночас її особливістю є інноваційність у розв’язанні суспільних проблем. Інноваційна діяльність означає відхилення від закоренілих схем, адхократія не може покладатися на жодну з форм стандартизації, вона повинна уникати можливих пасток бюрократичних структур і передусім жорсткого поділу праці, надмірної формалізації поведінки. Е. Тоффлер зазначав, що адхократії часто змінюють свою форму, величезні структури демонтуються, формуються нові і знову демонтуються, “відділи й підрозділи виникають лише задля того, аби зникнути в наступній та подальшій реорганізації”. Фактично політична еліта складається з команд; кожна команда – це елітна група, яка прагне запропонувати суспільству оптимальні політичні рішення стосовно суспільних проблем, забезпечити єдність суспільства. До кожної команди входять: 1) політики; 2) експерти, які володіють спеціальним знанням; 3) менеджери-інтегратори.

Кожна елітна група напрацьовує проекти рішень, серед яких здійснюється вибір. Інформаційні процеси і прийняття рішень відбуваються неформально і гнучко, що необхідно для ефективного створення іновацій. Така політична еліта працює як одне ціле, відсутній принцип єдиного “начальника”, кожен політик цінний своєю працею в команді. Ефективність роботи залежить від тісного взаємозв’язку з експертами, які мають спеціальні знання й навички. Політика і прийняття політичних рішень – це не просто накопичення знань із певної проблеми, а вміле поєднання, комбінація існуючих знань та генерування нових, апробація нових методів і технік управління, що пов’язані з інформацією. Тому головне вміння представників такої політичної еліти полягає в тому, щоб не поставити себе в залежність від експертів та спеціального знання, яке вони демонструють.

Адхократія використовує матричну структуру й водночас функціональні принципи групування. Єдиним механізмом, що уможливлює співпрацю між елітними групами, є взаємна згода. Середовище політичної еліти адхократії потребує політиків, які відповідатимуть за зв’язки і взаємодії, тобто політиків-інтеграторів. Вони налагоджуть співпрацю між елітними групами, окремими політиками, політиками і експертами. Інтегратори забезпечують координацію та стабільність відносин в адхократії.

Децентралізація інформаційних суспільств потребує не одного національного лідера, а групи лідерів, які працюватимуть з множиною меншостей. Своєрідна колегія

лідерів засновує свою діяльність на консенсусі й довірі. Група політичних лідерів залежить від великої кількості людей, які готують рішення та виконують їх. Лідери адхократії повинні зважати не лише на громадян своєї держави, а й на усе людство, враховувати технології та телекомунікації. Ця взаємозалежність робить політиків слабкими і безпорадними, незважаючи на те, що під їхніми руками ядерна кнопка, яка може зруйнувати весь світ. Сила політика полягає тепер не у власній самовпевненості, а у вмінні слухати інших, творчому підході до прийняття рішень, усвідомленні обмеженості природи лідерства. Політичні лідери повинні чітко усвідомлювати, що неможливо розв'язати проблеми енергетики, не вирішуючи проблем економіки.

Отже, адхократія – тип політичної еліти, яка ґрунтується на принципах компетентності, інновації, взаємної узгодженості та координованості, управління суспільством здійснюється через встановлення горизонтальних зв'язків між суспільними групами.

Шведські вчені Александр Бард і Ян Зодерквіст політичну еліту нового типу суспільства називають "нетократією" [1]. Поява інформаційного суспільства і нетократії пов'язана передусім із виникненням інтернету – важливого інструменту спілкування й співпраці на відстані. Дослідники відзначають не лише формування меншостей в одній державі, а й поширення глобальних мереж, які формуються на основі спільності поглядів між людьми різних держав. Розвиток технологій у всіх сферах знання дає змогу забезпечити однаковий рівень життя більшості людей незалежно від їхніх фінансових доходів. Саме це зумовлює зміну цінностей: інформація стає важливішою за гроші.

Поява нетократії однаковою мірою пов'язана зі зміною природи влади. Влада – рухомий феномен без внутрішньої цінності, нейтральне поняття; це володіння ексклюзивною інформацією і здатність привертати увагу. Вона породжується з нестабільних альянсів і не має чітко визначеного джерела, "не локалізується". Відповідно, з такою владою не можна боротися, не можна її критикувати. В свою чергу, розвиток глобальних мереж робить владу структури сильнішою за саму владу, тобто "соціальна морфологія домінує над соціальною дією".

Формування нетократії – нового типу політичної еліти – зумовлене передусім залежністю державних установ від комп'ютерних технологій. Відбувається послаблення національної держави, державні інститути не спроможні контролювати соціальні процеси, відтак посилюється дезінтеграція. Це веде до перерозподілу влади на користь нетократів. Новим пролетаріатом стає консьюмтаріат – клас споживачів. Критеріями входженння до середовища нетократів є високий інтелектуальний рівень кандидата, вміння не просто відповідати на запитання, а відповіддю відкривати нові можливості для пізнання дійсності.

А. Бард і Я. Зодерквіст вважають, що нетократія не просто політична еліта, а популяція людей нового типу. Це люди, які народилися в епоху Постмодерну, коли "цілісна особистість" вже не є ідеалом. Нетократові не потрібні гроші, вони вже не в моді. Для них важливе їхнє місце в мережі, мережа – інтерактивна, туди впускають лише тих, хто знайшов потаємний хід. Для всіх інших нетократи створюють дезінформаційну завісу, крізь яку не можна розгледіти знання. Знання доступне лише нетократам.

На думку шведських дослідників, нетократи – епікурейці-егоїсти. Вміння працювати в мережі їм потрібне задля того, щоб контролювати витік знання. Нетократи ладні влаштовувати такі витоки, аби управляти консьюмтарітом. Часто вони навіть можуть видавати книжки про себе.

За типом політичної еліти нетократію можна визначити як закриту, її можна порівняти з середньовічною гільдією. Ці елітні групи максимально закриті для пересічних громадян. Формування нетократії відбувається за принципом місця, тобто позиції в інформаційній мережі. Становище в ключовому вузлі інформаційної мережі забезпечує володіння основним ресурсом влади. Нетократію створюють вихідці з різних соціальних груп за умови, що вони володіють спеціалізованими знаннями, інформаційним монополізмом у певній сфері, менеджерськими здібностями. Особливо важливими критеріями є інформація та цінності, які сповідують нетократи. Інформація та ексклюзивне знання, контакти є ключем входження до нетократії, їх можна обміняти на високий соціальний статус. Цінностями нетократії є чесність та брутальність. Чесність – це вміння визнати свою інакшість по відношенню до консьюмтаріату, чесно піклуватися про власне его, бути чесним у своїй групі. Брутальність визначає відносини нетократії з консьюмтаріатом.

Правила нетократії неможливо формалізувати, оскільки суспільство характеризується швидкими темпами змін. Правила мережевого етикету неписані, вони існують лише на рівні інтуїції, а не свідомості; "відсутність правил буде єдиним правилом суспільства, яке характеризується постійним рухом і перервністю".

Структура нетократії визначається особливостями мережевої реальності. Нетократію становлять три групи осіб: 1) етарналісти – тлумачі реальності, особи, які знають, що́ саме із величезної кількості інформації є реальністю, як її подати консьюмтаріату та нетократам; 2) нексіалісти (з латинської nexus – взаємопов'язані) - особи, що перебувають у вузлах мережі, формують товар для споживання, відповідають на потреби, що виникають у мережі; 3) куратори – особи, які забезпечують зв'язок між групами.

Куратори – найпотужніша група, вони вказують нексіалістам шлях, тоді як етернілісти – філософи інформаційного суспільства – формують загальну картину світу. Якщо накласти цю структуру на індустріальне суспільство, то куратори – це політики, нексіалісти – підприємці, етерналісти – вчені.

Управління та ухвалення політичних рішень в інформаційному суспільстві буде різнитися від прийнятого в демократичних політичних системах. Політичну систему, в якій правитимуть нетократи, А. Бард і Я. Зодерквіст називають плюрархією. Це система, в якій кожен учасник вирішує сам за себе і не має права вирішувати за інших, оскільки в мережі – кожен собі господар. Демократія, в якій рішення ухвалюють більшістю голосів, зазна́є краху. Колективні інтереси перебуватимуть під серйозним тиском, що призведе до створення суспільства, в якому не можна буде сформувати цілісне судження. Вся політична система вибудовуватиметься нетократами з метою посилити контроль над суспільством. Головним методом управління стане поширення інформації, яка вводитиме в оману громадян і призведе до "ментального забруднення суспільства". Цінністю, до якої апелюватимуть у суспільстві, буде раціональність: всі намагатимуться раціонально міркувати, приймати раціональні рішення. Однак це призведе до ірраціональності, нівелювання ідеологій.

Збереження демократичних інститутів можливе як розвага для нетократів, вони прагнутимуть зберегти ілюзію залучення громадян до політики. З цією метою нетократи працюватимуть над постійною мобілізацією суспільства. Утворення мереж стає важливим чинником політичної мобілізації, яка може спрямувати політичну активність маси в конструктивне русло, зорієнтувати його на розвиток демократії. Однак цілі політичної мобілізації можуть бути зовсім інші. Виникає політична мережева несвобода: індивід стає узалежненим від розробників сайтів, систем зв'язку, які можуть контролювати повідомлення. Нетократи використовують символізм у спілкуванні з консьюмтаріатом, коли реальні проблеми сприймаються як надскладні. Це дає змогу нетократії маніпулювати громадською думкою, зменшувати зацікавленість суспільства у справді важливих речах. Основою організованого політичного життя стане не виборна демократія, а "портал влади", через який усе пов'язане в мережі. Маніпулюючи інформацією, нетократи втягують консьюмтаріат до обговорення політичних, економічних проблем, включно до критики політичної влади. Щоправда, критика має бути конструктивна, вона не повинна завдати шкоди в момент виголошення. Управління нетократії здійснюється і через маніпуляцію споживанням консьюмтаріату. Нетократія через рекламу нав'язує бажання консьюмтаріату, а потім корегує обсяги споживання.

Ухвалення політичних рішень відбувається не через вибори чи референдуми, а виключно закритими групами нетократів, як правило, на хитких підставах, що може мати непрогнозовані наслідки. Політична відповідальність лежить на наднаціональних інститутах і регіонах, держава стає тягарем для інформаційного суспільства й нетократії. Володіння знанням та інформацією дає змогу нетократії уникнути відповідальності.

А. Бард і Я. Зодерквіст вважають, що нетократи – це саме та група осіб, яка зуміє організувати інформаційне суспільство. Своїм прагненням до ексклюзивності та винятковості вони перетворять гроші й товари в інструмент управління суспільством. Девальвація демократії й держави робить нетократів іще сильнішими.

Дослідженню інформаційного суспільства також приділяв увагу Мануель Кастельс. На відміну від попередніх дослідників, він вважав його не майбутнім, а сьогоденням. Воно передусім виявляється в тому, що інформація стає надкапіталом. Особливість інформаційного суспільства – в наявності простору потоків інформації. Ці потоки включають традиції, культури, інтереси й функції. Теорія просторів потоків полягає на припущенні, що суспільства асиметрично організовані навколо домінуючих інтересів, які є специфічними для кожної соціальної структури. Таке панування не є виключно структурним, воно здійснюється, сприймається, розв'язується і насаджується соціальними акторами. Тому в інформаційних суспільствах технократична, фінансова, менеджерська еліта висувають специфічні просторові вимоги, які стосуються матеріальної бази власних інтересів і дій. Вимоги інформаційної еліти мають інші виміри. Тісна інтерактивна взаємодія із системою телекомунікацій приведе до прийняття її логіки, мови, символів і знаків. М. Кастельс звертає увагу на розмивання державних кордонів, на успіх наднаціональних структур, які стають іще успішнішими завдяки інтернету. Відповідно взаємоінтегруються політичні еліти, реально світом може управляти світова еліта. Панування цього типу еліти забезпечується створенням уніфікованих символів, стилю життя, дизайну просторових форм і архітектури.

Інформаційне суспільство, як і попередні типи суспільств, неможливе без ієрархій і відносин панування. М. Кастельс окреслює подвійний механізм соціального панування: чітка організація еліт, з одного боку, сегментація й дезорганізація мас – з іншого. Здатність пануючих еліт дезорганізувати ті групи суспільства, які, становлячи чисельну більшість, бачать свої інтереси частково або ж повністю представленими лише в рамках задоволення домінуючих інтересів, дає змогу управляти суспільством. Під політичною елітою, на думку М. Кастельса, слід розуміти просторово обмежену мережеву субкультуру, яка формує стиль життя, що дає їй змогу уніфікувати власне символічне оточення у всьому світі. Автор висуває концепцію нової соціальної сегрегації, основою якої є встановлення зовнішнього контролю над вузлами потоків інформації, а через них над величезними ринками капіталу. Простір відіграє в цьому механізмі визначальну роль. М. Кастельс зазначає, що простір потоків складається з персональних мікромереж, звідки інтереси через глобальну безліч взаємодій у просторі потоків передаються у функціональні макромережі. Так, у фінансових мережах важливі стратегічні рішення приймають за ланчем у привілейованих ресторанах або ж у заміських будинках за грою в гольф; вузли простору потоків включають житловий простір і простір для відпочинку, які разом з офіційними офісами творять ретельно ізольовані простори з концентрацією функції панування. Простір влади і багатства пронизує увесь світ, тоді як життя й досвід народів укорінені в конкретних місцях, у їхній культурі, історії. Тому чим більше соціальна організація заснована на позаісторичних потоках, що витісняють логіку будь-якого конкретного місця, тим більше глобальна влада стає неконтрольована з боку історично специфічних місцевих та національних суспільств. Відтак еліти космополітичні, народи локальні. Еліти зацікавлені у розвитку глобального владного простору, який дасть їм змогу контролювати неорганізовані локалізовані народи.

Аби зберегти соціальну згуртованість, еліти повинні розробити сукупність правил і культурних кодів, за допомогою яких вони могли б розуміти одна одну й панувати над іншими, встановлюючи межі свого політичного співтовариства. Зі збереженням демократичних інститутів політична еліта стає закритішою, вона прагне не допустити надмірного проникнення політичних представників інших верств у внутрішнє коло прийняття стратегічних рішень. М. Кастельс вважає, що доступ до політичної еліти і влади закладений у культурних кодах соціальної структури. Саме володіння цими кодами відкриває доступ до структури влади, і еліті не потрібно таємно блокувати доступ до своїх мереж [2].

Політичні еліти у просторі потоків інформації формують своє власне суспільство й утворюють символічно замкнуті громади. Вони визначають своє співтовариство як просторово обмежену міжособистісну мережну субкультуру. Перебуваючи у місцях, де приймають політичні рішення, еліта досягає сегрегації і контролює безпеку цих місць. З вершин влади та елітних культурних центрів починається ряд символічних просторових ієрархій, де еліта нижчого управлінського рівня може відтворювати символи влади й привласнювати їх, створюючи соціопросторові співтовариства другого порядку, які також прагнутимуть ізолювати себе від суспільства послідовною ієрархічною сегрегацією. Все це відповідає соціопримирливій фрагментації.

З іншого боку, політичні еліти в інформаційному суспільстві прагнуть до створення стилю життя й дизайну просторових форм, спрямованих на уніфікацію

символічного оточення еліти по всьому світу. Історично сформована специфіка кожної місцевості при цьому витісняється. Серед еліти інформаційного суспільства все більше поширюється гомогенний стиль життя, що ігнорує культурні межі суспільств: регулярне користування тренажерними залами; обов'язкова дієта, стіни кольорів "світлої замші", що створює в інтер'єрі атмосферу затишку; всюдисущі комп'ютери з рідкокристалічними моніторами; поєднання ділових костюмів та спортивного одягу; стиль "унісекс" в одязі тощо. Усе це символи інтернаціональної культури, ідентичність яких не пов'язана з якимось специфічним суспільством, а лише із приналежністю до управлінських кіл інформаційної економіки, що ігнорує глобальну культурну розмаїтість.

Критерієм успіху в колах політичної еліти стає швидкість прийняття індивідуального політичного рішення, що має більше значення, аніж якість рішення. Інформаційні суспільства, попри всі нові технології, відтворюють традиційний процес індивідуального прийняття рішень. Однак у сучасних умовах рішення дуже швидко імплементуються, миттєво передаючись через систему комунікацій. Цінностями цієї політичної еліти є "швидкі гроші".

М. Кастельс, на відміну від інших дослідників, вважає, що інформаційне суспільство – не прогноз, а реальність. Воно створює ряд ієрархій і неможливе без соціального й політичного панування. Еліти інформаційного суспільства покликані управляти суспільствами, і роблять це з корисливою метою – задля власного прибутку. Політична еліта, подібно до інших видів еліт, стає більш закритою і космополітичною. Водночас критерієм входження до політичної еліти є володіння символами системи й мереж, зокрема культурними традиціями, що збільшує ефективність панування.

Дослідники інформаційного суспільства по-різному бачать політичну еліту, однак вони стверджують, що політична еліта повинна контролювати інформаційні потоки у суспільстві. Саме цей контроль, можливість управляти знанням робить її елітою. Політична еліта для збереження свого впливу сприяє формуванню інформаційного суспільства. При цьому дослідники стверджують, що політична еліта зберігатиме демократичні інститути, однак вони будуть реформуватися. Щодо відкритості політичної еліти, думки дослідників розділилися. О. Тоффлер вважає, що адхократія – відкрита група команд професіоналів, що формується для розв'язання конкретних суспільних проблем. Натомість А. Бард і Я. Зодерквіст, М. Кастельс вважають, що еліта ставатиме усе закритішою та гомогеннішою.

Список використаної літератури

1. *Бард А.* Netократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма/ А. Бард, Я. Зодерквист. – Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге. – 2004. – 252 с.
2. *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура [Електронний ресурс] / Кастельс М. ; Пер. с анл. под ред. О. Шкаратана. – М. : ГУ-ВШЭ, 2000.– 608 с. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/09.php
3. *Пукіш Ю.* Порівняльний аналіз концепцій постіндустріального та інформаційного суспільств (Деніел Белл, Валерій Хмелько) [Електронний

ресурс] / Пукіш Ю. Я. – Режим доступу : http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV21_2003_sociol/06_pukish_yuya.pdf
4. *Тоффлер Е.* Третя хвиля / Тоффлер Е. ; А. Євса (пер. з англ.). – К., Видавничий дім "Всесвіт", 2000. – 475 с.
5. *Mintzberg Henry*. Structure in Fives: Designing Effective Organizations / Henry Mintzberg. – Prentice Hall. – 1992. – 312p.

Стаття: надійшла до редколегії 25.05. 2009
прийнята до друку 24.09. 2009

POLITICAL ELITE IN THE INFORMATIONAL SOCIETY THEORY: PECULIARITIES ACTIVITY AND STRUCTURE

Oksana Dashchakivska

Ivan Franko National University of Lviv, Institute of Philosophy
Department of theory and history of political science
Universytetska str, 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail dashchakivska@gmail.com

The article focused on peculiarities of the political elite in the contest of the informational society theory. The changes in the political sphere which caused transformation in the political elite and were linked with the change of the role of knowledge in the society had been analyzed. Peculiarities of the understanding of the political elite in theories of E. Toffler – adhocracy, A. Bard and J. Soderqvist - netocracy as well as the concept of the M. Castles were studied. The structure and peculiarities of the political elite in the each of scientific approaches were defined.

Key words: information society, the political elite, adhocracy, netocracy.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭЛИТА В ТЕОРИЯХ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА: ОСОБЕННОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И СТРУКТУРЫ

Оксана Дащакивска

Львовский национальный университет им. Ивана Франко
Философский факультет, кафедра теории и истории политической науки
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail:dashchakivska@yahoo.com

В статье определены особенности политической элиты в контексте теории информационного общества. Проанализированы изменения в политической сфере, детерминирующие трансформации в политической элите, которые связаны прежде всего с изменением роли знаний в обществе. Рассмотрены особенности понимания политической элиты в теории О. Тоффлера – адхократия, а также А. Барда и Я. Зодерквиста – нетократия и в концепции М. Кастельса. Определены структура и особенности элиты в каждом из подходов.

Ключевые слова: информационное общество, политическая элита, адхократия, нетократия.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 321–328
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 321–328

УДК 32:001.12

СТРУКТУРНО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПІДХІД У ДОСЛІДЖЕННІ ПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ ЯК СИСТЕМИ КОМУНІКАТИВНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Світлана Коврига

Львівський національний університет імені Івана Франка
Філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000,Україна,
e-mail: svitkoff@gmail.com

Розглядаються витоки і методи дослідження політичного простору. Аналізуються історичний, системний, структурно-функціональний, інформаційний, нормативно-ціннісний та комунікативний підходи та їх застосування в дослідженні політичного простору. Обґрунтовується неможливість досліджувати сучасні явища та процеси методами, які на даний час втратили свою актуальність. Пропонується авторське бачення структурно-інформаційної методології. Подаються ознаки структурно-інформаційного підходу, можливість та доцільність його використання для пояснення політико-комунікативного простору. В основі структурно-інформаційного підходу в дослідженні політичного простору як системи комунікативних зв'язків лежать принципи системності, саморозвитку, самоорганізації, комунікативної самодетермінації.

Ключові слова: політичний простір, методологія, структурно-інформаційний підхід, політико-комунікативний простір.

В основі структури сучасних теорій можна виділити наступні елементи: тенденція до інформатизації сучасного суспільства; емпірична база – досвід передачі, обробки, зберігання, перетворення інформації, її узагальнення та закономірності; теоретична база – концептуальні положення, поняття кібернетики, інформатики, філософії тощо. В сучасному світі будь-яка наука розглядається як засіб накопичення, зберігання та переробки інформації, її аналізу, вироблення норм, правил відбору інформації, створення методик та методології конструювання моделей. Тому кожна нова епоха вимагає перегляду усталених норм, стереотипів, методів дослідження, в тому числі і соціального життя, створення нового світогляду, адекватного сучасним перетворенням. Для цього дослідниками та науковцям потрібно не просто вигадувати абсолютно нові методології досліджень чи відкидати колишні здобутки, а, створюючи нові методи, засади досліджень, поєднувати їх з класичними або просто брати до уваги і не забувати досвід попередніх поколінь.

Так, на нашу думку, в рамках структурно-інформаційного підходу виявляється можливим органічно поєднати елементи матеріальної моделі світу, яку дають нам системний, структурно-функціональний, нормативно-ціннісний підходи та інформаційно-комунікативну модель світу, яку розробляє теорія інформаційного суспільства та комунікації [3].

© Коврига С., 2011

Системний і компонентний аналіз дозволяє проаналізувати політичний простір як єдине ціле і, водночас, як частину соціального простору, а також комунікативні зв'язки політичного простору як елемент цілого. Системно-діяльнісний аналіз вказує на певний компонентний склад людської діяльності. Серед найсуттєвіших її компонентів: потреба - суб'єкт - об'єкт - процеси - умови - результат. Це створює можливість комплексно дослідити політичний простір як систему комунікативних зв'язків. Тобто діяльністю в нашому випадку є комунікація. Завдання діяльності – це потреба, яка виникає за певних умов і може бути реалізована завдяки визначеній структурі діяльності, до якої належать:

– предмет діяльності – елементи навколишнього середовища, які має суб'єкт до початку своєї діяльності і які підлягають трансформації в продукт діяльності. В контексті нашої теми йдеться про предмет, мотив комунікації, а саме – завдяки чому дана комунікація відбувається в політичному просторі;

– засіб діяльності – об'єкт, що опосередковує вплив суб'єкта на предмет діяльності. В даному випадку мова йде про канал передачі повідомлень;

– процедури діяльності (комунікації) – технологія (спосіб, метод) одержання бажаного продукту;

– умови діяльності – характеристика оточення суб'єкта в процесі діяльності, соціальні умови, просторові та часові чинники тощо. В нашому випадку – середовище комунікації;

– продукт діяльності – те, що є результатом трансформації предмета в процесі діяльності. Щодо нашої теми, то продуктом комунікацій виступає повідомлення, відповідь на нього та його ефективність. Означені системоутворюючі компоненти характерні для будь-якої діяльності, в тому числі і комунікації та свідчать про її структуру.

Структурний функціоналізм підходить для трактування предмета дослідження як цілого, як системи з її структурними компонентами, кожен з яких виконує свої функції. Сутність структурно-функціонального підходу полягає у виділенні в системних об'єктах структурних елементів (компонентів, підсистем) і визначенні їхньої ролі (функцій) у системі. Елементи і зв'язки між ними створюють структуру системи. Кожний елемент виконує свої специфічні функції, які "працюють" на загальносистемні функції. Структура характеризує систему в статиці, функції – у динаміці. Сутність процесу чи явища як системи виявляється в їхній структурі, однак реалізується в їхніх функціях (ролях, призначенні). Це дозволяє розглядати систему як структурно-функціональну цілісність, в якій кожний елемент (підсистема, компонент) має певне функціональне призначення, що узгоджується з загальними цілями системи в цілому.

У результаті структурно-функціонального підходу створюються моделі (описові, математичні, графічні) досліджуваної системи. Звідси випливає і необхідність застосування методу моделювання, який дозволяє побачити чітку структуру політичного простору. Метод моделювання зарекомендував себе як ефективний засіб виявлення суттєвих ознак явищ та процесів за допомогою моделі (концептуальної, вербальної, математичної, графічної, фізичної тощо).

Під моделлю розуміють уявну або матеріальну систему, яка, відображаючи або відтворюючи об'єкт дослідження, може замінити його так, що її вивчення дає нову інформацію про цей об'єкт.

Необхідно зазначити, що структуризація об'єкта дозволяє виділити, а потім описати суттєві складові об'єкта – елементи, підсистеми, компоненти, зв'язки, властивості, функції та ін. Опис структури об'єкта полягає в його поділі на складові та встановленні характеру взаємозв'язків між ними.

Нормативно-ціннісний підхід дозволяє виявити ціннісні підстави формування політико-комунікативного простору, базується на понятті цінності і дає змогу з'ясувати якості та властивості предметів, явищ, процесів, здатних задовольнити потреби окремої особистості і суспільства, а також ідеї і спонукання у вигляді норми та ідеалу.

Системи цінностей є в кожній культурі, суспільстві, державі, професії, особистості. Аксіологічному осмисленню підлягають матеріальні і духовні цінності. Цінності задають рамки соціокультурної активності соціального суб'єкта. Вони носять позаособистісний, надособистісний, а подекуди і позаісторичний характер. Цінності породжуються культурою і дозволяють, між іншим, семіотизувати (структурувати за допомогою знакових систем) простори людського життя, наділяючи всі елементи аксіологічною значимістю. Також на основі цінностей формуються системи пріоритетів, критерії оцінок, системи орієнтації в світі та обґрунтовуються смисли (сенси) явищ, подій, поведінки суб'єктів тощо.

Цінності виступають орієнтиром в складному політичному просторі, визначають зміст та сенс його існування. Цінності певного політичного простору мотивують, направляють та обґрунтовують дії суб'єктів політики, які власне і визнають аксіологічне значення тих чи інших явищ, процесів та норм політичного простору. В системі політичних цінностей виділяють соціально-політичні ідеали, цілі, принципи та норми політичного життя, політичні традиції та символи, зразки політичної поведінки тощо [5, с. 644].

Теорія інформаційного суспільства може бути використана як концептуальна засада дослідження політичного простору як системи комунікативних зв'язків. Адже в умовах інтенсивної інформатизації та глобалізації в новітній методології наукових досліджень важливого методологічно-концептуального статусу набуває інтелектуальний, інноваційний та інформаційний ресурс [1]. Ця теорія як парадигма суспільного розвитку певним чином поєднала у собі всі найкращі здобутки людства, дала поштовх позитивним зрушенням у нетехнічних сферах людської життєдіяльності, в тому числі і політологічних дослідженнях. Інформаційний підхід – метод наукового пізнання об'єктів, процесів та явищ, який передовсім дає змогу виявляти та аналізувати найбільш характерні інформаційні аспекти, які визначають функціонування та розвиток об'єктів вивчення.

Метод політичної комунікації бере на озброєння „загальнокібернетичні" ідеї Н. Вінера, відкидаючи традиційний поділ на механічні системи та органічні системи. Кібернетика розглядає всі самоорганізуючі системи, що реагують як на вплив середовища, так і на результати своєї власної поведінки. Політична система подібна (аналогічна) до кібернетичної системи, що здатна сама настроюватися. А керування нею полягає в заданні напрямку руху, який залежить від інформації про цілі, їх віддаленість від поточного стану справ та про результати попередніх дій. К. Дойч пропонує робити аналіз системи від розуміння інформації, здобутої за допомогою зворотного зв'язку, тобто зважаючи на досвід попередніх здобутків та помилок.

Треба мати на увазі, що політичний простір не ізольований від навколишнього середовища та інших просторів, а навпаки, у своєму функціонуванні він залежить як від постійного потоку інформації, що надходить із середовища, так і від постійного потоку інформації про свій власний розвиток. Значення інформації та комунікації для нормального функціонування, стабільності та ефективності політичного простору (як і будь-якого іншого) важко переоцінити (не применшуючи ролі інших змінних). Необхідно, щоб інформація циркулювала, пронизувала весь політичний простір. Потрібні різноманітні комунікативні зв'язки, рух інформації від влади до громадян і від громадян до влади. В політичному просторі розгортається власна мережа політичної комунікації відповідно до його можливостей та економічного розвитку. Існує співвідношення між комунікацією та політичним розвитком, тобто структури та засоби комунікації розвиваються паралельно до політичних систем.

Н. Луман розглядає суспільство як самодостатню та саморозвиваючу систему, що постійно взаємодіє з навколишнім середовищем. Це середовище є більш комплексним та комунікативно насиченим, ніж сама соціальна система, тому соціальній системі для того, щоб не розчинитися в навколишньому середовищі, потрібно спостерігати саму себе, фіксувати та відслідковувати те, що відбувається між системою та середовищем. Властивість системи до самоспостереження та самоопису, тобто до відстеження власних станів, що змінюються в процесі її взаємодії з середовищем, і є соціальною комунікацією.

Суттєво новим теоретичним положенням, яке обґрунтував у своїх працях німецький соціолог, є твердження про те, що комунікація не має жодної цілі. „Комунікація відбувається, або не відбувається – і це все, що можна про неї сказати" [2]. Н. Луман пояснює, що всередині комунікаційних систем можуть і повинні виникати певні епізоди, зорієнтовані на досягнення цілі. І це є абсолютно природнім, оскільки функціонує аутопоезис. Так само і свідомість може епізодично висувати цілі, виключаючи при цьому можливість того, що лише їх продукування буде метою системи, адже система продовжуватиме існувати і після досягнення цілі. Отже, робить висновок Н. Луман, комунікація не має за мету досягнення згоди або незгоди, комунікація взагалі не має мети.

Н. Луман визначив комунікацію як особливу функцію соціальної системи, за допомогою якої і відбувається її самовідтворення та саморегуляція. Відмовляючись від позиції своїх попередників, вчений ставить комунікацію над поняттям соціальної дії, апелюючи до того, що саме комунікація продукує можливість дії і супроводжує дію. Фактично ототожнюючи соціальну систему з комунікацією, Луман зазначає, що система не може сприймати відмінне від неї оточення і адаптуватися до нього. Система здатна реагувати виключно на саму себе та власні комунікації і тому не може змінювати оточення, вона може лише змінювати себе, функціонально розвиваючись, або гинути.

Сама комунікація, за Н. Луманом, здійснюється за допомогою синтезу трьох різних селекцій: селекції інформації, селекції повідомлення цієї інформації та селективного розуміння чи нерозуміння цього повідомлення та його інформації. Але, ці три компонента – інформацію, повідомлення та розуміння не слід інтерпретувати ні як функції, ні як акти, ні як найважливіший чинник життєдіяльності системи. Вони також не є складовими процесу комунікації, але можуть окремо існувати або

поєднуватись разом в зв'язку с певним суб'єктом. Не існує ніякої інформації поза комунікацією, ніяких повідомлень і ніякого розуміння. Таким чином, в нашому дослідження політичного простору як системи комунікативних зв'язків особливо цінними будуть ті засади концепції Н. Лумана, які вказують на виключну роль комунікації в існуванні, розвитку, взаємодії та загалом життєдіяльності соціальної сфери.

В основі структурно-інформаційного підходу лежить принцип інформаційності, згідно з яким: інформація є універсальною, фундаментальною категорією; практично всі процеси та явища мають інформаційну основу; інформація є носієм смислу (змісту) всіх процесів, що відбуваються в природі та суспільстві; всі існуючі в природі та суспільстві взаємозв'язки мають інформаційний характер; Всесвіт – це широкий інформаційний простір, в якому функціонують і взаємодіють інформаційні системи різного рівня.

Усвідомлення всеосяжності інформації в природі та суспільних явищах стало об'єктивним чинником виникнення нового фундаментального методу наукового пізнання - інформаційного підходу, який дає змогу дослідити об'єкти, процеси та явища з інформаційного погляду, виявити нові якості, важливі для розуміння їх сутності та можливих напрямів розвитку на основі знання загальних властивостей та закономірностей інформаційних процесів.

Інформаційний підхід тісно пов'язаний із структурним, що дає змогу уявити сучасний світ як складну глобальну багаторівневу інформаційну систему. Інформаційний підхід як фундаментальна методологія набуває все більшого поширення через об'єктивні чинники: "наскрізний" характер інформації, яка проникає практично в усі галузі та сфери людської діяльності, тим більше в політику, і супроводжує їх, стає однією з найважливіших категорій соціального розвитку; зростання обсягів інформації, вирішення проблем її доступності та ефективного використання; інформатизацію суспільства; розвиток інформаційної техніки і технології; становлення інформаційного суспільства, основним інтелектуальним продуктом якого є документи, інформація, знання.

Пізнавальні можливості інформаційного підходу полягають у тому, що предмет дослідження, в даному випадку політичний простір, вивчається у контексті інформації та її виявів. Він передбачає використання пізнавальних можливостей інформаційно-комунікативної теорії, методів, засобів, організаційних форм і технологій, вироблених інформатикою, для визначення специфічних рис предмета дослідження. Основний дослідницький актив інформаційного підходу полягає в тому, що всі об'єкти, процеси та явища є по суті інформаційними, оскільки пов'язані зі створенням, накопиченням, обміном або використанням інформації (відомостей, знання) задля здійснення соціальної комунікації.

У вужчому значенні інформаційний підхід означає ефективне використання пізнавального потенціалу інформаційної діяльності, що розглядаються як сукупність процесів одержання, збирання, аналітико-синтетичної переробки, зберігання, пошуку та розповсюдження інформації, що використовується комунікативними посередниками (соціальними інститутами, людьми, які виконують посередницькі функції між джерелом інформації та його споживачами).

Інформаційний підхід має великі евристичні можливості щодо дослідження специфіки інформаційних потоків (масивів, ресурсів, продуктів і послуг) та

інформаційних потреб досліджуваної предметної галузі через знання законів, функцій, ознак, властивостей, методів і засобів інформації як змісту повідомлень чи засобу комунікації (документної, інформаційної, когнітивної).

До дослідження політичного простору зазвичай пропонується застосовувати системний або структурно-функціональний підхід, але наш інтерес зосереджується на політико-комунікативному просторі та місцю комунікативних зв'язків в структурі політичного простору. І саме ці проблеми є недостатньо розробленими в політичній науці, а названі вище методології значно обмежують можливість їх дослідження.

Важливим пунктом для перспектив розвитку теорії політичного простору як системи комунікативних зв'язків в частині створення цілісного уявлення про його природу і зміст є розуміння того, що просто системна, структурно-функціональна чи нормативно-ціннісна методологія не може дати адекватні відповіді на виклики сучасності. Тому ключовим моментом концепцій розвитку будь-яких суспільних сфер, включаючи політичну, мають стати основні положення структурно-інформаційного підходу, адже неможливо традиційними методами описувати еволюцію складноорганізованих систем. Причиною цьому є те що можливість розвитку таких систем передбачає наявність альтернативних шляхів, свободу вибору та відповідальність людини, громади, суспільства, людства. Не потрібно забувати, що в сучасному світі неможливий абсолютний явний контроль (особливо з одного центру) над будь-якою сферою реальності, в тому числі і над розвитком суспільства, який був проголошений традиційною наукою. В умовах нестабільності будь-якої соціальної системи діяльність кожної людини або групи людей може мати вирішальне значення для творення макросоціальних змін. Також збільшується відповідальність кожної людини, громади і людства за долю світу, оскільки вони мають можливість і обов'язок цілеспрямовано уникати нестабільних, кризових ситуацій, впливати на екологію, без насильства вирішувати конфлікти тощо.

В основі структурно-інформаційного підходу в дослідженні політичного простору як системи комунікативних зв'язків лежать принципи системності, саморозвитку, самоорганізації, комунікативної самодетермінації.

Саморозвиток і самоорганізація суспільства як складноорганізованої системи відбувається в процесі його еволюції і здійснюється двома шляхами: через задіяння внутрішніх і зовнішніх ресурсів. Системоутворюючою цінністю в комунікативному процесі виступає інформація.

Отже, політичний простір можна трактувати як систему корелятивних зв'язків між суб'єктами політичного процесу, серед яких держави, різного роду організації, владні органи, політичні та неполітичні інститути, окремі громадяни та групи громадян, які мають здатність впливати на політичний процес. Новий політичний простір відрізняється динамікою змін, обумовлених розвитком та оновленням інформаційних технологій, і через це розширюються можливості впливу на більші аудиторії по всьому світу. Це може призвести до того, що розмиються кордони матеріальної та віртуальної складової політичного простору і тоді буде важко визначити реальність тієї чи іншої події. Тому є неможливим досліджувати сучасні явища та процеси методами, які втратили свою актуальність та новизну, хоча на їх основі відбувається створення нових підходів до вивчення сучасних проблем [4].

Отже, на нашу думку, саме структурно-інформаційний підхід є тією методологією, за допомогою якої нам вдасться вирішити поставлені завдання.

Список використаної літератури

1. *Лайон Д.* Інформаційне суспільство: проблеми та ілюзії / Д. Лайон // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. – К., 1996. – С. 362–380.
2. *Луман Н.* Что такое коммуникация? / Н. Луман // Социологический журнал. – 1996. – №3. – С. 114–127
3. *Мірошниченко М.* Системно-інформаційний підхід у дослідженні правової системи : ефективність застосування [Електронний ресурс] / М.І. Мірошниченко. – Режим доступу : http://www.djerelo.com/
4. Политический процесс : основные аспекты и способы анализа [Електронний ресурс] / под ред. Мелешкиной Е. Ю. – М. : Издательство "Весь мир", 2001. – Режим доступу : http://www.shpp.com.ua/
5. Філософія політики : Короткий енциклопедичний словник / Авт.-упоряд. : Андрущенко В.П. та ін. – К. : Знання України, 2002. – 670 с.

Стаття: надійшла до редколегії 17.06.2009
прийнята до друку24.09.2009

STRUCTURAL-INFORMATIONAL APPROACH IN THE STUDY OF POLITICAL SPACE AS A SYSTEM OF COMMUNICATION RELATIONS

Svitlana Kovryha

Ivan Franko National University of Lviv, Institute of Philosophy
Department of theory and history of political science
Universytetska str, 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: svitkoff@gmail.com

Sources and methods for the investigation of a political space were considered. The historical, systemic, structural-functional, informational, normative-value and communicative approaches and their application in the study of a political space were analyzed. The inability to explore the contemporary phenomena and processes using the obsolete methods was explained. The authors vision of the structural-information methodology was suggested. It was analyzed the signs of the structural-information approach, the possibility and feasibility of its use for explanations of the political and communicative spaces. The structural-informational approach to the study of a political space as a system of communicational links was based on the principles of systematic order, self-development, self-organization and communicative self-determination.

Key words: a political space, the methodology of structural and informational approaches, the polical and communicational space.

СТРУКТУРНО-ИНФОРМАЦИОННЫЙ ПОДХОД В ИССЛЕДОВАНИИ ПОЛИТИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА КАК СИСТЕМЫ КОММУНИКАТИВНЫХ СВЯЗЕЙ

Светлана Коврига

Львовский национальный университет им. Ивана Франко
Философский факультет, кафедра теории и истории политической науки
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: svitkoff@gmail.com

Рассматриваются истоки и методы исследования политического пространства. Анализируются исторический, системный, структурно-функциональный, информационный, нормативно-ценностный и коммуникативный подходы и их применение в исследовании политического пространства. Обосновывается невозможность исследовать современные явления и процессы методами, которые в настоящее время утратили свою актуальность. Предлагается авторское видение структурно-информационной методологии. Подаются признаки структурно-информационного подхода, возможность и целесообразность его использования для понимания политико-коммуникативного пространства. В основе структурно-информационного подхода в исследовании политического пространства как системы коммуникативных связей лежат принципы системности, саморазвития, самоорганизации, коммуникативной самодетерминации.

Ключевые слова: политическое пространство, методология, структурно-информационный подход, политико-коммуникативное пространство.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 329–336
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 329–336

УДК 16.321

ТЕОРІЯ ЗНАКІВ ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ОБРАЗУ

Наталія Юшина

Львівський національний університет імені Івана Франка
Філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000,Україна
e-mail: Jushuna@mail.ru

Розглянуто теорію знаків, або семіотику, що вивчає знаки й символи мови та мовлення. Добре розроблена методологія цієї науки дає змогу використовувати її методи в дослідженнях інших дисциплін. У статті також розглянуто питання використання методів семіотики в дослідженні політичних образів. Визначено, що політичний образ, як одиниця комунікація, має три основні функції: спілкування, пізнання, впливу. Функції знаків (номінація, предикація, локація) допомагають краще зрозуміти політичний образ, а також інтегрувати його в процес комунікації. Розглянуто механізми впливу ЗМІ і політичної реклами на формування політичних образів в сучасному суспільстві.

Ключові слова: політичний образ, семіотика, знаки, мова, мовлення.

Теорія знаків і знакових систем, яка сформувалася на основі структурної лінгвістики, головним своїм завданням вбачає дослідження структури мови й мовлення. Використання цієї теорії у дослідженні політичних образів зумовлене особливостями структури образу, оскільки кожен образ має певне значення і спрямований на масову свідомість та її автоматичні реакції. Структура політичного образу є дворівневою. Перший рівень – це зовнішні ознаки політичного образу, певні характеристики, які можна описати. Другий рівень - це смислове значення образу, ознаки якого вкладаються в образ для того, щоб він був зрозумілий масовій свідомості та впливав на неї. Для з'ясування значень політичних образів та їх впливу можна використовувати методологію теорії знаків та її основні принципи. Семіотика, або ж семіологія, – наукова дисципліна, яка вивчає природу, види й функції знаків, знакові системи і знакову діяльність людини, знакову суть природних та штучних мов з метою побудови загальної теорії знаків. Головним завданням теорії знаків та знакових систем є дослідження знака, тексту та механізмів виникнення значень. Головним принципом цієї теорії є поняття всеохопності знака, а також те, що він є основою мови.

Ч. Пірс, один із засновників семіотики, зазначав, «що в людини немає здатності мислити без посередництва знаків». Людина опрацьовує будь-яку знакову інформацію (слова, цифри, позначення) і мислить за допомогою знаків. Знак – це своєрідний зв'язковий між реальними і потенційними значеннями слова й тими, хто ці значення хотів би осягнути.

© Юшина Н., 2011

Дослідження знаків засвідчує, що певна форма (незалежно чи це мовлення, текст, фотографія, зображення на скелі тощо) може мати значення для когось і впливати на думки та вчинки людей. Знак – це щось, що не зображає себе, а несе значення іншого об'єкту. Багато людей, сприймаючи асоціативний зв'язок предметів і людей за реальний, вірять у можливість впливати на події, на свою долю та на долі інших людей. Психіка людини пов'язує між собою поняття, які взагалі не пов'язані між собою. Це дає змогу вдало конструювати певні образи, ідеології, програми і використовувати їх у політичній діяльності. За допомогою знаків відбувається комунікація між людьми й розуміння одне одного, незалежно чи це міф, чи реальний факт, головне щоб вони розуміли одне одного та відчували зв'язок. Однією з потреб людини є жити в міфологізованому світі, де звучання і значення, знак і предмет взаємопов'язані, а цей зв'язок впливає на неї та на її дії. В цьому випадку знаки є частинками міфів, які впливають на людську діяльність. Якщо їх проаналізувати, то міф зруйнується, зупиниться діяльність. Роздуми над кожним знаком взагалі зумовили б припинення комунікації.

Використання знаків в політичній пропаганді дає змогу представляти електоратові слова замість предметів та вчинків. Лише в буденній свідомості слова тісно пов'язані з предметами, і саме така особливість дає змогу маніпулювати свідомістю і відігравати негативну роль. Людину можуть ввести в оману, змусивши зробити швидкий висновок, який вона могла б і не зробити, коли б подумала довше. У буденній свідомості слово тісно пов'язане з предметом, що має велике значення в політичній рекламі, надто коли розкручується політичний образ якогось кандидата. Так, фраза «нагодувати народ» суто технічно є нерозділеною, а оскільки нерозділену мову вживати неможливо, то ця фраза сприймається буквально, навіть коли її вживають політики-популісти. Це дає змогу містифікувати та вводити в оману за допомогою слова.

Саме на нерозділеності слова та предмета побудовані ідеологія, реклама, пропаганда. Людина добровільно піддається омані стосовно природного зв'язку між звучанням та значенням слова, слова та предмета (це називають вмотивованістю знака: значення вмотивоване предметом, який його позначає). Для користувача комунікативною системою зручніше, аби слово в його діяльності безпосередньо пов'язувалось з предметом. Саме в таких випадках маніпулятори суспільною думкою використовують технології, коли користувачеві замість потрібного йому предмета подається слово, необхідного маніпуляторові. Таких прикладів доволі в політичному житті (комуністи зі своїм ставленням до людей пенсійного віку, які ностальгують за комуністичним минулим, демократи, які маніпулюють національною та націоналістичною символікою). В стратегії омани існує багато інших способів, проте її основою є неспівпадіння інтуїції користувача стосовно вмотивованості знака з реальною непов'язаністю значення й звучання, принциповою невмотивованістю знака.

Семіологічні дослідження комунікативних систем полягають на дослідженнях швейцарського лінгвіста Ф. де Соссюра. Вчений розглядав знак як двостороннє психологічне утворення, яке поєднує в собі поняття (означуване) та і акустичний образ (означник). Це утворення діє на колектив як певна система, що створюється з окремих елементів. Кожен знак не існує і не має значення сам по собі: значення підтримується взаємозв'язком усіх елементів системи. Соссюр

використовує в побудові своєї лінгвістичної теорії методологічний принцип редукціонізму, згідно з яким у досліджуваному об'єкті виділяють лише суттєві моменти, протиставляючи несуттєвим, другорядним моментам, не вартим уваги.

Ф. де Соссюр зазначав: «Мова – лише частина – правда, важлива частина у мовленні». «Мова є соціальним продуктом, сукупністю необхідних умовностей, які прийняті колективом, щоб забезпечити реалізацію, функціонування здатності до мовлення, яке існує у кожного носія мови. Мова є цілісністю сама по собі. Мова – це граматична система та словник, це інвентар мовних засобів. Мова існує в свідомості індивідів, які належать до мовної співдружності». Як суспільний продукт і як засіб взаєморозуміння людей мова не залежить від індивіда, який нею розмовляє. Треба докласти зусиль, аби оволодіти мовою, вивчення мови це суто психологічний процес.

Мові протиставляється мовлення, оскільки мова соціальна, а мовлення індивідуальне. Мова не залежить від способів фізичної реалізації: усне, письмове, жестове мовлення відображає одну й ту ж мову. Мова і мовлення тісно пов'язані між собою і одне одного передбачають: мова необхідна, щоб мовлення було зрозуміле; мовлення необхідне, щоб встановилась мова. Розвиток мови знаходиться в мовленні, живе мовлення є формою існування та розвитку мови. Якщо вони не тотожні одне одному, тоді не можна зрозуміти значення. Адже немає фіксованих значень, є стабільні правила їх розуміння, системи структурованих асоціацій або кодів. Культура як система розуміється через групи означників (інтелект – досконале мовлення, книга, комп'ютер, окуляри). Крім того, значення криється не в змісті, а в стосунках між означниками.

Розвиваючи ідею знака, російський вчений С. Карцевський ввів поняття асиметричного дуалізму: означуване й означник зв'язуються лише на мить, кожен з них може мати свою історію розвитку. Звідси можна зрозуміти, чому в історії знаків, в діахронії змінюється їх зовнішня форма, хоча знак при цьому не втрачає свого первинного значення. Так само можна пояснити, чому при незмінному означнику значення (означуване) змінюється в історії (наприклад, свастика як символ успіху Німеччини тридцятих років і як символ поганого минулого сьогодні).

Для розуміння знаків важливим є принцип системної конгруентності (відповідності): це відповідність знаків системі, суспільному коду, мові та інтерпретація їх відповідно суспільних умов. Неможливо бути грамотним чи неграмотним, культурним або ж не культурним взагалі, можна поводитися правильно чи не правильно з точки зору певного культурного коду, мови, семіотичної системи, системи умовностей. Та ж сама свастика на мавзолеях древніх народів зовсім не означає, що люди, які їх побудували, були прихильниками Адольфа Гітлера.

Символи без знакового і культурного середовища, без суспільства, яке їх використовує, нічого не означають. Водночас вони правлять світом, будь-який сучасний політик виступає на політичній арені не як біологічний індивід, а як імідж, символ, міф. Сприйняття міфу як реальності називається символічним ідеалізмом. «Кожна нація має своє поняття про природне, мова описує навколо людини коло, вийти з якого можна вступивши в таке саме коло», - зазначав В. фон Гумбольдт. Мовно-культурне коло навколо людини і суспільства є посередником між нею та її оточенням. Консервативна функція комунікативних систем, яка зберігає норму всередині кола, фактично сприяє їхньому виживанню. Питання про кордони недоречне, природа не має кордонів. Елементи культури так само не запозичуються в

семіологічному аспекті. Матеріально їх можна запозичувати (експортувати та імпортувати), хоча й у таких випадках виникають проблеми з перекладом. Наприклад, такий знаковий елемент одягу, як джинси, в первинній культурі мав значення «буденний одяг», у Радянському Союзі, навпаки, досить довго був символом свободи, молодіжного спротиву, антисоціальної поведінки.

Знак є посередником між користувачем мови та об'єктами зовнішнього світу, тоді як знакова система є посередником між зовнішнім світом та користувачем.

Ч. Пірс висунув ідею про троїсті відношення в інформаційних системах (на противагу бінарним у системах фізичних) і вивів три зміни знаків: матеріальна оболонка знака, позначуваний знаком об'єкт, інтерпретація знака. Він виділяв три види знаків: ікони, індекси, символи. *Іконічний знак* – це зображення, що зберігає подібність до реального об'єкта. Це здебільшого візуальні зображення, фотографії, малюнки, скульптури, карти. *Індексальний* знак – характеристика об'єкта через вказівку на спосіб його прояву. Семіотичний зміст знака-індекса – це розкриття внутрішньої сутності через зображення результату, наслідку, деталі. *Символ* – немотивований знак, репрезентація об'єкта на основі матеріальної форми, яка є довільною щодо зображуваного. Він не зберігає прямого зв'язку з об'єктом, який репрезентує, тому є узагальнюючим і навіює думки. Символами виступають власні імена, назви предметів, понять. Тому кожен акт мовлення має певне символічне навантаження, виражає певний зміст. Знак-символ можна суб'єктивно витлумачити, він вказує на властивості речей, зокрема на властивості класу речей. Визначення змісту зміни знака, а також визначення виду, до якого належить знак, дає змогу використовувати його в дослідженні політичних образів, а також у їх конструюванні, коли це необхідно.

Використання теорії знаків у дослідженні політичних образів дає змогу докладніше розглянути це поняття, можливо, в дещо іншому ракурсі, ніж це прийнято. Передусім його досліджують за допомогою описових, психологічних методів, історичного аналізу та порівнянь. Семіотика дає змогу розглянути це поняття з точки зору його знаковості, розшифрувати його і виділити головні й важливі елементи. Це дуже важливо саме для розуміння політичних образів, оскільки вони конструюються для підвищення важливості свого носія і при їх створенні використовуються методи неспівпадіння звучання та значення слова, слова та предмета. Теорія знаків за допомогою методів вмотивованості та невмотивованості знака дає змогу краще визначити суть політичного образу та інформації, яка в нього закладена.

Принцип системної конгруентності знака (відповідність знаків системі, суспільному коду, мові та інтерпретація їх відповідно до цих умов) дозволяє краще зрозуміти використання певних конкретних знаків у побудові політичних образів, а також неможливість існування значення без означень і що значення предмета в умовностях та елементах цього ж значення можуть залишатися сталими або ж трансформуватися під впливом якихось змін.

Знак як взаємодія означуваного та означника – це певний образ та поняття про цей образ. Процес їхньої взаємозалежності виявляє його динамічну суть, ця взаємозалежність є асиметричною, що актуалізує тему множинності інтерпретацій та проблему розкриття змісту. Це означає, що при зміні певних елементів, означень

образу може відбутись зміна його змісту, оскільки при зміні змісту відбувається зміна його значення.

Якщо розглядати політичний образ практично, можна зауважити, що вагоме значення у конструюванні політичного образу, а також у його позитивному сприйнятті відіграють зовнішні характеристики політика. Особлива увага приділяється вигляду лідера, його мові, інтонації, жестам, міміці тощо.

Формування образу політика в зазначеному контексті здійснюють за такими напрямами: створення зовнішнього вигляду політика, який би викликав симпатію в народу. При цьому зовнішній вигляд має бути критично оцінений, скоригований відповідно до ситуації (офіційної чи неофіційної), пори року, години зустрічі, соціального складу людей, з якими має відбутися зустріч. Мають бути продумані одяг (його кольорова гама, стиль), окуляри, зачіска, аксесуари тощо. Людям, які допомагають створити образ, потрібно обов'язково проводити роботу з політиком стосовно зовнішніх елементів поведінки, котрі формують враження про людину задовго до того, як вона вимовить перші слова. При першій зустрічі люди більшу увагу звертають на зовнішність, мову, інтонації, позу, манери, жести, аніж на предмет обговорення. Саме в цей момент складається враження про людину загалом, оціночне ставлення до неї. Особливої уваги потребують жести та міміка політика. Людина може досить вдало контролювати свою мову, але вона погано контролює власну міміку й жести й тому легко може виказувати нервозність, особливо в критичній, напруженій ситуації, залишивши погане враження про себе.

Отже, створення позитивного політичного образу – це передусім робота з формування в людей настанов на симпатію до себе. Проте, як зазначають дослідники, якщо людина насправді не має тих позитивних якостей, які акцентуються, то довго видавати бажане за дійсне навряд чи вдасться.

В літературі, присвяченій формуванню образів, наголошується, що населення повинно бачити в лідері ті характеристики, які вважає визначальними для себе. Соціологічні опитування допомагають виокремити центральні для образу лідера характеристики. Так, англійці найважливішими рисами для управління державою вважають відвертість, працелюбність, чесність, силу, впевненість. При цьому саме в такій ієрархічній послідовності ці риси зафіксовані у масовій свідомості. Знання ієрархії рис дає змогу творити позитивні політичні образи лідерів.

Американці здебільшого надають перевагу такій характеристиці, як компетентність, тобто здатність кандидата ефективно функціонувати на найвищій сходинці ієрархії. Тому важливою є ієрархія лідера, яка часто слугує доказом того, що на своїй новій посаді він зможе використовувати досвід, набутий раніше. Саме тому в американській історії часто стають президентами колишні губернатори штатів або посадові ж особи вищого рангу.

Великий вплив на формування політичних образів в сучасному суспільстві справляють засоби масової інформації та політична реклама. Досвід суспільного розвитку засвідчує, що ЗМІ можуть справляти величезний вплив на свідомість широких мас населення. Визначальну роль ЗМІ відіграють у створенні образу лідера, особливо політичного. Досвід політичного життя багатьох розвинутих країн світу, які мають усталений політичний устрій, засвідчує, що без активного функціонування засобів масової інформації сьогодні вже практично неможливо змінити політичну

свідомість і ціннісні орієнтації населення, домогтися широкої підтримки як державної політики загалом, так і збереження образів окремих політичних лідерів зокрема.

Дослідники проблеми створення образів зазначають, що далеко не завжди розглянуті ними прийоми, що використовують ЗМІ, виправдовують себе під час виборчої кампанії. По-перше, треба враховувати соціально-психологічні та морально-етичні норми, які домінують у даному суспільстві.

Попри важливість емоційного впливу, головний вплив на політику ЗМІ здійснюють через інформаційний процес. Залежно від того, яку інформацію, в якій формі та з якими коментарями отримують суб'єкти політики, залежатимуть їхні наступна думка та дії. Тому відбір найважливішої інформації та її представлення в доступній масовій аудиторії формі, а також її коментування – головне завдання всієї системи ЗМІ, особливо в період передвиборчих перегонів. Інформування громадян, зокрема й політиків, прямо залежить від того, як, з якою метою та з якими критеріями відбирається інформація, наскільки правдиво вона відображає факти.

Формування політичних образів явище дуже багатогранне. Їх сприйняття чітко диференціюється виборцями за показниками динамізму та емоційної довіри. Саме останнє є основою оцінки діяльності того чи іншого діяча. Народ реагує на будь-який спрямований вплив зміни політичного образу лідера. Маніпулятивні технології здатні значно модифікувати вже існуючий образ політика, передусім через підсилення його індивідуальних рис. Проте вони не створюють нових образів, лише коригують старі. Отже, формування політичного образу – досить складний процес, який більшою мірою залежить від ряду суб'єктивних чинників, аніж від об'єктивних.

Формування політичного образу відбувається на рівні свідомості суспільства. На його виникнення впливають будь-які незначні, на перший погляд, ознаки, які в майбутньому справлятимуть вплив на суспільний вибір. Методи теорії знаків дають змогу виділити такі ознаки, а також з'ясувати, чому саме вони мають значення.

Політичний образ як вид інформації добре вкорінився у сприйнятті суб'єктів політики. Він є одиницею комунікації і має три основні функції: спілкування, пізнання, впливу. Семіологія дає змогу виділити характеристики політичного образу, які реалізовують ці функції, що важливо при визначенні ролі образу в політичному процесі й житті суспільства. Знаки як частини політичного образу так само мають свої функції, зокрема: називати предмети реального світу (номінація), пов'язати назване одне з одним (предикація), локалізувати назване в просторі та часі (локація). Ці функції знаків допомагають краще зрозуміти політичний образ, а також інтегрувати його в процес комунікації.

Використання методів семіотики в дослідженні політичних образів дає змогу розглянути це питання під іншим кутом зору і розкрити такі його властивості, які не піддаються описовим чи порівняльним методам. Загалом використання таких методів допомагає краще зрозуміти комунікацію та спосіб її функціонування. Крім того, в семіотиці на належному рівні розроблені методологічні схеми, які успішно використовуються і самою теорією знаків, й іншими науками для власного розвитку.

Список використаної літератури:

1. *Болдырева А.* Особенности выражения авторского «я» в научном дискурсе (на материале английских и русских письменных текстов) [Електронний ресурс] / А. Болдырева, В. Кашкин. – Режим доступу : http://kachkine.narod.ru.
2. *Бацевич Ф.* Нариси комунікативної лінгвістики / Ф. Бацевич. – Львів : Видавничий центр Львівського національного університету, 2003. – 247 с.
3. *Войтасик Л.* Психология политической пропаганды / Л. Войтасик ; пер. с пол. Поруса В.Н.; предисл. и общ. ред. Шерковина Ю.А. – М. : Прогресс, 1981. – 278с.
4. *Ділі Дж.* Основи семіотики / Дж. Ділі ; пер. з англ. – Львів : Арсенал, 2000. – 232 с.
5. *Кашкин В.* Введение в теорию коммуникации [Електронний ресурс] / В. Кашкин. – Режим доступу : htth:/www.derecom.ua
6. *Павлюк Л. С.* Знак, символ, міф у масовій комунікації / Л. С. Павлюк. – Львів : ПАІС, 2006. – 120 с.
7. *Пирс Ч. С.* Начала прагматизма / Ч. С. Пирс ; пер. с англ., предисловие В. В. Кирющенко, М. В. Колопотина, – СПб. : Лаборатория метафизических исследований философского факультета СПбГУ; Алетейя, 2000. – 352 с.
8. *Почепцов Г.* Информационные войны / Г. Г. Почепцов. – М : Рефл-бук ; Киев : Ваклер, 2000. – 408 с.
9. *Сосюр Ф. де.* Загальний курс лінгвістики / Ф. де Сосюр. – К. : Основи, 1998. – 320 с.
10. *Эко У.* Отсуствующая структура. Введение в семіологію / У. Око ; ред. М.Г. Ермакова. – СПб. : ТОО ТК Петрополис, 1998. – 431 с.

Стаття : надійшла до редколегії 16.06.2009
прийнята до друку 24.09.2009

SEMIOTICS AS METHOD OF RESEARCH OF POITICAL IMAGE

Nataliya Yushina

Ivan Franko National University of Lviv, Institute of Philosophy
Department of theory and history of political science
Universytetska str, 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: Jushuna@mail.ru

The theory of signs or semiotics which studied signs and symbols of language was considered. The well developed methodology of this science enabled to use its methods in researches of other disciplines. The article was about using methods of the theory of signs in the research of the political images. The political image as a unit of the communication had three basic functions: an interaction, a cognition and an influence. The functions of signs (a nomination, a predicacion and a locacion) helped to understand political image and also integrate it in the process of communication. The mechanisms of an influence of mass-media and political advertising on the forming of political images in the modern society were considered.

Key words: a political image, the semiotics, signs, a language, a broadcasting.

ТЕОРИЯ ЗНАКОВ КАК МЕТОД ИССЛЕДОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО ОБРАЗА

Наталия Юшина

Львовский национальный университет им. Ивана Франко
Философский факультет, кафедра теории и истории политической науки
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: Jushuna@mail.ru

Рассмотрена теория знаков или семиотика, которая изучает знаки и символы языка. Хорошо разработанная методология этой науки дает возможность использовать ее методы в исследованиях других дисциплин. В статье также рассмотрен вопрос использования методов семиотики в исследовании политических образов. Определенно, что политический образ, как единица коммуникации, имеет три основных функции: общения, познания, влияния. Функции знаков (номинация, предикация, локация) помогают лучше понять политический образ, а также интегрировать его в процесс коммуникации. Рассмотрены механизмы влияния СМИ и политической рекламы на формирование политических образов в современном обществе.

Ключевые слова: политический образ, семиотика, знаки, язык.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 337–344
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 337–344

УДК 32:37.014

ПОЛІТИЧНА ОСВІТА ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СВОБОД ДЕМОКРАТИЧНОГО ПРОЦЕСУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Василь Климончук

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
вул. Шевченка, 57, 76025, м. Івано-Франківськ, Україна
e-mail: klumonchyk@ukr.net

Стаття присвячена методологічним аспектам дослідження проблем політичної освіти як чинника реалізації політичних свобод. Окреслено завдання політичної освіти у транзитних суспільствах, які обумовлені потребами засвоєння демократичних цінностей, формування політичної свободи у молодіжному середовищі і відображені у загальних вимогах до організації політико-освітнього процесу. Пропонується розрізняти певні етапи політичної освіти. Обґрунтовуються місце, роль, наслідки демократичної політичної освіти для становленні молодої Української держави.

Ключові слова: громадянська освіта, громадянське суспільство, політична освіта, політична свобода, політичні цінності, правова освіта.

У державній системі освітньої політики політична освіта посідає одне із ключових місць. Вона спрямована на забезпечення суспільства знаннями, необхідними для суспільного розвитку.

В Україні, як і в тих країнах, що вирішують завдання модернізації, набуття свого місця в глобалізованому світі та його політикумі – тією мірою, якою це пов'язано з розбудовою освіти, - постає проблема освітньої політики [1, с.182]. З історією демократії, з процесом модернізації суспільства невіддільно пов'язана й історія політичної соціалізації і політичної освіти. Автократичні станові держави доіндустріальної стадії розвитку не потребували політичної освіти народу, їх нормальне функціонування допускало повне відсторонення населення від політики. Досить було засвоїти традиції і норми свого стану для соціального спілкування простому народові і вищим верствам суспільства загалом. Люди здебільшого стихійно засвоювали елементарні правила і норми взаємостосунків підданих із державою. Звичаї, страх перед владою, а також церква підтримували лояльність громадян до держави, відтак не було потреби в спеціальних інститутах для політичної освіти населення. Проте індустріалізація і урбанізація суспільства, ускладнення його організації, розвиток комунікаційних систем, підвищення соціальної мобільності населення та інших факторів зробили недостатніми традиційні, обмежені за впливом на населення, сімейні, общинно-станові та церковні форми політичної соціалізації, призвели до їх ослаблення і навіть руйнування.

У суспільному розвитку поступово підвищувалася значимість державного регулювання економічних і соціальних процесів, помітно поширювалося коло політичних інтересів громадян. Уже наприкінці XVIII ст. починаючи від Великої

© Климончук В., 2011

Французької революції, що проголосила рівноправність усіх громадян і визнання народу джерелом влади, у держав, що стали на шлях демократичного розвитку, чітко визначилася потреба в політичній орієнтації населення, навчанні його цивілізованим нормам взаємовідносин у питаннях, що порушують інтереси всього суспільства і вимагають обов'язкових для всіх рішень. У XIX-XX ст. підвищується суспільна значимість політичних знань, що остаточно сформувалися і діють як спеціалізовані інститути політичної освіти. В сучасних демократичних державах діяльність політичних інститутів ґрунтується на визнанні основних гуманістичних цінностей і насамперед свободи і гідності кожної особистості, її природних, невідчужених прав. Саме політична освіта допомагає кожному громадянинові правильно усвідомити існуючий суспільний і політичний лад, своє місце і роль у державі, права та обов'язки. Головна мета політичної освіти – навчити людину однаково орієнтуватися в складній соціально-політичній обстановці, представляти і захищати свої інтереси, поважаючи інтереси і права інших людей, колективно вирішувати загальні проблеми. Політична освіта спрямована на формування в громадян поваги до демократичного порядку державних і суспільних інститутів, які забезпечують його, тому без твердого політичного порядку свобода окремої особи не може бути реальною.

Політична освіта та виховання молоді є основою підвищення її політичної активності. Для досягнення відповідного рівня цієї активності необхідне світосприйняття, сформоване згідно з принципами демократії, національної ідеї, а також особиста зацікавленість молодої людини в прогресивному розвитку суспільства, її участь у суспільно-політичній діяльності. Реалізація політичної освіти неможлива без вивчення стану політичних свобод як єдиного цілого і комплексного демократичного процесу сучасної України, так і країн розвиненої демократії.

Проблема дослідження сутності політичної свободи є актуальною виходячи з обставин науково-гносеологічного, онтологічного, культурно-історичного характеру. Можна однозначно стверджувати, що людська свобода є єдиним універсальним індикатором визначення стану, рівня, розвитку і передусім ефективності функціонування всієї системи суспільно-політичних відносин, влади, дії політичних інститутів, різного рівня норм, законів, функціональної придатності політичної системи, громадянських основ буття.

Уся історія існування людства – це не грандіозно раціональна реалізація цільових намірів та планів розбудови державних утворень, суспільств, систем політичної влади, регулятивних норм життя, це передусім пошуки реальних форм втілення людської свободи як мети буття, засобами осягнення якої з різною мірою ефективності ставали держави, типи й форми влад, соціальні інститути, закони, норми, дії, відносини. Саме з таких позицій необхідно аналізувати суспільні процеси в сучасній Україні. Відбувається переродження засобів досягнення різних форм людської свободи (політичних, економічних, соціальних, духовних, тощо) в абсолютно трансцендентні самоцілі, такі як влада, політичні інститути, сама держава, різні соціальні групи, історичні форми уявних спільнот. Відтак свобода перестає виконувати основні функції і стає підпорядкованою, другорядною, не актуальною, другорядною історично, життєво відтермінованою реальністю.

Дослідження політичної свободи має практичне значення, однак необхідно наголосити на її глибинно-теоретичній вартості, оскільки проблемою сучасної

політичної науки є визначення системозапочатковуючих основ, форм і способів політичного життя.

Попри те, що в сучасних гуманітарних науках наявна велика кількість досліджень проблеми свободи (Дж. Ролз, Г. Гьофе, П. Дюмон, Л. Штраус, І. Берлін, Р. Рорті, Е. Макінтайр, Е. Фром, Е. Гелнер, Х.-Г. Гадамер, Ф. Гайек, Е. Тоффлер, З. Бжнзінський, І. Валлерстайн, В. Іноземцев, Ю. Габермас, А. Тойнбі, Дж. Нельсон, Ф. Фукуяма, А. Тейт, В. Віндельбанд, А. Маслоу, Е. Трель, О. Мороз, Ю. Наєнко, А. Колодій, А. Карась, В. Денисенко, В. Речицький, С. Рябов, О. Кіндратець, А. Сіленко, Ф. Кирилюк, В. Цвих, В. Бебик, О. Бабкіна, С. Чугунок, І. Варзар, О. Чемшит, В. Андрущенко, С. Вовканич, І. Кресіна, С. Наумкіна, В. Горбатенко, О Панарін та ін.), в політології недостатньо розроблена ця проблематика, виходячи з головного – ідеї артикуляції свободи як мети реалізації всіх політичних процесів.

Політичні знання, вміння користуватися політичними свободами потрібні сьогодні будь-якій людині, незалежно від її професійної належності, віку та статі, оскільки, живучи в суспільстві, вона неминуче повинна взаємодіяти з іншими людьми та державами. Без володіння такими знаннями особистість ризикує стати розмінною монетою в політичній грі, перетворитися на об'єкт маніпулювання і поневолення з боку активніших у політичному відношенні сил. Ступінь цього ризику в нашому суспільстві достатньо високий, оскільки політичні процеси, які відбуваються в ньому, для сучасного покоління є новими і незвичними.

Сучасний стан країни наштовхує окремих дослідників політичного процесу на необхідність вивчення шляхів подолання ситуації, яка склалась. Підвищення рівня політичної культури, політичної свідомості громадян є ключем до вирішення найгостріших проблем як значної частини індивідів, так і самої держави, яка декларує своє прагнення стати демократичною, правовою та соціальною.

Сьогодні перед сучасною демократичною державою стоять складні та важливі завдання оптимізації просвітницької діяльності громадян. Це необхідно всьому суспільству для охорони його від деспотизму і тиранії, від антигуманних і економічно неефективних форм державної та громадської організації. Тому свідоме формування політичної культури як вміння спільного цивілізованого проживання людей у державі – завдання усього сучасного суспільства, важлива умова його благополуччя [2, с.70].

В останні роки перед українським суспільством особливої актуальності набуває проблема політичної освіти. В умовах політичної модернізації важливо освоювати політичний досвід демократичних держав, досліджувати особливості функціонування політичних систем, засобів впливу на них і адаптувати цей досвід до сучасного політичного життя України. Для забезпечення стійкого переходу до нового суспільного порядку, нового характеру взаємовідносин держави і громадянина необхідно, використовуючи засоби освіти, прищеплювати молодому поколінню повагу до державних символів своєї вітчизни, давати йому міцні знання з історії України, знайомити з принципами сучасного ефективного державного управління, сутністю політичної влади і політичних режимів, виборчих і партійних систем тощо.

Метою політичної освіти молоді є формування й поширення знань про те, що є спільним для усіх членів суспільства у їхньому розумінні справедливості, порядку, свободи, рівності, участі тощо. Політична освіта має виконувати функцію трансляції

новим поколінням оптимальних способів суспільної взаємодії, використовуючи світові здобутки та зберігаючи автентичні традиції української культури.

Важливим завданням політичної освіти є підвищення громадянської компетентності і відповідальності молоді. Використовуючи різні форми політосвіти (урок, дискусія тощо), необхідно культивувати фундаментальні цінності й принципи демократії, мотивувати до участі у розв'язанні значущих суспільно-політичних проблем. Завдяки засобам масової інформації молодь стає свідком дебатів із різних суспільно-політичних проблем, вироблення способів вирішення конфліктів.

Систему державної політичної освіти становлять шкільні та вузівські суспільно-політичні дисципліни, політичні програми державних теле- і радіокомпаній, відповідні розділи друкованих засобів масової інформації, контрольованих урядом. Емоційний компонент політичної освіти зводиться до формування певного ставлення до політичних об'єктів та явищ і пов'язаний з формуванням емоційних преференцій людей у політичній сфері. Дійовим засобом політичної освіти є різні ритуали: демократичний спосіб передачі влади, дебати, урочисті збори, вручення нагород, паради, демонстрації тощо. Вони покликані формувати в молодого покоління, з одного боку, національний патріотизм і політичну толерантність, а з іншого – критичне ставлення до нав'язування будь-яких точок зору. Усе це сприяє вихованню громадянськості молоді, введенню їх у політику.

У контексті європейської інтеграції основним завданням освітньої галузі є утвердження фундаментальних цінностей держав сталої демократії: парламентаризму, прав людини, свободи пересування, участі в управлінні державою тощо. Особливої вагомості ці проблеми набули після приєднання України до Болонського процесу. Це значно розширює демократичні засади освіти, відкриває для студентів можливість брати участь у виконанні широкомасштабних освітніх програм, зокрема таких, як „Історія Європарламенту", „Етапи євроінтеграції", „Європейський союз і вектори зовнішньої політики України" тощо. Болонський процес орієнтує вищі навчальні заклади на залучення студентів як компетентних, активних і конструктивних партнерів до формування зони європейської вищої освіти. Важливу роль відіграє студентське самоврядування, яке сприяє задоволенню молодіжних потреб, реалізації студентських інтересів, є середовищем спілкування і взаємодії молоді.

Однак, незважаючи на позитивні зрушення в дослідженні проблеми політичної освіти вітчизняною наукою, залишаються певні методологічні труднощі, пов'язані з неоднозначною інтерпретацією понять «політична» та «громадянська освіта», які по-різному визначають у країнах західної демократії. Зокрема, в американській інтерпретації поняття «громадянський» ширше, ніж «політичний», тоді як у німецькій інтерпретації – навпаки. Попри відмінність у тлумаченні понять основним завданням освітнього процесу залишається засвоєння політико-правових знань і навичок взаємодії, а також формування систем потреб і установок особистості, які б відповідали цінностям демократичного суспільства. Тому цілком закономірно окремі дослідники, зокрема І.В. Жадан, розглядають політичну освіту як складову громадянської освіти, засіб формування культури громадськості [2, с.91].

Демократична політична освіта ґрунтується на визначенні основних гуманістичних цінностей і насамперед свободи й гідності кожної особистості, її природних невід'ємних прав. Вона допомагає індивідові правильно оцінити

відповідний суспільний лад, усвідомити своє місце і роль у державі, права й обов'язки. Головна мета політичної освіти – навчити людину адекватно орієнтуватися в складному і суперечливому сучасному світі, представляти і захищати свої інтереси, поважаючи інтереси і права інших людей, спільно з іншими розв'язувати загальні проблеми.

Система політичної освіти включає три основні сфери : 1) політичну освіту дорослих, громадську освіту юнаків; 2) політичне навчання державних службовців і громадсько-політичних діячів; 3) академічне вивчення політики як предмета наукового пізнання.

Здійснювати політичну освіту означає навчати людей тому, що вони повинні знати, вміти як громадяни демократичної держави, маючи справу з владою, з її органами та іншими політичними інституціями, перебуваючи у компетентній взаємодії і відповідальній співпраці з ними.

Пропонується розрізняти такі вікові етапи політичної освіти: 1) дошкільне виховання й початкова освіта; 2) шкільна освіта; 3) вища і професійна освіта; 4) освіта дорослих.

Перший етап є початком соціалізації особистості, коли відбувається формування головних цінностей та установок людської поведінки, відчуття людської гідності, поваги до інших, культури толерантності, схильності до несилових способів розв'язання конфліктних ситуацій, почуття солідарності й готовність співпрацювати з іншими людьми. На *другому* етапі відбувається формування системи цінностей і настанов людської поведінки, коли дитина отримує систематичні, всеохоплюючі знання про влаштування суспільства, його інститути й керівні органи, про закони й правила, що визначають стосунки людей між собою та з владою, перебіг суспільних процесів, про права, свободи, привілеї та, з іншого боку, про відповідальність і обов'язки людини та держави, формує вміння, необхідні для життя в суспільстві. *Третій* етап - це розширення й поглиблення знань про права людини, осмислення філософських, культурних, юридичних і економічних передумов, формування громадянської позиції та суспільно-політичної орієнтації особистості. На *четвертому* етапі політична освіта покликана сприяти безперервній реадаптації дорослої людини до змін, що відбуваються в суспільстві та її власному соціальному статусі [4, с.18].

Однак подальше погіршення економічної ситуації в країні та посилення інших кризових явищ може спричинити зростання політичної активності молоді. За цих умов існуюча політична система може виявитись неспроможною демократичними засобами долати надмірну або ж агресивну політичну активність, підґрунтям якої є певний стан ідеологічних пріоритетів серед молоді. Тому, вивчаючи проблеми вдосконалення системи політичної освіти, необхідно звернути увагу на з'ясування стану ідеологічних орієнтацій молоді, їх трансформацію та дослідження можливостей впливу на їх розвиток засобами політичної освіти.

Головним завданням наукових досліджень цієї галузі суспільного життя повинно стати доведення гіпотези про те, що в демократичному суспільстві політична освіта, на відміну від тоталітарної держави, де вона зводиться до впровадження в масову свідомість офіційної ідеології, повинна спиратися передусім на загальнолюдські цінності, ґрунтуватися на принципах деідеологізації, департизації і добровільності.

Оволодіння громадянами основами політичної науки і демократичної культури — одна з найважливіших умов успіху політичних і суспільних реформ в Україні та інших постсоціалістичних державах. Відомо, що будь-які соціальні зміни починаються передусім із свідомості людей. Особливо це важливо для студентської молоді, яка отримує фах політолога. У вирішенні зазначених питань саме вони виступають не тільки як об'єкт політичної освітянської діяльності, а й як один із провідних суб'єктів цього процесу.

Політичні знання і навички надто необхідні молодому поколінню, якому притаманні радикалізм суджень і дій, підвищена сприйнятливість до різних утопічних ідеологій та демагогічних закликів, чим і пояснюється актуальність таких досліджень. Саме такі дослідження повинні зробити внесок у розв'язання цілої низки методологічних проблем. Проте існують суттєві розбіжності як серед вітчизняних, так і серед зарубіжних дослідників стосовно тлумачення фундаментальних понять «політична освіта», «громадянська освіта», «політична соціалізація» та їх співвідношення. Крім цього, вимагають уточнення завдання та зміст політико-освітнього процесу. Поряд із загальновизнаними завданнями оволодіння політичними знаннями, досвідом взаємодії і узгодження політичних інтересів та формування системи потреб та принципів особистості необхідно обґрунтувати системні завдання політичної освіти з формування політичної культури молоді в умовах трансформації політичної системи [2, с.71].

Отже, важливою складовою державної молодіжної політики є політична освіта молоді і визначення політичних ідеалів, що впливають на її формування. Соціально-економічний стан суспільства, формування в молоді загальновизнаних у світі моральних орієнтирів, зміна ціннісних орієнтацій сприяють вихованню в молоді поваги до своєї історії, країни, народу, культури та традицій, державних символів. Політичне виховання здійснюється через вплив сім'ї, школи, вищих навчальних закладів, громадських об'єднань, усього навколишнього середовища.

Залучення молоді до формування органів народовладдя, до розв'язання усіх державних та суспільних завдань, створення необхідних умов для формування політичної культури молоді, залучення їх до усіх форм політичного життя сприяють вихованню ідеалів свободи в молодіжному середовищі.

Вітчизняна політична освіта, враховуючи стан політичної культури громадян України, має бути спрямована на формування компетентної й відповідальної взаємодії, співпраці громадян з владою, на формування у них культури законослухняності з урахуванням внутрішньої суперечності такої культури. Заняття з політичної освіти мають враховувати необхідність підвищення рівня відповідальності громадян та їхньої вимогливості, очікування відповідальності від політиків. Політична активність і участь громадян у розв'язанні суспільних проблем, ухваленні суспільних рішень та їх реалізації є очікуваним результатом політичної освіти, на формування якої і розвиток має бути спрямований її зміст. Так само важливо, враховуючи залишки тоталітарної культури, навчати тому, як зберігати власну автономію в стосунках з іншими людьми та державою, ефективно захищати власні інтереси, як відчувати й захищати власну свободу. В сучасному багатоманітному світі культура толерантності вже не просто ознака хороших манер і виховання, а умова виживання й збереження стабільності суспільства, успішності публічних заходів.

Очікуваним результатом демократичної політичної освіти в Україні має бути громадянин, якому властиві такі риси:

– цінування ідеалів свободи, рівності, справедливості;

– відчуття власної гідності й цінування прав;

– готовність дотримуватися чинних норм і законів;

– потреба в ефективній і стабільній політичній системі;

– здатність визначати проблеми суспільного життя, бажання і вміння вимагати їх розв'язання;

– вмотивованість і вміння впливати на владу.

Список використаної літератури:

1. *Іванов М.* Система політичної освіти молоді України : головні напрямки дослідження / М. Іванов // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. – 2001. – Т.19. – С. 70–72.
2. *Жадан І.* Психолого-педагогічні проблеми політичної освіти молоді / І. В. Жадан // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. – 2000. – Т.18. – С. 91–95.
3. Громадянське суспільство в сучасній Україні : специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. ред. *Ф.М. Рудича.* – К. : Парламентське видавництво, 2006. – 412 с.
4. *Рябов С.* До обґрунтування концепції політичної освіти в Україні / С. Г. Рябов // Політична освіта в Україні : проблеми та перспективи розвитку. – К., 2005. – С. 12–24.

Стаття: надійшла до редколегії 11.05.2209
прийнята до друку24.09.2009

POLITICAL EDUCATION AS A MEANS OF POLITICAL FREEDOMS IN MODERN DEMOCRATIC PROCESS IN UKRAINE

Vasyl Klymonchuk

Vasyl Stefanyk PreCarpathian National University
Shevchenko st., 57, Ivano-Frankivsk, 76025,Ukraine
e-mail: klumonchyk@ukr.net

The article highlighted methodological aspects of the research of problems of the political education as a factor of the realization of political freedoms. The tasks of the political education in transit societies, which were caused by the need of implementation of democratic values and by the formation of the political freedom in the youth environment and predetermined by common demands to the organization of political-educational process, had been determined. To define certain stages of the

political education was proposed. The place and role of the research of the democratic political education for the development of the young Ukrainian state was explained.

Key words: civil education, civil society, political education, political values, legal education

ПОЛИТИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК СРЕДСТВО РЕАЛИЗАЦИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ СВОБОД ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ

Василий Климончук

Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефаника
ул. Шевченко, 57, г. Ивано-Франковск, 76025,Украина
e-mail: klumonchyk@ukr.net

Статья посвящена методологическим аспектам исследования проблем политического образования как фактора реализации политических свобод. Определены задачи политического образования в транзитных обществах, которые обусловлены потребностями усвоения демократических ценностей, формирование политической свободы в молодежной среде и отражены в общих требованиях к организации политико-образовательного процесса. Предлагается различать определенные этапы политического образования. Обосновывается место, роль, последствия демократического политического образования для становления молодого Украинского государства.

Ключевые слова: гражданское образование, гражданское общество, политическое образование, политическая свобода, политические ценности, правовое образование.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2011. Випуск 1. С. 345–352
Visnuk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. 2011. Issue 1. P. 345–352

УДК 311.2+32(5.2)

ОСОБЛИВОСТІ ЕКСПЕРТНОГО ОЦІНЮВАННЯ В ПОЛІТИЧНОМУ АНАЛІЗІ (НА ОСНОВІ ВИКОРИСТАННЯ НОМІНАЛЬНИХ ШКАЛ)

Богдан Юськів

Рівненський інститут слов'янознавства Київського славістичного університету
вул. П. Могили, 28, м. Рівне, 33000, Україна
e-mail: yuskivb@ukr.net

Досліджуються особливості експертного оцінювання соціально-політичних процесів в політичному аналізі. Пропонується методика опрацювання суджень експертів, отриманих з використанням номінальної шкали вимірювання. Обгрунтовується доцільність і виправданість використання номінальних шкал вимірювання, оскільки це дозволяє максимально враховувати спектр суджень експертів. Розглядається застосування запропонованої методики на прикладі аналізу глобальних тенденцій розвитку міжнародної трудової міграції.

Ключові слова: політичний аналіз, експертне оцінювання, номінальна шкала вимірювання, міжнародна трудова міграція.

Політичний аналіз є однією з вагомих складових політичного процесу. Актуальність впровадження в Україні аналітичних досліджень, методів і технологій для цілей політичного управління зумовлена насамперед тим, що вони сприяють розв'язанню політичних, економічних та соціальних проблем.

Для світової науки тематика використання аналітичної складової в системі політичного управління не є абсолютно новою. Чималого досвіду в цьому плані також набули й вітчизняні науковці (В. Князєв, Ю. Сурмін, С. Телешун, В. Тертичка та ін.). Проте добре розробленого концептуального і методичного забезпечення політичної аналітики сьогодні не вистачає. Одним з головних її напрямів є "якісна" аналітика, яка, на противагу "кількісному" або формалізованому підходу, спирається на досвід, знання і інтуїцію експертів-фахівців. Теоретичним фундаментом "якісної" аналітики є теорія експертних оцінок.

Основна проблема експертного політичного дослідження полягає в тому, що експерти оцінюють соціально-політичне явище по-різному. Відтак кінцевою метою багатьох методів експертних оцінок є підготовка інтегрованої інформації, яка узагальнює судження експертів. Завдання полягає у виробленні не просто "згладженого" рішення, а рішення, яке враховує весь спектр суджень, зокрема й відмінні від інших "думки-дисиденти" (за висловом О. Орлова [2, с.10]).

Для вирішення цієї проблеми використовують не лише організаційні методи, а й математичний і статистичний апарат – багатокритеріальну оптимізацію, нечіткі множини, непараметричну і нечислову статистику тощо. Як правило, останній добре відпрацьований для метричних або порядкових шкал вимірювання, однак у

© Юськів Б., 2011

використанні номінальних способів вимірювань потрібні методики, що враховують їх особливості.

Метою нашого дослідження є вироблення методики аналізу експертних оцінок у використанні номінальних шкал вимірювання. Відтак маємо *завдання*: проаналізувати особливості експертного оцінювання соціально-політичних процесів з використанням номінальних шкал; запропонувати методику вироблення рішень, яка максимально враховує спектр суджень експертів; розглянути застосування запропонованої методики на прикладі аналізу глобальних тенденцій розвитку міжнародної трудової міграції.

Як і будь-яке соціологічне, експертне політичне дослідження, маючи за вихідний пункт певну соціально-політичну проблему, вивчає властивості реальних соціальних об'єктів, інституцій, явищ або процесів. Аналітик визначає цілі і завдання дослідження і будує релевантну концептуальну гіпотетичну модель досліджуваної системи, яка, за висловом В. Ядова, є "образом" властивості, що вивчається [5, с.90]. Концептуальна модель задається в формі впорядкованої сукупності ключових концептуальних понять (ознак, змінних). У процесі подальшого операціонального означення концептуальні поняття трансформуються в простіші показники – емпіричні індикатори, які, з одного боку, тлумачать зміст перших, а з іншого – повинні мати емпіричну інтерпретацію, тобто легко вимірюватися. Через них виражаються гіпотези дослідження. Разом з емпіричним індикаторами в процесі операціоналізації розробляють самі процедури їх емпіричного вимірювання і відповідні шкали. У математичній інтерпретації емпіричні індикатори представляють собою змінні, які набувають емпіричних значень на множині допустимих значень, які задає шкала.

На відміну від інших видів досліджень, експертні дослідження за об'єкт емпіричного аналізу мають не вибіркову сукупність реальних соціальних об'єктів, а судження експертів з приводу тих їх властивостей, які вивчаються. Ці судження повинні виражатися кількісно або якісно з використанням єдиної (спільної) шкали вимірювань. Згруповані (класифіковані) і впорядковані за одиницями шкали вимірювань судження експертів утворюють розподіли частот відповідних емпіричних індикаторів, або розподіли суджень експертів. Аналізуючи розподіли, аналітик намагається виробити узагальнені (інтегральні, підсумкові) оцінки колективу експертів стосовно досліджуваних властивостей. Саме цей аспект, на думку О. Орлова [2, с.9-10], є однією з найважливіших проблем експертного оцінювання.

У соціології вимірюванням називається процедура, яка перетворює об'єкти вимірювання, що є носіями соціальних відносин, в математичну систему з відповідними відношеннями між її елементами. На практиці така трансформація здійснюється через використання трьох видів шкал вимірювань – номінальної, порядкової і метричної. Найпоширенішою шкалою є номінальна, яку ще називають шкалою найменувань, категоріальною або ординарною шкалою. Номінальний рівень вимірювань є водночас і найпростішим вимірювальним інструментом, і найскладнішим з точки зору можливостей аналізу та узагальнення результатів експертних опитувань.

Номінальна шкала – це деякий ідеалізований континуум номінальних значень, або невпорядкованих найменувань понять, категорій, об'єктів тощо. Кожен елемент сукупності виступає градацією (інші назви: клас, номінальна ознака, номінальне значення) шкали.

У випадку номінальної шкали ми маємо справу з моделюванням найпростіших відносин між об'єктами вимірювання – рівність / нерівність. Відтак єдине, до чого призначена така шкала, – розрізняти об'єкти, тоді як вимірювання зводиться до звичайного кодування інформації. Так, якщо шкала політичних режимів задає три режими – "демократичний", "авторитарний", "тоталітарний", то, визначаючи політичний режим у конкретній країні, ми можемо вибирати лише із трьох вказаних режимів.

Достоїнства номінальних шкал аналітики вбачають у тому, що саме номінальні вимірювання в соціально-політичних дослідженнях "розцінюються як фундаментальні для розуміння природи соціальної реальності" [1, с.81]. Однак простота етапу кодування, яка приваблює аналітиків, надалі перетворюється на труднощі і обмежені можливості аналізу даних, оскільки в кінцевому підсумку ми можемо говорити лише про рівність / нерівність або еквівалентність / нееквівалентність номінальних ознак.

Оскільки в розпорядженні аналітика є лише розподіл суджень експертів, він може: 1) аналізувати розподіл і робити на його основі узагальнення; 2) ділити експертів на групи (підгрупи) і робити такі ж висновки для підгруп; 3) і, нарешті, якщо дозволяє зміст і структура запитів, а також шкала вимірювань, проводити узагальнений порівняльний аналіз результатів експертизи для різних підгруп. Для цього, на нашу думку, непогані можливості пропонує традиційна статистика: змістовний аналіз складових розподілу, визначення і аналіз статистик розподілу, а також розробка і використання індексів.

Насамперед потрібно представити розподіл суджень експертів на "мові" трьох показників: абсолютні частоти, відносні частоти класів (частості) і відносні частоті, виражені у відсотках. Вивчаючи його, аналітик намагається дати характеристику об'єкта в порівняльному контексті, що є важливішим. Розподіл частот суджень експертів змістовно є переходом від індивідуальних експертних оцінок до групових. Відбувається зміна предмета розгляду – увага переходить з окремих номінальних ознак на вивчення поведінки сукупності всіх ознак, тобто емпіричного індикатора, а відтак закономірностей поведінки концептуальної змінної. Аналітика цікавлять насамперед модальні (часто зустрічаються) і антимодальні (рідко зустрічаються) тенденції. І перша, і друга можуть бути значущими і мати важливе змістовне навантаження. Зокрема, якщо перша демонструє найвиразніший прояв процесу, то друга може характеризувати латентну фазу явища чи процесу, описуваних змінною. Кращому розумінню поведінки змінної сприяє візуальне представлення розподілу в розмаїтих формах. Найчастіше такою формою виступає гістограма, яка може будуватися як на основі частот, так і на основі відносних частот.

Намагаючись отримати узагальнену оцінку, аналітик виражає узагальнені результати групової експертизи двома способами: 1) знаходження статистик центральної тенденції (середніх величин) і 2) формування різного роду індексів.

Для номінальних шкал єдиною логічно коректною, хоча й, можливо, не зовсім адекватною статистикою центральної тенденції, виступає лише мода M_o – номінальна ознака, якій у розподілі відповідає найбільша частота. Як правило, аналітик виділяє не одне, а декілька локальних "модальних" значень.

Одні лише статистики центральної тенденції не можуть репрезентувати всього розподілу, тому їх доповнюють показниками варіації. У випадку номінальних

шкал такими показниками виступають лише статистики "якісної" варіації, які специфічно представляють варіативність ознаки (див. [3]). На відміну від статистик "кількісної" варіації, вони показують не відхилення від середніх значень, а служать мірою відхилення розподілу частот від рівномірного розподілу, тобто такого, коли на кожну номінальну ознаку припадає однакова кількість суджень експертів.

Нехай n – загальне число експертів; k – число класів номінальної шкали; n_i – число експертів, які віддали перевагу i-класу ознак, ω_i – відносна частота.

Одним із коефіцієнтів "якісної" варіації є показник:

$$V = \frac{\sum_{i=1}^{k-1}\sum_{j=2}^{k} n_i \cdot n_j}{\frac{n^2}{k^2}\cdot\frac{k\cdot(k-1)}{2}}.$$

Він може змінюватися в межах від 0 до 1. Коли всі експерти схиляються до однієї ознаки, то $V = 0$, , якщо $V = 1$ – маємо рівномірний розподіл.

Коефіцієнтом якісної варіації може служити коефіцієнт варіації R, який виражається як середнє геометричне відносних частот номінальних значень:

$$R = k \cdot \sqrt[k]{(\omega_1 \cdot \omega_2 \cdot \ldots \omega_k)}.$$

Тут під час розрахунку не беруться до уваги порожні класи, інакше R перетворюється в нуль. Значення R =1 відповідає рівномірному розподілу.

Спільним для наведених показників є те, що всі вони характеризують варіативність розподілу частот усього діапазону номінальних значень. Однак існує спосіб оцінити варіативність не всіх, а лише однієї номінації шкали. Нехай для визначеності ця номінальна ознака має номер j. Вона може розглядатися як бінарна (дихотомічна) величина, що набуває значення 1, якщо експерт вибрав саме цю ознаку, і 0, коли вибір експерта припав на будь-яку іншу ознаку. Взяті разом, судження всіх експертів утворюють векторну змінну (позначимо її через $\overline{X}_j$). Наприклад, якщо в нас 6 експертів, і номінальну ознаку з номером j вибрали перший, третій, п’ятий і шостий експерти, то відповідна векторна змінна матиме вигляд:

$$\overline{X}_j = \{1,0,1,0,1,1\}.$$

Узагальнено можна сказати: від досліджуваної якісної ознаки ми перейшли до вивчення поведінки властивості "набувати j-ознаку", яка тепер виражається векторною кількісною змінною.

Її середнє арифметичне рахуємо як відношення числа одиниць до загального числа експертів. Якщо $\overline{X}_j = 1$, то це означає, що всі експерти вибрали оцінювану ознаку, у протилежному випадку ($\overline{X}_j = 0$) – жоден експерт не вибрав її. Якщо, наприклад, $\overline{X}_j = 0{,}5$, то рівно половина експертів висловилися на користь цієї ознаки. Для нашого прикладу $\overline{X}_j = \frac{4}{6} = 0.67$, тобто 67% експертів зробили такий вибір. Зауважимо, що значення середньої арифметичної збігається з відносною

частотою ознаки.

Тепер можна визначити міри варіації цього середнього як "кількісну" дисперсію і середнє квадратичне відхилення:

$$\sigma_j{}^2 = \frac{n_j \cdot (n - n_j)}{n^2};\ \sigma_j = \pm\sqrt{\sigma_j^2}.$$

Дисперсія дорівнює нулю, якщо всі експерти або відкидають цю властивість, або навпаки – усі вибрали її (у обох варіантах розкиду даних не спостерігається). Максимальне значення дисперсії ($\sigma_j^2 = 0{,}25$) досягається в випадку рівномірного розподілу, коли $n_j = \frac{n}{2}$, а $\overline{X}_j = 0{,}5$.

Іншим способом узагальнення суджень експертів у номінальній формі, як зазначалося вище, є використання індексів. Функція індексу – це узагальнення розподілу думок експертів або у формі логічних висновків, або чисел, які можна порівнювати. Однак, на відміну від статистик центральної тенденції, індекси ще більше віддалені від безпосередніх (вихідних) суджень експертів, і їх не завжди можна сформувати.

Логічні індекси формуються на основі логічного взаємозв'язку емпіричних індикаторів. Кількісні індекси – це узагальнені абстрактні показники, сформовані на основі вихідних даних шляхом виконання над ними математичних операцій. Як правило, кількісні індекси визначаються у випадку порядкових і метричних шкал вимірювань, однак за певних умов і для номінальних вимірювань також можна створити кількісні індекси.

Кількісний індекс має певні властивості, які за побудовою корелюють із досліджуваними властивостями соціальних об'єктів. Зокрема, індекс може набувати мінімальних і максимальних значень, досягнення або не досягнення яких свідчить про певні тенденції в поведінці досліджуваних властивостей. Крім того, завдяки індексам можна порівнювати ступінь розвитку аналогічних тенденцій у поведінці різних властивостей.

У цьому дослідженні ми обмежились розглядом одновимірного аналізу. Однак існує різноманітна техніка багатовимірного аналізу, пов'язана з одночасним дослідженням взаємозалежностей двох і більше змінних і виявленням причинних зв'язків між ними. На вибір методів аналізу впливає природа досліджуваних явищ, модель дослідження, способи вимірювання соціально-політичних індикаторів. Опис відповідних методів можна знайти, наприклад, у [3], [4].

Розглянемо конкретний приклад використання запропонованого підходу. Восьмеро експертів висловлювалися стосовно міри прояву двох тенденцій розвитку міжнародної трудової міграції: акселерації (прискорене зростання числа мігрантів у всіх регіонах світу) і диференціації (розвиток у країнах різних видів, типів і форм міграції).

Для оцінювання міри прояву тенденцій застосовували одну й ту ж номінальну шкалу, яка включала чотири номінальні ознаки (класи):

О1 – тенденція проявляється дуже слабо і лише в окремих країнах;

О2 – тенденція характерна лише для розвинених країн;

О3 – тенденція характерна для країн, що розвиваються;

О4 – тенденція яскраво проявляється в усіх країнах світу.

Отже, маємо: дві досліджувані концептуальні ознаки; шкалу, яка має чотири класи (k = 4); для кожної тенденції – по вісім експертних оцінок (n = 8). Результати оцінок представлені в табл. 1.

Табл. 1

Оцінки експертів міри прояву тенденцій розвитку міжнародної трудової міграції

Тенденція	Оцінки експертів							
	Е1	Е2	Е3	Е4	Е5	Е6	Е7	Е8
1. Акселерація	2	4	2	3	1	3	3	4
2. Диференціація	4	3	4	4	3	4	4	1

Оцінимо обидві тенденції згідно методики (див. рис. 1). Аналіз прояву тенденції акселерації міжнародної міграції показує загалом досить широкий спектр суджень експертів – вони називають усі чотири номінальні ознаки, хоча більшість вважає, що акселерація характерна лише для країн, що розвиваються. Лише один експерт виражає думку, що ця властивість взагалі не є тенденцією, а може проявлятися хіба що в окремих країнах.

Інша тенденція міжнародної міграції – диференціація – сприймається експертами однозначно. Хоча й тут відмінна думка експерта, який не вважає її за тенденцію, проте 63% (переважаюча більшість) експертів одностайно бачать її в усіх країнах світу, а 25% – характерною для країн, що розвиваються. Цікаво також, що жоден експерт не вказав на неї як на таку, що властива лише розвиненим країнам.

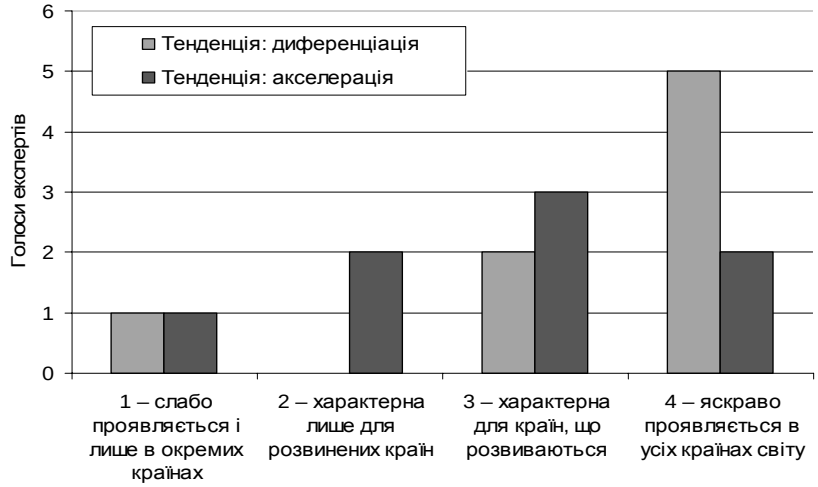

Рис.1. Порівняльна характеристика розподілів експертних оцінок тенденцій акселерації і диференціації міжнародної трудової міграції

Якщо узагальнити судження експертів через використання моди, то акселерація міжнародної міграції є характерною для країн, що розвиваються, тоді як диференціація проявляється в усіх країнах – розвинених і таких, що розвиваються. Коефіцієнти варіації показують, що цей прояв у випадку другої тенденції є більш вираженим (розкид менший).

Використана номінальна шкала дозволяє створити індекс, який може служити узагальненою мірою прояву тенденції в країнах світу. Зміст індексу визначає формула:

$$I = \frac{0{,}5 \cdot n_2 + 0{,}5 \cdot n_3 + n_4}{n_1 + n_2 + n_3 + n_4}.$$

Властивість індексу полягає в тому, що $I = 0$, коли всі експерти вважають досліджувану тенденцію явищем поодиноким, яке спостерігається лише в окремих країнах, тоді як $I = 1$ – це глобальна тенденція, характерна для всіх країн.

З *табл. 2* видно, що згідно з обчисленими значеннями індексів тенденція диференціації набагато сильніше проявляється, ніж тенденція акселерації ($I_{\text{диф.}} = 0{,}75$ проти $I_{\text{акс.}} = 0{,}56$).

На основі викладеного можна зробити такі висновки: 1) застосування номінальних шкал у процесі експертних досліджень політичних явищ є виправданим і доцільним; 2) запропонована методика, розроблена на основі методів традиційного статистичного аналізу, дає змогу отримувати змістовні і обґрунтовані висновки, що продемонстровано на прикладі експертного дослідження глобальних тенденцій міжнародної трудової міграції.

Список використаної літератури:

1. *Батыгин Г.* Лекции по методологии социологических исследований: Учебник для студентов гуманитарных вузов и аспирантов / Г. С. Ботыгин. – М.: Аспект-Пресс, 1995. – 278 с.
2. *Орлов А.* Экспертные оценки : учебное пособие [Електронний ресурс] / А. И. Орлов.– М. : Б. в., 2002. – 32 с. – Режим доступу : http://orlovs.pp.ru/stat/expert.zip
3. *Татарова Г.* Методология анализа данных в социологии (введение) : Учебник для вузов / Г.Г. Татарова. – М. : NOTA BENE, 1999. – 224 с.
4. *Толстова Ю.* Анализ социологических данных. Методология, дескриптивная статистика, изучение связей между номинальными признаками / Ю. Н. Толстова. – М. : Научный мир, 2000. – 352 с.
5. *Ядов В.* Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальності / В. А. Ядов. – М. : Добросвет, 1998. – 596 с.

Стаття: надійшла до редколегії 2.06.2009
прийнята до друку24.09.2009

EXPERT EVALUATION SPECIFICS IN THE POLITICAL ANALYSIS (BASED UPON THE NOMINAL SCALES)

Bogdan Yuskiv

Rivne Institute of Slavonic Languages of Kyiv Slavistic University
P. Mohyla st., 28, Rivne, 33000, Ukraine
e-mail: yuskivb@ukr.net

The article deals with the specifics of expert evaluation of social political processes in political analysis. Methods of the opinion evaluation based upon the nominal evaluation scale were proposed. The method of expert analysis, got with the use of nominal scale of measuring was offered. An example of suggested political analysis of the global tendencies of the development of the international labor migration was introduced.

Key words: the political analysis, en expert analysis, the nominal evaluation scale, an international labor migration.

ОСОБЕННОСТИ ЭКСПЕРТНОГО ОЦЕНИВАНИЯ В ПОЛИТИЧЕСКОМ АНАЛИЗЕ (НА ОСНОВЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НОМИНАЛЬНЫХ ШКАЛ)

Богдан Юськив

Ровенский институт славяноведения Киевского славистического университета
ул. П. Могилы, 28, м. Ровно, 33000, Украина
e-mail: yuskivb@ukr.net

Исследуются особенности экспертного оценивания социально-политических процессов в политическом анализе. Предлагается методика обработки суждений экспертов, полученных с использованием номинальной шкалы измерения. Обосновывается целесообразность и оправданность использования номинальных шкал измерения, поскольку это позволяет максимально учитывать спектр суждений экспертов. Рассматривается применение предложенной методики на примере анализа глобальных тенденций развития международной трудовой миграции.

Ключевые слова: политический анализ, экспертное оценивание, номинальная шкала измерения, международная трудовая миграция.

РЕЦЕНЗІЇ

Олександр Токовенко

Климончук В.Й.
Політичні свободи в українському націогенезі. –
Львів: ПАІС, 2011. – 556 с.

Становлення правової, соціальної держави, громадянського суспільства тісно пов'язане з утвердженням політичних свобод. Досвід західної демократичної цивілізації дає українському суспільству надію на практичне втілення ідеалу свободи. Простежуючи розвиток суспільно-політичної думки про сутність свободи, форми існування політичних свобод та їх інституціоналізацію, автор рецензованої монографії доводить, що свобода як основоположна соціальна цінність потребує узгодження з іншими, не менш значущими цінностями – рівність, демократія, справедливість, політична стабільність, економічний добробут тощо, а також фіксує різні рівні політичних свобод в українському націогенезі від княжої доби до новітньої української держави.

Рецензоване дослідження базується на достатній джерельній базі. Автор використовує не лише наукові праці представників української нації, видані в Україні, але й за кордоном. Окрім того, прагнучи розширити коло джерел, автор звернувся до праць М.Володимирського-Буданова, Г.Вернадського, які за радянських часів не були відомі широкому загалу дослідників української історії. Позитивним є й те, що дослідник використовує сучасні праці представників російської політичної думки. У цілому авторський погляд на широкий спектр політичних свобод в українському націогенезі дає можливість критично переосмислити політичний зріз української історії та відмежуватися від міфів, які стали догмою, про єдність російського і українського народів.

Незважаючи на деяку активізацію наукових пошуків з питань політичної та етнонаціональної історії українського народу, проблема дослідження політичних свобод в українському націогенезі, особливо в їх антропологічному та інституціональному вимірах залишається недостатньо розробленою у вітчизняній науці. Рецензована монографія певною мірою заповнює цю прогалину.

В.Й. Климончук слушно стверджує, що утвердження незалежної Української держави в геополітичному й культурному просторі тісно пов'язане з відродженням соціокультурних й суспільно-політичних традицій української нації, позбавлених великоросійських державницьких нашарувань. Автор акцентує увагу на тому, що російська історіографія істотно деформувала політичну історію українського народу, і прагне розробити нові теоретико-методологічні концепти для відродження нефальсифікованої парадигми українського націогенезу та політичних свобод в його структурі.

В цілому, рецензована монографія ґрунтовна і, безумовно, стане корисною для науковців, викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів, а також широкого кола читачів і може бути рекомендована до друку.

© Токовенко О., 2011

Правила для авторів

1. Для публікації в журналі “Вісник ЛНУ. Серія: Філософсько-політологічні студії” редколегія приймає раніше неопубліковані статті з філософії, політології обсягом 0,5 д. а. (20–20,5 тис. знаків).
2. До статті потрібно додати рекомендацію кафедри, на якій виконано роботу; для аспірантів та асистентів – рецензію кандидата чи доктора наук, а також повну інформацію про автора та електронну пошту.
3. Виклад тексту має бути чітким, лаконічним, без зайвих історичних екскурсів та загальновідомих положень і повторень. Автори несуть відповідальність за точність викладених фактів, цитат, статистичних даних, назв і власних імен.
4. Стаття подається українською мовою в електронному варіанті на 3,5* дискеті (або електронною поштою), а також її роздрукований варіант у двох примірниках. Сторінки пронумерувати олівцем у верхньому правому куті. Формат паперу А4, поля з усіх боків – 2 см.
5. Текст набирати шрифтом Times New Roman (10 pt) довільної версії з одинарним міжрядковим інтервалом.
6. Стаття обов’язково має мати паспорт окремим файлом (зразок додається, див. наступну сторінку).

Вимоги ВАК України

Наукова стаття має включати: постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв’язання цієї проблеми і на які спирається автор, виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття; формулювання мети статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки дослідження і перспективи подальшої розвідки в цьому напрямку.

Оформлення статті

1. На першій сторінці у лівому верхньому куті вказується шифр УДК.
2. По центру (через один інтервал) великими потовщеними літерами – назва статті, нижче – потовщеними літерами ім’я та прізвище автора, далі курсивом – назва організації, в якій виконана робота з повною адресою та електронною поштою. Цю ж інформацію треба подати в кінці статті після списку літератури англійською мовою.
3. Анотацію треба подати двома мовами: українською на початку, відразу після адреси, і англійської – в кінці статті, теж після адреси. Англійський варіант анотації має відповідати за змістом українському. Анотація має якомога повніше розкривати зміст статті. Після анотації подаються ключові слова (4–

7 понять) українською та англійською мовами. Обсяг анотації разом із ключовими словами – 400–450 знаків.

4. Список літератури подається за абеткою в кінці статті. Посилання на літературне джерело у тексті оформляється в квадратних дужках, де вказується номер у списку та сторінка – [5, с. 101].
5. Бібліографія оформляється згідно з вимогами ВАКу: прізвище та ініціали авторів, назва праці, місце видання (або ставити Б.м. – без місця видання), видавництво (або Б.в. – без видавництва), рік, кількість сторінок для монографій і статей. Зарубіжна література подається мовою оригіналу.

Редколегія відхиляє статті, які оформлені з порушенням цих правил, а також не повертає рукописи авторам.

Редагування статей здійснюється із залученням коштів авторів.

Паспорт до статті українською, російською та англійською мовами (12 шрифт)

1. У запропонований зразок вставити дані своєї статті та оформити його окремим файлом (прізвище-джерело)
2. У готовому паспорті пояснення у круглих дужках стерти!

ЗРАЗОК

Z

11. укр.

12. Рижак Л. В. (автор)

14. Самодостатня особа як ідеал постнекласичної моделі освіти (назва статті)

15. 44-58 (сторінки статті) **Увага! Цей рядок залишити пустим.**

16. 12 (список використаної літератури)

17. Розглянуто трансформацію світоглядно-ціннісних засад освіти та утвердження постнекласичної парадигми її розвитку. Досліджено феномен самодостатньої особи, яка найповніше відповідає запитам інформаційного суспільства в умовах глобалізаційної інтеграції. З'ясовано, що концептуальні відмінності в інтерпретації ідеалу самодостатньої особи, зумовлені плюралізмом філософсько-методологічних підходів.(анотація)

18. Самодостатня особа, постнекласична парадигма, інноваційна освіта, філософія конструктивізму, комунікативна філософія. (ключові слова)

19. 13:37.3+17.1 (УДК)

21. Рыжак Л.В.

23. Самодостаточная личность как идеал постнеклассической модели образования

24. Рассмотрено трансформацию мировоззренчески-ценностных оснований образования и конституирование постнеклассической парадигмы его развития. Исследовано феномен самодостаточной личности, которая наиболее полно соответствует запросам информационного общества в условиях глобализационной интеграции. Установлено, что концептуальные отличия в интерпретации идеала

самодостаточной личности обусловлены плюрализмом философско-методологических подходов.

25. Самодостатосная личность, постнеклассическая парадигма, инновационное образование, философия конструктивизма, коммуникативная философия

41. Ryzhak L. V.

43. A Self-sufficient Person as an Ideal of the post-nonclassical model of education

44. A transformation of the world-valuable principles of education and confirmation of the post-nonclassical model (paradigm) of its development are considered. A phenomenon of a self-sufficient person which, to the most extent, corresponds to the requests of the informative society in the conditions of a global integration is investigated. It is found out in the interpretation of the ideal of a self-sufficient person, conditioned by a pluralism of a philosophical-methodological approaches.

45. A self-sufficient person, a post-nonclassical paradigm, innovational education, philosophy of constructivism, communicative philosophy.